

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a **Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported** (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

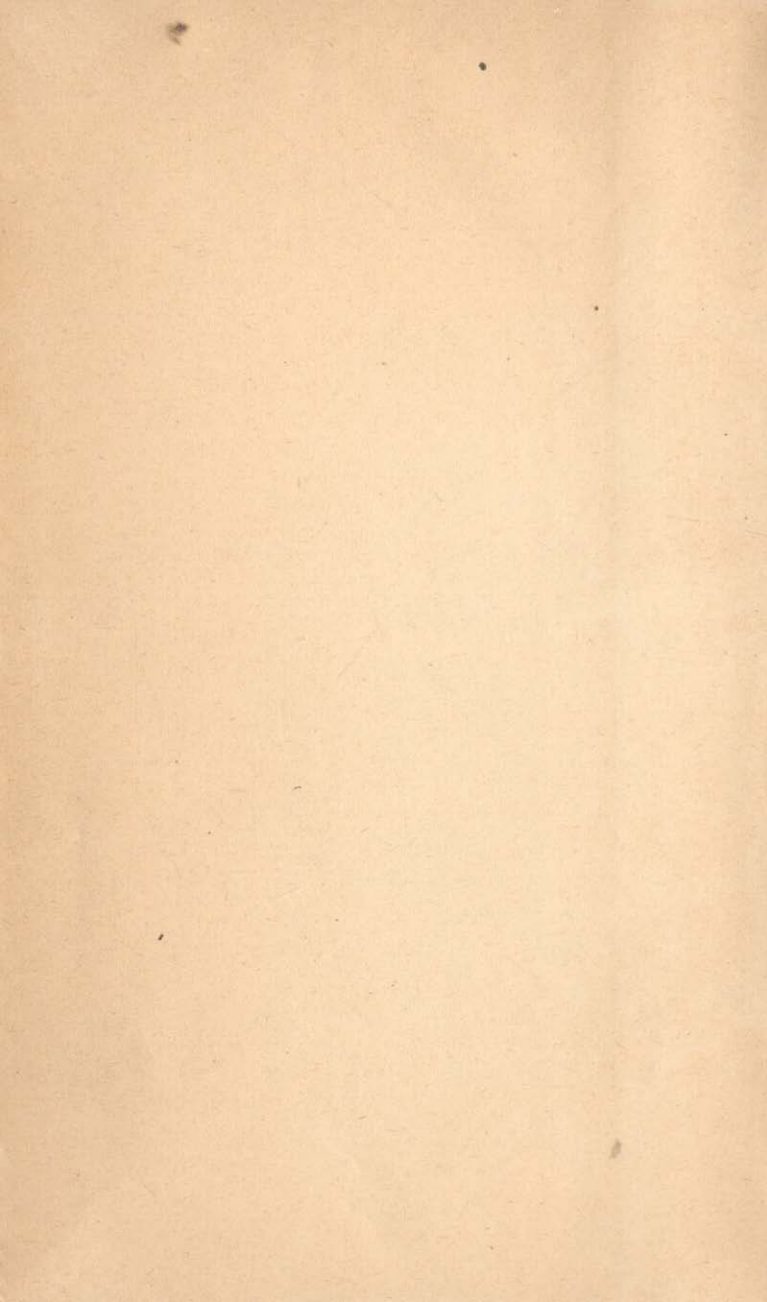
Adapt — remix, transform, and build upon the material

Lk n

197

1999

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ

Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ

Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Թ Ի Ւ Ն

ԱԶԳԱՅԻՆ ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ ԴՊՐՈՑԱՑ

ԵՒ ԱՌԱՆՁՆԱԿԱՆ ԸՆԹԵՐՑՈՒՆԺՈՑ ՀԱՄԱՐ

Գ Ր Ե Ց

Հ. ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ Վ. ԱԻԳԵՐԵԱՆ

ՄԽԻԹ. ՈՒՆՏԻՆ

Հ Ա Տ Ո Ր Ա.

Հ Ի Ն Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Թ Ի Ւ Ն

9 197-60

29 203

Յ Ա Ռ Ա Հ Ա Ռ Ա Ն

Մեր ազգին մէջ մենք առաջին ընդհանուր պատմութիւն գրողը չըլլալով, հարկաւորութիւն չունինք մեր ընթերցողաց անոր օգտակարութիւնն ու կարեւորութիւնը ցուցնելու աշխատիլ. մեզմէ յառաջ գրողներն ասիկայ գեղեցիկ օրինակներով ցուցըցած են, եւ անոնց վաստակներուն պտած ընդունելութենէն իրաւամբ կը հետեւցընենք, որ հասարակութիւնն իրօք անոր վրայ համոզուած է: Մէկ պարտաւորութիւն մը միայն մեր վրայ կը մնայ զմեզ արդարացընելու, թէ ինչո՞ւ ձեռք զարկինք ազգային մատենադարանին մէջ այնպիսի մատեան մ'աւելցընելու, որուն նմաններն անոր մէջ արդէն գեղեցիկ տեղ մը բռնած են: — Աս խնդիրն ալ լուծած կը համարինք երբոր ընդհանուր պատմութեան վրայ ունեցած ըմբռնումնիս մեկնելու ըլլանք:

Մենք համոզուած ենք, որ ընդհանուր պատմութիւն գրողին նպատակը պիտի չըլլայ քանի մ'երեւելի ազգաց պատմութիւնը մէկ գրքի մէջ ամփոփել, այլ առհասարակ բոլոր մարդկութեան զարգանալուն, ճիւղաւորելուն եւ կերպաւորելուն կերպը պատմել, նկարչի պէս, որն որ ծառ մը նկարել ուզած ատենը՝ ծառին երեւելի ճիւղերը միայն խորձ մ'ընելով չինկարեր, այլ կը նկարէ բոլոր ծառը բունովն ու ամէն ճիւղերովը, որոնց մէջէն երեւելի ճիւղերն արդէն իրենք իրենցմէ դուրս կը ցցուին եւ աչքի կը զարնեն:

Ընդհանուր պատմութիւն գրողին աս վերը ստորագրուած պաշտօնը, մեր ազգային դասագիրքերուն մէջ կատարելապէս գործադրուած չտեսնելէն դատ, ուրիշ աւելի էական դիտողութիւն մ'ալ մեզի

դրգիւ եղաւ առաջիկայ գործքիս ձեռք զարնելու։ Բնական եւ իրաւացի է, որ ամէն մարդ իր լեզուաւը դրուած ընդհանուր պատմութիւն մը ձեռք առած տեսն՝ ամենէն յառաջ իր ազգային պատմութիւնը փնտռէ, եւ իրեն դրացի ազգաց վրայ յազեցուցիչ տեղեկութիւններ ուղէ. ասոր համար ալ բոլոր եւրոպացի պատմիչներն իրենց ընդհանուր պատմութիւններուն մէջ իրենց ազգին պատմութիւնը կենդրոն ըրած եւ միւս ազգերուն պատմութիւնն անոր հետ կապած են։ Աս մտադրութիւնը փուճ տեղ մեր ազգային դասագիրքերուն մէջ կը փնտռենք. երբոր եւրոպացի կամ հեռաւոր ազգերն անոնց մէջ ընդարձակ տեղ մը բռնած են, մեր դրացիներուն անունն հազիւ անոնց քովը կը գտնուի, իսկ մեր ազգին անունը դրեթէ բոլորովին դուրս մնացած է։

Անշուշտ մեր նախորդներն ազգային պատմութիւնն ընդհանրին հետ կապելու դժուարութիւնը տեսնելով եւ ազգային պատմութեան առանձինն աւանդուած ըլլալը մտածելով, այսպիսի դժուարին աշխատութենէ մ'իրենք զիրենք տնօրինեալ համարած են։ — Մեր դպրոցներուն մէջ մասնաւորապէս ազգային պատմութեան աւանդուիլը չենք ուրանար. բայց մեր ազգը միւս ազգերէն զատուած կղզիացեալ կեցած չէ, միշտ միւս ազգերուն, մանաւանդ դրացիներուն հետ յարաբերութեան մէջ եղած է. ուրեմն մեր ազգային պատմութիւնն ալ միւս ազգաց կամ ընդհանուր պատմութեան հետ կապելու է, եւ որչափ որ դժուարին է աս գործողութիւնը, այնչափ աւելի պարտական է պատմագիրն անիկայ ի գլուխ հանելու, որպէս զի դժուարութիւնը չմնայ անոնց վրայ՝ որոնք ուսանող են միայն եւ ոչ ուսուցանող։

Մենք չենք պարծիր, որ աս տեսնուած պակասութիւնները կատարեալ դարմանած ենք։ Առաջիկայ դասագրքիս մէջ ըրինք, որչափ որ ժամանակին քննութիւններն ու մեր միջոցները ներեցին, եւ ապահով ենք, որ սկիզբ ըլլալէն ետեւ՝ ժամանակն անկատարը կը կատարելագործէ։ — Գուցէ ընթերցողներէն ոմանք քանի մ'ազգային աւանդութիւններուն փոխուիլը կամ զանց առնուիլը տեսնելով, անախորժ

զգած մունք մ'ունենան. անոնց Հ. Յովս. Գաթըրճեան վարդապետին ¹ հետ աս մխիթարութիւնը կու տանք, որ քիչը թող տալով շատը ապահովցուցինք, եւ թող տրուած քիչին տեղ՝ կրկնապատիկ նոր ու լաւագոյն ստացանք:

Ինչպէս ազգային պատմութիւնը, նոյնպէս մեր ազգային պատմիչներէն աւանդուած Պարսից ու Պարթեւաց պատմութիւնն ալ աս Հատորիս մէջ ջանացինք ընդհանրին հետ միացընելու: Միւս ազգաց վրայ ալ ընթերցողն առատ նոր քննութիւններ ու նոր պատմական գիտեր պիտի նշմարէ, որը իբրեւ ծանօթութիւն դրուած՝ ուսանողաց չծանրանալու համար, որը մանր գրով մարմնոյն մէջ առնուած՝ յառաջագէմներուն համար, որն ալ էական ու կարեւոր ըլլալուն՝ բուն մարմնոյն հետ կապուած:

Ջանացած ըլլալով որ մատեանս իր համառօտութեան մէջ ամէն կարեւոր, թէ՛ պատմական, թէ՛ կրօնական, թէ՛ գիտնական եւ թէ՛ արուեստական տեղեկութիւնները բովանդակէ, եւ գրութեան ոճը թէ՛ դասաւուրթեան եւ թէ՛ պարզ ընթերցանութեան յարմար ըլլայ, կը յուսանք որ հասարակութիւնն անոր վրայ հաճաք մը դարձընէ եւ քաջալեր ըլլայ մեզի յաջորդ հատորներն ալ շուտով ի լոյս ընծայելու:

¹ Աս վարդապետին ընդհանուր պատմութիւնը՝ որն որ քանի մը բաներու մէջ մեզի առաջնորդ եղած է, իր ընդարձակութեան համար՝ մեր գլորոցաց դասագիրքերուն կարգը չենք դասեր:

Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

ՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹԻՒՆ

1. Ի՞նչ է ընդհանուր պատմութիւն . — 2. Ընդհանուր պատմութեան ազգերնեքը որո՞նք են . — 3. Ընդհանուր պատմութիւնը քանի՞ կը բաժնուի :

1. Ընդհանուր կամ տիեզերական պատմութիւնն ան ճշմարիտ ու երեւելի դէպքերուն կամ իրողութեանց բովանդակութիւնն է, որոնք մարդկային ընկերութեան ներքին ու արտաքին վիճակը կերպաւորեցին կամ փոփոխեցին :

2. Աս դէպքերն ու իրողութիւններն ամէն ազգաց ունեցած անդիր աւանդութիւններէ կամ երգերէ, անդիր կամ գրաւոր յիշատակարաններէ, եւ ամենէն աւելի ժամանակակից պատմագիրներէ կը հաւաքուին :

3. Ընդհանուր պատմութիւնը մտաց մէջ աւելի ամփոփութիւն մ'ունենալու համար ընդհանրապէս երեք կը բաժնուի՝ Հին, Միջին եւ Նոր, եւ աս բաժանմունքներն ալ իրենց մէջ դարձեալ կը բաժնուին : Հին պատմութիւնը Մարդու սկիզբէն մինչեւ ազգաց դադրականութիւնը կամ արեւմտեան Հռոմէական պետութեան կործանումը (476) պատահածները կը պատմէ : Միջինը՝ Հռոմէական պետութեան կործանմանէ մինչեւ վեշտասաներորդ դարը, որ միջոցին մէջ Բիւզանդեան կայսրութիւնն ու Եգիպտոսի պետութիւնը կործանեցաւ, Պարսից նոր պետութիւնը կանգնուեցաւ, Ամերիկա գտնուեցաւ եւ Եւրոպա բողոքականութեան աղանդով կերպարանափոխ եղաւ : Իսկ Նոր պատմութիւնը վեշտասաներորդ դարուն սկիզբէն մինչեւ մեր ժամանակը կը տարածուի :

ՀԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՄԱՐԴՈՒ ՍՏԵՂԾՄԱՆԷ ՄԻՆՁԵՒ ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ՀՈՌՄԷԱԿԱՆ
ՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԿՈՐԾԱՆՈՒՄԸ

ԱՌԱՋԻՆ ՇՐՋԱՆ

ՄԱՐԴՈՒ ՍՏԵՂԾՄԱՆԷ ՄԻՆՁԵՒ ԱԶԳԱՅ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ

1. Ի՞նչ վիճակի մէջ էր առջի մարդը: — 2. Որո՞նք են որդիք մարդկան եւ որդիք Աստուծոյ եւ ի՞նչ յարաբերութեան մէջ էին: — 3. Աստուած ապականեալ մարդկութիւնն ի՞նչպէս պատժեց: — 4. Ի՞նչպէս ազգաց ապա-
գայ վիճակը որոշուեցաւ: — 5. Նոյեայ որդիքը ո՞ւր տեղերը տարածուե-
ցան: — 6. Մարդկան լեզուներն ի՞նչ պատճառաւ խառնակեցան: — 7. Մարդիկ ճամբարիւ Աստուծոյ հաւատարիմ՝ Թայփն. ի՞նչ է բնապաշտու-
թիւն: — 8. Ի՞նչ է կռապաշտութիւն: — 9. Ի՞նչ է երկուորականութիւն: — 10. Ի՞նչպէս շինուած է զիցբաքանութիւնը: — 11. Ի՞նչպէս կ'ըլլար դից
պաշտօնը: — 12. Ի՞նչ է Ֆեդիշ կրօնը: — 13. Չեղաւ ազգ մը որ ծը-
մարիտ Աստուծոյ ծանօթութիւնը պահէ:

1. Աստուած տիեզերքն իր արարածներովը
ստեղծելէն ետեւ հողային մարմնով ու բանաւոր հող-
ւով մարդ մ'ալ ստեղծեց Ադամ անունով ու անոր
կողէն՝ անոր կիներ Եւան: Երկուքն ալ ամէն տեսակ
ձիւրքերով զարդարած՝ փափկութեան դրախտի մը մէջ
դրաւ, որ իրենց արարչին հպատակելով իրենց բոլոր
սերընդովն անվիշտ ու երջանիկ կեանք մ'անցընեն.
բայց անոնք աս իրենց հպատակութիւնը ճանչնալ
չուզեցին եւ իրենց արդելուած պտղէն ուտելով
դրախտէն վաբնտուեցան եւ կիբքերու ու թշուառու-
թեանց աակ ինկան, որոնց կնիքը մահն է: Սակայն
աստուածային սղորմութիւնը զիրենք մխիթարեց ու
Փրկիչ մը խոստացաւ, որուն արդեամբը մարդկային
ազգը կարող ըլլայ դարձեալ երջանկութեան հասնիլ:

2. Ադամին առաջին որդիքը՝ Կայէն ու Աբել
եղան: Կայէն նախանձէն եղբայրը մեռցընելով Ադամ
փոխարէն ուրիշ աստուածահաճոյ որդի մ'ունեցաւ
Սեթ անուամբ: Կայէնին որդիքն իրենց հօրը պէս ամ-
պարիշտ եղան, անոր համար Որդիք մարդկան ըսուե-
ցան. սակայն գիտութիւնն ու արուեստներն իրենց
մէջն աղէկ մշակութիւն գտան: Սեթեանք ի սկզբան
բարեպաշտ էին եւ Որդիք Աստուծոյ կ'ըսուէին, բայց
ետքէն Կայէնեանց հետ խառնուելով, իրենք ալ ա-

նոնց ճամբան բռնեցին, զԱստուած մոռցան ու երկիրը անօրէնութիւններով լեցուցին: Առջի մարդիկները հսկայ ու շատ երկայնակեաց էին: Ամենէն երկայն ապրողը Մաթուսաղայ Սեթեանն եղաւ, որն որ 969 տարւան մեռաւ:

3. Աստուած ընդհանուր ապականութիւնը տեսնելով անօրէն ազգը ջնջել ուզեց եւ ընդհանուր ջրհեղեղ մ'ըբաւ, ուսկից միայն Նոյ արդարն ու անոր երեք որդիները Սեմ, Բամ, Յաբեթ իրենց կիներովը Տապանի մը մէջ ազատեցան, որուն մէջ Աստուծոյ հրամանաւր ամէն տեսակ անասուններ ալ ժողվուած էին: Տարիի մը չափ բոլոր երկրին երեսը ջրին տակ ծածկուած մնաց, եւ երբ որ ջրերն իջնալու սկսան Տապանը Հայաստանի Արարատ լեռան վրայ նստաւ:

4. Շատ աւանդութեանց համեմատ Նոյ իր որդիներովը Արարատ լեռներու վրայէն դէպ ի արեււելք գնաց, ուր երկրագործութեան կը պարապէր: Հոն Բամն անպարկեշտ գործք մ'ընելով՝ հօրը անէծքն ընդունեցաւ, որ իր եղբարցը ծառայէ. իսկ անոնք անոր անպարկեշտ գործողութիւնը շտկելով՝ հօրը օրհնութիւնն ընդունեցան, որ Բամին որդւոցը իշխեն. Յաբեթ՝ բոլոր երկրին տիրէ բայց Սեմին վրանը բնակի: Աս երեւելի դէպքը մարդկային ազգին ապագայ պատմական վիճակը որոշեց. պիտի տեսնենք որ ինչպէս Յաբեթեանք (Պարսիկք, Յոյնք, Հռոմայեցիք եւ հիմակուան Եւրոպացիք) նահապետին օրհնութիւնը գլուխ հանեցին աշխարհակալութեամբ, ու Սեմէն յառաջ եկած Փրկչին եկեղեցւոյն մէջ մտնելով:

5. Երբ որ երեք որդւոց սերունդները շատցան եւ տեղերնին քիչ դալու սկսաւ, իրենց ապրուստը գտնելու եւ իրենց հօտերուն ճարակ հոգալու համար ստիպուեցան իրարմէ բաժնուիլ. Սեմեանք հաւանականաբար Ասպից ու Պարսից ծովերէն ասդին բոլոր Ասիայի վրայ տարածուեցան, Բամեանք Հնդկաստան ու Ափրիկէ գացին, իսկ Յաբեթեանք նախ Բաղտրիական լեռանց վրայ կեցան ուր մէջերնին կրօնական գծաւորութիւններ ելլելով երկու բաժնուեցան՝ կ'ըսէ զրոյցը, մէկ մասը Ասիայի ու Եւրոպայի հիւսիսային կողմերը տարածուեցան ու ըսուեցան Դուրանք

կամ Տաներան կամ Անարիք որոնք են Սկիւթացիք, Գինք, Մանկուք կամ Թաթարք, իսկ մեկալ մասը ըստեցաւ Արի կամ Էրան: Արիք՝ կամ տեղւոյն անձկութեան համար, կամ ներքին գծաութեանց համար եւ կամ Անարեաց յարձակումներուն պատճառաւ կամաց կամաց չորս կողմը ցրուեցան, մէկ մասը Հընդ-կաստան ինջաւ ու բնակները վաւրտելով՝ հոն Արեաց տէրութիւն մը կանգնեցին, մէկ ուրիշ մաս մ'ալ Արեւմուտք՝ մինչեւ Եւրոպային ծայրը գաղթեց:

6. 'Այեանք արեւելքէն արեւմուտք գաղթած ատեն՝ Սենաարայ երկրին մէջ ընդարձակ գաշտ մը գտնելով ուղեցին որ իրարմէ դեռ չբաժնուած ու բոլոր երկրիս վըայ չցրուած հոն բարձր աշտարակ մը շինեն որուն գագաթը երկինք հասնի, որպէս զի անով մշտնջենաւոր անուն մը ձգեն: Բայց Աստուած լեզունին խառնակելով խորհուրդնին խափանեց:

7. Մարգիկ որչափ կը բազմանային ու կը տարածուէին, այնչափ ալ գետնաբարչ մարմնոյ ազդեցութեան տակ հոգւոյն բարձր կարողութիւնները կը զսպէին, կը խղզէին, Աստուծոյ երկիւղն եւ նոյն իսկ ծանօթութիւնը կը կորսնցընէին: Ստղդ է հոս հոն երկնային ճշմարտութեան նշմարանքներ միշտ մնացին, բայց ամէն տեսակ մոլորութիւններով ու ծուռ գաղափարներով աղաւաղուած: Փոխանակ արարածներէն արարիչը ծանշնայու եւ արարածներուն միջնորդութեամբ ընդունած բարութիւնները Աստուծոյ ձրի պարգէւ մը նկատելու, մարգիկ սկսան անկենդան առարկաները պաշտել, որոնց միջնորդութեամբ Աստուած ան բարութիւնները կու տայ: Արեւը կը պաշտէին, որովհետեւ իրենց լոյս կու տար եւ պտուղները կը հասցընէր, աստղները՝ որովհետեւ գիշերը կը լուսաւորեն ու նաւավարներուն ուղղութիւնը կը ցուցընեն, գետը՝ որովհետեւ զաշտերը կ'առուովանէ եւ այլն: Աս բնութեան առարկաներուն տրուած պաշտօնը՝ Բնապաշտութիւն կ'ըսուի:

8. Ուրիշ ազգեր Բնութեան առարկաները չպաշտեցին՝ հապա անոր զօրութիւնները: Լոյսը, Գերմութիւնը, աճումը եւ այլն, անոնց քով աստուածութիւններ էին: Եւ որովհետեւ մարդն, ամէն բան զգալի եղանակաւ կ'ուզէ երեւցընել՝ աս Բնութեան աստուածացուցած զօրութիւնները փայտէ, կաւէ, քարէ եւ մետաղէ շինուած զանազան կերպարանքներով երեւցուցին, եւ ասով ելաւ պատկերաց կամ գորշելոց պաշտօնը, որն որ Կռապաշտութիւն կ'ըսուի:

9. Բնութեան մէջ կան զօրութիւններ որոնք մեզի բարերար զօրութեանց հակառակ կ'երեւան, ինչ որ լոյսն ու Գերմութիւնը յառաջ կը բերեն ցուրտը, փոթորիկն ու կարկուտը կ'ապականեն, եւ իր եզերքէն վեր ելլող ու ողողող գետը՝ կ'ապականէ հոնձրը, զորն որ յառաջ կ'արրուցանէր ու կը կենդանացընէր: Ոմանք՝ աս հակառակ երեւոյթներուն ներքին կապը չըմբռնելով եւ փնաս բերող երեւոյթներէն սոսկալով՝ մակարեւրեցին որ օրհնութիւնաբեր զօրութեանց պատճառէն զատ թը-

նամի ու հակառակող զօրութեանց պատճառ մ'ալ պիտ'որ ըլլայ եւ դրին բարի եւ չար սկզբնապատճառ էակներ, բարի եւ չար աստուածներ. բարին երախտագիրութենէ կը պաշտէին, իսկ չարը վախէին: Երկու, այսինքն բարի եւ չար սկիզբներ դնող կրօնը կ'ըսուէր Երկու-որոշման-ճիւղն կամ Երկու-որոշման-ճիւղն:

10. Աստուածացուցած բնութեան զօրութեանց վրայ կամաց կամաց մարդիկներ ալ աւելցան: Զօրավարներ ու թագաւորներ, որոնք իրենց ժողովրդոց բարերարներն ու օրինակ եղած էին, եւ աշխարհակալութիւններով փառաւոր յիշատակ մը թողուցած էին իրենց մահուանէ ետեւ Աստուածներուն կարգը դասուեցան եւ Աստուծոյ պաշտօն ընդունեցան: Մարդկային երեւակայութիւնը որն որ բարձրագոյն էակին զաղափարն ըմբռնելու շատ արգելք կ'ըլլար, աստուածներուն շատ տեսակ գործքեր ու բախտախնդրութիւններ կու տար, որոնք մեծաւ մասամբ անոնց անվայել են: Աս գործքերը բանաստեղծներն ետքէն ժողովելով եւ իրենք ալ վրան աւելցնելով Աստուածներուն պատմութիւնը շինած են, որուն Դիցաբան-ճիւղն կ'ըսենք:

11. Դից պաշտօնը կամ նուիրական անտառներուն եւ կամ արուեստով շինուած մեհեաններու մէջ կը կատարուէր: Մարդիկ իրենց Աստուածներուն յարգութիւնն ու շնորհակալութիւնը պատուներ նուիրելով ու անասուններ զոհելով կը ցուցնէին: Բայց երբեմն աս բարեպաշտութիւնը անառակ գործքերով ու սոսկալի ոճիրներով կ'արատէին. մարդ զոհելն իսկ քանի մը ազդաց մէջ Հասարակ էր: Կը համարուէր, որ աստուածները քանի մը նուիրական համարուած տեղեր՝ ապագան կանխատես մարդիկներու, յափշտակուած անձանց, թռչուններու եւ այլն ձեռքով կը յայտնեն: Դից աս ազդարարութիւնները կամ պարագայները քահանայք կամ քրմերը ժողովրդեան կը ծանուցանէին:

12. Առապաշտութեան կամ աւելորդապաշտութեան ամենէն ցած ու կոպիտ տեսակն է յառա-նա-պաշտ-ճիւղն կամ ֆէթէլ ըսուած կրօնն, որն որ բնութեան կամ արուեստէն յառաջ բերած, հասարակօրէն մարդու կամ անասնոյ նմանութիւն ունեցող իր մը (ֆէթիշ, յուսութ) կը պաշտէ, ու անոր մոգական կամ հմայական զօրութիւններ կու տայ, բայց եթէ խնդրուած օգնութիւնը չ'ընդունիր նէ՝ պաշտած իրը կը զարնէ մէկ դի կը նետէ: Առապաշտութեան միւս տեսակներէն ասով կը զանազանի, որ անոնք բնութիւնը կամ զօրութիւնները կը պաշտեն, որոնք կենդանութիւն մ'ունին իսկ ասի պարզապէս փայտէ կամ քարէ կոճղ մը:

Աս ու ասոնց նման բազմաստուածութեանց քով, որոնք հասարակաց անուամբ հիւանդանոց-ճիւղն կ'ըսուին, մէկ Աստուծոյ ճշմարիտ հաւատքը (Իսլամ-աշ-ճիւղն) միշտ մնաց, բայց շատ քիչ ժողովրդներու մէջ եւ գլխաւորաբար Հրէից մէջ, զորոնք Աստուած շարունակեալ յայտնութիւններով մոլորութիւններէ հեռու կը պահէր, որպէս զի ետքէն Քրիստոսի Փրկչին ձեռօքը բոլոր ազգերն ու ժողովրդներն մարդկութեան աս ամենէն հին ու ամենէն սուրբ ժառանգութեան նորէն մասնակից ըլլան:

ՀԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՄԱՐԴՈՒ ՍՏԵՂԾՄԱՆԷ ՄԻՆՁԵՒ ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ՀՈՈՄԷԱԿԱՆ
ՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԿՈՐԾԱՆՈՒՄԸ

ԵՐԿՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆ

ԱԶԳԱՅ ՅՐՈՒԵԼԷՆ ՄԻՆՁԵՒ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ ՄԵԾԻՆ
ՄԱՀԸ

Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն Մ Ա Ս

Ա Ս Ի Ա

Վերին հայեցողած մը

1. Որո՞ք են Ասիայի սահմանները, եւ երկրիս միւս մասերէն ինչ առաւելութիւն ունի: — 2. Ասիայի մէջ ինչ սկզբնական տէրութիւններ եղած են: — 3. Ինչ ազգ են Սկիւթացիք: — 4. Հսոսաց վոյս ինչ գիտելիք կայ: — 5. Ինչ բնակիչներէ Ասիայի հարաւային կողմերը բնուած են:

1. Ասիա՝ հիւսիսային կողմը՝ հիւսիսային սառուցեալ ծովէն, արեւելեան կողմը՝ Խաղաղական Ովկիանոսով եւ հարաւային կողմը՝ Հնդկական Ովկիանոսով կ'եղերաւորի. իսկ արեւմտեան կողմը Կարմիր, Միջերկրական ու Մարմարայի ծովերն ունի, Ափրիկէի հետ Արսինոյի (Սուէզի) պարանոցով կը միանայ եւ Եւրոպայէն Գանայիս (Տոն) գետով կը բաժնուի: Երկրիս աս մասը իր ահագին տարածութեամբը (Եւրոպային հինգպատիկն է) եւ երեք զանազան գօտիներուն մէջ գտնուելովը թէ կենդանեաց եւ թէ անկոյ հարստութեան ու փառաւորութեան կողմանէ միւս մասերը կը գերազանցէ: Ասկէց զատ մարդկային ազգին որոցն ու արուեստից եւ գիտութեանց հայրենիքն եղած է. որովհետեւ թէ մարդուն առաջին արարչութենէն, եւ թէ ջրհեղեղեան ոստակմանէն ետքը մարդկային ազգը Ասիայէն ելլելով ուրիշ կողմերը տարածուեցաւ: Նոյնպէս բոլոր երեւելի կրօնները (թէ մենաստուածութիւն՝ ինչպէս են հրէական, քրիստոնէական ու մահմետական կրօններ, եւ թէ բազմաստուածութիւնը, ինչպէս են Բրահմեան, Զրադաշտեան ու Կոնֆուկեան աղանդները), ամենէն կատարեալ լեզուները արուեստից, գիտութեանց ու

գիւտերուն մեծ մասը, վաճառականութիւնն ու տէրութեանց կազմութիւնը հոս սկսաւ:

2. Ինչպէս վերը ըսինք, ջրհեղեղէն ետքը Նոյ ու իրեն որդիներն իսկզբան Արարատեան ու կից Հինտուքուշ լեռներու վրայ բնակեցան եւ ետքէն բազմանալով՝ ընտանիքներն իրենց ինչքերովն ու անասուններովն անկից զանազան կողմեր տարածուեցան ու զանազան ցեղեր ու տէրութիւններ կազմեցին: Աստէրութիւններն ըստ մեծի մասին բնական սահմանով մ'իրարմէ կը բաժնուէին այսինքն կամ գետով մը, կամ լեռով մ'ու կամ անապատով մը:

Ասիայի արեւելեան կողմը՝ Հոանկ-Հո եւ Բիանկ գետերու մէջ Ճէնաչի+ կամ Սէնեաչի+ քաշուեցան. Հարաւային կողմը՝ Ինդոս եւ Գանգէս գետերու մէջ, Հնդկէնէրը. Ինդոս եւ Ովքսոս գետերուն մէջը՝ Բակ-որիաչի+ եւ ասոնց արեւմտեան կողմը գրացի ու ցեղակից Մար+ ու Պարսի+ . Կուր ու Երասխ գետերու մէջ Հայ+. Տիգրիս ու Եփրատ գետերուն մէջ՝ Ասորիս+ ու Բաբելաչի+. Եփրատ գետէն մինչեւ Միջերկրական ծով՝ Արամաչի+ կամ Ասորի+. Յորդանան գետին ու Միջերկրական ծովուն մէջ Քանանաչի+ (Սեդոնաչի+, Տե-րաչի+ եւ այլն) որոնք ետքէն Հրեաներէն յաղթուելով՝ իրենց երկրին մեծ մասն անոնց թողուցին: Ասիայի արեւմտեան Հարաւային կողմն եղած Արաբիական թերակղզւոյն վրայ տարածուեցան Սեմէան (Յեթանեան, Իսմայելեան եւ այլն) ցեղերը: Իսկ Փոքր Ասիա բոլորած թերակղզւոյն վրայ Եփրատ գետին աղբերակունքէն մինչեւ Եգէական ծով՝ Գասիթ+ կամ Կապպադոկիաչի+, Փի-ե-գաչի+, Լի-դաչի+ եւ ուրիշ մանր ազգեր:

Աստէրութեանց ծագումն ու յառաջադիմութիւնն՝ իրենց թող տուած պատմական յիշատակաբաններուն շատութեան ու որպիսութեան համեմատ քիչ շատ կարգաւ պիտ'որ պատմենք:

3. Բայց եղած են ժողովուրդներ ալ, որոնք զանազան կողմեր ցրուած են առանց միութիւն մ'ու ասով ալ առանց ազգ մ'ու տէրութիւն մը կազմելու, ուստի ոչ քաղաքակրթութիւն ունեցած են եւ ոչ մարդկային կենաց կերպաւորութեան մասնակից եղան,

ասոր համար ալ ամենեւին պատմութիւն մը չունեցան: Ասանկ են դրեթէ Հիմալայիա լեռներէն մինչեւ հիւսիսային սառուցեալ ծով տարածուած ազգերը, որոնք Յոյներէն ընդհանուր անուամբ Սկիւթացի կը կոչուէին, Եբրայեցիներէն հաւանականաբար Մագոգ ըսուածներն են. իսկ Արիք զանոնք Տուրան կամ Տաներան կամ Անարիք կ'անուանէին: Ասոնք ըստ մեծի մասին տուարածական ժողովրդներ էին, որոնք եղանակներու համեմատ տեղերնին կը փոխէին այրերու մէջ կամ վրաններու տակ կը բնակէին, եւ յափշտակութեամբ կ'ապրէին: Իրենց կրօնն ու կրթութիւնը կամ ոչինչ էր եւ կամ շատ ստորին աստիճանի, բայց կոպտութիւնն ու թանձրամտութիւնը վերջի աստիճանի: Վլխաւոր ժողովրդները կամ ազգերն էին՝ հիւսիսային կողմը հիմակուան Սիպիրիայի մէջ կարգաւ արեւմուտքէն արեւելք՝ Ուզբիսցիք, Սամյետացիք, Մոնկոլներն ու Դունկուզներն. իսկ ասոնց հարաւային կողմը հիմակուան Մոնկոլստանի ու Թաթարաստանի մէջ Մասագետացիք, Սագացիք եւ Հոնք:

4. Հոնք (Սինէացիներէն Հիոնկ-Նու ըսուածները) Քրիստոսէն շուրջ 1230 տարի յառաջ մեծ տերութիւն մը կանգնեցին, որն որ հիւսիսային կողմը մինչեւ Սիպիրիա, հարաւային կողմը մինչեւ ճենական պատերը, արեւելեան կողմը մինչեւ Թաթարստան եւ արեւմտեան կողմը մինչեւ Իրթիշ գետը կը տարածուէր: Իրենց առաջնորդը Դանետ կ'ըսուէր եւ Սելինկա ու Ոսնն գետերուն բոլոր կողմերը կը բնակէր: Սակայն ժողովուրդը միշտ վրանաբնակ մնացած էր եւ հօտերէն ու աւարառութենէն կ'ապրէր, որով շարունակ դրացի ազգերը եւ գլխաւորաբար Սինէացիները կը նեղէր, մինչեւ որ Քրիստոսէն 375 տարի յառաջ անոնցմէ յաղթուելով սկսան դէպ արեւմուտք, Պարսից, Պարթեւաց ու Հայոց վրայ յարձակիլ եւ իրենց ասպատակութիւնը մինչեւ Եւրոպա տարածել, ուր ետքէն մեծ աշխարհակալութիւններ ալ բրին: Իրենց մութ դոճովը, զարհուրելի տգեղութեամբն, անամօթ անառակութեամբն, անգթութեամբն ու յափշտակութեամբն ամէն ազգաց սարսափ մ'եղած էին, բայց քաջ աղեղնաւոր էին ու ճարտար ձիավարող:

իրենց ամենէն փառաւոր ժամանակը քրիստոսէն ետ-
քը հինգերորդ դարուն մէջերն էր Ատտիլա թագա-
ւորին առաջնորդութեանը տակ, որուն առջեւը Հռո-
մէական պետութիւնն ու բոլոր Եւրոպան կը դողար:
Բայց անոր մահուանէն ետեւ իր որդւոց մէջ զԺառ-
ութիւն մտնելով՝ բոլոր նուաճեալ ազգերը մէկիկ մէկիկ
գլուխ քաշեցին, եւ ասոնք Ռուսաստանի Արկա գե-
տէն անդին քշեցին, որով պատմութեան մէջէն անե-
րեւոյթ եղան:

5. Աւելի բիրտ ու վայրենի են Հնդկաստանէն
վար Ասիական ու Նոր երկրին կղզիներուն վրայ ջրուած
մարդիկները, որոնք հաւանականաբար Հնդկաստանի
Պարիս ըսուած նախնական բնակիչներէն են, եւ Ա-
րեաց Հնդկաստանի տիրելովը կղզեաց վրայ ջրուած
կ'երեւան: Արթութեան եւ ոչ հետքը վրանին կը տես-
նուի եւ իրենց զաղանութիւնն ան աստիճանի հասած
է, որ մարդ ալ ուտելու չեն քաշուիր:

Ք Լ Ո Ւ Խ Ա.

Հ Ն Դ Կ Ա Ս Տ Ա Ն

1. Հնդկաստանի բնակիչներն որոնք են, եւ ուստի յառաջ եկած են: —
2. Հնդիկներն ինչ սահմանադրութիւն ունեն: — 3. Հնդկաց կրօնն ինչ
էր: — 4. Ինչ է բուդայականութիւն: — 5. Հնդիկները մարդուն հոգ-
ւոյն համար ինչ կարծիք ունին: — 6. Հնդիկներն ինչպէս էին գիտու-
թեանց ու արուեստից մէջ: — 7. Հնդկաց պատմութեան նկատմամբ ինչ
տեղեկութիւն ունինք:

1. Մարդարտաշատ ու պտղաբեր Հնդկաստա-
նը, որն որ Գանգէս ու Ինդոս գետերէն կ'ուռգուի,
հիւսիսային կողմանէ Ալդայ լեռներով կը պատուա-
րուի, արեւելեան ու արեւմտեան կողմը ծովով կը պա-
տուի, ու իրեն կերպ կերպ դիրքերովն ու բերքերովը
դրախտային գեղեցկութիւն մ'ունի՝ իրեն ընդարձակ
հովիտներուն մէջ մեծ ու զօրաւոր աղգ մը կը մնու-
ցանէ, որն որ ամենէն հին ու մթին ժամանակներն
արդէն մեծ քաղաքակրթութիւն մը կը վայելէր:
Բայց աս ազգը վառվռուն երեւակայութիւն մ'ունե-
նալով՝ ամէն բան՝ նոյն իսկ կրօնն ու պատմութիւնը
առասպելներով հիւսած զարգարած է, որով զԺառ-

բաւ կրնանք իրեն ծագման ու կերպաւորութեան վրայ ստոյգ բան մը գիտնալ: Որչափ որ իրեն զօրոյցներէն, աւանդութիւններէն ու լեզուէն կը մահաբերենք՝ ի սկզբան Հնդկաստանի մէջ Սեւամորթ Բամեանք կը բնակէին, իսկ Հիւսիսային կողմը՝ Ովքսոս ու Յաքարտէս գետերուն մէջ տեղը Յաբեթեան Արիք: Աս ետքիներուն մէջը կրօնական գծաութիւն մ'ելլելով՝ մէկ մասը Հարաւային կողմը Հինտուգուշ լեռնէն վար գաղթեց, ու վերէն յարձակող ազգերուն պատճառաւ Պենճապ իջան եւ անկից բոլոր Հնդկաստան գէպ ի Հարաւ ու արեւելք տարածուեցան: Սեւամորթ բնիկներն ասիկա անտարբերութեամբ թող չիտուն որ ըլլայ, հապա զէնքով ուղեցին արդեւել, սակայն յաղթուեցան ու մէկ մասն անոնց հպատակեցաւ, մնացածներն ալ Հարաւային լեռներու ու կղզիներու վրայ ապաւինեցան, ուր իրենց անկախութիւնը պահեցին, սակայն բոլորովին անկիրթ, բիրտ ու անասնական վիճակի մէջ մնացին: Ասոնցմէ են Պարիաս բսուած սեւամորթ վայրենիները: Հնդկաստանի տիրող Արիք՝ Հինտուգուշէն վար՝ Հնդկական Արիք կամ Սանսկրիտ ժողովուրդ բսուեցան իսկ Հինտուգուշէն վեր մնացածները՝ իրանիան Արիք կամ Զանդիկ ժողովուրդ:

2. Սանսկրիտեան Արիք Հնդկաստանի տիրելէն ետեւ մէկ մեծ թագաւորութիւն մը չկազմեցին, հապա զանազան իշխանութեանց բաժնուեցան, որոնք շատ անգամ իրարու դէմ կը կռուէին: Գուցէ ամենէն զօրաւոր թագաւորը միւսներուն վրայ գլխաւորութիւն մ'ու վերին տէրութիւն մ'ունենար: Բայց եւ ոչ ժողովուրդը ներքին միութիւն մ'ունէր, այլ զանազան իրարմէ բոլորովին զատուած դասերու բաժնուած էր: Միայն Արիք ազատ կը համարուէին ու ինչք կը ստանային: Ասոնց մէջէն ալ քրմերն ամենէն պատուականներն էին ու մեծ ազդեցութիւն ունէին, ամէն բեռերէ ազատ էին, ամէն բանի դատն իրենք կ'ընէին. թագաւորն առանց անոնց չէր կրնար բան մ'որոշել, նաեւ առանին իրողութիւններն իրենք կը կարգադրէին: Արօնի մեկնութիւնն ու գիտութիւններն իրենց միայն սեփականած էին, եւ որպէս զի

միւս մարդիկներէն բոլորովին վեր համարուին, իրենք զիրենք Բրահմայ Աստուծոյ որդի կ'ըսէին, ու Բրահմին կ'անուանէին: Աս քրմերն առաջին դասը կը կազմէին: Զինուորականք, որոնց մէջէն կ'ըլլար թագաւորը՝ երկրորդ դասը, իսկ վաճառականներն ու արուեստաւորներն՝ երրորդ դասը կը կացուցանէին: Չորրորդ դաս մը կը կազմէին հպատակ սեւամորթները, որոնք միւս դասերուն ծառաներն ու ստրուկներն էին ու անոնց դորձքը կը տեսնէին: Իսկ լեւրանց վրայ քաշուած Պարիասները բոլորովին պիղծ կը համարուէին եւ անոնց հետ հաղորդակցութիւնը՝ իբրեւ մեղք արգելուած էր: Աս դասերը որդւոց որդի ժառանգական էին, եւ ոչ ոք կրնար մէկէն միւսին անցնիլ:

3. Հնդիկները Աստուծոյ միութեան դաղափարը կորսնցրնելէն ետեւ՝ իրենց ազգակից Զանդիկ արեաց պէս աստղներն ու տարրները (գլխաւորաբար ջուրն ու կրակը) կը պաշտէին, բայց անոնցմէ բաժնուելէն ետքն աս կրօնը աւելի կերպաւորելով՝ կատարեալ բնապաշտութեան դարձուցին: Ըստ իրենց՝ Բրահման ամենամեծ, աներեւոյթ, յաւիտենական ու բացարձակ ինքնակաց էակ մըն է, իրմէ տիեզերքն ու անոր մէջ եղած բոլոր իրերն ելած են եւ դարձեալ անոր կը դառնան: Իրեն խորհրդաւոր նշանը արեւն է, որն որ երեք եղանակաւ կ'ըմբռնուի, իբրեւ լուսաւորող զօրութիւն՝ եւ ասի է Բրահման յանձուկ միտս, իբրեւ բեղմնաւորիչ զօրութիւն եւ ասոր կ'ըսեն Վիշնու, եւ իբրեւ եղծիչ զօրութիւն, զորն որ Սեւա կ'անուանեն: Աս երեք ըմբռնուած զօրութիւնները կը կացուցանեն Հնդկաց աստուածային երրորդութիւնը, զորն որ Դրիմուրդի կ'անուանեն: Բայց աս երեք զօրութիւններն ամէն տեղ հաւասարապէս չէին պաշտուեր, հապա զանազան տեղեր մէկը կամ միւսը աւելի տիրող կ'ըլլար: Բրահմայի պաշտօնը (յանձուկ միտս) Բենգալայի մէջ տիրող էր, Վիշնուինը՝ Գանդէսին կողմերը՝ ուր զինքը ջրով կամ ջրի մէջ կը մտածէին, իսկ Սեւան Տեքանի մէջ կը պաշտուէր զինքը կրակի մէջ երեւակայելով: Ասոր պաշտօնը լիտի էր: Երբ որ մէյ մը սկսուեցաւ Բնութեան զօրութիւններն անձնաւորելու ու աստուծացընելու՝ Հնդկաց անխոնջ ե-

բեւակայութիւնը բազմապատիկ աստուածներու կերպարանքներ ստեղծեց, որոնք բաց ի բնութեան զօրութիւններէ՝ նաեւ աստուածային սեփականութիւններն եւ վերացեալ ու բարոյական գաղափարները կը ներկայացընէին: Աս ամէն դից բնակութիւնը՝ Հիմալայի լեռան վրայ էր ձեան գաւառներէն վեր դրախտային պարտէզներու ու պալատներու մէջ: Բրահման միշտ գահադէլսն ունէր ու Մերու՝ Հիմալայի մամնաբարձը լուսաւոր գաղաթը կը նստէր: — Աս կրօնին աւանդապահները՝ Բրահմիներն էին, որոնք ուղածնուն պէս կը մեկնէին ու կը շինէին:

4. Քրիստոսէն շուրջ 550 տարի յառաջ Գաւդամա անունով արքայորդի մը՝ որն որ ետքէն Բուդա (Իմաստուն) ըսուեցաւ, ուղելով աս շատ զեղծած ու նուաստացած բրահմանեան կրօնը նորոգել մաքրել՝ ուրիշ նոր բայց աւելի պարզ ու բանաւոր կրօն մը հնարեց, որն որ ամէն մարդ հաւասար ու ամէն պաշտօնի յարմար կը դնէ, եւ դասերու զանազանութիւնը չիճանչնար: Աս Բուդայականութիւնը Հնդկաստանի մէջ մեծ ճարակ գտաւ, ու շուտով տարածուեցաւ, բայց Բրահմիներուն իշխանութեան ու ճոխութեան դէմ ըլլալով՝ ասոնք բոլոր ճիգերնին թափեցին, որ զանիջնջն մէջ տեղէն վերցընեն: Ասով երկարատեւ ու արիւնահեղ կռիւներ ելան որոնց վերջապէս Բրահմիներն յաղթելով՝ իրենց թշնամի աղանդը Գանդէս ու Ինդոս գետերուն հովտէն անդին վաճնտեցին: Միայն Սէյլոն կղզին, ուստի որ ելած էր, հաստատուն մնաց: Բաց անկէց Մոնկոլստան, Ճենաստան ու մերձակայ երկիրները տարածուեցաւ, ու մինչեւ հիմա ամենէն մեծ ու տարածեալ կրօններէն մէկը մնաց: Սակայն Բուդայականութիւնն ալ շատ աւելորդապաշտական բաներ ունի: Բաց անկէց որ Բրահմիներուն պէս բնութիւնը կ'աստուածացընէ՝ կը վարդապետէ, որ աստուածները շատ անգամ մարդիկներու մարմիններու մէջ, նոյն իսկ անասնոց ու տնկոց մէջ կը բնակին, որով աղանդը մինչեւ ֆեդիշ կրօնին կ'իջնայ կը զառածի: Աս եղանակաւ Վիշնու տառը անգամ կը մարմնանայ, կ'ըսէ, իններորդ անգամը Գաւդամա Բուդայի մարմնոյն մէջը բնակած է, ու տասներորդ մարմնաւորութիւնը դեռ կը սպասուի:

5. Հնդիկները մարդու հոգւոյն համար կը վարդապետեն որ Բրահմայէն բխած է եւ ետքէն դարձեալ անոր հետ պիտ'որ միանայ: Բայց եթէ առ աշխարհքիս մէջ մեղանշած ու առանց ապաշխարելու մեռած է՝ սրբուելու համար նորէն աշխարհք կու գայ ու յանցանաց համեմատ զանազան աստիճանի մարդու կամ անասնոյ եւ կամ տնկոյ մարմին կ'առնու: Աս հոգեփոխութիւնը այնչափ կը կրկնուի՝ մինչեւ որ հոգին բուրրովին սրբուի ու զտուի ու կարող ըլլայ Բրահմային հետ նորէն միանալ: Աս պատճառաւ աւելորդապաշտ Հնդիկները անասուն չեն մեռցրներ եւ ոչ ճիւղ մը կը փրցրեն, վախնալով որ չըլլայ թէ մէջը մարդու հոգի մը ծածկուած ըլլայ:

6. Հնդկաց ճարտարութիւնն ու գիտութիւնը բաւական բարձր աստիճանի մէջ էին: Ամէն տեսակ բանաստեղծութիւնը, փիլիսոփայութիւնը, ուսողութիւնն, աստղաբաշխութիւնը, մեքենականութիւնը, բժշկութիւնն, երաժշտութիւնն ու ճարտարապետութիւնն ամենէն կանուխ ժամանակներն արդէն իրենց մէջ ծաղկած էին: Անոնց գրուածոց մեծ մասը մինչեւ հիմա դեռ մնացած են ու իրենց պարզ բայց գեղեցիկ ճաշակովն ընթերցողը կը զմայլեցրեն. հրակայածեւ մեհեաններն ու պալատները դեռ ճամբորդները կը զարմացրեն: Աստուականութիւնն ալ շատ բանուկ էր. Հնդկաստանի բերքերն ու արուեստակերտները ամենէն հեռաւոր կողմերը կ'երթային, բայց Հնդկաստան շատ բան չէր մտներ, որովհետեւ օրհնեալ երկիրն արտաքնոց շատ կարօտութիւն չունէր:

7. Հնդիկներն այնչափ կը թուլթեան ու յառաջագիմութեան մէջ ալ՝ կարգաւորեալ պատմագրութիւն մ'ունեցած չեն: Անոր համար ալ իրենց վրայ շատ տեղեկութիւն չունինք: Իրենց բանաստեղծութիւնները Բրահմիներուն ու թագաւորներուն առանին պատերազմները կ'երգեն: Իսկ արտաքին պատմագիրներն անոնց վրայ շատ քիչ կը խօսին. Ասորեստանեայց (Շամիրամի առաջնորդութեամբ) ու Եգիպտացւոց (Սեսոստրիսի առաջնորդութեամբ) ըրած արշաւանքները կը պատմեն, որոնք աշխարհակալութեամբ մինչեւ Հնդկաստան մտան, բայց յաջողու-

Թիւն չունեցան: Պարսից Գարեհ թագաւորն ալ դէպ ի հոս արշաւանք մ'ըրաւ, ու ինդոս գետն իր տէրութեան սահման որոշեց, բայց ան ալ տեւողութիւն չունեցաւ: Աւելի յաջողութիւն ունեցաւ Աղեքսանդր Մեծն Մակեդոնացւոյ թագաւորը, որն որ իր աշխարհակալութիւնները մինչեւ Գանգէս տարածեց: Բենճապի մէջ շատ տէրութիւններ գտաւ, զորոնք ամէնը նուաճեց ու հարկատու բրաւ, եւ կէս մը նորէն իրենց առաջին թագաւորներուն ետ տուաւ, կէս մ'ալ մակեդոնացի կուսակալներու յանձնեց: Աղեքսանդրի զօրավարներն անոր մահուրնէն ետեւ իր տէրութիւնը գրաւելու համար իրարու հետ կռուած ատեն Հնդկաստանցիք յունական լուծը վրաններնէն նետեցին. Գանգէսի քով բնակող Պրատիացւոյ Սանդրակոտտ (Չանդրագուբդաս) թագաւորը (312—288) Աղեքսանդրի կուսակալները վռնտեց ու տէրութիւն մը կանգնեց, որն որ Գանգէսէն մինչեւ Պարսպամիտադ կը տարածուէր՝ Բենճապը եւ Արիայի, Արագոսիայի, ու Գեդրոսիայի մեծ մասը մէջն առնելով: Սակայն երկրին հարստութեան համբաւն աշխարհակալները միշտ իրեն կը հրապուրէր: Արդէն Սանդրակոտտին ատենը Սելեւկոս Նիկանովը՝ Աղեքսանդրին զօրավարներէն ու յաջորդներէն մէկը Հնդկաստան եկաւ ու Սանդրակոտտին դէմ պատերազմելով՝ մինչեւ Գանգէս յառաջ գնաց. բայց միւս կողմանէ լսելով որ Անտիոքոս՝ Աղեքսանդրին ուրիշ մէկ զօրավարը իրեն դէմ կը դործէ, Սանդրակոտտէն 500 փիղ առաւ ու խաղաղութիւն բրաւ: Անտիոքոս Մեծն ալ, Սելեւկոսի յաջորդներէն մէկը՝ Բակտրիայէն Հնդկաստան ինջաւ, բայց աս ալ խել մը փիղեր առնելով գոհ եղաւ: Անտիոքոսէն անմիջապէս ետքը Բակտրիացւոյ Մենանդր թագաւորը աշխարհակալութեամբ իրեն տէրութիւնը մեծցուց, որուն Հնդկաստանը նահանգ մ'ըրաւ, որով ետքէն Հնդկաստան ան տէրութեան բախտին ալ մասնակից եղաւ: Այսինքն Բակտրիական թագաւորութիւնը հիւսիսային բարբառոս ազգերու ու ետքէն Պարթեւաց թագաւորներու աւար մ'ըլլալով՝ Հնդկաստան ալ ան երկու յաղթողներուն հպատակեցաւ:

Փ Լ Ո Ւ Խ Բ .

Ճ Ե Ն Ա Ս Տ Ա Ն

Յօդոռած Ա .

1. Ճենաց սկիզբն ուստի է: — 2. Ո՛վ է Հօանկդի եւ ինչ երեւելի գործք ունի: — 3. Ինչպէս էին առջի թագաւորները: — 4. Եւրի վրայ ինչ կը պատմուի: — 5. Ճենաստանի քայքայումն ինչպէս սկսաւ: — 6. Ո՛վ է Չեւ: — 7. Վ ու-վանկ եւ իր յաջորդներն ինչպէս կտապալարեցին: — 8. Ո՛վ է Լաոցէն ու Գոնֆուցէն եւ ինչ է անոնց վարդապետութիւնը: — 9. Հիոնկ-Նուի պետութիւնը ուր է:

1. Ասիայի արեւելեան ծայրը ուրիշ համատարած ու բազմամարդ տէրութիւն մը Հնդկիներէն յառաջ կը ծաղկէր: Աս տեղն ալ յառաջագոյն Սեւերը (Քամեանք) բռնած էին, բայց ետքէն Ճերմակները (Յաբեթեանք) իրենց տեղւոյն քիչութեանը համար Փոհիին առաջնորդութեամբ արեւմուտքէն՝ լերանց վրայէն հօս գաղթելով սեւերը կէս մը խաղաղատէր հիւրերուն հետ միացան, կէս մ'ալ հարաւային կողմն ու կղզիները քաշուեցան:

2. Փոհի (Ճենաց Նոն) նոր տէրութեան կարգ կանոն դրաւ, մշակութիւն խոթեց աստղաբաշխութիւն ու գիր սորվեցուց: Իր երկրորդ յաջորդը Հօանկդի՝ կրնայ պետութեան երկրորդ հիմնադիրն ըսուիլ: Ասոր նախորդին ատենը քանի մ'իշխաններ ապստամբած ըլլալով՝ ասիկա պատերազմի զէնքերը հնարեց, պատերազմ ընել սորվեցուց, եւ դնաց զանոնք նուաճեց: Աս եղաւ Ճենաց առջի պատերազմը: Ետքէն դէպ ի արեւելք արշաւելով մինչեւ ծով տիրեց: Տներ, քաղաքներ շինեց, ու իր դեռ աստանդական ժողովուրդը բնակեցուց: Չանազան գիւտերով արուեստները ծաղկեցուց, կողմնացոյց մագնիսի գիւտն իրենն է, մետաղագործութիւնը խոթեց, դրամ կուխելու սկսաւ, Փոհիին նշանագիրները պակասաւոր ըլլալով՝ զանոնք ամբողջացուց ու ժամանակին դէպքերը դրել տուաւ: Տուամարն ալ կարգի դնելով՝ Սինէացիք անոր ժամանակէն (2637) սկսան տարիներն համրել ամէն մէկ 60 տարին մէյ մէկ շրջան սեպելով: Անոր կիսն ալ մետաքսագործութիւնը սորվեցուց:

3. Հօանկդիին իմաստունն ու բարի յաջորդներն ալ անոր ճամբուն վրայէն երթալով տէրութիւնը

շատ ծաղկեցուցին ու ժողովուրդը երջանկացուցին. անոնց ժամանակը Ճենաստան ոսկե դար մը կը վայելէր, երկիրը փնասակար անասուններէն մաքրուեցաւ, ճախինները չորցուեցան ու բաղմամբիւ ջրանոցքներ սկսան երկիրը ոռոգանել, զորոնք Եսո բանալ տուաւ, որովհետեւ իրեն ատենը ջրերը երկիրը սղողած էին (2297): Եսո ու Շուն ութերորդ ու իններորդ թագաւորները շատ բարի անուն ձգեցին, անանկ որ մինչեւ հիմա թագաւորներուն կը բարեմաղթեն, որ Եաոյին կամ Շունին պէս ըլլան: Իրօք ալ անոնց վարչութիւնն աննմանելի է. խնամատ ու իմաստուն հայր մը սրդիններն անանկ չիխնամեր, որչափ անոնք ժողովուրդը կը խնամէին: Նաեւ գիտութիւններուն ալ հոգ կը տանէին, եւ երկրաշափութիւնն ու աստղաբաշխութիւնն այնչափ յառաջ տարին, որ 10երորդ թագաւորը Եու՝ Ճենաստանի աշխարհացոյց տախտակ մը պղնձի վրայ փորել տուաւ:

4. Եւ որպէս զի հասարակաց պիտոյքը ազէկ կարենայ հոգալ, թոյլ տուաւ, որ ամէն մարդ ամէն ատեն իր խնդիրքն իրեն առջեւն հանէ: Ասկէց զատ իր պալատին դրան առջեւը երեք տախտակ կախեց որ իւրաքանչիւր որ եղած անկարգութիւնները վրան նշանակէ, եւ որպէս զի կարեւոր գործքերը յապաղում չկրեն՝ փող մ'ու զանգակ մ'ալ անոնց քովը դրաւ, որ եթէ կրօնական ստիպողական խնդիր մը կայ նէ փողը զարնուի, իսկ եթէ քաղաքական զանգակը: Բարի թագաւորը զանգակէն կանչուելով՝ անգամ մը երկու հեղ սեղանէն ստիպուել է ելլել եւ ուրիշ անգամ մ'ալ երեք հեղ բաղնիքէն: Բրինձի օդին իրեն ժամանակը գտնուելով՝ հնարողը երկրէն աքսորեց, սակայն անոր գործածութիւնը, որն որ տէրութեան այնչափ փնասներ պիտի տար, չկրցաւ խափանել:

5. Տասը սքանչելի նահապետներէն ետքը թագաւորութիւնը ժառանգական ըլլալով (2207) կարգ մ'անպիտան, շուայտ ու հարստահարիչ թագաւորներ ելան, որոնց հոգը պարզապէս իրեց ցանկութիւններն յագեցընել էր, եւ ժողովուրդը ծանր ծանր տուրքերով կը կեղեքէին: Ասով իրենց հարստութեան կործանումը յառաջ բերին, որովհետեւ 26նկ-թանկ քաջ զօրավարը վերջի Հիանկեան անառակ թագաւորին վրայ ելլելով զինքն իր 30,000 հարձերովը ծովէն անդին վռնուեց եւ Շանկ հարստութիւնը հիմնեց (1766) որն որ առջինէն աւելի անպիտան իշխաններ ունենալով վեց դարէ ետքը Յեւ հարստութեան տեղի տալու ստիպուեցաւ (1122): Շանկ հարստութեան կոր-

ծանձան գլխաւոր պատճառը Չեւ վերջի թագաւորն եղաւ իրեն զեղելութեամբն ու անգթութիւններովը :

6. Չեւ հսկայ մէկն էր բայց կանանց գերի եղած, եւ զանոնք յագեցնելու համար ժողովուրդը սաստիկ կը հարստահարէր : Ասով ժողովուրդեան ատելի եղաւ անկէջ շատ անգամ թշնամանք կը կրէր : Չեւ ուզեց վրէժն առնուլ ու տեսակ տեսակ տանջանարաններ հնարեց, ի մէջ այլոց սնամէջ մետաղէ սիւն մը, որուն մէջ կրակ կը վառուէր եւ գուրսը ճարպ կը ծեփուէր . թշնամանովն աս սիւնը պիտի գրկէր ու այրելով մեռներ : Անգամ մը սառույցներու վրայ քաղոյններ տեսնելով՝ ոտուընին կարել տուաւ, որպէս զի տեսնէ թէ ցուրտը օսկրի վրայ ինչ ազդեցութիւն կ'ընէ : Գեղաղբները, որոնք անոր որսերէն իրենց արտերուն աւրուելուն վրայ կը դանգատէին՝ մահուամբ կը պատժուէին : Անգամ մը մեծ պաշտօնեայ մը իր հաւատարմութիւնը յայտնելէն ետեւ անոր ընթացքին վրայ տրտնջալով՝ բռնաւորը պաղութեամբ զինքը նետով մեռցուց ու սիրտը հանեց, որ տեսնէ հաւատարիմ սիրտն ինչպէս կ'ըլլայ : Ասոնց նման անհամար ուրիշ գործքեր ունի : Ասոր հարստահարութիւններէն ու անչափ տուրքերէն ազատելու համար շատերը Եաբոն կղզին գաղթեցին (1130) : Վու-Վանկ առաքինի կուսակալը շատ ջանաց անպիտան թագաւորը զգաստացնելու եւ ազալեց որ մետաղէ սիւնը վերցուի, սակայն ասոր համար ինք բանտ մտաւ, եւ միայն իր որդւոյն աշխատութեամբն ու կաշառքովը կրցաւ ազատիլ : Վու-Վանկ բանտէն ազատելուն պէս իշխաններէն թագաւոր ընտրուեցաւ, եւ շանկեան հրէշը յուսահատած ինք զինք իր պալատին մէջ այրեց :

7. Վու-Վանկ Յեւ հարստութեան հիմնիչն (ինչպէս նաեւ իր երկու յաջորդները) իմաստութեամբ ու խաղաղութեամբ կառավարեց, բայց ժողովուրդը չահել ուզելով ազնուականաց թիւն ու արտօնութիւնները շատցուց եւ արդէն բազմութիւ իշխանութեանց վրայ ուրիշ 71 նոր ալ աւելցուց : Ասի տէրութեան կործանման պատճառ եղաւ : Արովհետեւ իրմէ ետքը տկար ու անպիտան թագաւորներ գալով եւ արքունեաց մէջ կռիւները պակաս չըլլալով՝ արտօնացեալ ազնուականք թագաւորական իշխանութիւնը շատ ամփոփեցին, եւ Մոնկոլաց յարձակումներէն նրպաստաւորուած իրենք զիրենք բոլորովին անկախ բրին, այնպէս որ վերջի ատենները թագաւորը միայն 7 քաղաք ունէր : Իսկ ճենաստան բազմութիւ մանր տէրութիւններու բաժնուեցաւ, որոնք անդադար իրարու դէմ կը կռուէին եւ իրար նուաճելու կը ջանային : Իշխանաց անընդհատ կռիւներն, անոնց անհաւատարմութիւնը, գաւաճանութիւններն ու բռնաւորութիւնները ժողովուրդեան բարուց վրայ շատ գէշ ազդեցութիւն ըրին, ու բաճքը բոլորովին ապա-

կանեցին. ալ տէրութեան մէջ առաքինութիւն չմը-
նաց: Ամենէն մեծ ոճիրներն անպատիժ կը գործուե-
ին: Ամէնքը ձեռքերնին զէնք առած՝ թշնամին պատ-
ժելու եւ կրած զրկանքին վրէժն առնելու կը նայէին:
Աս անտէրընչութեան ատեն նոյն իսկ կրօնը եղծաւ
եւ Քոհնիին պարզ միաստուածութիւնը բազմաստուա-
ծութեան փոխուեցաւ: Լաոցէ ու Գոնփուցէ երկու
երեւելի ու գրեթէ ժամանակակից աստղները շատ
ջանացին փիլիսոփայութեամբ ժամանակին չարեաց
դարման տանելու եւ անձնական կրից կրակը բանաւո-
րութեամբ մարելու, սակայն իրենց աշխատութեան
պտուղն իրենց ժամանակը չկրցան տեսնել:

Տ. Նրբամիտ Լաոցէն (ծն. 604 Ք. Յ.) հաստատուն սկիզբ
մը դնելով կ'ուզէր իր ազգին միտքն ու զգածումն ուղղել: Աս
է գերազոյն միտքը սկիզբն, որն որ աննիւթ է, ամէն
բանի արարիչ եւ ամէն իրաց վախճան: Գերազոյն մտքէն բխած
են մարդկային հոգիները. ուստի պէտք են մարմնաւոր ցան-
կութիւնները զսպելով, սուրբ վարուք ու մտածութեամբ անոր
հետ նորէն միանալու ջանալ: Ասոր համար իր աշխերտներն ալ ըստ
մեծի մասին ճշնաւորական կեանք մը կ'անցընէին: Սակայն իր
ամենաստուածեան վարդապետութիւնը շատ բարձր գրած ըլ-
լալով՝ ժողովրդեան մէջ շատ մուտ չգտաւ: Ասոր հակառակ
Գոնփուցէն (ծն. 551 Ք. Յ.) պարզ ու ժողովրդեան բերմանը
համեմատ գրելով առ հասարակ ընդունելի եղաւ: Որչափ որ
Լաոցէին վարդապետութիւնը զուտ նկատողական էր, այնչափ
ալ Գոնփուցէինը զուտ գործնական էր, այնպէս որ անդիի
աշխարհքի վրայ ամենեւին չիխօսիր, հոգւոյ անմահութեան վրայ
յիշատակութիւն չ'ընէր, հապա միայն գերազոյն միտք մը կը
դնէ, որն որ աշխարհքը կը կառավարէ, եւ աս միտքը մարդկան
վրայ բաժնուած է, անոր համար ընդհանուր ժողովրդեան կամ-
քը Աստուծոյ կամքն է կ'ըսէ: Ասկէց զատ հոգիներու պաշտօն
մ'ալ ունի: Իր դրած հինգ գիրքերուն մէջ, որոնք սուրբ հա-
մարուած են, թաղաւորին, իշխանաց, քաղաքացեաց, ծնողաց ու
որդւոց պարտքերը կը սորվեցընէ ամենէն բնական առաքինու-
թիւններն ու ինչք պահանջելով: Իր հաստատած կրօնը քա-
ղաքական կամ տէրութեան կրօն մըն է, զորն որ ընդունելի
ընելու համար կ'ըսէր որ Քոհնիին ու միւս նախահարց կրօնն
ըլլայ, զորն որ ինք վերջի ապականութիւններէն զտած է: Թէ-
պէտ ինք իր ժամանակն իր վախճանին չկրցաւ հասնիլ, սակայն
կամաց կամաց այնպիսի ընդունելութիւն ու տարածութիւն
գտաւ, որ ետքէն աստուածային պաշտօն ալ ընդունեցաւ:

Գ. Տէրութեան ներքին խառնակութիւնը շատ
կը սաստկացընէին արեւմտեան բարբարոս ազգերը
(Գուրանեանք): Ասոնք Յաբսարաէս գետէն ու Քի-
ունըուն լեռներէն վեր Վոլկա գետէն մինչեւ Խաղա-
ղական Ովկիանոս բոլոր Ասիայի մէջ տարածուած եւ
Հիոնկ-Նու հզօրպետութիւն մը կանգնած էին. բայց

միշտ աւագակութեամբ կ'ապրէին, ու ինչպէս մէկալ դրացի տէրութիւններուն վրայ, անանկ Ճենաստան՝ առջի 10 թագաւորներուն ատենէն սկսած էին ասպատակութիւններ ընելու, բայց աս ատենները ճենական տէրութեան ներքին տկարութիւնը տեսնելով աւելի յաճախեցին. կողմնակցութեանց կողմը բռնելով տէրութեան քայքայման օգնեցին եւ երկրէն մաս մ'ալ առին:

Յօդաւոր Բ.

1. Ճենաստան ինչպէս նորէն միացաւ. հսկայագործ պատն ինչու շինուեցաւ: — 2. Շիոհանկդի ինչպէս վարուեցաւ դիտնոց հետ: — 3. Հոն հարստութիւնը ինչպէս դաճը ելաւ: — 4. Լիւ-Քանկ ինչպէս կառավարեց: — 5. Հոն հարստութեան տակ Ճենաստան ինչ յառաջագիմութիւն ունեցաւ, ով է վրդի: — 6. Համեան տէրութիւնը միշտ նոյն բարձրութեան մէջ մնաց:

1. Ճենաստանի անտէրընչութեան ատեն եօթը իշխաններ զօրանալով մէկալները նուաճեցին եւ սկսան իրարու դէմ կռուիլ կայսրական դաճն ելլելու համար: Ասոնց մէջէն Չին նահանգին կուսակալը Շաոնկ ամենէն զօրաւորը գտնուելով՝ վերջի հարստութեան ստուերական թագաւորութեան վերջ տուաւ, եւ ինք զինք թագաւոր անուանեց (256): Բայց միւս իշխանները դեռ անկախ մնացին: Շաոնկին Շիոհանկդի որդւոյն բոլոր հոգը տէրութիւնը նորէն միացնել էր, որուն առջեւն առնելու համար՝ իշխանները մէկտեղ միաբանելով անոր դէմ բանակ մը խաւրեցին, բայց Շիոհանկդի կէս մը խաբէութեամբ կէս մ'ալ կաշառքով բանակը հեռացուց, եւ որովհետեւ իր զօրքը Հոնաց կամ Մոնկոլաց յարձակումներուն պատճառաւ սահմաններու վրայ կեցընելու ստիպուած էր, զանոնք իր վախճանին գործածել կարենալու համար հիւսիսային սահմանին վրայ հսկայագործ պատ մը քաշեց, որն որ 1000 աշխարհագրական մղոն երկայնութիւն ունի եւ աշխարհքիս հրաշալիքներէն մէկն է: Շիոհանկդի պատը լմնցընելուն պէս ամբարտաւան իշխաններուն վրայ յարձակեցաւ եւ իր բախտէն առաջնորդուած քիչ ժամանակուան մէջ զանոնք ալ նուաճեց ու Ճենաստանը նորէն միացուց (221 Բ. Յ.): Եւ որպէս զի մեծամեծաց ու ազնուականաց զօրու-

Թիւնը կտրէ, երկրին նոր բաժանում մ'ըրաւ, եւ կենդորոնական կառավարութիւն մը դրաւ, որուն մէջ քաջ զինուորականները կը գործածէր:

2. Գոնֆուցեանք առ առեւնները բոլոր տէրութեան մէջ տարածուած էին եւ երեւելի պաշտօններն իրենք կը կատարէին. հիմա տեսնելով որ զինուորականներն իրենց տեղն առին, զայրացան ու ժողովուրդը նորաձեւութեանց դէմ սկսան գրգռել: Շիոհանկզի արգէն Գոնֆուցեանց Թշնամի պաշտօնէէ մը առաջնորդուած ըլլալով անոնց դէմ հալածանք մը հանեց եւ հրաման տուաւ, որ անոնց աղանդին բոլոր գիրքերն այրուին. շատ Գոնֆուցեաններ որոնք իրենց վարդապետութեան վրայ յամու կեցան մահուամբ պատժուեցան: Ասանկ Շիոհանկզի զամէնքը խիստ հպատակութեան մէջ բռնեց:

3. Ճենատաանի նոր հաստատուած միութիւնը նորէն քայքայելու վտանդի մէջ էր, եթէ ուրիշ զօրաւոր իշխան մ'անոր առջեւը չառնուր. որովհետեւ Շիոհանկզիին մահուընէն ետքը (210) ներքինիք կառավարութիւնը ձեռքբերին առնելու համար անոր պզտիկ որդին Թագաւորեցուցին, եւ սկսան ամէն տեսակ հարստահարութիւններ ընել: Զինուորականք այնպիսի կառավարութեան մը չուզեցին հնազանդիլ, եւ Վիու-Բանկ զօրավարը ներքինեաց վրայ ելլալով անոնց յաղթեց, ինք գահ ելաւ եւ մէկալ ապստամբած իշխաններն ալ նուաճելով դարձեալ միութիւնը հաստատեց:

4. Էան հարստութիւնը, որն որ Վիու-Բանկով սկսաւ (206 ք. Յ. — 263 ք. Ե.) Ճենատաանը Թէ տարածութեան կողմանէ եւ Թէ ներքին յառաջադիմութեան կողմանէ վերջին ծագքը հասցուց, անանկ որ Սինէացիք անկէց մինչեւ հիմա միայն ստացածին պահելու եւ ոչ Թէ աւելցրնելու կը նային: Վիու-Բանկ մեծ դժուարութեամբ հակառակորդներուն յաղթելով ու խստութեամբ կասկածաւոր անձինք մէջտեղաց վերցրնելով տէրութեան հաստատուն միութիւն մը տալէն ետեւ, Թէպէտ եւ ինք անուս մէկն էր, գիտութեանց ալ պաշտպան կենալը խոհեմութիւն համարեցաւ: Ուստի ամէն կուսակալներուն հրաման

խաւրեց, որ բոլոր գիտուններն իրեն խաւրեն եւ անոնցմով իր պալատին մէջը ճեմարան մը կազմեց: Ինք ուղեց Հիոնկ-Նուի պետութիւնը նուաճելու փորձ մ'ընել, բայց չարաչար յաղթուեցաւ:

5. 1 իու-Բանկին առջի յաջորդները թէպէտ եւ տկար իշխաններ էին, եւ Հիոնկ-Նուի թագաւորներէն շատ կրեցին, սակայն անոնց ատենը գիտութիւններն ու արուեստները շատ յառաջ գացին եւ անանկ գիւտեր ըրին, որոնք Եւրոպայի մէջ հազիւ 1500 տարի ետքը կրկնուեցան: Թուղթ ու վրձին շինելը իրենց ժամանակը սկսուեցաւ: Ասոնք ետեւէ եղան Շիոհանկգիին այրել ատաճ գիրքերը նորէն գտնելու ու ժողկելու, բայց շատերուն միայն հասաւ կոտորները գտնուեցան: Ընթերցողութիւնն այնչափ տարածուեցաւ, որ գիրք օրինակելը դժուար ըլլալով տպագրութեան գիւտին գիմեցին, որն որ եղաւ Վուգիին ժամանակը: Վուգի (140—87 Ք. Յ.) Հան հարստութեան հինգերորդ վեհապետն է, որուն երկայն կառավարութիւնը ճենական պատմութեան մէջ ամենէն փառաւորն է: Ասիկա առատաձեռնութեամբ գիտութիւնները վերջի ծագը հաղորդելէն զատ, որուն համար իմաստնոց ամենէն մեծ գովեստներու արժանի եղած է, աշխարհակալութեան ալ ետեւէ եղաւ. նախ զօրավար մը խաւրեց, որն որ Միջին Ասիան մինչեւ Ասսպից ծով պտրտեցաւ ու Պարթեւաց եւ Հռոմայեցւոց վրայ տեղեկութիւն ունեցաւ եւ ետքէն Հրնդկաստան ալ գնաց: Ան ժամանակէն Ճենաստան ան ազգաց հետ միշտ հաղորդակցութեան մէջ եղած է: Լրտեսութիւնը առանց հետեւութեան չմնաց: Տերութիւնը ներքուստ հաստատուն միութիւն մ'ունենալով՝ իր զօրավարները արեւմուտք խաւրեց, որոնք յաղթանակաւ մինչեւ Գանգէս ու Յաքսարտէս գետերը արշաւեցին. Միջին Ասիայի Հոնները կամ Մոնկոլները ինչպէս նաեւ Հնդկաստանի մէկ մասը նուաճեցին: Իր յաջորդներն ալ աս աշխարհակալութիւնը յառաջ տանելով՝ Հիոնկ-Նուին պետութիւնը կործանեցին, Ասսպից ծովն իրենց արեւմտեան սահմանն ըրին, ուստի Պարթեւք սկսան Հռոմայեցւոց (Տրայանոսի) դէմ իրենցմէ օգնութիւն խնդրել, եւ Հռոմայեցիք ալ

(Անտոնիոս Պիոս⁶) Ճենաստան դեսպան խաւրեցին (166 ք. Ե.):

Աս ժամանակներս Հնդկաստանի Բուդայեան կրօնը Փօ անունով Ճենաստան մտաւ եւ շուտով մեծ տարածութիւն գտաւ:

6. Ճենաստանի այնչափ տարածութիւնը երկայն տեւողութիւն չունեցաւ: Քրիստոսէն ետքը երկրորդ դարուն վերջերր կառավարութիւնը նորէն ներքինեաց ձեռքն անցաւ ու ապստամբութիւնները եւ տէրութեան քայքայումը նորէն սկսաւ: Ասով Հոնք կամ Մանկուք ոտք ելան իրենց երկիրներն ու տէրութիւնը նորէն ետ առին ու Ճենաստանէն ալ Հիւսիսային կողմը մեծկալի գաւառ մը գրաւեցին: Իսկ մնացած Ճենաստանը երկու անկախ թագաւորութիւններու բաժնուեցաւ, որոնց վրայ զանազան հարստութիւններ առանց մեծ իշխանութեան տիրեցին, մինչեւ որ 7-երորդ դարուն մէջ Գանկ հարստութիւնը Ճենաստանը նորէն միացուց:

Ք Լ Ո Ւ Ք Ք.

ԲԱԲԵԼԱՑԻՔ ՈՒ ԱՍՈՐԵՍՏԱՆԵԱՅՔ

Յօդոսած Ա.

1. Բաբելական ու Նինուէական պետութեանց վրայ ինչ տեղեկութիւն ունինք: — 2. Բաբելոնի պետութիւնը ով կանգնեց, ինչ յառաջագիւմութիւն ունեցաւ: — 3. Ինչ էր Բաբելացւոց կրօնը: — 4. Ասորեստանեաց պետութիւնն ինչպէս կանգնուեցաւ: — 5. Նինուսի ու Շամբրամայ վրայ ինչ կը պատմուի: — 6. Ինչ պատճառաւ ու որուն ձեռքով Նինուէի պետութիւնը կործանեցաւ:

1. Արեւմտեան Ասիայի մէջ ամենէն հին ու ամենէն հզօր պետութիւնները Բաբելացւոցն ու Ասորեստանեացը եղան, որոնց պատմութիւնը մեզի շատ անյայտ է, որովհետեւ աղբիւրները չունինք: Թէպէտ եւ Բերոսոս Բաղդէացի քուրմը յիշատակարաններէն ժողովելով իր հայրենեաց պատմութիւնն աւանդած է, սակայն անկէջ քանի մը հատակոտորներ միայն մնացած են. Ս. Գրոց մէջ եղած յիշատակութիւնները շատ պատուակուն են բայց քիչ. իսկ Յունաց (Հերոդոտոսին ու Կտեսիասին) պատմածները առասպելախառն ու պակասաւոր: Գուցէ նոր գտնուած Նի-

նուէի ու Բաբելոնի աւերակները պատմութիւնը ամբողջացրեն եւ աւելի պայծառ լոյս մը տան: Մինչեւ հիմակ ասոնց վրայ պատմուած պատմութիւնները ստուգութեան ապահովութիւն չունին. կրնայ բաւիլ որ, ըստ մեծի մասին չնչին հատակոտորներէ շինուած մակաբերութիւններ են:

2. Պրեթէ բոլոր միջին Ասիայի մէջ Սեմի սերունդները տարածուած էին եւ հովուութեամբ կ'ապրէին, բայց շատ տեղեր Քամեանք ու Յաբեթեանք դաղթելով երկրին տէրն իրենք եղան: Ասանկ ալ Նեբրովթ՝ Քամին թողը, որն որ հսկայ եւ սրտոգ էր առաջի Տեառն, իր ցեղակիցներովը Պարսից ծոցին քովէն ելլելով դէպ ի Հիւսիս Եփրատ ու Տիգրիս գետերուն մէջն եղած Սենաար դաշտին մէջ եկաւ բնակեցաւ, Բաբելոն քաղքին տիրեց ու բաբելական պետութիւնը կանգնեց, որն որ Արեաց, Հնդկաց, Արաբացւոց ու Եգիպտացւոց մէջ տեղը գտնուելով ու անոնց վաճառականութեան կենդրոնն ըլլալով շատ շուտով ծաղկեցաւ, ու հարստցաւ եւ արուեստից ու գիտութեանց մէջ, մանաւանդ աստղաբաշխութեան մէջ շատ յառաջացաւ: Սակայն ան հարստութենէն մանաւանդ Քամեանց լիտի կրօնովը Բաբելացիք այնչափ մեղկացան որ իրենց անկախութիւնը չկրցան նախանձոտ դրացիներուն դէմ պաշտպանել եւ հետզհետէ Արեաց, Արաբացւոց ու Ասորեստանեայց տակ ինկան եւ ետքիներուն 520 տարի ծառայելէն ետեւ վերջապէս նորէն անկախութիւննին ձեռք բերին ու ետքէն համաշխարհական պետութիւն մը կանգնեցին:

3. Բաբելացւոց կրօնը աստղանշմարական կրօն մըն էր, այս ինքն մեծ աստղներն ու անոնցմով ետեւան ելած բնութեան զօրութիւնները կը պաշտէին: Բէլ կամ Բահաղը (Տէր), որն որ անոնց գլխաւոր աստղն էր, նոյն իսկ արեւն էր, ու ընդհանրապէս Բնութեան զօրութիւնը կ'երեւցընէր: Ասոր քովը դրուած էր իգական աստուածութիւն Լամա Բահաղատիս (Տիրուհի կամ Տիկին) անունով որն որ բեղմնաւոր կամ յղութեան ընդունակ երկիրը կը ներկայացընէր, ու լիտի արարողութիւններով կը պաշտուէր: Շատ համբաւաւոր ու հրաշալի էր Բաբելոնի մէջ շե-

նուած Բելայ հսկայագործ մեհեանը, որն որ 625 ոտք բարձր էր ու 8 վրայէ վրայ շինուած քանդակներով զարդարուն աշտարակներէ կը բաղկանար: Իւրաքանչիւր աշտարակ մէյ մէկ մսլորակի ընծայուած էր, եւ ամենէն վերինին մէջ՝ Բէլ այսինքն արեւը կը բնակէր: Հոն դրուած էր Բելին գահը ու ոսկի սեղաններ, աթոռներ, բայց առանց կուռքի: Անոր վրայէն քուրմերը կամ մոգերը, որոնք Քաղզէացի էին, աստղաբաշխական դիտողութիւններ կ'ընէին, ու աստեղայ դիրքերէն ու շարժումներէն կը գուշակէին: Ասկէց Քաղզէացի կամ Քաւդիա բառը աստղանշմար ալ սկսաւ նշանակել: Հրաշակերտ աշտարակը, որն որ հաւանականաբար Ս. Գրոց պատմած Բաբելոնի աշտարակն է, շատ դարեր ժամանակին ժանեաց դէմ դիմացաւ եւ մինչեւ հիմա չորս վարի աշտարակները դեռ փլատակներու տակ կեցած են:

4. Երբ որ Ներքովթ Բաբելոնի մէջ տիրապետեց՝ Սեմի որդին Ասոր անկէց ելլելով՝ հիւսիսային կողմը Տիգրիս գետին քով՝ Նինուէ քաղաքը շինեց, ուստի սկսաւ Ասորեստանեայց պետութիւնը: Ասիկա գիտութեանց կողմանէ Բաբելոնի յառաջադիմութիւնը չունեցաւ, բայց անոր տեղ իր զինուորական զօրութիւնը պարզեց որով Նինոս եւ Համիրամ պետութիւնը Եգիպտոսէն, Արաբիայէն եւ Պարսից ծովէն մինչեւ Սեւ ծովն ու Ռվքոսս գետն, եւ Միջերկրական ծովէն մինչեւ Ինդոս գետը տարածեցին (2000):

5. Նինոս՝ Ասորեստանեայց իշխանը պատերազմաւոր ըլլալով՝ շատ զօրք ժողովեց, պատերազմի կրթեց եւ Արարացոց հետ նիզակակցելով՝ Բաբելոնացոց վրայ գնաց, անոնց դիւրաւ յաղթեց ու թագաւորնին մեռցուց: Անկէց Հայաստան անցաւ, բայց անոր իշխանը Արամ՝ պարզեւներով դիմացն ելլալով՝ Նինոս զինքն իրեն բարեկամ ու նիզակակից ըրաւ, եւ անոր զօրքովը դնաց Մարաստանը նուաճեց: Աս յաջողութիւններէն դրդուած Նինոս ուղեց բոլոր արեւմտեան Ասիայի տիւրեղ, եւ իբր 17 տարւան մէջ Միջերկրական ծովէն մինչեւ Պարսից ու Կասպից ծովն եղած բոլոր ազգերն հպատակեցուց միայն Բախորիացիք անոր զինուոցն ընդդիմացան, ու զինքն իրենց երկրէն վերնաեցին: Նինոս առ ժամանակ մը արշաւանքը ձգելով՝ երկրորդ դարձաւ ու Նինուէն մեծցուց, յաղթ պարիսպներով պատեց, եւ ետքէն մեծատարած պետութենէն անհամար զօրք ժողովելով՝ երկրորդ անգամ Բախորիացոց վրայ գնաց: Ի սկզբան նորէն յաղթուեցաւ եւ շատ մարդ կորսնցուց, բայց ետքէն իր բազմութեամբն անոնց յաղթեց, ու Բախորա մայրաքաղաքնին սրաշարեց: Քաղբին ամրութիւնն ու Արեաց քա-

ջութիւնը պաշարումը շատ երկնցուց, շատ յարձակումն ու ամէն տեսակ հնարքներ պարագ ելան, մինչեւ որ Շամիրամ զօրավարի մը կինը յարձակման յատակադիժ մը հանելով՝ վերջապէս քաղաքն առնուեցաւ, որով Բախտրիան ալ նուաճուեցաւ: Նինոս կնոջը իմաստութեան վրայ զարմացած, զինքն իրեն կին առաւ եւ քիչ մը ետքը մեռնելով իրեն յաջորդ թողուց:

Զրոյց մը կը պատմէ թէ Շամիրամ Նինոսէն ինքրած ըլլայ որ տէրութիւնը 5 օր իրեն յանձնուի, եւ ան 5 օրուան մէջ ամէն մարդ նոյն իսկ Նինոս իրեն հնազանդի: Նինոս ալ աս խնդրուածքին զիջանելով՝ Շամիրամ ան հինգ օրուան մէջ զՆինոս մեռցնել տուած ըլլայ, որպէս զի աղուն անշարժացած թեան ատեն կառավարութեան սանձերը ինք ձեռքն առնու: Ուրիշ զրոյց մ'ալ կ'ըսէ թէ Նինոս Շամիրամայ անկարգ կեանքը տեսնելով՝ կրեաւէ փախած ըլլայ կառավարութիւնը Շամիրամայ թող տալով: Իսկ Շամիրամայ ծնունդը՝ զրոյցները զարմանալի եղանակաւ եղած կը պատմեն: Ասիկա ըստ անոնց՝ Ասորեստանացոց Գերկեղոյ գիցուհիէն Ասկաղոն քաղաքը ծնած ու լերանց վրայ նետուած է: Հոն աղանձները զինքը կը կերակրէին ու ետքէն հովիւներէն մէկը զինքը գտնելով՝ քովն առաւ ու Շամիրամ (Աղանձերք) անուանեց:

Մեծագործ ու պատերազմասէր Շամիրամ, իր աշխարհակալ երթիւր ամէն կողմանէ գերազանցել ուզելով Բաբելոն քաղաքը մեծցուց հաստ ու երկնաքերձ պարիսպներով պատեց, աշտարակներով ամրացուց եւ մեծագործ պալատներով, գեղեցիկ կամուրջներով ու բարձր բուրգերով զարդարեց, որոնց համար Հայաստանի լեռներէն յաղթ քարեր բերել կու տար: Եփրատ ու Տիգրիս գետերուն վրայ ուրիշ շատ քաղաքներ ալ շինեցին ետեւ՝ մեծ բանակաւ մը սկսաւ բոլոր պետութեանը մէջ պտըտիլ եւ ամէն տեղ օգտակար ու մեծագործ շինութիւններով իր անունը անմահացուց: Հայաստանի մէջ ալ Ան լծին մօտ Շամիրամակերտ անունով փառաւոր ու անառիկ ամարանոց մը շինած, ու ճամբաներով երկիրը շէնցուցած է: Բայց իր վաւաճ բարքովը՝ ինչպէս ուրիշ տեղեր՝ անանի ալ Հայաստանի մէջ խռովութիւններու պատճառ եղաւ: Հոնապէս Արայ նահապետին գեղեցիկութեանը զարնուելով՝ ուզեց զանի իրեն առնուլ, որուն գլխատնահապետը ընդգիմանալով՝ պատերազմ բացուեցաւ: Արան ինկաւ ու Հայաստան ալ Ասորեստանցոց լծոյն տակ նուաճուեցաւ: Անկէց Ափրիկէ ալ անցաւ ու Եգիպտոսի ու Եթովպիայի տիրեց: Բայց իր պատերազմասէր զգածմունքը չշատացաւ. լսելով որ Հնդկիկ քաղաքներ ամենէն մեծ ու հզօր ժողովուրդն են եւ երկիրնին ամենէն գեղեցիկը՝ միտքը դրաւ զանոնք իր իշխանութեանը տակ առնելու: Բոլոր պետութիւնէն 3 միլիոն հետեւակ զօրը, 500,000 ձիաւոր եւ 100,000 պատերազմական կառքեր առած Բախտրիայէն դէպ ի Հնդկաստան արշաւեց: Իրեն հետ կ'ընկերանար ծովուն վրայէն 2000 նաւով հզօր նաւատորմիդ մ'ալ: Առջի պատերազմը Ինդոս գետին վրայ եղաւ որուն մէջ Հնդկիկ քաղաք յաղթուեցան: Ան ատեն Շամիրամ գետին վրայ մեծ կամուրջ մը ձգեց, բոլոր զօրքովն անդին անցաւ, եւ շինած բազմաթիւ շինքու փողերովը Հնդկի զօրաց մէջ մեծ շփոթութիւն ձգեց ու երկրորդ ցամաքի վրայ ծակատն ալ վատարկեցաւ: Բայց Հնդկի թագաւորը զօրքը նորէն ծակատեցուց եւ ինք անձամբ Շամիրամայ վրայ յարձակեցաւ ու զինքը վերաւորեց. փողերուն ստութիւնն ալ իմանալով անոնց վրայ ինկաւ, զանոնք շփոթեց որով Ասորեստանայք մեծ ձեպով փախչելու սկսան ու իրար կոխկըռտե-

լով շատ մարդ կորսնցուցին: Հնդիկք ետեւնէն ինկան եւ մինչեւ գետը զանոնք հալածեցին, բայց Շամիրամ իր զօրքն անցընելէն ետեւ կամուրջը փլցնելով հետամուտ թիւնը խափանեց եւ գերեփոխութիւն ընելով տեղը դարձաւ, ուր իմաստութեամբ կառավարեց: Ետքէն ուզելով դից կարգն անցնիլ ինք զինք աներեւոյթ ըրաւ, Ասորեստանեայք ալ զինք Աղանւոյ կերպարանքով սկսան պաշտել, ինչպէս Նինոսն ալ յառաջագոյն աստուածացուցած էին:

Ասանկ կը պատմէ Կտեսիաս յոյն պատմագիրը. միւս պատմագիրները՝ քիչ մը տարբեր, իսկ նոր քննիչները Նինոսին ու Շամիրամայ գոյութեանը վրայ կը տարակուսին, թէպէտ եւ Ասորեստանեայց ըրած աշխարհակալութիւններն ու մեծագործութիւնները չեն ուրանար: Նինոս ու Շամիրամ Ասորեստանցւոց երկու աստուածութիւններ են կ'ըսեն, որուն քուրմերը կամ կողմնակիցները յաջորդաբար վերին իշխանութիւն առած եւ աս աշխարհակալութիւններն ըրած են:

6. Ասորեստանեայց աշխարհակալութեան հոգին 100 տարի միայն տեւած կ'երեւայ, որովհետեւ երկու աշխարհակալ լծակիցներէն ետքը անոնց որդին Նինուաս իր անձին դիւրութեան միայն նայեցաւ, ինք զինք յապահովընելու համար Նինուէի մէջ զօրաւոր բանակ մը ժողվեց 400,000 զօրքով, որն որ ամէն տարի կը փոխուէր, եւ անկէց ետքը ինք իր պալատին մէջ քաշուած կառավարութիւնը պաշտօնէից ձեռքն յանձնեց: Նոյն ճամբուն վրայէն գացին անոր երեսուն յաջորդներն ալ, անոր համար պետութիւնը շատ տկարացաւ եւ Եգիպտացւոց Սեսոստորին աշխարհակալութեանցը դիւրին աւար մ'եղաւ: Եգիպտացւոց զօրութիւնը շուտով կոտորեցաւ, եւ Ասորեստանցիք նորէն անկախութիւն ստացան, բայց առջի միութիւնն ու զօրութիւնը չկրցան ձեռք բերել, որովհետեւ շատ ազգեր անկէց ետեւ իրենց սեփական ինքնագլուխ տէրութիւններ կանգնեցին, առանց Նինուէի մէջ նստած թագաւորին վրայ հոգ ընելու: Հրեայք Պաղեստինի տիրեցին, որոնց քովը ետքէն Ասորիք ալ տէրութիւն մը կանգնեցին. Փիւնիկեցիք անկախ եղան եւ երբոր Յոյնք Տրովադայի վրայ արշաւեցին՝ Նինուէի թագաւորը չկրցաւ նոյն քաղքին կործանման դէմ դնել, մանաւանդ թէ Սարգիս կուսակալն ալ ապստամբելով՝ Լիւգացւոց անկախ պետութիւնը կանգնեց, որն որ Փոքր Ասիայի մեծ մասին վրայ կը տարածուէր: Վերջապէս Մարաց Վարբակէս զօրավարը երեսներորդ՝ Սարգանաբազ թագաւորին թուլամարթութիւնը տես-

ներով՝ Բաբելոնի Բեղիսիս զօրավարին հետ միացած՝ Արաբացիներն ալ օգնութեան առած գնաց Նինուէն պաշարեց։ Սարգանաբաղ ուրիշ ազգերէն քովն եղած զօրքովը վրան ելաւ ու երեք անգամ ապստամբներուն յաղթեց, անանկ որ Վարբակէս յուսահատեցաւ, բայց Բեղիսիսէն յորդորուած նոր փորձ մ'ըրաւ. Նինուէի հպատակ ազգերուն ազատութիւն (ինչպէս Հայոց Պարոյր կուսակալին ալ թագաւորութիւն) խոստացաւ եթէ իրեն հետ միանալու ըլլան, եւ անոնցմով նորէն գնաց Նինուէի զօրաց վրայ, զանոնք խորտակեց ու քաղաքը պաշարեց։ Պարիսպներուն ամրութեանը պատճառաւ պաշարումը երեք տարի տեւեց մինչեւ որ Եփրատ գետը բարձրանալով պարիսպներուն մէկ մասը փլցուց եւ պաշարողներն անկէց ներս յարձակեցան։ Կնատած թագաւորն ալ յուսահատելով՝ իր բոլոր կիներն ու ծառաները քովը ժողովեց ու պալատին կրակ տալով՝ մէկտեղ այրեցաւ (890°)։ Ան ատենը Նինուէական պետութիւնը կուսակալներու հասարակապետութիւն մ'եղաւ, որուն գլուխ ճանչուեցաւ Վարբակէս։ Բայց ասիկա պետութեան մէկ ծայրը կենալով կամաց կամաց իր ազդեցութիւնը կորսնցուցած կ'երեւայ. որովհետեւ Նինուէացիք նորէն ելան եւ երկրորդ անգամ իրենց տիեզերակալութիւնը հաստատեցին։

Յօդոռած Բ.

1. Նոր Նինուէական պետութիւնն ինչպէս սկսաւ. ինչ ըրին Փուղա ու թագազաթ փաղար թագաւորները։ — 2. Ո՞վ է Սաղմանասար եւ ինչ արշաւանքներ ըրաւ։ — 3. Ո՞վ է Սարգոն։ — 4. Ինչպէս իշխեց Սենքերիմ։ — 5. Ասորդան կրցաւ Նինուէական պետութիւնը նորէն միացընել։ — 6. Ինչպէս կործանեցաւ Նինուէն։ — 7. Ո՞վ է Նարուքոդոնոսոր եւ ինչ աշխարհակալութիւններ ըրաւ։ — 8. Ինչ շինութիւններ ըրաւ եւ ինչ արկած կրեց։ — 9. Բաբելական պետութիւնն ինչպէս կործանեցաւ։

1. Ասորեստանցիք՝ Մարաց կողմանէ ընդունած հարուածէն եւ հաւանականաբար Յովնան մարդարէին խիստ քարոզութենէն՝ որն որ իրենց ապականութեանը համար Նինուէի կործանումը կը սպառնար, վերջապէս մահաբեր թմբութենէն արթնցան եւ նոր կենդանութիւն մ'ստացան. անանկ որ ձեռք զարկին յառաջագոյն հպատակ եղած երկիրներն ալ նորէն նուաճելու։ Աս անգամ իրենց մտադրութիւնը գլխաւորաբար

Հարաւային արեւմտեան կողմն եղաւ . որովհետեւ կ'ուզէին ծովական զօրութիւն մ'ու համաշխարհական վաճառականութիւն մ'ստանալ : Ամենէն յառաջ ելաւ Փուզա թագաւորը, որ Ասորիք ու Հրէաստան մտաւ, հոն ծագած խռովութիւնները խաղաղցրնելու համար ու Մանայեմ Իսրայելի թագաւորն հաղիւ կրցաւ զինք շատ պարգեւներով ու տարեկան հարկ ու հպատակութիւն խոստանալով ետ դարձնել (747°) : Անոր որդին ու յաջորդը Թագղաթփաղսար՝ նոյն արշաւանքը կրկնեց . որովհետեւ Ասորիք ու Իսրայելացիք կրած կորուստնին ուրիշ կողմանէ լեցրնելու համար Յուդայի տէրութեան վրայ յարձակեցան : Անոր նեղ մտած Աքազ թագաւորն ալ առանձին չկրնալով յարձակումը վանել՝ Թագղաթփաղսարը օգնութեան կանչեց : Ուստի ասիկա Ասորւոց երկիրը մտաւ, Դամասկոս մայրաքաղաքն առաւ, Ռասոն թագաւորը բռնեց ու Ասորւոց տէրութիւնը կործանեց : Անկեց Հրէաստան ալ արշաւելով Իսրայելի թագաւորութեան Յորդանանէն անդին ունեցած գաւառներն առաւ բնակիչները գերեց, ու Յուդայի թագաւորութիւնն ալ հարկատու բրաւ :

2. Հատ աւելի երեւելի եղաւ Թագղաթփաղսարին յաջորդը Սաղմանասար : Ասիկա նստելուն պէս դէպ ի հարաւ արշաւեց, Հրեաները, Փղշտացիներն ու Ասորիները, որոնք տարեկան հարկը չէին ուզեր վճարել, Նինուէին իշխանութեանը տակ նորէն հաստատեց : Փիւնիկեցիներն ալ պատրուակաւ մը նուաճելու համար Աիպրոս կղզին Տիւրոսէն ապստամբեցուց . եւ երբ որ Տիւրացիք զանի նուաճեցին, հաւանականաբար Աիպրացիներէն կանչուելով՝ Սաղմանասար Աիպրոս բանակ մը խաւրեց եւ ինք Փիւնիկէ արշաւեց : Փիւնիկեցիք իրենց մէջը միաբան չլլալով հարկադրեցան հպատակիլ ու դաշինք գնելով՝ Նինուէացին ետ խաւրել : Բայց Եգիպտացիք ահաւոր թշնամի մը իրենց ոահմաններուն մօտեցած տեսնելով՝ վտանգն իրենց երկրէն հեռացրնելու համար աս հպատակած աղգերը նորէն ոտք հանեցին : Ան ատեն Սաղմանասար երկրորդ անգամ վրանին արշաւեց : Սամարիա մայրաքաղաքը երկու տարի պաշարեց, առաւ, Ովսիա թագաւորը բռնեց ու Իսրայելի թագաւորութիւնը բոլորովին վեր-

Հացուց: Եւ որպէս զի Հրէաստան նորէն չապրա-
տամբի՝ Ժողովրդեան մեծ մասը Մարաստան խաւրեց ու
Հրէաստան զանազան ազգերէն գաղթականներ բե-
րաւ (շուրջ 720): Ասորիքն ալ նորէն նուաճելով՝
Տիւրոսի վրայ գնաց: Բոլոր Փիւնիկեցի քաղաքները
նոյն իսկ հին Տիւրոս անմիջապէս անձնատուր եղան
եւ իրենց նաւերը յաղթողին տուին, միայն կղզւոյ մը
վրայ շինուած Նոր Տիւրոսը բռնութեան դէմ դրաւ,
վրան եկած Փիւնիկեցի նաւատորմիդ զարկաւ խորտա-
կեց, եւ միայն հինգ տարւան պաշարմանէ ետքը ջրի
սովոյն պատճառաւ ստիպուեցաւ անձնատուր ըլլալ,
ու Նինուէին իշխանութիւնը ծանշնալ: Փղշաացւոց
Ազովտոս քաղաքն ալ չուզեց յաղթողին առջեւ դրո-
ները բանալ. բայց առաւել զօրութեան չկրցաւ դիմա-
նալ ու վերջապէս անձնատուր եղաւ: Աս քաղաքը
Եգիպտոսին շատ մօտ ըլլալով Սաղմանասար ամրա-
ցուց ու իր զինուոց տեղին բրաւ, եւ ապահովութեան
համար բոլոր բնակիչքը Ասորեստան խաւրեց եւ ան-
կեց ուրիշ գաղթականներ բերել տուաւ: Անկեց ետքը
Եգիպտոս ալ մտաւ ու կողոպտելով եւ աւերելով
վրէժն առաւ: Նոյն իսկ Եթովպիան, որուն տակն էր
նոյն ատեն Եգիպտոս, Սաղմանասարին ապաւտակու-
թիւններէն չկրցաւ ազատիլ: Սաղմանասար Նինուէն
բարձրութեան ծագը հասցուց, իր իշխանութիւնը Սեւ
ծովէն ու Կուր գետէն մինչեւ Միջերկրական, Կարմիր
ու Պարսից ծովերը կը տարածուէր:

3. Ոմանք բաց ի հրէական պատերազմներէն մեկալ բո-
լոր արշաւանքները Սարգոն անուամբ Սաղմանասարին յաջորդած
Թագաւորի մը կու տան, որուն Ազովտոս քաղաքը առնուլը
Եսայի մարգարէն ալ կը յիշէ, եւ Կիւրոս գտնուած յիշատա-
կարան մը նոյն կղզւոյն վրայ եղած արշաւանքը Սարգոնին կու
տայ: Բայց որովհետեւ Տովբիթ Սաղմանասարին որդին ու յա-
ջորդը Սենեքերիմը կը դնէ եւ Տիւրոսի դիւանը Կիւրոս բանակ
խաւրոցը Սաղմանասարն է կըսէ, կարելի է որ Սարգոն կամ
նոյն իսկ Սաղմանասարը եւ կամ աւելի հաւանականաբար անոր
գահակիցը եւ կամ իրեն մեծ զօրավար մ'եղած ըլլայ: Ռաւին-
սըն անգղիացի հնախոյզն եւ իրեն հետեւողները կըսեն որ
Սարգոն Սաղմանասարին զօրավարն էր եւ անոր Սամարիան
պաշարած ատեն ապստամբեցաւ զինքը մեռցուց ու գահէ ելաւ:

4. Սենեքերիմ հօրմէն նուազ քաջ չէր եւ
անոր պէս անհանդարտ Թագաւորութիւն մ'անցուց:
Որովհետեւ Եգիպտացիք նոյնպէս Հրեայք, Փիւնիկե-
ցիները ու Ասորիները Նինուէէն ապստամբեցուցին:

Ուստի Սենեքերիմ անմիջապէս զօրաց գլուխն անցած Պաղեստին մտաւ ու դիմացն ելած քաղաքներն առնելով Երուսաղէմ մօտեցաւ: Եղեկիա թագաւորը վախցաւ ու ծանր հարկեր տալով հաշտութիւն խնդրեց: Ան ատեն Սենեքերիմ Երուսաղէմայ վրայ զօրաց բաժին մը խաւրեւով՝ ինք գնաց Փիւնիկեցիներն ու Ասորիները նուաճեց, եւ անկէց Եգիպտոս անցնելով՝ Պեղուսիոն քաղաքը պաշարեց: Բայց պաշարման ատենը լսելով՝ որ Եղեկիա թագաւորը Երուսաղէմը ձեռք տալ չ'ուզեր, եւ միւս կողմանէ Եթովպացիք, որոնք նոյն ատեն Եգիպտոսի կը տիրէին բանակաւ մը դիմացը կու գան՝ երկու թշնամեաց մէջ չմնալու համար Պեղուսիոնը թողուց ու փութաց Երուսաղէմը խիստ պաշարմամբ առնելու. բայց նոյն քաղքին առջեւն իր բանակը սոսկալի սրածուծենէ մը բռնուելով՝ 189,000 հոգի կորսնցուց ու ստիպուեցաւ պաշարումը վերցնել: Իսկ Եթովպացիք վրայ հասան ու մնացած զօրքն ալ ջարդ ու բուրդ բերն ցրուեցին (շուրջ 710): Աս ձախորդութիւնը բոլոր հպատակեալ ազգերն ապստամբութեան զրգռեց, որոնք Եգիպտոսի հետ նիզակակցեցան: Այսու ամենայնիւ Սենեքերիմ կրցաւ նորէն զօրք ժողվել եւ ապստամբները դարձեալ հպատակելու ստիպել: Ամենէն յառաջ Բաբելոնի վրայ գնաց ուր զանազան իշխաններ թագը իրարմէ կը յափշտակէին, եւ երեք տարւան պաշարմանէ ետքը քաղաքն առնելով՝ վրան իր Ասորդան որդին դրաւ: Ետքէն լսելով որ Յոյնք Փոքր Ասիայէն Ասորեստան կ'արշաւեն, անոնց դիմացը գնաց եւ Կիլիկիայի մէջ թէ ծովու ու թէ ցամաքի վրայ յաղթելով զանոնք ետ վռնտեց: Աս արեւմտեան սահմանները յապահովընելու համար Սենեքերիմ ուզեց Կիլիկիայի մեծ կուսակալութիւն մը կանգնել, ուստի Կիւզնոս գետին քով Բաբելոնի ձեւով Տարսոն գեղեցիկ քաղաքը շինեց: Աս բանիս վրայ եղած ատեն իր երկու որդիքը զինքը սպաննեցին ու Հայաստան փախան:

5. Ասորդան հօրը գործքը յառաջ տարաւ. հայրասպան եղբայրները յաղթահարելէն ու հալածելէն ետքը, մէկալ ապստամբած ազգերը նուաճելու

ձեռք զարկաւ. Մարաստան, Պարսկաստան, Հայաստան ու Փղշտացիները նորէն հպատակեցուց, Յուդայի Մանասէ թագաւորը շղթայակապ գերի տարաւ, (զորն որ զգաստանալէն ետեւ նորէն դահը թողուց) եւ Արաբացւոց վրայ իր կիներէն մէկը թագուհի դրաւ: Աս յաջողութիւններէն ետեւ հօրը կրած հարուածին վրէժն առնելու համար Ափրիկէ անցաւ Եգիպտոսը նուաճեց, Թէբէ մայրաքաղաքը հիմնադրեց իր ծառնեց ու իր ասպատակութիւնները մինչեւ Եթովպիա տարածեց, որով Եթովպիայի ու Եգիպտոսի աշխարհակալ անուանուեցաւ: Սակայն աս բարձրութիւնը միայն իր կարճ կառավարութեան ատենը տեսեց:

6. Ասորդանին յաջորդեց Սաւդուքիմ որդին: Ասոր ատենը Մաքք այնչափ զօրացան որ անոնց Փրաւորդ թագաւորը Եգիպտացւոց Փսամմետիքոս թագաւորին հետ նիզակակցելով երկու կողմանէ Ասորեստան քաղեցին: Աս անգամ դաշնաւորաց բանն աղէկ չգնաց. Ազովտոս քաղաքը Փսամմետիքոսին արշաւանքը խափանեց եւ Փրաւորդ Սաւդուքիմէն չարաչար յաղթուեցաւ ու պատերազմի մէջ մեռաւ: Փրաւորդին որդին ու յաջորդը Սիաքսար՝ հօրը մահուան վրէժն առնելու համար պատերազմը շարունակեց ու Նինուէն այնպէս նեղ խոթեց որ միայն Սկիւթացւոց արշաւանքը կրցաւ դանիազատել: Աս բարբարոս (Դուրանեան) ազգը, որն որ բոլոր Հիւսիսային Ասիայի մէջ տարածուած էր, հաւանականաբար Ասորեստանցիներէն կանչուելով՝ հիւսիսէն Մարաստան յարձակեցան, մեծ աւեր դրածեցին, Սիաքսարին յաղթեցին ու անոր երկիրը նուաճեցին: Անկէջ դէպ ի հարաւ յառաջ երթալով մէկալ ապստամբած դաւառները մեծ կոտորածներով նուաճեցին, Եգիպտացիները Ասիայէն վերնտեցին ու Փսամմետիքոս պարգեւներով եւ հարկ խոստանալով միայն կրցաւ անոնց Եգիպտոս մտնելը խափանել: Քսանուութը տարի տեսեց աս բարբարոսաց պետութիւնը, մինչեւ որ Սիաքսար անոնց մեծերը սեղանի վրայ գինովցընելէն ետքը սպաննելով՝ մնացածները Ասիայէն վերնտեց եւ ետքէն Բաբելոնի Նաբուպազսարկուսակալին հետ միանալով (որն որ Փսամմետիքոսին Ասիա մտած ատեն Բաբելոնը պաշտպանելու հա-

մար խաւրուած էր ու հոն գլուխ քաշած ինքնագլուխ
կը տիրէր) նորէն Նինուէի վրայ եկաւ: Սարակոս՝
Սաւադուքիմին յաջորդը՝ առ միացեալ զօրութենէն
յաղթուեցաւ ու պատերազմի մէջ ինկաւ: Իսկ դաշնա-
կիցները Նինուէ մտան թալլեցին ու այնպէս կատաղու-
թեամբ կործանեցին որ ան աւերակներէն ալ չկրցաւ
ելլել (606): Պետութեան հիւսիսային մասը Կիպրոսը
առաւ, իսկ Ասորեստան ու անկէջ վար երկիրները
Նաբուպադասը¹:

Ժ. Նինուէի աւերակացը վրայ քիչ մը ժամա-
նակ Բաբելոնի հզօր ու փառաւոր պետութիւնը
բարձրացաւ, որն որ Ինդոսէն մինչեւ Միջերկրական
ծով բոլոր ասիական ազգերուն ահաւոր էր: Նոր պե-
տութեան կենդանութիւնը Նաբուքոդոնոսոր եղաւ
Նաբուպադասարին որդին, որն որ արդէն Նինուէն առ-
նելու ատենը հօրը գործակից էր: Նոյն ատենը Նե-
քաւով Եգիպտոսի թագաւորը Նինուէական պետու-
թեան աւարին մասնակից ըլլալու համար Ասիա մտած
Փղշտացոյ Ազովտոս մայրաքաղաքն առած, Յուդայի
թագաւորին Մակկեգովի քով յաղթած, Հրէաստան
նուաճած էր ու Ասորւոյ երկրին մէջ կեցած կը ջա-
նար բոլոր ծովեզերեայ երկիրներն իր տակն առնուլ,
որպէս զի համաշխարհական մեծ ծովական զօրութիւն
մը ստանայ: Բայց Նաբուպադասը, որն որ ան երկիր-
ներն իրեն սեփական կը համարէր, ինք ծերացած ը-
լլալով՝ Նաբուքոդոնոսորը դահակից ըրաւ, ու եգիպ-
տացոյն դէմ խաւրեց: Արի Նաբուքոդոնոսորը բա-
նակին գլուխն անցած կարկեմիչին քով Նեքաւովին
չարաչար յաղթեց (605), Եգիպտոս փախուց, ու ա-
նոր բռնած երկիրները Բաբելոնի հպատակեցուց. ետ-
քէն Եգիպտոս ալ մտաւ Եգիպտական զօրքը խորտա-
կեց ու բոլոր երկիրը աւերեց: Հոն հօրը մահը լսելով
մեծ աւար մ'ու գերեաց բազմութիւն մ'առած Բա-
բելոն դարձաւ հօրը գահը ելաւ (604—561), եւ նոյն
քաղաքը սկսաւ մեծցընել ու զարդարել: Բելայ աշ-
տարակը նորոգեց, իր մար կնոջը համար բարձր կախա-
ղանաւոր հրաշալի պարտէզներ շինեց, եւ ուրիշ շատ

¹ Ոմանք Նինուէին կործանումը 625ին կը դնեն, բայց Ս. Գիլքըր զանի
609 դեռ տիրապետող կը ճաննայ, որուն դէմ Նեքաւով Փաամիկտի-
քոսին որդին աստուածային ազգեցութեամբ նոյն ատենը կ'արշաւէր:

շինութիւններ ըրաւ: Ասոնց վրայ եղած ատեն Հրեայք
Եգիպտացւոց հետ միացան եւ մէկտեղ Բաբելոնի
դէմ արշաւելու կը պատրաստուէին, բայց նոյն ատեն
Նեքաւով մեռնելով՝ Եգիպտացիք արշաւանքէն ետ
կեցան: Ուստի Նաբուքոդոնոսոր Հրէից վրայ գնաց
Թագաւորնին ու շատ մեծամեծներ ու արուեստա-
գէտներ Բաբելոն գերի տարաւ եւ Երուսաղեմայ վրայ
Սեղեկիան Թագաւորեցուց: Աս ալ 9 տարի ծա-
ռայելէն ետեւ ապստամբեցաւ: Ասոր դրդիւր դար-
ձեալ Եգիպտացիք էին, որոնք Երուսաղեմայ մէջ
Հրէից, Փիւնիկեցւոց եւ ուրիշ մերձաւոր ազգաց հետ
մեծ դաշնակցութիւն կազմեցին, որ ամէնը մէկտեղ
ոտք ելլեն եւ Բաբելոնի դէմ քալեն: Սակայն Նա-
բուքոդոնոսոր իմանալով կանխեց ու անմիջապէս Ե-
րուսաղեմայ վրայ քալեց: Եգիպտացիք իրենց դաշնակ-
ցին վտանգը տեսնելով օգնութեան ածապարեցին.
բայց Բաբելացիք դիմացնին ելան ու զիւրենք վաճառե-
ցին եւ ետքէն Երուսաղեմը նորէն պաշարելով առին,
տաճարին հետ կործանեցին, Թագաւորութիւնը բո-
ւորովին վերցուցին, Թագաւորն ալ կոյրցընելով Ե-
րուսաղեմացւոց հետ Բաբելոն գերի խրկեցին (587):
Անկէց ետքը Նաբուքոդոնոսոր Փիւնիկէի վրայ գնաց.
բոլոր քաղաքներն իրեն հպատակեցան, միայն կղզւոյ մը
վրայ շինուած ամուր Տիւրոսը դէմ կեցաւ, ուր հին
Տիւրոսի բնակիչներն ալ ապաւինեցան: Նաբուքոդո-
նոսոր Թումբերով կղզին ցամաքի հետ միացընելու
փորձ ըրաւ եւ երբոր չյաջողեցաւ, հոն պաշարիչ զօրք
Թող տալով՝ ինք գնաց միւս ասորական ազգերն ու
Արաբացիները նուաճեց եւ ետքէն հեղեղի պէս Ե-
գիպտոս Թափուեցաւ, եգիպտական զօրքը զարկաւ ու
կրածին հազարապատիկը տոկոսեօքը հատոյց: Բոլոր
երկիրը աւերակ դարձուց, քաղաքներն ու մեհեան-
ները քանդեց, բնակիչներուն մեծ մասը սրէ ան-
ցուց շատն ալ ահագին աւարով Բաբելոն տարաւ:
Արսեն որ աշխարհակալը բոլոր Ափրիկէն մինչեւ Հե-
րակղի արձանները նուաճած ու Սպանիա ալ առապա-
տակութիւններ ըրած ըլլայ: Իսկ Տիւրոս 13 տարի
պաշարուելէն ետքը հարկադրեցաւ յաղթողին խո-
նարհիլ ու անոր նիզակակից ըլլալ:

8. Բաբելացի Հերակղէսը աշխարհակալութեանց ատեն ալ իր երկիրը շէնցընելու ետեւէ կ'իյնար, որուն օգնական կ'ըլլային գերեաց բազմութիւնն եւ աւարներով ժողոված անբաւ գանձերը: Բաբելոնը դրեթէ նորէն շինեց, ամուր պարիսպներով պատեց ու հրաշալի քաղաք մ'ըրաւ, արձաններով ու շէնքերով զարդարեց, եւ ջրանցքներով ու ճամբաներով կարգաւորեց: Բայց իր ամբարտաւանութիւնը երկնից պատիժն իր գլուխը բերաւ, որովհետեւ օր մը քաղքին շինութեան վրայ հպարտացած ատեն՝ վրան կատաղութիւն մ'եկաւ, մարդիկներէն թող տրուեցաւ, ու եօթը տարի անամնոց հետ անցուց, մինչեւ որ աստուածային ողորմութիւնը զինքը բժշկեց ու նորէն գահը հանեց¹:

9. Ոսկեղէն պետութիւնը միայն Նաբուքոդոնոսորին ժամանակը տւեց: Անոր մահուընէն ետեւ բոլոր անպիտան յաջորդներ եկան, որոնք դաւաճանութեամբ կեանքերնին կը կորսնցընէին: 10 տարւան մէջ չորս հոգի գահը ելան. եւ ասի այնպիսի ժամանակ՝ երբ որ Կիւրոս Պարսից թագաւորն Ասիայի վրայ համաշխարհական պետութիւն մը կանգնելու ետեւէ կ'ըլլար: Նաբոննիդոս վերջի թագաւորը աչքը բացաւ եւ ուզեց Կիւրոսին առջեւն առնուլ, ուստի Լիւդացոյ հետ միանալով Պարսից դէմ պատերազմ բացաւ: Սակայն ասով իր կործանումը աւելի շուտցուց. որովհետեւ Կիւրոս Լիւդացոյ պետութիւնը կործանելէն ետեւ Բաբելոնի վրայ քալեց: Նաբոննիդոս քաղքին մէջ իր գահակից որդին Բելշազարը թող տալով Պարսից դիմացն ելաւ, բայց չարաչար յաղթուելով Պորսիպպա բերդը ապաւինեցաւ: Ան ատեն Կիւրոս Բաբելոնը պաշարեց եւ երբ որ ամբութեանն ու մէջն ունեցած ամբարուց շատութեանը համար առնուն անկարելի կ'ըլլար, մէջէն անցնող Եփրատ գետը դարձուց ու անոր ճամբուն վրայէն ներս մտնելով Բելշազարը մեռցուց ու քաղքին տիրեց (538): Ետ-

1 Աս Ս. Գրոց պատմած աստուածային պատիժը բայց ի Աբիդնոս քաղեկացի հիթանոս պատմագրէն՝ նորերս Բաբելոնի աւերակաց մէջ գտնուած յիշատակարան մ'ալ կը հաստատէ. երբ որ, կ'ըսէ, Բաբելոնը կը զարդարէ՝ կախարդէ մը փնտուեցաւ, բայց ետքէն նզովքէն լուծուելով՝ շինութիւնները շարունակեց: Աս ըսած կախարդն անշուշտ Դանիէլ մարգարէն պիտ'որ ըլլայ:

քէն Նաբոննիդին վրայ ալ գնաց, որն որ անձնատուր
ըլլալով ու թագէն հրաժարելով Գարամանիա գա-
ւառն ընդունեցաւ¹: Իսկ բաբելական պետութիւնը
Պարսկաստանէն կլլուեցաւ:

Գ Լ Ո Ւ Խ Գ.

Ա Ր Ի Ք

Յօդոսւած Ա.

ԲԱԿՏՐԻԱՅԻՔ ՈՒ ՄԱՐԻ

1. Արեաց սկզբնական տեղն ուր է եւ ինչու ցրուեցան: — 2. Ի՞նչ էր
իրենց նախնական կեանքն ու կառավարութիւնը: — 3. Արիք ի՞նչ կրօն
ունէին: — 4. Որո՞նք են Բաղարիացիք: — 5. Բաղարիացւոց վրայ ի՞նչ
տեղեկութիւն ունինք: — 6. Որո՞նք են Մարք եւ ինչպէս Արեաց գըլ-
խաւորութիւնն ստացան: — 7. Գիտի՞լ ինչպէս Հայրենիքն աղատեց: —
8. Փրաւորդ ինչպէս թագաւորեց: — 9. Ախաբար ի՞նչ աշխարհակալու-
թիւններ բոսւ: — 10. Ինչպէս մարդ էր Աժգաճակ ու Արեաց գլխաւոր-
ութիւնն ինչպէս Պարսից տնցաւ:

1. Յաբելթեանց գլխաւոր Հայրենիքը կամ
կենդրոնը Բաղարիական լեռինք էին, Ովքսոս եւ Յա-
քսարտէս գետերուն մէջտեղը, ուստի մէկ մասը Հընդ-
կաստան իջաւ, մնացածներն ալ կրօնական գոտու-
թենէ շարժած երկու բաժնուեցան. Ովքսոս գետէն
վեր գացողները Տուրան=Տաներան=Անարիք բաւե-
ցան, իսկ Տիգրիս ու Ինդոս գետերուն մէջ եղածնե-
րը Արիք: Տաներանք կամ Անարիք բոլոր հիւսիսային
Ասիայի վրայ տարածուելով՝ քիչ շատ՝ յաջողութեամբ
դրացի ազգերուն հետ միշտ կը կռուէին, եւ անգամ
մը Արիքը նուաճեցին, բայց Արիք շուտով անկախու-
թիւնը նորէն ստացան: Հաւանականաբար աս Անա-
րեաց կռիւներուն պատճառաւ Յաբելթեանց զանա-

¹ Պատմագիրը առհասարակ Յունաց Նաբոննիդը Դանիէլէն Բեւլադարին
(Բաղդասարին) հետ նոյնացընել կ'ուզեն, սակայն երկուքին վրայ պատ-
մուած գործքերն իրարու բոլորովին աննման են: Թէ Հերոդոտոս
եւ Թէ Բերոսոս ու Աբելդէնոս կը պատմեն որ Բաբելոնի վերջի թա-
գաւորը Նաբոննիդ քաղքէն դուրս Աիւրոսին դէմ ճակատեցաւ ու
յաղթուելով բերդ մը փախաւ: Ասոնց հակառակ Դանիէլ Բեւլադա-
րին համար կը պատմէ որ Բաբելոնի մէջ մեծ սեզան մ'ըրած ատեն
Պարսիկք քաղաքը մտնելով զինքը սպաննեցին: Աս երկու պատմու-
թիւններն այլազգ չեն միաբանիր բայց եթէ Նաբոննիդը եւ Բեւլա-
դարը երկու գահակից թագաւորներ զնելով: Ասոր իրաւունք կու-
տայ նորերս Բաբելոնի մէջ գտնուած Նաբոննիդին հրովարտակ մը,
որն որ ասանկ կը սկսի. Ես Նաբոննիդ եւ որդի իմ Բեւլարեզեր:
Որդւոյն անունը ան ատենը հրովարտակի մը մէջ հօրը քով կը դը-
րուի երբ որ անոր գահակից կ'ըլլայ:

զան հատուածներ (Յոյնք եւ հիմակուան Եւրոպացիք եւ այլն) Արեւմտեան Ասիա ու Եւրոպա գաղթելու ստիպուեցան:

2. Արիք ի սկզբան հովուական կեանք կ'անցընէին, բայց մեծ հանձար ու կրթութիւն ունէին: Իրենց կառավարութիւնը նահապետական կամ քրմական էր. որովհետեւ ազգին կառավարը միանգամայն կրօնի գլուխ էր եւ զոհերն ինք կը կատարէր: Ժողովուրդը Հնդկաց պէս դատերու բաժնուած էր, որոնց նախապատիւը մոգերունը կամ քուրմերունն էր, որոնք բացարձակ իշխանութեամբ կը կառավարէին: Բայց դատերն իրարմէ այնպէս որոշ բաժնուած չէին, ինչպէս Հնդկաց քովը: Հրէիցմէ ետքը հին աւանդութիւնը ու աստուածածանօթութիւնն ամենէն աւելի մաքուր պահպանեցին Արիք են. եւ ետքէն երբոր կռապաշտութեան յորձանքէն իրենք ալ տարուեցան՝ դարձեալ ամենէն մտացիներն իրենք մնացին: Իրենց բարոյականութիւնը բոլորովին անստգիւտ էր:

3. Արեաց առջի կրօնը գրողն եւ օրէնսդիրը Զրադաշտ մոզն եղաւ, որուն ժամանակը յայտնի չէ, բայց ստուգիւ Պարսից Կիւրոս թագաւորէն յառաջ էր: Ասիկա ճենաց Գոնֆուցէին պէս նահապետաց՝ հետզհետեւ աղաւաղուած կրօնը մաքրելու ու հին պարզութեան դարձնելու ձեռք զարկաւ, եւ Զենդավեստեան ըստած զիրքերուն մէջ բովանդակեց, որոնց հատակոտորները միայն մնացած են: Ասիկա ամէն բաներէն յառաջ ամենազէտ էակ մը կը դնէ Արամազդ անուամբ (Պարսից Որմիզդը) որն որ անմահ, ամենակարող ու ամենուրեք է եւ ամէն արարածները՝ հրէշտակները, տիեզերքն ու մարդը բարի ստեղծեց, սակայն բարձր ոգիներէն մէկը Խարամանին՝ (Պարսից Ահրման) անկեց ապստամբեցաւ եւ ուրիշները, նոյն իսկ մարդն իրեն ետեւէն հրապուրելով (Եւային օձը ո՞վ է՞ լինէր) ամենայն չարեաց պատճառն եղաւ. միշտ կը ջանայ զամենքը Արամազդէն ապստամբեցնել: Սակայն ամէն մարդ պէտք է չար հրապուրողին դէմ միշտ բարի խօսքերով ու դորձքերով պատերազմի. եւ Արամազդին ու բարի հոգիներուն (Ազատաց) օգնութեամբը կրնայ անոնց յաղթել: Գայ պիտի ժամանակ որ Փրկչի մը ձեռօք սա կռիւը պիտի դադրի: Ո՞վ որ Արամազդին օրէնքները չկապահար մահուանէն ետքը Խարամանէն խաւարային բնակարանը՝ դժոխք (Տուզադ) կ'երթայ, ուր անոր բնկերներն ալ Դրուժերն ու Դեւերը կը բնակին: Իսկ Արամազդին քով նահապետակները անոր լուսաւոր բնակարանը կ'երթան, ուր են անմահ հոգիներն (Ամշասպանդը) եւ Ազատները: Արամազդ տուններու մէջ չիրնակիր, այլ ամէն տեղ է. անոր համար Արիք մահեան չէին շինէր այլ լեռանց գլուխը կ'աղօթէին ու կը զոհէին: Երկրիս վրայ Արամազդին երեւեցուցիչը արեւն (Միհրան) էր, եւ անոր նմանութիւնը՝ կրակը. իսկ վեց բարձրագոյն ոգիներուն՝ որոնք արարչութեան օգնական եղած էին, երկիրը, լուսինն ու մեծ մոլորակները: Աս պարզ ու մաքուր կրօնը ժա-

մանակներ անցնելով Թանձրացաւ՝ արեւն ու կրակը աստուածային պաշտօն ընդունեցան ու մոգերը կամ քուրմերը մոլորակներուն շարժումներէն գուշակութիւն ընելու սկսան։ Զրադաշտին կրօնը Քրիստոսէն ետքը Սասանեանց տոհմը աւելի եւս ազաւաղութեցաւ եւ կրակապաշտութենէն ու արեւապաշտութենէն զատ Խարամանին (Արճմնը) իբրեւ չարեաց արարիչ Որմիդդին հաւասար դրուեցաւ, եւ երկուքին Զրուան (ժամանակ = կրօնոս) հայր մը տրուեցաւ. նոյնպէս ուրիշ շատ առասպելներ ու աւելորդապաշտութիւններ խառնուեցան։

4. Արիք զանազան ազգեր կը բաժնուէին որոնց մէջէն երեւելի եղան Բակտրիացիք, Մաքը, Պարսիկք, Հայք եւ Պարթեւք։ Բակտրիացիք կասպից ծովուն արեւելեան կողմը խիստ քրմական կառավարութեամբ իսկզբան իրենց ազգակիցներուն վրայ գլխաւորութիւն մ'ունէին, եւ իրենց Բակտրա ամուր քաղաքը Հնդկաց ու Ասորեստանեայց վաճառականութեան կենդրոն եղած էր։ Երբ որ Ասորեստանեայք (Նինոս) աշխարհակալութեան ելան՝ Բակտրիացիք մեծ քաջութեամբ իրենք զիրենք պաշտպանեցին եւ զանոնք յոգնեցուցին, բայց վերջապէս առաւել զօրութենէն յաղթուեցան ու Նինուէին գլխաւորութիւնը ճանչնալու ստիպուեցան։ Ասորեստանեայց իշխանութեանը տակ 1000 տարիի շափ կեցան, մինչեւ որ Վարբակէսին ձեռօքն ան լուծր թօթափեցին։ Բայց անկէց ետքը Արեաց վրայ ունեցած գլխաւորութիւնը կորսնցուցին, որն որ ցեղակից Մարաց անցաւ։

5. Բակտրիացւոց նախնական պատմութեան նկատմամբ իրենց Զենդավեստա նուիրական դիրքերուն մէջ կան բանի մը տեղեկութիւններ, բայց այնչափ մթին ու առասպելախառն են որ մէջէն ստոյգը դժուարաւ կրնայ զտուիլ։ Զանազան թագաւորներուն վրայ խօսեղէն ետեւ, որոնք ջրհեղեղէն յառաջ եղած կ'երեւան, Ճեմշիտ քրմական թագաւորը շատ կը բարձրացնէ։ Ասիկա, կ'ըսէ զրոյցը, Աստուծոյ պատուէր ընդունեցաւ անոր խօսքն ու օրէնքները բոլոր աշխարհքիս վրայ քարոզելու եւ ոսկեղէն սուր մ'ալ, որով երկիրը պատուելով՝ անկէց մարդիկ ու ամէն տեսակ կենդանիներ ելան։ Ինքը եօթը հարիւր տարի անվրդով երջակութեան մէջ կառավարեց, արուեստ ու մշակութիւն սրովեցուց ու օրէնքներ տուաւ։ Իրեն ժամանակը ոսկեղէն դար էր. երկիրն ամէն բանի առատութիւն կը վայելէր ու մահուանէ ու հիւանդութենէ բան չէր դիտեր։ Սակայն Ճեմշիտ իր իշխանութեանը վրայ հպարտանալով՝ եւ Աստուծոյ պէս պաշտուիլ ուզելով՝ Աստուած չար Յոհակը խաւրեց, որն որ զՃեմշիտը սպաննեց, եւ անոր բոլոր կարգաւորութիւնները ջնջելու ետեւէ կ'իյնար։ Ասանկ հազար տարի ապականիչ կառավարութիւն մը վարելէն ետեւ ժողովուրդը ձանձրացած ոտք ելաւ, զինքը սպաննեց ու Ճեմշիտին դատեր Քերիտուն որդին թագաւորեցուց։ Քերիտուն 500 տարի ժողովուրդը երջանկացնելով թագաւորեց, բայց ետքէն ստիպուե-

ցաւ թագաւորութիւնն իր երեք որդւոց մէջ բաժնելու. Սա-
լէմ առաւ արեւմտեան կողմը մինչեւ Ափրիկէ, Տուր՝ Ովքոս
գետէն վեր բոլոր Ասիան, որն որ անոր անուամբը Տուրան
կամ Տաներան ըսուեցաւ, իսկ իրիկ՝ բուն Արեաց երկիրը, որնոր
իրան ըսուեցաւ: Իրանի եւ Տուրանի մէջ անգաղար պատերազ-
մներ կ'ըլլային. եւ առաջինն անգամ մը նուաճուեցաւ ալ, բայց
ետքէն Մինուշարին առաջնորդութեամբ նորէն անկախութիւն
ստացաւ: Անկէց սկսաւ Կէանեան հարստութիւնը, որուն հին-
գերորդ (Կէ Կուտգասպո—արքայ Աշտասպ) թագաւորին ատենը
ճաղկեցաւ Զրադաշտ, որն որ աս պատմութիւնն ու կրօնը մեզի
աւանդեց: Քննիչներէն շատերը կը կարծեն որ Ճեմշիտ, Յոհակ
ու Ֆերիտուն առանձին թագաւորներ չըլլան հապա թագա-
ւորաց հարստութիւններ: Ուստի Ճեմշիտի հարստութիւնը
Նոյէն մինչեւ Նինոս տիրած կը համարին, չար Յոհակինը Աս-
րեստանեայց պետութիւնը կը գնեն, որուն 1000 տարի ետքը
Ֆերիտուն Ճեմշիտին ազգականը (Մարք) յաջորդեց: Կան ուրիշ
պատմագիրներ ալ, որոնք Ֆերիտունը Նոյն կը համարին ու ա-
նոր երեք որդիքը՝ Սեմ, Բամ, Յաբեթ:

6. Մարք կամ Մագացիք Յաբեթի Մագա
որդիէն յառաջ եկած են եւ Կասպից ծովուն արեւ-
մտեան հարաւային կողմը կը բնակէին. իրենց մէջը
զինուորութիւնն աւելի զօրացած ըլլալով՝ շուտով
մեծցան եւ (224 տարի) բաբելական պետութեան
տիրեցին: Այսու ամենայնիւ իրենք ալ Ասորեստա-
նեայց (Նինոսի) զենքերէն նուաճուեցան եւ անոնց
վերին տէրութեան տակը մնացին մինչեւ որ իրենց
Վարբակէս իշխանը Նինուէի թագաւորին թուլամոր-
թութիւնն իմանալով՝ Բաբելացւոց ու Արաբացւոց
հետ Նինուէի վրայ յարձակեցաւ: Վարբակէս ի սկզբան
յաջողութիւն չունեցաւ, բայց ետքէն Բախտրիացիներն,
Հայերը (Պարոյրին առաջնորդութեամբ) եւ ուրիշ մեր-
ձաւոր ազգերն անկախութեան համար սոք հանելով՝
անոնց օգնութեամբը Նինուէական պետութիւնը կոր-
ծանեց: Ասոր վրայ նիզակակից ազգերն իրեն գլխա-
ւորութիւն մը տուին, բայց որովհետեւ ինք պատե-
րազմին ատենն օգնող ազգերուն ազատութիւն խոս-
տացած էր, աս գլխաւորութիւնը միայն պատուոյ
եղած կ'երեւայ, որն որ իր մահունէն ետքը բոլորովին
վերցաւ: Որովհետեւ Մարք Անարեաց հետ անգաղար
կռուի մէջ ըլլալով՝ քայքայեցան ու առանձին իրարմէ
անկախ ցեղերու բաժնուեցան եւ երկրին մէջ մեծ ան-
կարգութիւն ու խռովութիւն մտաւ, մինչեւ նորէն
զօրացած Նինուէացիք Մարաստանը դարձեալ իրենց
վերին տէրութեան տակն առին:

7. Երբ որ անտէրընչութեան ատենը արտաքին թշնամիներէն զատ յառաջագոյն հպատակ եղած ազգերն ալ եւ գլխաւորաբար Կորդուիք ապստամբելով սկսան Մարաստանն ասպատակութիւններով նեղել, կողոպտել ու տալին ու վրայ բնել, ան ատենը Գիովկ՝ Վարբակէսին հինգերորդ յաջորդը (710—656) ճարտարութեամբ բոլոր Մարաց ցեղերը միացուց, մէջերնին կարգ կանոն խօթեց, Եկբատան քաղաքը եօթնպատիկ պարիսպներով ամրացուց, քովը անձնապահ զօրաց գունդ մը առաւ, եւ մեծ խստութեամբ ինք զինք ամենուն ահաւոր բռաւ: Անկէց ետքը զօրք ժողովելով Կորդուաց վրայ գնաց անոնց յաղթեց ու Մարաստանէն վաւերաց:

8. Գիովկին որդին Փրաւորդ միայն Մարաստանով գոհ չեղաւ. ապստամբած Պարսիկները նուաճեց, եւ ետքէն նոյն իսկ Նինուէի վրայ արշաւեց, սակայն անկէց յաղթուելով ճակատի մէջ կեանքն ու թագը կորսնցուց:

9. Աիաքսար (Աւաքս 634—594) հօրը մահուան վրէժն առնելու համար Ասորեստանեայց դէմ պատերազմը շարունակեց, եւ Նինուէն վերջի աստիճանի նեղ խօթեց, բայց յանկարծ Սկիւթացիք հիւսիսէն բազմութեամբ Մարաստան թափուելով՝ Աիաքսար ստիպուեցաւ թէ Ասորեստանի արշաւանքը թող տալու եւ թէ նոր աշխարհակալներէն յաղթուելով անոնց վերին տէրութիւնը ծանշնալու: Սկիւթացիք ինչպէս Մարաստանն այնպէս նաեւ մինչեւ Եգիպտոս բոլոր տէրութիւնները նուաճեցին, որոնց՝ կառավարութեան չխառնուելով միայն աւարն ու հարկը առնելով գոհ կ'ըլլային: Աիաքսար 28 կամ աւելի հաւանութեամբ 22 տարի անոնց լուծը տանելէն ետեւ անոնց մեծերը սեղանի վրայ գինովցընելով ու մեռցընելով մնացածները Ասիայէն վաւերաց, միայն ամանք մնացին Աիաքսարին իշխանութեանը տակ որոնք որս կ'ընէին եւ անկէց Աիաքսարին մաս մը կը հանէին: Ասոնք անգամ մը բան որսալ չկրնալով Աիաքսար զիրենք թշնամանեց, անոնք ալ մար տղայ մը մեռցընելով անոր իբրեւ որս խրկեցին ու իրենք Աիւդացուց քովը փախան: Աիաքսար զանոնք ետ պահանջեց, եւ

երբ որ չընդունեցաւ՝ պատերազմ բացաւ։ Հինգ տարի կռուեցաւ երբեմն Մարք եւ երբեմն Լիւդացիք յաղթելով։ Վեցերորդ տարին արեւու խաւարում պատահելով երկու կողմերն ալ զարհուրեցան ու Բաբելոնի Նաբուպադսարին միջնորդութեամբ խաղաղութիւն ըրին, Հաղիս գետը երկու տէրութեանց սահման որոշելով եւ իրարու հետ խնամութիւն ընելով (610)։ Անկէց ետքը Սիւրսար Նաբուպադսարին հետ Նինուէի Պետութիւնը կործանեց եւ անոր հիւսիսային մասն ինք ժառանգեց (605)։

10. Աժդահակ (593—558) հօրը քաջութիւնը չունեցաւ եւ թուլամորթ կառավարութիւն մը վարեց։ Իրեն ատենը Պարսիկք Սիւրսին առաջնորդութեամբ Մարացմէ ապստամբեցան եւ Բասարդագայի քով յաղթելով չէ թէ միայն անկախութիւն ստացան հապա Արեաց մէջ գլխաւորութիւն ալ (558)։

Յօդուած Բ.

Պ Ա Ր Ս Ի Վ Ք

1. Որո՞նք են Պարսիկք։ — 2. Սիւրս ինչպէս Արեաց գլխաւորութիւնը ձեռք ձգեց։ — 3. Սիւրս Լիւդացոց վրայ ինչու գնաց եւ ինչպէս անոնց թագաւորութիւնը վերջացուց։ — 4. Բաբելոնն ինչպէս առաւ։ — 5. Սիւրս նուաճած ազգերուն վրայ ինչ կարգաւորութիւններ ըրաւ։ — 6. Սիւրս ինչպէս մեռաւ։ — 7. Սիւրսին ո՞վ յաջորդեց. Վամբիւս ինչու եւ ինչպէս Եգիպտացիները նուաճեց։ — 8. Սարգիսի ու Եթովպիայի դէմ արշաւանքն ինչ յաջողութիւն ունեցաւ։ — 9. Ո՞վ է սուտ Շմերուն ու Վամբիւս ինչպէս մեռաւ։ — 10. Սուտ Շմերտ կրցաւ խաղաղ թագաւորել։

1. Պարսիկք Արեաց գլխաւոր ազգերէն մէկն են եւ Բակտրիացոց մէջ տեղը կը բնակէին՝ Մարաց հարաւային կողմը մինչեւ Պարսից ծոց։ Արեաց կրօնն ու սահմանադրութիւնն ունէին եւ զանազան ցեղերու բաժնուած էին, որոնց մէջ ամենէն երեւելին Աքեմենեանցն էր։ Երբ որ Փրաւորդ զիրենք նուաճեց, իրենք դարձեալ անկախութիւն մը պահեցին եւ միշտ աքեմենեան թագաւոր մը կ'ունենային։

2. Սիւրս՝ որուն Պարսիկք իրենց բարձրութիւնը պարտական են, Վամբիւսէս թագաւորին եւ Աժդահակին աղջկան որդին էր, իր մանկութենէն վառվռուն, եւ աշխարհակալութեան հոգւով վա-

առած ըլլալով՝ չափահաս ըլլալուն պէս՝ իր ազգակիցները ազատութիւնը ձեռք ձգելու յորդորեց, մէջերնին ադէկ զինուորական կարգեր դրաւ եւ Աժգահակին դէմ տարաւ: Բառարգադայի քով յաղթելով զինքը բռնեց, սակայն պատուով նայեցաւ, Եկեատանի մէջ թող տուաւ որ յառաջուան պէս թաղաւորէ եւ երբոր անի մեռաւ անոր որդին Ախաբոար Բ.ը թաղաւորեցուց. իսկ ինք զինք անոնց զօրավար կը համարէր թէ պէտ եւ իրօք կառավարութիւնն ու բոլոր իշխանութիւնն իր ձեռքն էր:

3. Բաբելացւոց ու Լիւդացւոց թաղաւորները՝ որոնք երկուքն ալ Աժգահակին հետ խնամութիւն ունէին Աիւրոսին զօրանալը տեսնելով եւ վախնալով որ իրենց սահմանն ալ կը մտնէ, ուղեցին կանխել եւ Եգիպտոսի Ամասիա թաղաւորին հետ անոր դէմ դաշնակցեցան: Բաբելացիք Մարաստան մտան, իսկ Լիւդացիք բոլոր Փոքր Ասիացիներն իրենց հետ միացրնելով Հաղիս գետն անցան, Ապպադովկիա յարձակեցան եւ Մարաց հպատակ ազգերն ապստամբեցուցին: Ա'երեւայ որ Հայք ալ Մարաց զխաւորութիւնն ու նիզակակցութիւնն արհամարհեցին: Աիւրոս շուտ մը Մարաց ու Պարսից զօրքը ժողվելով նախ Հայաստան գնաց, զիջողութեամբ ու իմաստութեամբ Հայերը նորէն նիզակակից բրաւ ու անոնց զօրքը Տիգրան արքայորդւոյն զօրավարութեամբը հետն առած Բաբելացւոց վրայ գնաց, որոնք Մարաստանը կ'ատպատակէին: Զարկաւ զանոնք վաւերեց ու Ասորեստան մտնելով շատ ազգեր ապստամբեցուց եւ իրեն կողմը քաշեց: Սակայն Բաբելոնի վրայ երթալու ի սկզբան չհամարձակեցաւ, հապա Մարաստան դարձաւ: Հոն մեծագոյն պատրաստութիւն տեսնելով Լիւդացւոց դէմ արշաւեց, որոնք իր երկրին կը մօտենային: Արիւսս անոնց թաղաւորը Սինուպի մօտերը ճակատեցաւ բայց յաղթութիւնն անորոշ մնալով՝ իր Սարգբ մայրաքաղաքը քաշուեցաւ ու զօրքը ցրուեց, աս մտօք որ երկրորդ տարին իր դաշնակիցներուն հետ մեծագոյն բանակ մը ժողված պատերազմը նորէն սկսի: Բայց Աիւրոս առանց դանդաղելու ետեւէն վազեց, Սարգից առջեւը պատերազմի ստիպեց, յաղթեց, քաղաքն ա-

ռաւ եւ Արիւստոն ալ գերի բռնելով անոր տէրութիւնը Արեւաց պետութեան հետ միացուց:

4. Փոքր Ասիայի ծովեզերեայ յոյն ազգերը նուաճելը իր Աւարբակէս զօրավարին թող տալով, որն որ առ գործքը յաջողութեամբ գլուխ հանեց, Աիւրոս միւս գլխաւոր հակառակորդին՝ Բաբելացւոց թագաւորին վրայ գնաց: Նաբոննիդ թագաւորը դիմացն ելաւ, բայց յաղթուելով Պորսիպպա բերդը ամրացաւ. իսկ Աիւրոս Բաբելոն գնաց ու քաղաքը պաշարեց: Պարսիկներուն ամրութիւնը եւ քաղքին մէջ եղած առատ պաշարը՝ պաշարումը երկու տարի երկնցուց, եւ դարձեալ քաղաքն առնուին անկարելի էր, եթէ պարսիկ հնարագիւտ դիւցազնը նոր միջոցի մը ձեռք չլարնէր: Եփրատ գետը քաղքին մէջէն կ'անցնէր, ուստի Աիւրոս քաղքէն դուրս փոս մը փորել տուաւ, եւ տօնի մը օր երբ բոլոր քաղաքը ուրախութեան ու կերուխումի ինք զինք տուած էր, գետը փոսին մէջ դարձնելով ցամքած գետին ճամբուն վրայէն քաղաքը մտաւ, թմրած քաղաքացիներուն մեծ ջարդ տուաւ եւ Բելշազարն ալ Նաբոննիդին որդին ու դահակիցը, որն որ քաղաքը կը պահպանէր անոր սրոյն տակ ինկաւ (538): Բաբելոնի անկումմբը անոր հպատակ բոլոր աղգերը Արեւաց անցան ոմանք կամաւ եւ ոմանք զէնքով: Իսկ Նաբոննիդ Պորսիպպայի մէջ անձնատուր ըլլալով եւ թագէն հրաժարելով՝ ցմահ Արման Պարսկաստանի գաւառն ընդունեցաւ:

5. Աիւրոս բոլոր Տիգրիսէն անդին եղած երկիրները նուաճելէն ետքն անոնց կարգաւորութեան ալ հոգ տարաւ. կամաւ Պարսից հետ միացածները թող տուաւ որ յառաջուան պէս կառավարուին, իսկ զէնքով նուաճուածներուն վրայ նոր կռուակալներ դրաւ. այսու ամենայնիւ եւ ոչ մէկ ազգի մը վրայ հարկ դրաւ, այլ միայն պարգէններ անոնցմէ կ'ընդունէր: Անկեց ետքը Մարաստան դառնալով Աիւքսարը Բաբելոն հրաւիրեց, որն որ երկու տարիէն անգլաւակ մեռնելով՝ Աիւրոս բոլոր ընդարձակ պետութեան, առանձին ինքնիշխան տէր եղաւ (536—529), եւ առաջնորդութիւնը հիմա Մարացմէ բոլորովին Պարսից անցաւ: Սակայն Աիւրոս Մարաց հին կարգերը հաստատուն

պահէց, մեղութիւնը կամ քրմութիւնը դարձեալ Մարաց ձեռքը մնաց եւ ասով անոնք պետութեան վրայ մեծ ազդեցութիւն կ'ունենային:

6. Կիւրոսին վերջին արշաւանքը Սկիւթացոց՝ Արեաց գլխաւոր թշնամիներուն դէմ եղաւ, որն որ յաջողութիւն չունեցաւ. որովհետեւ պատերազմին մէջ վերք մ'առնելով 70 տարւան մեռաւ 30 տարի մեծ իմաստութեամբ ու քաղցրութեամբ կառավարելէն եւ իր ժամանակին ամենէն մեծ պետութիւնը կանգնեցնելն ետքը, որն որ Յաքսարտէս զեռէն մինչեւ Եգիպտոս ու Ինդոս զեռէն մինչեւ Եգէական ծով կը տարածուէր, ու Մարական, Պարսկական, Նինուէական ու Բաբելոնական պետութիւններէն ձուլուած էր:

7. Պարսկական յաղթ պետութիւնը Կամբիւսէս Կիւրոսին որդին ժառանգեց (529—522): Ասիկա հօրը պէս պատերազմասէր էր, բայց անոր իմաստութեանն ու ազնուականութեանը տեղ զինեմնութիւն ու գաղանթութիւն ունէր: Իրեն առջի արշաւանքը Եգիպտոս եղաւ, որուն Ամասիս թագաւորը նախ Լիւդացոց, Պարսից դէմ օգնական էր եւ ետքէն երբ որ Կամբիւս անոր աղջիկը կնութեան ուզեց, անիկա խաբէութեամբ ուրիշ մը տուաւ: Ուստի բոլոր պետութեան զօրքը ժողոված անոր դէմ քալեց: Նոյն միջոցին Ամասիս մեռնելով Փսամմենիս անոր յաջորդը պատերազմը ժառանգեց եւ արիութեամբ թշնամւոյն դիմացը դնաց. բայց Պեղուսիոնի քով չարաչար յաղթուելով Մեմփիս մայրաքաղաքը քաշուեցաւ: Կամբիւս իրեն մարդ խաւրեց որ անձնատուր ըլլայ բայց Փսամմենիս պարսիկ դեսպանները մեռցուց: Ան ատեն Կամբիւս կատղած Մեմփիս հասաւ քաղաքն առաւ, Փսամմենիսը բռնեց, մեծամեծներէն շատերն արքայորդիներուն հետ թագաւորին առջեւը մեռցընել տուաւ եւ ետքէն երբ որ Եգիպտացիք ապստամբութիւն մը հանեցին՝ զանի ալ իբրեւ զրգուիչ մեռցուց ու Եգիպտոս Պարսկական պետութեան նահանգ ըրաւ (525): Իր շուտ յաղթութեամբն ու անգթութեամբը չորս կողմը ձգած սարսափէն՝ Լիբեացիք, Բարկացիք, Կիւրենացիք ինչպէս նաեւ Կիպրացիք իրենք իրենցմէ հպատակեցան:

8. Եգիպտոս գտած յաջողութենէն Կամֆիւս ուզեց բոլոր Ափրիկէն նուաճել եւ նախ Կարբեդոնացւոց վրայ երթալ. բայց Փիւնիկեցիք՝ իրենց ազգակիցներուն դէմ արշաւել չուզելով ու նաւերը զանալով՝ արշաւանքը Եթովպացւոց դէմ դարձուց։ Առանց երկրին հանգամանքն իմանալու շուտ մը Ամմոնի գաղթականութեան վրայ բանակ մը խաւրեց, եւ ինք մնացած զօրաց դլուխն անցած Եթովպիա քալեց։ Բայց անապատներու մէջէն սաստիկ տաքէն, սովէն ու ծարաւէն իր զօրքն այնպէս ջարդուեցաւ, որ դեռ Եթովպիա չհասած ետ դառնալու ստիպուեցաւ։ Իսկ Ամմոն գացած բանակը աւազի մէջ բոլորովին թաղուեցաւ։ Կամֆիւս խայտառակութեամբ Մեմփիս դարձած ատեն՝ Եգիպտացիները Ապիս կով չաստուծոյն տօնին համար ուրախութեան մէջ տեսնելով եւ կարծելով որ ուրախութիւնն իրեն ձախորդութեանը համար կ'ընեն, կատաղութեամբ քուրմերը ծեծել ու ետքէն մեռցրնել տուաւ, Ապիս կովն ալ ինք իր ձեռքովը սատկեցուց։ Ետքէն նորէն զօրք ժողովելու համար Պարսկաստան սկսաւ դառնալ, բայց չկրցաւ հասնիլ։

9. Կամֆիւսէս Հմերտ եղբայր մ'ունէր, որն որ հօրմէն Բախտրիայի կուսակալ դրուած էր եւ իր քաղցրութեամբը ժողովրդեան շատ սիրելի էր։ Կամֆիւսէս վախնալով որ չըլլայ թէ ժողովրդեան օգնութեամբը թագն առնու, Եգիպտոս չգացած զինքը մեռցրնել տուաւ։ Սակայն մահը ծածուկ պահուած ըլլալով Եգիպտական արշաւանքին ատենը Հմերտին շատ նման մոգ մը ինք զինք իբրեւ ճշմարիտ Հմերտ ձեւացուց, տժգոհ Պարսիկները Կամֆիւսէն ապստամբեցուց, եւ ամենուն հաւանութեամբը դահ ելաւ։ Կամֆիւս աս բանս լսելով շուտով Պարսկաստան աճապարեց, որ ապստամբութիւնը չտարածուած շուտով զսպէ. բայց ճամբան անդգուշութեամբ զիստը սրով վիրաւորելով անզաւակ մեռաւ եւ իրմով Աքեմենեան ցեղին առջի ճիւղը հատաւ։

10. Սուտ Հմերտը որն որ մոգերուն օգնութեամբը դահ ելած էր, անշուշտ մարական պետութիւնը նորէն կանգնելու միտք ունէր եւ բոլոր ազգերը շահելու համար երեք տարւան զինուորներն ու

հարկերը թողուց, նոյնպէս շատ ուրիշ ազատութիւններ շնորհեց. խաբէութիւնն ալ չիմացուելու համար, բուն Շմերտը ծանցցողներուն դէմ սոսկալի հալածանք մը հանեց, այնպէս որ ոչ ոք կը համարձակէր տարակոյս մը ցուցնել: Այսու ամենայնիւ եօթը պարսիկ մեծ իշխաններ խաբէութիւնն իմանալով եւ օտարին տէրութիւնը չկրնալով տանիլ, ութը ամիս ետքը դաւաճութիւն մը կազմեցին ու յանկարծ պալատը յարձակելով զինքը մեռցուցին, մոգերուն մեծ ջարդ մը տուին եւ մէջերնէն Գարեհ Աշտասպետներ, որն որ Ա. քեմենեան ցեղին երկրորդ ճիւղէն էր, գահը հանեցին:

Յօդոսած Գ.

1. Գարեհ ինչպէս թագաւորեց. Բաբելոնն ինչպէս առաւ: — 2. Մարասանի ապստամբութիւնը ինչպէս զսպեց: — 3. Արցաւ. Հայերն ալ նուաճել: — 4. Գարեհ տէրութեան մէջ ինչ ներքին կարգաւորութիւններ ըրաւ: — 5. Սիլիսթական արշաւանքն ինչ յաջողութիւն ունեցաւ: — 6. Յունացիք ինչու ոտք ելան եւ ինչ կըք ունեցան: Յունաց դէմ արշաւանքն յաջողութիւն գտաւ: — 7. Գարեհին ով յաջորդեց: Բանբաւէս կրցաւ Եգիպտացիներն ու Յոյները նուաճել: Ինչպէս մեռաւ: — 8. Արտաշէս Երկայնաբազուկ ինչպէս գահն ելաւ: Բաղորիացոց ու Եգիպտացոց ապստամբութիւնն ինչպէս զսպեց: — 9. Մեգաբիւզ ինչու ապստամբեցաւ: — 10. Արտաշէսն ով յաջորդեց: Գարեհ ինչպէս թագաւորեց: — 11. Արտաշէս Աշէղ կրցաւ խաղաղութեամբ հօրը գահն անցնիլ: — 12. Յունաց հեռ պատերազմ ինչպէս ծագեցաւ եւ ինչ հետեւութիւն ունեցաւ: — 13. Արտաշէս Գ. ինչպէս գահն ելաւ: Փիւնիկեցիներն ու Եգիպտացիները կրցաւ նուաճել: — 14. Ինչպէս մեռաւ Արտաշէս եւ Գարեհ ինչպէս կառավարեց: — 15. Պարսկական պետութեան իշխալուն պատճառները որոնք են:

1. Պարսկական պետութեան երկրորդ հիմնադիրն ու պայծառացընողը Գարեհ Ա. (522—486) եղաւ¹. որն որ Նիւրոսի պէս քաջ ու միանգամայն իմաստուն ալ էր: Ասիկա գահն իրեն ապահովընելու համար բուն Շմերտին աղջիկը ու երկու քոյրերը կին առաւ. բայց աս բաւական չէր, հարկ եղաւ որ զէնքով ալ նոյնը պաշտպանէ: Որովհետեւ սուտ Շմերտին մահուանէ ետեւ բոլոր պետութեան մէջ ընդհանուր

¹ Զրոյց մը կը պատմէ թէ եօթը իշխաններ մոգերը սպաննելէ ետեւ թագաւորի ընտրութեան մէջ չկրնալով միաբանիլ, որոշեցին որ երկրորդ օրն տաւօտը եօթն ալ մէկտեղ որոշիալ տեղ մը ձիավարեն արեւը պաշտելու համար, եւ որուն ձին յառաջագոյն արեւու դիմացը խննջալու ըլլայ տնի ըլլայ Պարսկաստանի թագաւոր: Գարեհի ձիավարն աս խննջալով՝ առջի իրիկունը գնաց ան տեղը մատակ ձի մը կապեց Գարեհին ձին ալ հոն տարաւ ու մատակը ցցուց: Ձիավարին խորամանկութիւնը յաջողեցաւ. որովհետեւ երկրորդ օրը ան տեղն հասնելուն պէս Գարեհին ձին սկսաւ խննջալ. միւս իշխաններն ալ իրենց ձիէն իջան ու Գարեհին երկրպագութիւն ըրին:

ապստամբութիւն մը ծագեցաւ: Ամենէն յառաջ Բաբելոն ոտք ելաւ, ուր Բաբելաղւոյն մէկը՝ ինք զինք Նաբուքոդոնոսոր Նաբոննիդի որդի անուանելով թագաւոր եղաւ եւ բաբելական պետութիւնը նորէն կանգնել կ'ուզէր: Դարեհ մարական ու պարսկական զօրքն առած անոր դէմ արշաւեց, զարկաւ վաւրտեց զօրքը, որն որ Տիգրիսի անցքերը խափանելու համար դիմացն ելած էր, Բաբելոնի քով երկրորդ անգամ բաբելական զօրքին յաղթեց, որուն սուտանուն Նաբուքոդոնոսորն անձամբ կ'առաջնորդէր, եւ քաղաքը պաշարեց: Հոս Բաբելացիք վերջի աստիճանի քաջութեամբ ու յուսահատութեամբ քաղաքը պաշտպանեցին. եւ որպէս զի պաշարնին շուտով չ'ւրննայ՝ կիներէն շատը մեռցուցին: Պաշարումը 20 ամիս տեւեց, Դարեհի բոլոր հնարքները պարապի ելան, Կիւրոսին պէս դէտը դարձուց բայց աս ալ օգուտ մը չունեցաւ, միայն խաբէութիւնը կրցաւ յաղթել: Զոպիրոս պարսիկ զօրավար մը քիթն ու ականջները կտրելով՝ արիւնլուայ փախստականի պէս քաղաքը փախաւ եւ քաղաքացիները հաւտացուց որ աս թշնամանքը Դարեհէն կրած եւ վրէժն առնելու համար եկած է: Քանի մը յաղթութիւններով ըսածներն հաստատեց եւ քաղաքացիք վրան անանկ վստահութիւն ունեցան, որ բոլոր զօրավարութիւնն իրեն յանձնեցին: Ան ատեն Զոպիրոս քաղաքը մատնեց եւ Դարեհ Նաբուքոդոնոսորը 3000 ագնուականներով խաչ հանեց (518):

2. Բաբելոնի պաշարման ատենը միւս ազգերն ալ ապստամբեցան: Մարաստանի մէջ Փրաւորդ անունով մէկը ինք զինքը Կիաքսարայ որդի ընելով իր ազգակիցները ոտք հանեց եւ իրեն շահեցաւ Պարթեւներն ու Արկանները: Իսկ Հայերն՝ ինչպէս միւս ապստամբած ազգերն իրենց անկախութիւնը կ'ուզէին: Դարեհ անոնց դէմ զօրք խրկեց, բայց չկրցան բան մ'ընել, մինչեւ որ Բաբելոնն առնելով ինք անոնց դէմ արշաւեց: Նախ եւ յառաջ Փրաւորդին վրայ գնաց, որն որ դիմացն եկաւ, յաղթուեցաւ եւ փախած ատենը բռնուելով Դարեհին հրամանաւր նախ քիթն ու ականջները կտրուեցան, եւ ետքէն իր կողմնակիցներովը սպաննուեցաւ: Կիաքսարայ երկրորդ

կեղծեալ որդի մ'ելլելով՝ Գարեհի զանիալ բռնեց, մեռցուց, Մարաստանին տիրեց եւ ետքէն Պարթեւատան նը, Արկանիստանն ու Բակտրիան ալ նուաճեց: Ասոնց զբաղած ատեն Պարսկաստան երկրորդ սուտ Շմերտ մ'ելլաւ ու Պարսիկներն ու մերձաւոր գաւառները ոտք հանեց. բայց աս ալ յաղթուեցաւ, բռնուեցաւ ու խաչուեցաւ: Բաբելոն երկրորդ անգամ Հայու մը առաջնորդութեամբ ապստամբեցաւ, սակայն նորէն նուաճեցաւ եւ բոլոր ամբողջիւնները քանդուեցան: Աս եղանակաւ Գարեհ բոլոր ապստամբած ազգերը մէկիկ մէկիկ նուաճեց: Այդ տարւան մէջ 19 ճակատ տուաւ եւ 9 թագաւոր մեռցուց¹:

3. Աս պատերազմներուն մէջէն ամենէն աւելի պատուով Հայերն ելան: Գարեհ ասոնց դէմ Բաբելոնէն Գաղարսիս հայ զօրավարը խրկեց, որն որ երեք անգամ յարձակում կրելէն ետեւ, տեղ մը ամրացաւ կեցաւ, իսկ Հայերը Հայաստանէն ելլելով Ասորեստան ալ մտան: Ան ատեն Գարեհ երկրորդ զօրավար մը խրկեց: Ասիկա Հայերը Ասորեստանէն վերնացեց եւ Հայաստանի մէջ երկրորդ անգամ մ'ալ զարկաւ, բայց Հայերը չկրցաւ նուաճել. լեռնաբնակները բոլորովին աղատ մնացին, իսկ միւսները Պարսից միայն վերին տէրութիւնը ճանչցան:

4. Պետութիւնը խաղաղընկելէն ետեւ Գարեհ անոր ներքին կարգաւորութեան մտադիր եղաւ: Բոլոր պետութիւնը 20 նախարարութեանց բաժնեց, ամենուն վրայ (ըստ մեծի մասին արքունի անէն) մէյ մէկ նախարար դնելով, որն որ երկրին ներքին յառաջադիմութեան ու բարօրութեան միտ պիտի դնէր ու ամէն տարի որոշուած հարկը թագաւորին պիտի տանէր: Նախարարութեան զօրքն իր տրամադրութեան տակ չէր, հապա սեպհական զօրավար մը կ'ունենար, որն որ թագաւորէն կ'անուանուէր, ու անոր անմիջնորդական հրամանին տակ կ'ըլլար: Քիչ անգամ կը պատահէր որ նախարարը քաղաքական ու զինուորական իշխանութիւններն իր անձին վրայ միացընէր: Ամէն տարի թագաւորն անձամբ եւ կամ փոխանորդով

¹ Աս պատերազմներուն պատմութիւնը Պիտագորէն մէջ գտնուած արձանագրութիւնը մեղի պահեց:

մը բոլոր նախարարութեանց այցելութեան կ'ելլէր : Սուրհանդակներ դրաւ , որ գաւառներուն մէջ եղածներն անմիջապէս արքունիք հասցընեն , եւ հազորդակցութիւնը դիւրինացընելու համար ամէն տեղ արքունի ճամբաներ շինել տուաւ :

5. Պետութիւնը խաղաղըցընելէն ու կարգաւորելէն ետեւ՝ Գարեհի ուղեց սահմաններն ալ ապահովցընել , եւ գլխաւորաբար Անարի Սկիւթացիներն Արեաց ոխերիմ թշնամիները նուաճել : Ուստի ահաւոր բանակ մը ժողված (700,000° զօրք) եւ 600 նաւ առած դէպ ի արեւմտեան հիւսիս արշաւեց , ուր նոյն ատենները Սկիւթացւոց բոյնն էր : Բոսթորսէն Եւրոպա անցաւ . Գետացիներն ու Թրակացիները նուաճեց , բայց Սկիւթացւոց հետ չկրցաւ զարնուիլ . որովհետեւ ան անտուն ու վաշաբնակ ժողովուրդն իրենց բոլոր ունեցածներովն անոր առջեւէն ետ կը քաշուէին եւ անցած տեղերնէն գաած բոլոր ուտելիքները կ'այրէին . անանկ որ Գարեհ մինչեւ Վսիկա գետը ետեւնէն երթալէն ետեւ սովուն պատճառաւ մեծ կորստով ետ դառնալու ստիպուեցաւ իր զօրաց մէկ մասը բանակին հետ մէկտեղ թշնամւոյն թող տալով : Քիչ մնացած էր որ բոլոր բանակով Սկիւթացիներէն պիտի ջարդուէր , բայց նախարարի մը հաւատարմութիւնը զինքն ազատեց . որովհետեւ Միդդիատէս Աթենացին , որն որ Թրակիայի մէջ գաղթականութիւն մը հաստատած էր , երբ որ Գարեհին կորստով ետ դառնալը լսեց , Պարսից հպատակ յոյն իշխաններն յորդորեց , որ իրենց յանձնուած Գանուբին կամուրջը վերցընեն , որպէս զի Գարեհ չկարենայ դառնալ ու թշնամւոյն ձեռքն իյնայ : Բայց Հիսաթէոս Միլետի նախարարութիւնը Գարեհէն առած ըլլալով՝ երախտագիտութեան համար ան խորհրդոյն դէմ կեցաւ : Սկիւթական արշաւանքը Գարեհին առ օգուտն ըրաւ միայն որ Թրակիայի մէկ մասը նուաճեց , Մակեդոնիայէն ալ իբրեւ հպատակութեան նշան՝ հող ու ջուր ընդունեցաւ : Աւելի յաջող եղաւ դէպ ի արեւելք ըրած արշաւանքը , ուր պետութեան սահման ըրաւ Յաքսարտէս եւ Ինդոս գետերը եւ ասդին եղած բոլոր աղգերընուաճեց : Ասով պետութիւնն ամենէն մեծ ըն-

դարձակութիւնն ընդունեցաւ. բայց աս բարձրութեան զէնիթէն նոյն իսկ Դարեհին ժամանակը սկսաւ իջնալ :

6. Պետութեան մահաբեր հարուածը տուողն Յունաց պզտիկ ազգն եղաւ : Հիստիէոս Միլետի իշխանն իր հաւատարմութեանը համար Դարեհէն թրակիայի մէջ երկիր մ'ընդունելով՝ հոն քաղաք մը շինած ատեն նախանձողները զինքը թագաւորին կասկածելի ըրին, որով Շօշ կանչուեցաւ, եւ տեղն անոր Արիստագորաս փեսան Միլետի իշխան դրուեցաւ : Բայց ասիկայ երբ որ Նաքսոսի ռամկապետականներու դէմ արշաւանք մ'ըրաւ ու յաջողութիւն չունեցաւ, վախնալով որ աս պատճառաւ իշխանութիւնը պիտի կորսնցընէ, Հիստիէոսին հաւանութեամբը Ասիայի Յոյներն յորդորեց, որ Պարսից անարդ լուծը վրաներնէն թօթափեն, եւ ինք անձամբ Յունաստան գնաց օգնութիւն խնդրելու համար : Միայն Աթենացիներն ու Երեսորիացիները քանի մը նաւ տուին. այսու ամենայնիւ Յոնիացիները ոտք ելան եւ առանց մեծ դժուարութեան Փոքր Ասիայի Սարդք մայրաքաղաքն առին ու այրեցին (500) : Դարեհ վրանին զօրք խրկելով թէ ծովու ու թէ ցամաքի վրայ յաղթեց եւ Յոնիացիները 6 տարւան մէջ նորէն նուաճեց. բայց Եւրոպայի Յոյներն ալ պատժել ուզելով սկսաւ իրեն վնասակար պատերազմը : Առջի խրկած բանակը Թրակացիներէն յաղթուելով եւ նաւատորմիղը Աթոս լեռան քով խորտակելով առանց վախճանին հասնելու ետ դարձաւ : Երկու տարի ետքը երկրորդ բանակ մը խրկեց 100,000 զօրքով. աս ալ Աթենքին մօտերը 10,000 Աթենացիներէն բոլորովին յաղթուեցաւ ու ետ դարձաւ (490) : Աս վերջի պատերազմը Պարսկական պետութեան մեծ համարումը վերջի աստիճանի նուաստացուց ու Յոյները յանդգնագոյն ըրաւ : Աս նախատինքը ջնջելու համար Դարեհ բոլոր պետութեան մէջ թէ ծովական ու թէ ցամաքային մեծ պատրաստութիւններ սկսաւ տեսնել, որոնք երեք տարի տեւեցին : Երրորդ տարին երբ որ արշաւանքն սկսելու վրայ էր, Եգիպտացիք ալ ապստամբեցան : Դարեհ միտքը դրաւ երկուքին վրայ ալ մէկէն արշաւելու, սակայն մահը զինք երկուքէն ալ արգելեց :

7. Քսերքսէս Ա. (485—465), հօրը գահուն հետ պատերազմներն ալ ժառանգելով՝ նախ եւ յառաջ Եգիպտոս գնաց եւ զանի խոտագոյն հպատակութեան մէջ խոթեց: Ետքէն՝ աւելի պըսորուած Յոյներէն գրգռուած՝ Յունաց դէմ արշաւանքն ալ սկսաւ (480): Ահաւոր եւ շքեղ բանակաւ մ'ու յաղթ նաւատորմով մը Յունաստան անցաւ յապահով ըլլալով որ զանի ալ Եգիպտոսի պէս դիւրաւ պիտի նուաճէ ու Պարսկական նահանգ մը պիտ'որ ընէ. բայց իր 5000 նաւէ բաղկացած նաւատորմիղը Աթենացւոց 300 նաւերէն Սաղամիսայի քով խորտակեցաւ եւ 2 միլիոն զօրքը Պղատէայի քով 50,000 Յոյներէն անանկ չարաչար յաղթուեցաւ, որ Պարսիկք ալ Եւրոպայի մէջ ոտք կոխելու չհամարձակեցան: Աս պարտութիւնը Պարսից պետութեան սոսկալի մահացու վէրք մը տուաւ, որ ալ հոգեվարքի մէջ ինկաւ եւ մեծաքայլ իր օրհասին կը դիմէր: Յոյները փառաւոր յաղթութենէն խրախուսած յարձակողական պատերազմն սկսան, Ասիա անցնելով իրենց աղգակիցները ազատ ըրին եւ մէկալ ազդերն ալ ապստամբութեան սկսան գրգռել: Իսկ Քսերքսէս խայտառակութեամբ Պարսկաստան դառնալէն ետեւ ինք զինքը շուայտութեան տալով Արտաւան անձնապահապետէն սպանուեցաւ: Տիրասպանին միտքն էր որ թագն իրեն սեպհականէ, անոր համար Քսերքսէսին կրտսեր որդին Արտաշէսը թագաւորեցուց ու երէցը դաւաճանութեամբ սպաննեց. բայց երբ որ Արտաշէսին մահն ալ կը նիւթեր՝ իմացուեցաւ ու ինք սպաննուեցաւ:

8. Արտաշէս Ա. երկայնաբազուկ (465—424) ստիպուեցաւ Արտաւանին 7 հզօր որդիներուն ու կողմնակիցներուն դէմ զէնք առնուլ, որոնք իրենց հօրը մահուան վրէժը կ'ուզէին առնուլ: Յաղթեց Արտաշէս, անոնց մեծ կոտորած տուաւ ու զէնքը Բախտրիա դարձուց, ուր իր երկրորդ եղբայրը կուսակալ էր, եւ երէց եղբօրը մահը լսելով՝ զօրք ժողված կ'ուզէր կրտսերին վրայ քալել ու թագն առնուլ: Արտաշէս երկու ծաւատով ասոր ալ յաղթեց ու Բախտրիան նորէն նուաճեց: Բայց անդին Եգիպտացիք Պարսից լուծին տոգոհ ըլլալով եւ աս պետութեան խառնակութիւններն յար-

մար առիթ առնելով՝ ապստամբեցան, Լիբեացւոց Ինարոս իշխանն իրենց թագաւորեցուցին ու Աթենացւոցմէ ալ օգնութիւն խնդրեցին, որոնք Պարսից դէմ պատերազմը դեռ կը շարունակէին ու Եւրիմիտոնի ու Կիպրոսի քով մեծ յաղթութիւններ բրած էին: Արտաշէս մեծ բանակ մը ժողովեց (իբր 300,000 զօրք) ու իր Աքեմենիտ եղբօրն առաջնորդութեամբն ապրստամբաց վրայ խաւրեց, որն որ գնաց Նեղոսի ափանց քով բանակեցաւ: Աթենացիք 200 նաւով Եգիպտացւոց օգնութեան հասնելով՝ Նեղոսի բերանը Պարսից նաւերուն յաղթեցին ու զանոնք ընկղմեցին. անկէց Նեղոս դեռէն ներս մտնելով՝ Ինարոսի զօրաց հետ միացան ու Աքեմենիտին մեծ կոտորած մը տուին, զինքն ալ մեռցուցին: Ան ատեն Արտաշէս անոնց դէմ մեծագոյն պատրաստութեամբ Մեգաբիւզոս Ասորիքի կուսակալը խաւրեց, որն որ Մեմփիսի քով Ինարոսին շարաշար յաղթեց ու զինքը մինչեւ Բիբլոս հալածեց ուր Աթենացւոց նաւերն ալ քաշուեցան: Մեգաբիւզոս մէկ ու կէս տարի զանոնք հոն տեղը պաշարեց, եւ երբ որ չկրցաւ Յոյներն անձնատուր ըլլալու ստիպել, անոնց նաւերուն կեցած տեղէն ջրերը դարձուց ու նաւերը ցամաքի վրայ նստեցուց. ան ատեն Ինարոս խոստում առնելով որ իր կենաց վնաս մը պիտի չհասնի, քանի մը Յոյներով անձնատուր եղաւ, իսկ միւս Յոյները պատերազմի ճակատեցան: Չուզեց Մեգաբիւզ իր բախտը վտանգի մէջ ձգել ու դաշինք դնելով զանոնք տեղերնին դարձուց: Քիչ մը ետքը Աթենացիք ուրիշ 50 նաւ նորէն օգնութեան խաւրեցին, որոնք եղածը չգիտնալով ու անկասկած Նեղոսի մէջ մտնելով Պարսիկներէ պաշարուեցան ու գրեթէ բոլորն ալ ջարդուեցան: Ասանկով Եգիպտացիք վեց տարւան անօգուտ պատերազմէն ետքը նորէն հպատակեցան: Միայն Ամիւրտէոս իշխանը Նեղոսի ճախիններուն մէջ գիմացաւ կեցաւ:

9. Արտաշէս ասոր վրայ երկայն ատեն խաղաղութիւն չվայելեց. որովհետեւ մօրը թախանձանաց զինանելով՝ որ իր որդւոյն մահուան վրէժն առնուլ կ'ուզէր, Ինարոս եւ անոր մարդիկները մեռցընել տրւաւ: Որուն Մեգաբիւզ զայրացած՝ Ասորիք գնաց ու

ապստամբութեան դրօշը բացաւ: Արտաշէս վրան երկու յաղթ բանակներ խաւրեց. Մեգաբիւզ երկուքն ալ զարկաւ խորտակեց: Ան ատեն բարեկամները մէջը մտնելով՝ զինքը թագաւորին հետ հաշտեցուցին: Աս ժամանակէն կուսակալաց ապստամբութիւններն յաճախ եղան, որոնք չէ թէ միայն քաղաքական ու զինուորական իշխանութիւններն իրենց վրայ առած էին, հապա շատ անգամ խել մը նախարարութիւններ իրենց տակ կը միացրնէին ու Յոյներէն վարձկանազօր կ'առնուին: Ասկէց ելան զանազան անկախ տէրութիւններ:

10. Արտաշէս Ա. երեք որդի թողուց, որոնք մէկ տարւան մէջ կարգաւ գահ էլան մէկըմէկ սպաննելով: Երրորդը Դարեհ Բ. Նոթոս 20 տարի թագաւորեց (424—405), բայց կառավարութիւնը իր Պարսիսագիս նենդաւոր կնոջը ու ներքինեաց ձեռքը թողուցած էր: Իրեն ժամանակը տէրութեան անկումն աւելի յառաջ գնաց ներքին ապստամբութիւններով ու դաւաճանութիւններով: Եգիպտոս Ամիրտէոսին առաջնորդութեամբ երրորդ անգամ ապստամբեցաւ եւ 64 տարի անկախ թագաւորութիւն մ'եղաւ: Պարսկաստանի բախտովը նոյն ատենները Յունաց մէջ Պեղոպոննեսական պատերազմը ծագեցաւ եւ Նոթոս իր ստրկովը երբեմն մէկ ու երբեմն մէկալ կողմնակցութեան օգնելով պատերազմը աւելի կ'արծարծէր, եւ վրանին ազդեցութիւն մ'ալ կ'ունենար:

11. Արտաշէս Բ. Ուշեղը Դարեհին մահուանէն ետքը հօրը կամացը համեմատ գահը ելաւ (405—362): Բայց Կիւրոս եղբայրը մօրմէն յորդորուած Փոքր Ասիայի մէջ մեծ բանակ մը ժողվեց եւ 13,000 յոյն վարձեց, որպէս զի զէնքով եղբօրմէն թագը առնու: Արտաշէս մէկ միլիոն զօրքով դիմացն ելաւ եւ Կուսնաքսայի քով արիւնհահեղ ճակատ մ'եղաւ, որուն մէջ Կիւրոս յաղթութիւնը գրեթէ ստացած էր, միայն յանդգնութեամբ առանձին թագաւորին վրայ յարձակելով Պարսիկներէն պաշարուեցաւ ու սպանուեցաւ (401): Իրեն մահուամբ իր բարբարոս զօրքը փախաւ, իսկ Յոյները շատ վշտերով բայց ամէն յարձակմանց յաղթելով յաջողութեամբ հայրենիքնին դարձան:

12. Պարսիկք ուզեցին Յոնիացիները պատժել, որոնք Վիւրոսի օգնական եղած էին: Բայց Յոնիացիք Սպարտացիներէն օգնութիւն ուզեցին ու անոնցմէ նախ Դերկիլղետաս զօրավարն ու ետքէն Ագեսիլայոս թագաւորը զօրօք ընդունեցան: Ագեսիլայոս քիչ զօրքով բայց մեծ քաջութեամբ ու իմաստութեամբ Ասիայի Յունաց աղատութիւնը գլուխ կը հանէր եւ մինչեւ Պարսից արքունեաց վրայ արշաւելու կը սպառնար, բայց Պարսիկներն աս վտանգը հեռացընելու համար բոլոր Յոյները Սպարտացւոց դէմ հանեցին, եւ Աթենացիք Կնիտոսին քովն անոնց նաւատորմիդը ոչընչացուցին: Ան ատեն Սպարտայիք Ագեսիլայոսն իրենց քաղքին պաշտպանութեան կանչելու ստիպուեցան եւ Անտաղկիտեան ըսուած ամօթալի խաղաղութիւնն ընելով՝ Ասիայի բոլոր Յոյները Պարսկական վերին տէրութեանը տակ թողուցին (387):

13. Արտաշէս Գ. (362—338) հայրը թու նաւորելով գահը ելաւ, եւ բոլոր արքունի տունը ջնջեց: Իր առջի տարին Փիւնիկեցիք՝ նախարարաց հարստահարութիւններուն համար ապստամբեցան եւ Եգիպտացւոց հետ նիզակակցութիւն ըրին: Արտաշէս անոնց դէմ մեծ բանակ մը խաւրեց, որուն դէմ Փիւնիկեցիք առիւծի պէս պատերազմեցան եւ շատ մարդ ջարդեցին, բայց իրենց Տենես թագաւորը կաշառուելով Սիդոն գլխաւոր քաղաքը մատնեց: Այսու ամենայնիւ Սիդոնացիք Պարսից լուծը վրանին առնուել չուզելով քաղքին կրակ տուին եւ մէկտեղ պղծեցան: Սիդոնին իյնալովը բոլոր Փիւնիկէն հպատակեցաւ: Անկէջ ետքը Արտաշէս յոյն վարձկանազօրօք Եգիպտացւոց դէմ արշաւեց, Պեղուսիոնի քով անոնց յաղթեց, եւ 64 տարւան անկախութենէ ետքը Եգիպտոս նորէն պարսկական նահանգ եղաւ:

14. Արտաշէս իր անհնարին կատաղութեան ու անգթութեանը համար ամենուն ատելի եղած էր եւ Բոդոաս Եգիպտացի ներքինապետը զինքը բոլոր որդիքներովը թունաւորեց՝ միայն կրտսերազոյն Արշէսը թողուց, որպէս զի անոր անուամբը ինք կառավարէ, բայց երկու տարիէն ասոր ալ թոյն խմցուց ու Պարեհ Նոթոսին թոռնորդին Պարեհը գահը հա-

նեց: Երբ որ ասոր ալ մահաբեր բաժակը պատրաստած էր, իմացուելով նոյնը ինք խմելու ստիպուեցաւ: Գարեհ Գ. Կողոմանոս (336—330) ազնուական ու քաջ էր, բայց բոլորովին քայքայած պետութեան նոր հոգի մը չկրցաւ տալ: Մանաւանդ թէ այնպիսի հզօր հակառակորդ մ'ունեցաւ, որուն հետ մրցիլ չէր ըլլար: Երեք անգամ Աղեքսանդր Մակեդոնացիէն յաղթուելէն ետքը իր Բեսսոս կուսակալէն սպաննուեցաւ եւ Պարսկաստան Աղեքսանդրին հպատակեցաւ:

15. Պարսկական պետութեան ինչպիսի պատճառներն են 1. Եւրոպա ըրած արշաւանքներով վերջի ատիճանի մարդ ու ստակ սպառելը, 2. վարձկանազօր առնուլը, որով Պարսիկք փափկացան, ջղատեցան ու ստէպ կռիւներ սկսան ելլել, 3. Արտաշէս Ա.էն սկսեալ շատ զօրացած նախարարներուն ապրատամբութիւնները եւ 4. արքունեաց մէջ ճարակած բարուց ապականութիւնը:

Ք Լ Ո Ւ Ս Ե .

ՀԱՅԳ ԵՒ ՇՐՋԱԲՆԱԿԻ

1. Հայոց Նահապետն ո՞վ է, ուստի եկաւ եւ ինչպէս Հայոց տէրութիւնը կանգնեց: — 2. Հայոց սկզբնական կառավարութիւնն ինչպէս էր: Արամ ինչ թշնամիներ ունեցաւ եւ ինչ արշաւներ ըրաւ: — 3. Արամ Նինոսին հետ ինչ յարաբերութեան մէջ էր: — 4. Արամ ինչպէս կառավարեց ու Հայաստան ինչպէս Ասորեստանեայց ստակ ինչպէս: — 5. Պարոյր ինչպէս թագաւոր եղաւ, եւ իրմէ ետքը Հայաստան ինչ վիճակի մէջ էր: — 6. Ո՞վ է Տիգրան եւ ինչ գործք ունի: — 7. Սահադէ կրցաւ Պարսից լուծը նետել. ինչ երեւելիութիւն ունի. իրմէ ետքն Հայաստան ինչ վիճակի մէջ մնաց: — 8. Հայոց կրօնն ինչ է: — 9. Հայոց սահմանակից ազգերը որո՞նք են: — 10. Որո՞նք են Լիւգալիք. Կրիսոս ինչ գործք ունի:

1. Բաբելոնի աշտարակաշինութենէն ետքը երբ որ Նեբբոլթ համաշխարհական տէրութիւն մը սկսաւ կանգնել եւ զամենքը նուաճել, Հայկ՝ Թորգոմայ որդին՝ Յաբեթին թոռնորդին, ուրիշին իշխանութեանը տակ ըլլալ չուզելով՝ իր ընտանիքովն ու մարդիկներովը Արարատեան երկիրը գնաց հոն եղած սեմական բնակիչները նուաճեց ու Երասխայ հովիտներուն մէջ բնակեցաւ: Բայց Նեբբոլթ զինք հանգիստ չ[թողուց. երբ որ չկրցաւ քաղցրութեամբ զանի իրեն ձգել, անհամար զօրօք վրան գնաց, որ զէնքով նուաճէ: Հայկ իր անկախութիւնը պաշտպանելու համար ստիպուեցաւ պատերազմիլ. իր սակաւաթիւ բայց կտրիճ մարդիկներովը դիմացն ելաւ, ճակատեցաւ եւ

իր յաղթ նետովը հսկան զարկաւ մեռցուց ու անոր զօրքը ցրուեց: Ժողովուրդն այսպիսի առաջնորդ մ'ու-
նենալուն վրայ հպարտացած անոր անունն առաւ ու
Հայ բուռեցաւ: Անկէ ետեւ Հայկ իր զաւակներովը
սկսաւ քաղաքներ շինել ու երկիրը շէնցընել:

2. Հայոց սկզբնական կառավարութիւնը նա-
հապետական էր. Հայկի զաւակները մէյ մէկ կողմ
քաշուած առանձին տուն մը կը կազմէին եւ խաղա-
ղութեամբ իրենք իրենցմէ երկիրնին կը հոգային կը
շէնցընէին. իսկ անդրանիկը կամ Հայկին յաջորդը
մէկալներուն վրայ միայն գլխաւորութիւն մը կ'ունե-
նար: Բայց երբ որ դրացի ազգերն սկսան Հայաստան
յարձակիլ, երկիրը կոխկըռտել ու ժողովուրդը նեղել՝
հարկ եղաւ աւելի սերտ միութիւն կազմել: Ուստի
հայրենասէր ու քաջ Արամ նահապետը Հայկին վե-
ցերորդ յաջորդը, հայրենիքը օտարաց ասպատակու-
թիւններէն պաշտպանելու համար բոլոր ազգին գլուխն
անցաւ ու կտրիճները քովը ժողովեց: Ամենէն յառաջ
մար երիտասարդներուն հանդիպեցաւ, որոնք Նիւքար
անունով Մարի մ'առաջնորդութեամբ աւազակաբար
Հայաստանի սահմանները կ'ասպատակէին ու հարա-
ւային արեւելեան կողմը երկու տարի ծառայեցուցած
ալ էին: Արամ յանկարծ Նիւքարին վրայ յարձակե-
լով՝ անոր մարդիկներուն մեծ կոտորած տուաւ, զինքը
բռնեց մեռցուց եւ անոր երկիրը մինչեւ Զարաուպ (°)
լեռը նուաճեց: Աւելի զօրաւոր էր Բարշամ ասորես-
տանցի իշխան մը, որն որ զօրաւոր բանակ մը ժողոված
բոլոր շրջականները սաստիկ հարկերով կը նեղէր եւ
անապատ կը դարձընէր: Արամ ասոր վրայ ալ քա-
լեց, ճակատի մը մէջ շարաշար յաղթեց, ու Ասորես-
տանի դաշտերուն մեծ մասը խել մը ժամանակ իր ծա-
ռայութեան տակ բռնեց: Իսկ Բարշամ յաղթուելէն
ետքը Կորդուաց երկրէն Ասորեստան փախած ատեն՝
Արամին զինակիրներէն բռնուեցաւ ու սպանուեցաւ:
Արեւելեան ու հարաւային սահմաններն յապահովը-
նելէն ու ընդարձակելէն ետեւ՝ Արամ իր զինուց զօրու-
թիւնը ցուցընելու համար աշխարհակալութեան ալ
ձեռք զարկաւ ու Արեւմուտք արշաւեց: Հոս Սեւ ու
Միջերկրական ծովերուն միջոցը Պայսապիս հզօր իշխանը

բռնած էր: Արամ զանիկա կղզիներէն մէկուն վրայ փախուց, անոր երկրին մէջ Հայեր դաղթեցուց եւ Փոքր Հայք անուամբ կուսակալութիւն մը հաստատեց Մշակ կամ Մաժակ (Կեսարիա) մայրաքաղքով:

3. Նոյն ատենները Ասորեստանեայց Նինոս թագաւորը զօրանալով եւ համաշխարհական պետութիւն մը կանգնելով՝ Արամին վրայ ալ եկաւ Հայաստանը նուաճելու համար, սակայն հայ դիւցազնը պարգեւներով զանի հաշտեցուց, եւ առանց իր անկախութիւնը կորսնցընելու անոր դաշնակից բարեկամ ու երկրորդականն եղաւ:

4. Նինոսի նոյն բարեկամութիւնը Արա Գեղեցիկ Արամին օրդին ու յաջորդն ալ վայելեց, բայց քիչ ատեն միայն. որովհետեւ Նինոսի մահուանէ ետքը Ասորեստանեայց պետութեան գլուխն անոր կիներ Շամիրամ անցնելով՝ իրերը դժուար վիճակի մէջ մտան: Աս աշխարհակալուհին Արային գեղեցկութեան զարնուելով՝ զանի իրեն կանչեց. եւ երբոր Արա անոր անկարգ կամացը չուղեց հնազանդիլ՝ զօրքով Հայաստան մտաւ: Արա ինք զինքը պաշտպանելու համար զօրքով դիմացը գնաց, բայց պատերազմի մէջ ինկաւ ու Հայաստան Նինուէական պետութեան նահանգ եղաւ. սակայն միշտ իր սեպհական ժառանգական կուսակալներու տակ: Շամիրամ Հայաստանի հարաւային դաշտերուն օդին շատ հաւնելով վանայ ծովուն քով իրեն համար հսկայագործ ու հրաշալի ամարաստուն մը շինեց Շամիրամակերտ անունով, որն որ մինչեւ հիմակ ամենուն զարմանք կը պատճառէ: Նոյնպէս ուրիշ շինութիւններով ու ճամբաներով երկիրը շէնցուց:

5. Երբ որ Մարաց վարբակէս կուսակալը Նինուէի մեղկացած թագաւորներուն լուծը խզել ուղեց եւ իր բաղձանքին դիւրաւ հասնելու համար Ասորեստանեայց պետութեան բոլոր հպատակ կուսակալները յորդորեց որ վրաներնէն լուծը թօթափեն եւ իրեն հետ միանան, խոստանալով որ զիրենք անկախ կ'ընէ եւ իրենց գաւառին վրայ կը թագաւորեցընէ՝ Պարոյր Հայոց կուսակալն աս հրաւերին անօաց եւ վարբակէսին հետ Նինուէական պետութիւնը կործանելէն ետքը՝ Հայոց անկախ թագաւոր եղաւ (890°),

բայց միշտ Մարաց վերին գլխաւորութեան տակ, որոնց բախտին Հայք մասնակից եղած կ'երեւան: Երբ որ Նինուէն նորէն զօրացաւ ու ապստամբած երկիրները նորէն նուաճեց, Հայք դարձեալ անոր վերին տէրութեան տակ մտան. եւ երբ որ Մարք երկրորդ անգամ Նինուէի գէմ՝ գացին ու զանի բոլորովին կործանելով՝ անոր հիւսիսային երկիրներուն տիրեցին, Հայք դարձեալ անոնց հետ միացան, բայց իրենց անկախ թագաւորներու տակ:¹

- 1 Հայոց պատմութեան գլխաւոր աղբիւր՝ մինչեւ Աղեքսանդր Մեծ՝ Մար Աբաս Սատրնա ստորին է, որն որ Քրիստոսէն երեք դար յառաջ՝ Բաբելոնի դիւանին մէջ Աղեքսանդրին հրամանաւր յանարէն թարգմանուած Քաղզէացոց յիշատակարանները գտնելով՝ անոնց մէջէն Հայոց վրայ պատմութիւնները քաղած եւ յայն ու ստորի գրով իւրոյս ընծայած է: Բայց աս Մար Աբասին պատմութիւնը՝ ինչպէս որ էր նէ, ժամանակը մեզի հասուցած չէ, այլ Քրիստոսէն ետքը հինգ գերորդ դարուն վերջերը Մովսէս Խորենացւոյն գրած Հայոց պատմութիւնէն միայն մեզի ծանօթ է: Արտաքին պատմիչները Հայոց վրայ շատ քիչ կը խօսին, այսու ամենայնիւ անոնց պատմածներն ըստ մեծի մասին Մար Աբասին գրածները կը հաստատեն: Արիւթենոս քաղզէացին կը յիշէ Հայոց Ներքովին գէմ ելելը թէպէտեւ աս գործողութիւնը Հայկաջ շիտար, այլ անոր Արմենակ որդւոյն, որուն համար կ'ըսէ. «եղեհ հակառակ Բելայ միանգամայն եւ կենսաւազ»:² Իսկ անկէց վար՝ Նինուէն մինչեւ Վարդակէս՝ Առեսիոս յայն պատմիչը, Մար Աբասին հետ այնպէս կը համաձայնի, մինչեւ կարծի կու տայ, որ երկուքն ալ մի եւ նոյն աղբիւրն ունեցած պիտ'որ ըլլան: Առեսիոս ալ կը պատմէ որ Նինոս մեծ բազմութեամբ Հայաստան մտաւ ու քանի մը քաղաք կործանելով՝ ժողովուրդը վախցուց, անանկ որ Հայաստանի թագաւորը (Բարզանէս) շատ պարզեւնելով դիմացը գնաց եւ ինք զինք պատրաստ ցուցուց ամէն հրամայածները կատարելու, բայց Նինոս մեծանձնութեամբ Հայաստանին թագաւորութիւնը նորէն անոր տուաւ, աս թէութեամբ որ իրեն բարեկամ ըլլայ ու զօրով օգնէ: Ետքէն Համիրամ շատ զօրով Մարաստան գնաց, կ'ըսէ, ու զօրաւոր բերդ մ'իւրեւ ամարանոց շինեց, վրան շատ (ստորի) արձանադրութիւններ քանդակել տարով... (Համիրամակերտ՝ ինչպէս յայտնի է, գրեթէ Մարաստանի սահմանին վրայ է եւ շատ արձանադրութիւններ ունի): Հոն Համիրամ կ'ըսէ, զօրաց մէջէն զեղեցիկներն իրեն կը կանէր, եւ ուղածն ընելէն ետեւ զանոնք մէջտեղէն կը վերցընէր (Արա գեղեցիկը): Վարբակեսին համար ալ կ'ըսէ թէ, երբ որ Նինուէի վրայ գնաց՝ իրեն դրացի ազգերն ալ իրեն հետ միաբանելու համար անոնց ազատութիւն կամ թագաւորութիւն խոստացաւ, անոնք ալ հաւանելով հետը գացին ու Նինուէն կործանեցին: Մար Աբաս բացայայտ կը զրուցէ, որ Պարսլը ան Վարբակէսին խոստման անտարով՝ հետը միացաւ — Բայց գրեթէ բոլոր Հայ նոր պատմիչները՝ Պարսլը տեղէն կը վերցընեն ու Մարաց Սիւքսար Ա.ին ժամանակը կը դնեն, կարծելով որ ասով Խորենացւոյն միտքը ազգային մեկնած կ'ըլլան: Սակայն ոչ Խորենացին եւ ոչ անոր աղբիւրը՝ Մար Աբաս ասի կ'ուզեն: Երկուքն ալ բացայայտ Պարսլը Վարբակէսին ժամանակակից կը դնեն, իսկ Սիւքսարը՝ Պարսլին վերջերորդ կամ եօթներորդ յաջորդին ժամանակը, արտաքին պատմաբանաց բոլորովին համեմատ. որովհետեւ Առեսիոս կը պատմէ որ Վարբակէս իրեն օգնողներուն ազատութիւն խոստացաւ, իսկ Սիւքսար, ինչպէս Հերոդոտ կը զրուցէ, իր տէրութիւնը դէպքով մինչեւ Հաղին գետը տարածեց, այս ինքն Հայերը տակն առաւ: Եթէ Պարսլը տեղէն խախտելու ըլլանք Մար Աբասին պատմութիւնը տակն ու վրայ կ'ընենք: Արովհետեւ անի Զարմայրէն (որուն համար կ'ըսէ թէ Տրովական պատերազմին դացած էր չուր 1200ին) մինչեւ Պարսլը՝ ութ թագաւոր կը դնէ. իսկ Պարսլըն մինչեւ Տիգրան Ա. (չուրջ 540) ինք թագաւոր: Արդ եթէ Պարսլը Սիւքսարին հետ Նինուէն կործանած համարելու ըլլանք (606ին)՝ իր նա-

6. Մարաց Աժդահակ թագաւորին ատենը,
 երբոր Մարաց զօրութիւնն ինկաւ ու Պարսից Կիւրոս
 թագաւորն՝ անոնց վրայ յաղթութիւն մ'ընելով
 երկու ազգերուն զօրաց գլուխն անցաւ՝ Երուանդ՝
 Պարոյրին եօթներորդ յաջորդը Մարաց նիզակակցու-
 թիւնն արհամարհեց ու հետը կապուած հարկը կամ
 պարգեւները չուզեց տալ. բայց Կիւրոս պարսիկ ու
 մար զօրքով անակնկալ Հայաստան մտնելով՝ առանց
 զինուց բռնութեան՝ բարեկամաբար Երուանդը շահե-
 ցաւ ու առջի վիճակը դարձուց եւ Երուանդին Տիգրան
 որդին, որն որ քիչ մը ետքը հօրը յաջորդեց, Պարսիկ
 աշխարհակալին ամենէն մեծ բարեկամն եղաւ ու ամէն
 արշաւանքներու մէջ գլխաւոր օգնականն ու ընկերը:

Մովսէս Խորենացին Տիգրանին շատ փառաւոր գործք
 մը կու տայ: Աժդահակ Մարաց թագաւորը երազ մը տե-
 սաւ, կ'ըսէ, որ բարձր լեռան մը վրայ դիւցազն մը ծնաւ եւ ան-
 միջապէս վիշապի մը վրայ հեծնալով՝ իրեն վրայ եկաւ, զինք
 վիրաւորեց: Աս երազէն շատ վախցաւ եւ համարելով որ ան
 դիւցազնը Տիգրանն է Արարատայ թագաւորը ուզեց կանխել,
 ու զանի մէջ տեղաց վերցնել: Աւստի անյապաղ Տիգրանին
 քոյրը Տիգրանուհին իրեն կին առաւ եւ անոր փառահովթիւնը
 շահելէն ետեւ միաբը յայտնեց, ստիպելով որ իրեն գործակից
 ըլլայ: Արտաքուստ ինք զինք հաւան ցուցուց խորագէտ Տի-
 գրանուհին, բայց ծածուկ իրն եղբօրը իմացուց. որն որ երբ որ
 Աժդահակէն բարեկամաբար հրաւիրուեցաւ սահմանին վրայ
 երեւնալու, խաբէութիւնը երեսը զարկաւ ու զօրքով դիմացն
 երթալով յայտնի պատերազմ բացաւ: Հինգ ամիս տեւեց հա-
 կառակութիւնը, մինչեւ որ անգամ մը Տիգրան պատերազմի
 մէջ զրահապատ Աժդահակին հանդիպելով՝ իր նիգակով զանի
 շամիրեց մեռցուց, եւ անով յաղթութիւն ստացաւ, ու Աժ-
 դահակին բոլոր տունը 10,000 մար զօրքով իր ձեռքն ինկաւ:

Խորդներէն ամէն մէկը (1200—606=594: 8=74) եօթ անասուն ու չորս
 տարի թագաւորած կ'ըլլայ, իսկ իրեն ամէն մէկ յաջորդը (606—
 540=66: 9=7) եօթը տարի միայն, որն որ շատ այլանդակ կ'երեւայ:
 Ասոր հակառակ եթէ Պարոյրը Վարբակէսին ժամանակը (890)
 թող տալու ըլլանք՝ թէ նախորդներն ու թէ յաջորդները գրեթէ
 հաւասարապէս (Խորաքանիւրն իբր 38 տարի) թագաւորած կ'ըլլան:
 Այսպիսի մեծ ու անդուգն տեղափոխութեան համարակալութիւն
 առաջն անգամ խորենացւոյն Սենքերիմ՝ Սինուէի թագաւորը
 Պարոյրին հօրը՝ իսկ Նաբուքոդոնոսորն անոր որդւոյն ատենը զենք
 պիտ'որ ըլլայ, որով իսկապէս Պարոյրը Կիւքասարին ժամանակը կ'իշ-
 նայ. բայց ո՞վ չեմուններ որ Խորենացին աս երկու դէպքերն իրեն
 աղբիւրէն Մար Արասէն առած չէ, հապա ինք իրեն աւելով մը
 մէջը խօթած է: Իսկ եթէ մէկը Վարբակէսին գոյութեանը վրայ կը
 տարակուսի, այնպիսին Մար Արասին պատմութեան եւ բոտ հետե-
 ւորէի Պարոյրին գոյութեան վրայ ալ պետք է տարակուսի, որով
 բոլոր խնդիրը կը վերնայ. որովհետեւ ինչպէս ըսինք, Մար Արասին
 աղբիւրը՝ Վոտեսիասինին հետ նոյն է, եւ Վոտեսիաս՝ ինչպէս նաեւ
 Մար Արաս՝ Վարբակէսն անհրաժեշտ կը պահանջեն եւ անշարժ՝
 իրենց գրած տեղը:

1 Աս պատմութիւնը, որն որ Հերոդոտոսին՝ Կիւրոսի վրայ պատմածին
 շատ նման կը հնչէ, Խորենացին չ'ըսեր, որ Մար Արասէն առած է

Վաճն Տիգրան այնպիսի հզօր բարեկամ մ'ու-
նենալով երկրին սահմանները չէ թէ միայն ամբող-
ջացուց հապա ընդարձակեց ալ: Ներքին յառաջա-
դիմութեան ու բարօրութեան ալ միտ դրաւ եւ իր
անուամբ Տիգրանակերտ աւան մը շինեց:

Դ. Տիգրանին որդին ու յաջորդը Վահագն՝
Գարեհին գահակալութեան ատեն եղած շփոթու-
թիւններն առիթ առնելով՝ Պարսկական վերին տե-
րութիւնը արհամարհեց: Գարեհ անոր դէմ Գաղար-
սիս Հայ զօրավարը խաւրեց, ոսկայն Վահագն երեք
անգամ վրան յարձակեցաւ թող չտուաւ որ Հայաս-
տանի մէջերը մտնէ. եւ Գաղարսիս ինք զինքն հայ
դիւցազնոյն դէմ դնելու կարող չտեսնելով ամուր
տեղ մ'ամրացաւ, իսկ Վահագն Հայաստանէն ալ
ելլելով Ասորեստան յարձակեցաւ: Ան ատեն Գարեհ
Ոմիսսա անուամբ երկրորդ զօրավար մը խրկեց Մար ու
Պարսիկ զօրքով: Ասիկա կրցաւ Հայերն Ասորեստանէն
ելլելու ստիպել եւ Հայաստան ալ մտնել. բայց Հայ-
երը չկրցաւ նուաճել. եւ կ'երեւայ որ Գարեհ դաշ-
տային կողմերուն մեծ մասը զիջումներով միայն
շահեցաւ, շատ առանձնաշնորհութիւններ տալով եւ
անոնց կուսակալին մեծ պատիւներ ընելով. անանկ որ
արեւմտեան Հայաստանին կուսակալը Պարսից թա-
գաւորին երկրորդականը կ'ըլլար եւ դրեթէ միշտ անոր
կը փեսայանար: Իսկ Վահագն անտարակոյս ուրիշին
լուծին տակ մտնել չուզելով հիւսիսային լեռնակող-
մերը քաշուած ու մինչեւ վերջը իրեն անկախութիւնը
պաշտպանած է: Իր ըրած քաջութեանցը համար Հայք
զանի Հերակղեսի հաւասարցուցին եւ վրան շատ երգեր
շինեցին. իսկ Վերք՝ որոնց սահմանները վերջի ատեն-

չեն ազգային դրոյշներէ. ետքինը սուրի հաւանական է: Ասոր վրայ
խօսած ատեն ազգային երգերէ վկայութիւն մ'ալ կը բերէ Խորենացին
բայց անիս պատմութեան չիմերաբերիր: Եթէ ան պատերազմը ստոյգ
է՝ Բասարգաղոյի պատերազմէն ետքն եղած պիտ'որ ըլլայ, երբ որ
Վիւրսս բոլոր իշխանութիւնը ձեռքն առած էր: Անուշտ Վժդահակ
իշխանութիւնը նորէն ձեռք բերել ուզելով եւ տեսնելով որ Տիգրան
Վիւրսին բարեկամ ու օգնական է, ջանացեր է նախ զանի մէջ տեղաց
վերցնել, բայց անով իր կեանքը կորսնցուց: Արտաքին պատմիչե-
րէն միայն Վառսիսս կ'ըսէ որ Վժդահակ բռնի մահուամբ այսինքն
անապատի մէջ սոփով մեռած ըլլայ. իսկ Հերոդոտոս իրեն ընական
մահ կու տայ, նոյնպէս Քսենոփոնն ալ: Ետքի պատմիչ՝ Վիւրսին
Տիգրանին հետ բարեկամանալը Վժդահակին մահուրէն ետքը կը
դնէ: Ինչպէս դժուար է հայը յոյներուն հետ միարանել:

ները գործած կ'երեւայ, զինքն աստուածացուցին ու անոր արձանը սկսան պաշտել¹:

Ասանկ Հայաստանի մէկ մասը անկախ ու մէկալ մասը Պարսից վերին տէրութեան տակ մնաց, մինչեւ որ Աղէքսանդր Մակեդոնացին Պարսկական պետութիւնը կործանելով Հայաստանն ալ Մակեդոնական նահանգ ըրաւ (330):

8. Հայոց կրօնը ի սկզբան զուտ զրադաշտական էր, զորն որ ետքէն փոխանակ Պարսից հետ երկուշրականութեան (երկու՝ բարի ու չար արարիչներու), արեւապաշտութեան ու կրակապաշտութեան դարձրնելու՝ նախ Ասորեստանեայց եւ ետքէն աւելի եւս Յունաց դիցաբանութեան հետ խառնեցին:

9. Հայաստանին հիւսիսային կողմը երեք Սարմատական կամ Սկիւթական ազգեր կը բնակէին՝ Կողքիսացիք, Վիրք ու Աղուանք, որոնք հոփուական կեանք մը կ'անցընէին. դու պատերազմող էին եւ իրենց սեպհական թագաւորն ունէին, սակայն պատմութեան արժանի ուրիշ գործ մը չգործեցին, բայց ասի միայն որ երբեմն դրացի երկիրները առպատակութիւններ կ'ընէին: Հայոց արեւմտեան կողմը ի սկզբան սեմական ցեղեր տարածուած էին, որոնց հետ ետքէն Յաբեթեանք խառնուեցան, ու մօնր մանր տէրութիւններ կազմեցին, միշտ մերձաւոր մեծ պետութիւններուն վերին տէրութեան տակ: Հայոց սահմանակից էին Պոնտացիք՝ հիւսիսային արեւմտեան կողմը Սեւ ծովուն քով, Գամիրք կամ Կապադովկացիք՝ Փոքր Հայոց արեւմտեան կողմը, եւ Կիլիկեցիք՝ հարաւային արեւելեան կողմը: Ասոնց դրացի էին Փոքր Ասիայի մէջ տեղը բնակող սէգ՝ պատերազմող ու երաժիշտ Փոխլագիները, որոնք Յունաց առասպելներուն մէջ շատ կը յիշուին. բայց պատմական գործք մը չունին: Յիշուելու արժանի է Տրովական թագաւորութիւնը Միջերկրական ծովուն քով, որն որ Ասորեստանեայց պետութեան Փոքր Ա-

1 Վահագնի տուած պատերազմներուն պատմութիւնը՝ Դարեհ Ա.ին Պիսուզունի վրայ փորել տուած յիշատակարանէն միայն մեզի մնացած է (տես Եւրոպա Լրագիր 1852 թիւ 34, 37, 38, 41): Ոչ արտաքին եւ ոչ ալ ներքին պատմիչները մեզի բան մը կ'աւանդեն: Խորենացին, աստի միայն կ'ըսէ թէ շատ քաջութիւններ ըրած է, մինչեւ Հայք զինք Հերակղէ նմանցուցին եւ վրան երգեր շինեցին, իսկ Վիրք զինք աստուածացուցին:

միայն մէջ ունեցած գլխաւոր կուսակալութիւնն եղած
 էր համարուի Պեղասագացի ժողովրդով: Յոյներն ասոր
 Պրիամոս թագաւորին Պարիս որդիէն զըկանք մը կրե-
 լով՝ ամէնը մէկտեղ եկան ու տասը տարի իդիոն մայ-
 րաքաղաքը պաշարեցին: Բոլոր Ասիայի ազգերը Պրիա-
 մոսի օգնութեան հասան ու իդիոնը քաջութեամբ ու
 յարատեւութեամբ պաշտպանեցին, բայց Յոյները վեր-
 ջապէս խորամանկութեամբ քաղաքն առին կործանեցին
 եւ Տրովական պետութեան վերջ տուին (1200): Անկեց
 ետքը Յոյնք շարունակ Փոքր Ասիա գաղթականու-
 թիւններ կը խրկէին եւ բոլոր ծովեզերքը բռնեցին:

10. Տրովական կուսակալութեան տեղ ելաւ
 Լիւգական տէրութիւնն ի սկզբան Նինուէական կու-
 սակալներով, որոնք ետքէն Նինուէական պետութեան
 ինկած ատեն գլուխ վերցուցին ու իրենք զիրենք ան-
 կախ ըրին: Լիւգացոց պայծառութիւնը Մերմնա-
 տեան հարստութեան ատենը սկսաւ (713), որուն
 թագաւորներն հետզհետէ գրեթէ բոլոր Յունական
 գաղթականութիւնները նուաճեցին, եւ իրենց սահ-
 մաններուն մեծ ընդարձակութիւն կու տային, երբ որ
 Սկիւթացոց Ասիա արշաւած ատեն Կիմմերացիք Փոքր
 Ասիա մտան եւ 20 տարւան չափ բոլոր թերակղզւոյն
 տիրեցին: Աղիատտէս չորրորդ Մերմնատեան թագա-
 ւորը, աս անկոչ հիւրերը դարձեալ տեղերնին խաւ-
 րեց եւ աշխարհակալութիւնը շարունակեց, արեւե-
 լեան կողմը եղած Փռիւգիան նուաճեց ու Հաղիս
 գետն հասաւ: Բայց հոն Մարաց Կիաքսար թագա-
 ւորին դիմացն ելաւ ու պատերազմի բռնուեցաւ, որն
 որ փոփոխ յաջողութեամբ հինգ տարի տեւեց: Երկու
 կողմն անխոնջ կ'ուզէին պատերազմը շարունակել եւ
 անով իրենց տէրութիւնը որոշել. բայց մէկէն արեգակը
 խաւարելով՝ երկուքն ալ զարհուրեցան ու հաշտու-
 թիւն ըրին Հաղիս գետն իրենց սահման որոշելով
 (610): Կրիւսոս Աղիատտին որդին տէրութիւնը բար-
 ձրութեան ու փառաւորութեան ծագն հասցուց,
 մինչեւ Հաղիս գետ բոլոր Փոքր Ասիան իրեն հնա-
 զանդեցուց, բայց կործանումն ալ ինք բերաւ. որով-
 հետեւ Կիւրոսին զօրութիւնը կոտորել ուզելով Բա-
 բելացոց ու Եգիպտացոց հետ անոր դէմ նիզակա-

կցութիւն ըրաւ, եւ Դեղփիսէն երկդիմի պատգամ մ'ընդունելով Հաղիս գետէն անդին Գամրաց երկիրն յարձակեցաւ: Կիւրոս դիմացը եկաւ, Սինուպի մօտերը զարնուեցաւ, եւ թէպէտ պատերազմն անորոշ եղաւ, այսու ամենայնիւ Կրիստոս Սարգէր մայրաքաղաքը դարձաւ ու զօրքը ցրուեց, որպէս զի երկրորդ տարին մեծագոյն պատրաստութեամբ պատերազմն յառաջ տանի: Սակայն Կիւրոս առանց ժամանակ կորսնցընելու ետեւէն եկաւ եւ Սարգից առջեւ լիւղական փոքր բանակը յաղթելէն ետքը 14 օրուան պաշարմամբ մայրաքաղաքն առաւ ու Կրիստոսն ալ գերի բռնեց, զորն որ թաղաւորաբար քովը պահեց (546°): Ասկէց ետքը Լիւդիան պարսկական նահանգ եղաւ:

Հայաստանին հարաւային կողմն էին Ասորիք, Փիւնիկեցիք ու Հրեայք, որոնց պատմութիւնն ընդարձակ կը պատմենք:

Պ Լ Ո Ւ Խ Զ.

ՔԱՆԱՆԱՅԻՔ ԵՒ ՓԻՒՆԻԿԵՑԻՔ

1. Որոնք են Քանանացիք, ուստի եկած են եւ ինչ բանի կը պարապէին: — 2. Քանանացիք իրենց երկրին մէջ երկայն տան Ապիլեցին: — 3. Փիւնիկեցի որոնք կըսուին եւ ինչ երեւելութիւն ունին: — 4. Փիւնիկէի երեւելի քաղաքները որոնք են եւ իրարու հետ ինչ յարաբերութիւն ունեն: Կոր Տիւրոս ինչպէս շինուեցաւ: — 5. Հիւրամ ինչ գործք ունի: — 6. Հիւրամէն ետքը Տիւրոսին վեճակն ինչ եղաւ, Կարբեզոն ինչպէս շինուեցաւ: — 7. Փիւնիկէն ինչպէս Ասորեստանեայց տակը մտաւ: — 8. Տիւրոս Բաբելական ու Եգիպտական պետութեանց հետ ինչպէս վարուեցաւ: — 9. Տիւրոսին ինչպիսի պատճառն ինչ է: Փիւնիկեցիք Պարսից տունն ինչպէս էին: — 10. Փիւնիկեցւոց վաճառականութիւնն ու նաւարկութիւնը ինչ տարածութիւն ունէր: — 11. Փիւնիկեցիք ճարտարութեան ու արուեստներու մէջ ինչպէս էին: — 12. Ինչ է Փիւնիկեցւոց կրօնը:

1. Ազգերը երկրիս վրայ ցրուած ատեն Քանանք Ասիայի հարաւային ծովեզերքները ու Ափրիկէն բռնեցին: Աս Քամին թողերէն ոմանք՝ Քանանու որդիքները Պարսից ծովուն եզերքէն ելլելով գէպ ի արեւմտեան հիւսիս դաղթեցին, եկան Միջերկրական ծովուն ու Յորդանան գետին մէջ տեղը բնակեցան, եւ հոն տեղն եղող Սեմեանց հետ խառնուեցան: Մէկ միացեալ տէրութիւն մը չկազմեցին հապա ամէն քաղաք մէկ մէկ անկախ թաղաւոր մ'ունէր: Գաշտայիները երկրագործութիւն կ'ընէին, իսկ ծովեզե-

բեայք՝ աղէկ անտառներ ունենալով՝ իրենք զիրենք ծովակալութեան տուին:

2. Բայց Բանանացիք իրենց գրաւած երկիրը չկրցան երկայն վայելել, որովհետեւ առջի ժամանակները (Աբրահամէն յառաջ) Փղշտացիք՝ ուրիշ Բանանացիք մը, հիւսիսային Եգիպտոսէն տարածուելով՝ հարաւային կողմը բռնեցին եւ ետքէն Հրեայք ալ Եգիպտոսէն գալով Յորդանան գետէն մինչեւ ծով բոլոր ցամաքը նուաճեցին, միայն հիւսիսային կողմը երկայն ու նեղ ծովեզերքը Ելեւթերոս գետէն մինչեւ Արատոս կղզին Բանանացւոց ձեռքը մնաց:

3. Քանանացւոց ձեռքը մնացած ծովեզերքը իրեն արմաւենեաց անտառներուն կամ ըստ այլոց բնակչաց կարմրութեան պատճառաւ Յոյներէն Փիւնիկէ անուանուեցաւ եւ բնակիչները՝ Փիւնիկեցիք, թէպէտ եւ տեղացիք իրենց երկիրը միշտ Բանան կ'ըսէին եւ իրենք զիրենք Բանանացի: Փիւնիկեցիք փոքր ժողովուրդ մըն էին եւ աշխարհակալութիւն բրած չէն, այսու ամենայնիւ իրենց ծովակալութեան, համաշխարհական վաճառականութեան ու արուեստագիտութեան համար հին ժամանակուան ամենէն երեւելի աղբերէն մէկն եղած են. Պարսից, Կարմիր ու Միջերկրական ծովերուն տէրն էին եւ ասոնց ծովեզերները բազմաթիւ գաղթականութիւններ կը խրկէին: Այսպիսի գաղթականութիւններով՝ որուն կողմանէ ուրիշ աղբ մ'իրենց հետ չհկրնար մրցիլ, Ափրիկէի բոլոր ծովեզերքին, Արքիպելագոսի շատ կղզիներուն՝ Սարգինիայի, Կորսիկայի, Բալէարեան կղզիներուն եւ հարաւային Սպանիայի տիրեցին, որն որ արծաթի առատ հանք կը մատակարարէր: Սիկիլիայի, Իտալիայի մէջ եւ Պարսից ու Կարմիր ծովերուն քովերն ալ գաղթականութիւններ ունէին: Աս գաղթականութիւններուն պատճառ կ'ըլլային շատ անդամ ներքին խռովութիւնները, արտաքին պատերազմները, բայց ամենէն աւելի երկրին պզտիկութիւնն ու ժողովրդեան շահախնդրութիւնը: Ասորեստանեայց եւ Եգիպտացւոց արշաւանքներն իրենց յառաջադիմութեան ամենեւին արգելք չէղան, որովհետեւ՝ ասոնք Փիւնիկեցւոց նաւերուն ու վաճառականութեան կարօտ ըլլալով

Թէ եւ զերենք իրենց վերին տէրութեան տակն առնուին, աղէկ աչքով կը նայէին:

4. Փիւնիկէի գլխաւոր քաղաքներն էին՝ Սիդոն, Տիւրոս, Արադոս, Բիբլոս եւ Բերեզոս, որոնց մէջ մէկ մէկ ժառանգական թագաւոր կամ դատաւոր կը նստէր, բայց բոլոր երեւելի գործողութիւններն ազնուականաց ձեռքն էին, որոնք թագաւորական իշխանութիւնը շատ կը չափաւորէին: Երեք մեծ թագաւորութիւնները՝ Սիդոն, Տիւրոս եւ Արադոս նիզակացութիւն մը կազմած էին, եւ Տրիպոլիս չէզոք քաղաքը երեքին մէջ տեղը շինելով հոն պատգամաւորներ կը խաւրէին Ազգին գլխաւոր իրողութեանց վրայ միաբան որոշումներ ընելու համար: Սիդոն ի սկզբան ամենէն մեծ քաղաքն էր, բոլոր ազգին վրայ գլխաւորութիւն մ'ունէր եւ ժողովքներու մէջ դահերիցութիւն. պինդ հին գաղթականութիւններն ալ ինք հաստատած էր: Սաւայն Փղշտացւոյ հետ պատերազմի բռնուելով եւ շատ նեղ մտնելով՝ ազնուականք քաղքէն ելան Տիւրոսին դիմացը կղզւոյ մը վրայ գաղթեցին ու հոն իրենց սեփական թագաւորութիւն մը դրին (1250°): Անկէջ ետքը առ կղզին որն որ Նոր Տիւրոս բուռեցաւ վաճառականութեան կենդրոնն եղաւ, Փիւնիկեցւոյ գլխաւորութիւնն ալ ինք առաւ եւ Սիդոն սկսաւ իյնալ:

5. Նոր Տիւրոս պայծառութեան ծագն հասաւ Հիրամ թագաւորին ատենը (1020—990): Աս փառաւոր ու մեծագործ թագաւորը ծովը լեցրնելով կղզին մեծցուց, Մեւքարդի Փիւնիկեցւոյ գլխաւոր ատտուծոյն մեհեանը, որն որ ուրիշ պզտիկ կղզւոյ վրայ շինուած էր (2760ին) քաղաքին հետ միացուց ու զարգարեց: Շատ նոր մեհեաններ շինեց, շատ հիներ ալ նորոգեց: Աս շինութեանց ծախքը՝ Սպանիայէն եկած արծաթով լեցուն նաւերը կը լեցրնէին: Հիրամ Հրէից Դաւիթ ու Սողոմոն թագաւորներուն հետ սերտ բարեկամութիւն ունէր, եւ ետքինին՝ տաճարը շինելու համար նիւթ ու ճարտարապետներ մատակարարեց: Իր ժամանակը Վիպրոս կղզին ապստամբեցաւ. Հիրամ անմիջապէս նաւատորմիդ մը պատրաստելով վրան գնաց ու նուաճեց:

6. Հիրամին թուան ու երկրորդ յաջորդին ատենը 50 տարւան գահակալութեան կռիւ մը ծագեցաւ, որուն սաստիկ սով մը յաջորդեց ու բնակիչներէն շատերը գաղթելու ստիպեց: Աս խռովութեանց ատենը 3 թագաւոր դաւաճանութեան զոհ ըլլալէն ետքը Իթորահալ Արքողայ քրմապետը, (որն որ ետքի թագաւորը սպաննեց) գահն ելաւ (940) եւ իր տունը մինչեւ թագաւորութեան վերջը Փիւնիկէի վրայ տիրապետեց: Սակայն երկայն խաղաղութիւն չունեցաւ. որովհետեւ Իթորահալին թուանորդին մեռած ատեն իր անչափահաս Պիգմալիոն որդւոյն գահակից ըրած էր երիցադոյն Եղիսսա ազջիկը, որն որ Արքողայ քրմապետին հարսնացուն էր: Քրմապետը ազնուականաց գլուխն ըլլալով ժողովուրդը՝ որն որ ազնուականաց հարստահարութենէն ձանձրացած էր, աս կարգադրութեան դէմ դարձաւ, եւ ոտք ելաւ Եղիսսան եւ անոր քրմապետ էրիկը կառավարութենէն հեռացրնելու համար: Երկայն կռիւներէն ետքը ժողովուրդը յաղթեց, կառավարութիւնը միայն Պիգմալիոնին տուաւ եւ քրմապետը սպաննեց. իսկ Եղիսսան էրկանը մահուան վրէժն առնելէն ետեւ մեհենին գանձերն առած բոլոր տոգոհ ազնուականաց հետ նաւատորմիդ ժողաւ ու Ափրիկէ նաւեց, ուր շատ յառաջ Սիդոնացիք կամբէ անունով քաղաք մը շինած եւ փիւնիկեցի գաղթականութիւն մը հաստատած էին: Աս քաղաքը Եղիսսա մեծցուց կարբեդոն անուանեց, եւ շուտով սկսաւ պայծառանալ (826°): Աս նոր գաղթականութիւնը Տիւրոսի համար ան հետեւութիւնն ունեցաւ, ինչ հետեւութիւն որ ազնուականաց Սիդոնէն Տիւրոս գաղթելը Սիդոնին համար ունեցած էր: Որչափ որ կարբեդոն կը ծաղկէր՝ այնչափ ալ Տիւրոսի զօրութիւնը կ'իյնար. իսկ Սիդոն նորէն զօրանալու սկսաւ եւ Տիւրոսի գլխաւորութիւնը յափրշտակելու կը ջանար:

7. Տիւրոս բոլոր ճիգն սկսաւ թափել գեթ ծովու գլխաւորութիւնը պահելու եւ կրած մեծ կորստեան տեղը լեցրնելու, եւ իրօք յունական ծովուն տէր եղաւ, բայց իր բռնաւորութեանն համար առհասարակ բոլոր Փիւնիկեցւոց ատելութիւնն իրեն վրայ

ձգեց: Այսպիսի ժամանակ Ասորեստանեայք նորէն աշխարհակալութեան սկսան, եւ իրենց ծովական զօրութիւն մը ստեղծել ուզելով՝ աչքերնին Փիւնիկիէի վրայ տնկեցին: Սաղմանասար Տիւրոսի դէմ գործելու պատճառ մ'ունենալու համար՝ Վիպրոս կղզին անկէց ապստամբեցուց: Տիւրացիք կղզին անմիջապէս նուաճեցին, բայց Վիպրացիք Սաղմանասարէն օգնութիւն ուզելով՝ Սաղմանասար անոնց բանակ մը խաւրեց եւ ինք Տիւրոսի վրայ քալեց: Աս անգամ Տիւրոս դաշինք դնելով բանը լմնցուց: Բայց երբոր քանի մը տարի ետքը Եգիպտացիներէն զրգուռած Ասորւոց ու Պաղեստինացւոց հետ Նինուէի դէմ նիզակակցութիւն մ'ըրաւ, Սաղմանասար նորէն եկաւ, եւ Փիւնիկեցիք Տիւրոսը խոնարհեցընելու առիթ գտնելով՝ բոլոր քաղաքները՝ նոյն իսկ հին Տիւրոս՝ Սաղմանասարին կողմն անցան, եւ նաւ ալ տուին որ զանի պաշարէ: Տիւրացիք այսպիսի յաղթ զօրութեան քաջութեամբ դէմ դրին եւ 12 նաւով թշնամոյն 60 նաւերուն յաղթեցին, բայց Սաղմանասար քաղքին ջուրը կտրելով՝ հինգ տարւան նեղութենէն ետքը հարկադրեցան խոնարհելու եւ Նինուէին վերին տէրութիւնը ճանչնալու (702): Ասկէց ետքը Տիւրոս շատ ինկաւ, եւ իրեն բոլոր արեւմտեան գաղթականութիւնները Վարքեդոն առաւ:

Տ. Նինուէական պետութեան ինկած ատեն Փիւնիկեցիք սկսան հոգի առնուլ, եւ երբոր Բաբելոնացւոց ու Եգիպտացւոց մէջ նախանձաւորութիւն կար՝ Փիւնիկեցիք ետքիններուն կողմը բռնեցին, որոնց Նէքաւով թագաւորն եկաւ Հրէաստան ու Ասորիք նուաճեց: Սակայն Նաբուքոդոնոսոր Վարկեմիշին քով անոր յաղթելով ու Եգիպտոս վաճառելով (605) Տիւրոս Բաբելոնի հնազանդելու ստիպուեցաւ եւ շատ Փիւնիկեցիք Բաբելոն գերի գացին: Այսու ամենայնիւ քիչ մը ետքը դարձեալ Եգիպտացւոց առաջ նորդութեամբը մերձաւոր ազգաց հետ մեծ նիզակակցութիւն մ'ըրին Նաբուքոդոնոսորին դէմ: Ասիկա իմանալուն պէս Փիւնիկէ վաղեց եւ բոլոր քաղաքները նուաճեց, միայն Տիւրոս՝ կղզւոյ վրայ ըլլալուն համար դիմացաւ: Նաբուքոդոնոսոր ծովը լեցընելով՝ կղզին ցա-

մաքին հետ միացնելու փորձ ըրաւ, եւ երբոր չյաջողեցաւ քաղաքը պաշարեց եւ մէկալ երկիրները նուաճելու գնաց: 13 տարւան պաշարմանէ ետքը (573) Տիւրացիք ստիպուած հպատակեցան: Բայց ասոր համար ալ պէտք են եղեր պատժուիլ: Որովհետեւ Նաբոքոդոնոսոր Եգիպտոս ու Ափրիկէ արշաւած ատեն՝ Ապրիէս Եգիպտոսի թագաւորը Փիւնիկէի վրայ եկաւ մեծ ծովական պատերազմի մը մէջ Փիւնիկեցւոյ յաղթեց՝ ծովական զօրութիւնը կոտորեց, Կիպրոս կղզին նուաճեց, Սիդոնը բռնութեամբ առաւ, իսկ մէկալ քաղաքները վախերնէն անոր անձնատուր եղան: Թէպէտ ետքէն Բաբելացիք Եգիպտացիները Փիւնիկէէն վաւերացին, սակայն Կիպրոս Եգիպտացւոյ ձեռքը մնաց:

9. Ա երջի պատերազմներն ու Կիպրոսի կորուստը Տիւրացւոյ վերջի մահաբեր հարուածը տուին. որովհետեւ քաղաքին պաշարման ատենը շատ ազնուականներ ու վաճառականներ Կարքեդոն գաղթած էին, որով Տիւրոս անապատ մնաց եւ ազնուականք թագաւորութիւնը վար առին ու տեղը իրենցմէ մէկը դատաւոր դրին: Երբ որ Բաբելական պետութիւնը Կիւրոսին ձեռքովը կործանեցաւ՝ Փիւնիկէ Պարսից անցաւ, բայց նոյն ատեն ալ Սիդոն գլխաւորութիւնն առած էր: Պարսիկներն ի սկզբան Փիւնիկեցւոյ հետ քաղցրութեամբ դացին, անոնցմէ փոքր հարկ մը միայն կ'առնուին եւ պատերազմական նաւերնին կը գործածէին, որոնք Յունաց դէմ եղած պատերազմներուն մէջ գլխաւոր ծառայութիւնը ըրին: Բայց պատերազմներէն կրած մեծ կորուստը, Յունաց ծովուն տիրելը քսերքսէսին ժամանակէն սկսեալ կուսակալաց օսատկացած հարստահարութիւնները պարսկական լուծն անտանելի իրենց ըրին: Ա երջապէս Սիդոնացւոյ առաջնորդութեամբ ոտք ելան ու դիւցազնաբար պատերազմեցան. բայց իրենց Տեննէս թագաւորը մատնութեամբ Սիդոնին դռները թշնամոյն բացաւ. այսու ամենայնիւ Սիդոնացիք՝ մահը գերութենէն նախադասելով՝ քաղաքին կրակ տուին եւ մէկտեղ այրեցան: Մնացած քաղաքներն ասոր վրայ հպատակեցան, բայց Պարսից վրայ մեծ ատելութիւն ունեցան, անոր հա-

մար երբ որ Աղեքսանդր Մեծը Պարսից դէմ կ'արշա-
ւէր՝ Փիւնիկեցիք զինքը մեծ սիրով ընդունեցան։
Միայն Տիւրոս անոր առջեւ դռները գոցեց եւ նորէն
անկախութիւն ձեռք բերելու համար 7 ամիս պա-
տուաւոր դիմակալութիւն մ'ըրաւ, սակայն վերջապէս
Մակեդոնացի աշխարհակալին ձեռքն ինկաւ ու մեծ
ջարդ ու աւեր կրեց։ Եգիպտոսին ծովեզերաց վրայ Ա-
ղեքսանդրիա քաղքին շինուելով՝ Փիւնիկեցիք բոլորո-
վին աննշան եղան եւ պատմութեան մէջ մոռցուեցան։

10. Փիւնիկեցիք՝ խել մը դարեր աշխարհքիս
առջի վաճառական ու ծովագնաց ազգն էին, արեւել-
քի ու արեւմուտքի տուրեւառն իրենք կ'ընէին, ամե-
նէն հեռաւոր երկիրներուն բերքը՝ թէ՛ ծովու ու թէ՛
ցամաքի վրայէն կ'առնուին եւ ըստ մասին արուեստով
կերպարանափոխ ընելէն ետքը իրենց ճիւղացեալ
գաղթականութիւններու ձեռքովն ամէն կողմ կը տա-
րածէին։ Իրենց նաւերը բոլոր Միջերկրական ծովը
բռնած էին եւ անկեց Սեւ ծով, Ատլանդեան ծով
մինչեւ Բրիտանիա կ'երթային։ Ասիայի ծովերուն վա-
ճառականութիւնն ալ իրենցն էր ու Հնդկաստանի եւ
Եթովպիայի մէջ միջնավաճառութիւն կ'ընէին։ Փիւ-
նիկեցիք առջինն եղան որ Ափրիկէի չորս կողմը նաւե-
ցին։ Գիտնալով որ իրենց բոլոր հարստութիւնը աս
ընդարձակ ծովակալութենէն է՝ որպէս զի ուրիշ ազգ-
մը նոյնին չհամարձակի՝ զարհուրեցուցիչ առասպել-
ներ կը տարածէին, եւ Հերակլի արձաններ իբրեւ
աշխարհքիս ծայրը կ'որոշէին եւ անկեց անդին անց-
նելու թող չէին տար։ Իսկ եթէ օտարազգի մը
ասոնք բանի տեղ չդնելով անոնց որոշած սեղերէն
անդին նաւելու համարձակէր վրան կը յարձակէին
ու կը մեռցընէին։

11. Թէպէտ ան համբաւը թէ չափերը,
կշիռները, դրամները, գիրերը, ապակեգործութիւնը,
ծիրանաներկութիւնն ու աստղաբաշխութիւնը Փիւնի-
կեցիք գտած են, սուտ է եւ անոնք միայն արեւելքէն
արեւմուտք բերած են, սակայն արուեստներն ու ճար-
տարութիւնը շատ ծաղկեցընելնին չիկրնար ուրա-
ցուիլ։ Փիւնիկեցւոց կտաւները մանաւանդ ծիրանե-
դոյնը, գործուած մետաղները ու ապակիները ամէն

տեղ կը փնտռուէին: Իրենց ճարտարապետներն ալ առջի կարգի մէջն էին: Իրենց մեծ արդիւնքն է որ արեւմուտքին կրթիչն եղած են: Բայց Փիւնիկեցիք դէշ կողմ մըն ալ ունէին, որն որ իրենց կրօնին (կամ Քամեանց) նկարագիրն է, այսինքն անգթութիւն վերջի աստիճանի եւ պղծութիւն, զորն որ ամէն զացած տեղերնին ալ կը խոթէին:

12. Փիւնիկեցւոց կրօնը Բարեւաջւոց ու Ասորեստանեայց կրօնին պէս ընապաշտութիւն էր աստեղապաշտութեամբ խառնուած: Ասոնք ալ բնութեան մէջ գործող զօրութիւնները կը պաշտէին զանոնք աստղներու կապելով՝ եւ մարդու կամ կնոջ եւ կամ հրէշի կերպարանօք երեւցնելով: Բէշն ու Բաճաղախը Փիւնիկեցւոց քովն ալ գլխաւոր աստուածութիւններ էին, եւ նոյն նշանակութիւնն ունէին ինչպէս Բարեւաջւոց քովը. բայց Փիւնիկեցւոց քովն Հասարակօրէն Բաճաղ ու Աստարտէ կ'ըսուէին, ու շատ աւելի կերպաւորուած էին: Արեւը Բաճաղին ներկայացուցիչն ըլլալով անոր տեսակ տեսակ ազդեցութեանն համեմատ Բաճաղը զանազան անուններ, կ'առնուէր: Իրբեւ գարուն՝ Ազոնիս տղայ մըն էր. իրբեւ ամառ՝ Էսմուն պատանեակ մը. իրբեւ աշուն՝ Մելքարդ այր մը Հերակղեսի կերպարանքով. եւ իրբեւ ձմեռ՝ Բելիտան ծեր մը: Ինչպէս որ արեւը երբեմն արդիւնաբեր ազդեցութիւն ունի եւ երբեմն աւերիչ, ասանկ ալ Բաճաղ առջի յատկութեանը համար կը պաշտուէր իրբեւ բարերար Քոն. իսկ երկրորդին համար՝ իրբեւ խիստ Մոլոր: Ետքինը հաշտեցնելու համար անհամար տղաք կը զոհէին: Բաճաղին երկրի վրայ գլխաւոր ընկարարնը Տիւրոսի մեհեանն էր, ուր Հերակղեսի կերպարանքով կը կենար եւ Մելքարդ (քաղքի թագաւոր) կ'անուանուէր: Բայց Բաճաղին աս եւ ուրիշ շատ անունները՝ զանազան տեղեր, իրբեւ զատ զատ աստուածներու անուններ կը համարուէին, եւ երբեմն նոյն բայց երբեմն տարբեր տարբեր ալ նշանակութիւններ կ'ունենային: — Երկրորդ աստուածութիւնն Աստարտէն՝ Բարեւաջւոց Բաճաղախն է, իրբեւ Բաճաղին կինը կամ ծնուցիչ եւ արդիւնաբեր բնութիւնը. ասոր ներկայացուցիչը Արուսեակն էր. եւ ինչպէս ինք, ասանկ ալ իրեն պաշտօնը շատ լկտի էր: Բայց քանի մը տեղեր Աստարտէն՝ Հայոց Անահատ պէս զգաստ կոյս մը կ'ըմբռնուէր եւ լուսնոյ մէջ կը պաշտուէր: Ոմանք ասի երկրորդ Աստարտէ մը կը համարին: — Բաճաղէն ու Աստարտէէն ետքը կու գան ուրիշ անհամար աստուածներ, որոնք անոնց ծնունդներն են, եւ մոլորակները, բնութեան ամէն զօրութիւնները եւ արուեստները կը ներկայացնեն:

Փիւնիկեցւոց զիցարանութիւնը մտադրութեան շատ արժանի է, որովհետեւ Սեմական ընապաշտութեան կրօններուն մէջէն ամենէն կատարեալն է, եւ գլխաւորաբար որովհետեւ՝ Փիւնիկեցիք վաճառական ժողովուրդ մ'ըլլալով ու ամէն տեղ մտնելով աս իրենց կրօնն ալ ամէն տեղ մտած է. եւ չէ թէ միայն արեւելեան ազգերուն՝ հապա նաեւ Յունաց ու Հռոմայեցւոց ու միւս եւրոպական հին ազգաց կրօնին վրայ մեծ ազդեցութիւն ըրած է:

ՀՐԵԱՅՔ ԿԱՄ ԻՍՐԱՅԵԼԱՅԻՔ

Յօդոռած Ա.

1. Հրեայք ինչ ազգ են եւ ո՞վ է իրենց նահապետը եւ վրան ինչ գիտե-
լիք կայ: — 2. Աբրահամին ժառանգն ո՞վ է: — 3. Հրեայք ինչպէս Ե-
գիպտոս դացին: — 4. Հրեայք Եգիպտոսի մէջ ինչպէս ապրեցան ու
ինչպէս անկէց ելան: — 5. Եգիպտոսէն ելած Հրեայք ուստի անցան եւ
կրցան ամէնքը Քանանացւոց երկիրը մտնել: — 6. Մովսէսին օրինաց է-
ականները որոնք են: — 7. Յետո ինչպէս Քանանացւոց երկիրն առա-
ւել Հրէից բաժնեց: — 8. Հրեայք առջի ժամանակներն ինչ սահմանա-
դրութիւն ունէին: — 9. Ինչ պատճառաւ Հրեայք դրացի ազգերէն կը
նեղուէին եւ անոնց դէմ ինչ երեւելի անձինքներ ելան: Ժողովուրդն ին-
չու թագաւոր ուզեց, եւ ո՞վ եղաւ առջի թագաւորը: — 10. Սաուլը
ինչպէս կառավարեց: Ինչ պատերազմներ ունեցաւ: — 11. Դաւիթ ինչ-
պէս թագաւոր եղաւ: — 12. Դաւիթ ինչ պատերազմներ ունեցաւ: —
13. Դաւիթ տէրութեան մէջ ինչ կարգաւորութիւններ բրաւ: — 14.
Դաւիթ կրցաւ մինեւ վերջը խաղաղ թագաւորութիւն մ'ունենալ: —
15. Դաւիթ ինչ նկարագիր ունի: — 16. Սողոմոն ինչպէս մարդ էր ու
ինչպէս կառավարեց: Տէրութիւնն ինչու եւ ինչպէս բաժնուեցաւ:

1. Կապալաշտութիւնը բոլոր երկրիս վրայ տա-
րածուած ատեն՝ Աստուած իրեն առանձին ազգ մ'ըն-
տրեց, եւ անոր առաջնորդ եղաւ, որպէս զի իր ա-
ւանդութեանց պահապան ըլլայ, փրկագործութեան
խոստումն իրեն մէջ կատարէ, եւ իրմով ճշմարիտ ա-
ստուածապաշտութեան լոյսը միւս ազգաց մէջ տարածէ:
Աս ազգը Հրեայք են, Նոյին Սեմ որդւոյն սերուն-
դէն եւ իրենց նահապետը՝ Աբրահամ: Աբրահամ
Քաղդէացւոց երկիրը ծնած էր, բայց ետքէն աստուա-
ծային հրամանաւ անկէց ելաւ եւ Քանանացւոց մէջը
գնաց բնակեցաւ, ուր իր հարստութեամբը, հիւրա-
սիրութեամբը եւ ցուցուցած պատերազմական երե-
ւելի գործքերովը թագաւորաց ու ժողովրդեան վրայ
մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ: Իրեն ողջմտութեամբն
ու՛ արդարութեամբն ալ Աստուծոյ շատ սիրելի եղաւ,
որն որ զինքը զանազան փորձերէ անցընելէն եւ կա-
տարեալ գտնելէն ետքը Քանանացւոց երկիրն անոր
զաւակներուն խոստացաւ. յայտնեց որ խոստացուած
Փրկիչն իր սերունդէն պիտի ծնանի եւ հաստատեց որ
զինք շատ ազգերու հայր պիտ'որ ընէ: Իրօք ալ Իս-
րայելացիք, Իսմայելացիք, Եգիպտացիք ու Արաբացի
ազգերուն մեծ մասն իրմէ սերած են: Աստուած աս
իրեն դրած դաշանց ու բարեկամութեան նշանակ'ութ-
օրեայ մանկանց թլփատութիւնը հաստատեց:

2. Աբրահամ 175 տարւան մեռաւ (շուրջ 1820ին Ք. Յ.) եւ թէպէտեւ զանազան կիներէն ութ որդի ունեցած էր, սակայն իր ինչքերուն ժառանգութիւնը միայն Իսահակ որդւոյն թողուց, որնոր Աստուծմէ իրեն շատ անգամ խոստացուած էր, եւ 100 ամեայ եղած ատեն իր 90 տարւան Սառա ամուլ կնոջմէն ծնած էր, եւ որուն համար Աստուած ըսած էր, թէ Փրկիչն իրեն զաւակներէն պիտի ծնանի: Իսկ միւս որդիքները պարգեւներով քովէն հեռացուց. անոնք ալ Արաբիա գացին, ուր ազգերու նահապետներ եղան:

3. Սահակ երկու որդի ունեցաւ՝ Եսաւ ու Յակոբ: Առջինը թէպէտ եւ անդրանիկն էր, բայց ոսպնաթանի մը համար անդրանկութեան իրաւունքը Յակոբին ծախելով՝ Արաբիայի հիւսիսային կողմը քաշուեցաւ ու հոն Եդոմայեցի վաճառական ազգին նահապետն եղաւ: Իսկ Յակոբ՝ իր հայրենիքը՝ Քանանացոյ երկիրը բնակեցաւ ու հօրը եւ պապուն պէս հովուական կեանք կ'անցընէր: Տասուերկու որդի ունեցաւ, որոնցմէ Յովսէփը, զորն որ ամենէն աւելի կը սիրէր, նախանձոտ եղբայրներէն խամայեւացի վաճառականներու վաճառուեցաւ, բայց հրաշալի բախտով մը Եգիպտոսի թագաւորին երկրորդականն ու պետութեան կառավարն եղաւ: Ասիկա Եգիպտոսի վերահաս սով մը գուշակելով թագաւորն ասոր ճարն հոգալն իրեն յանձնեց. ան ալ բերրի ժամանակները շտակեկ ցորեն համբարելով՝ ետքէն սովուն ատենը չէ թէ միայն Եգիպտոս մեծ նեղութենէն ազատեց, հապա դրացի ազգերն ալ իրմէ ուտելիք գտան: Աս սովուն ատենը իր եղբայրներն ալ ցորեն գնելու համար Եգիպտոս գացին եւ Յովսէփ զանոնք ճանչնալով՝ զանոնք ու հայրը բոլոր իր անովը Եգիպտոս կանչեց ու Գետեմ գաւառը բնակեցուց, որն որ Եգիպտոսի սահմանին վրայ պտղաբեր երկիր մըն է (շուրջ 1700ին Ք. Յ.):

4. Յակոբայ զաւակները, որոնք իրենց Եբեր անունով հաւերէն մէկուն անուամբը Եբրայեցի = Հրեայ անուանուեցան եւ ետքէն Յակոբին ունեցած Իսրայէլ մականուամբը Իսրայելացի անուն ալ առին, Եգիպ-

տոսի մէջ 215 տարի (կամ ըստ այլոց 430 տարի) կե-
ցան եւ շուտով շատ բազմացան: Իսկզբան Եգիպտոսի
հովիւ ըսուած թագաւորներէն մեծ ընդունելութիւն
գտած էին, որովհետեւ իրենք ալ հովուութեան մի-
այն կը պարապէին, բայց ետքէն երբ որ ան հովիւ
թագաւորները վարձատուեցան եւ նոր հարստութիւն
մը սկսաւ, նոր թագաւորները Հրէից բազմանալը տես-
նելով՝ եւ վախնալով որ վարձատուած թագաւորներուն
կողմը չբռնեն, սկսան զանոնք ծանր աշխատութեանց
ու մեծագործ շէնքեր շինելու անխնայ ծառայեցընել
որպէս զի անոնց բազմանալն արգելէն, եւ երբոր ասի
օգուտ չըբաւ, հրաման հանեցին որ անոնց արու զա-
ւակները ծնանելուն պէս Նեղոս գետը նետուին: Աս
նետուած տղոց մէջն էր նաեւ Մովսէս, որուն վրայ
թագաւորին դուստրը գլխով՝ զինքն ազատեց քովն
առաւ, արքունեաց մէջ կրթեց ու Եգիպտացոց իմաս-
տութիւնը սորվեցընել տուաւ: Մովսէս այրութեան
հատակին հասնելով սկսաւ իր ազգին վիշտերուն վրայ
գլխով: Եւ օր մը երբ որ Եգիպտացի մը տեսաւ որ
Հրեայ մը կը չարչարէր, զարկաւ սպաննեց զԵգիպ-
տացին: Բայց ըրածին համար թագաւորէն վախնալով
Քորեբ լեւան վրայ փախաւ: Հոն Աստուծոյ հրամանն
ընդունեցաւ, որ Հրեաները Եգիպտոսէն հանէ ու դար-
ձեալ Քանանացոց երկիրը տանի. բայց թագաւորը
դէմ կեցաւ: Ան ատեն Մովսէս Աստուծոյ հրամանաւը
Եգիպտոսի վրայ հետզհետէ 10 սոսկալի հարուածներ
բերելով թագաւորն Եգիպտացիներէն ստիպուած
Մովսէսին պահանջածին զիջաւ, եւ Մովսէս Հրեաներն
(պատերազմող միայն 600.000 հոգի) առած Կարմիր
ծովուն մէջէն ցամաք ճամբայ մը բանալով՝ միւս կողմը
Ասիա անցաւ: Դեռ ճամբուն վրայ եղած ատեն՝ թա-
գաւորը Հրեաները թող տալուն վրայ զղջաց ու զօր-
քով ետեւնէն վազեց, բայց Հրէից Կարմիր ծովէն
ելլելուն պէս ծովը նորէն լեցուելով՝ ինք իր բոլոր զօր-
քովը մէջը թաղուեցաւ (1490):

Ծ. Հրեայք երբ որ Սինա լեռը հասան Աս-
տուած ահաւոր երեւոյթներով իր 10 պատուիրան-
ները տուաւ երկու քարէ տախտակներու վրայ փո-
րուած, եւ իր թելադրելովը՝ Մովսէս կրօնի արարողու-

թիւները, տօներն եւ օրէնքները գրեց: Մովսէս ա-
սոր զբաղած ատեն՝ Հրեայք որթ մը շինեցին ու սկսան
պաշտել, որուն վրայ Մովսէս բարկացած հաւատարիմ-
ներուն հրաման տուաւ որ կռապաշտներն անխնայ ջար-
դեն: Անկէց ետքը ճամբանին յառաջ տարին եւ Քա-
նանացւոց հարաւային սահմանը հասան, ան մտօք որ
երկիրն անմիջապէս նուաճեն ու ժառանգեն: Բայց
խրկած լրտեսնին անանկ վհատեցուցիչ տեղեկու-
թիւններ բերին, որ ժողովուրդը բարկացած Մովսէսը
ուզեցին քարկոծել ու նորէն Եգիպտոս դառնալ: Ան
ատեն Աստուած իրենց խտապարանոցով թեանն հա-
մար պատիժ տուաւ որ Եգիպտոսէն ելողներէն ոչ ոք
խոստացուած երկիրը մտնէ. երկու հոգի միայն (Յետու
ու Քաղեբ) աս պատժէն դուրս հանուեցան, որոնք
ժողովրդեան ապստամբութեան մասնակից եղած չէ-
ին: Ուստի 40 տարի անապատին մէջ պտրտեցան, եւ
հոն իրենց ըրած ամէն մէկ անզգամութեան մէյ մէկ
սոսկալի պատիժներ կ'ընդունէին: Երբոր պատիժը կա-
տարուեցաւ, ու Եգիպտոս տեսնողներէն ամէնն ալ
մեռան՝ Յորդանանէն ասդին քանի մը զաւառներ նուա-
ճեցին, եւ երկուք ու կէս կամ երեք ցեղեր հոն բնա-
կեցան, այսու պայմանաւ, որ ետքէն միւսներուն հետ
Յորդանանէն անդին երթան Քանանացիները նուա-
ճելու համար: Եւ ոչ Մովսէս կրցաւ բաղձացած եր-
կիրը մտնել, հապա ինքն ալ ըրած փոքր թերահա-
ւատութեանն համար, ժողովուրդը Յորդանանու քով
բերեւէն ետեւ առաջնորդութիւնը հաւատարիմ Յե-
սուին յանձնելով՝ Նաբաւ լեռան վրայ մեռաւ, 1450:

6. Մովսէսին օրինաց հիմն էր միակ Աստուծոյ՝ Եհովային
պաշտօնը, որն որ իր ընտրած ժողովրդեան աներեւոյթ թաղա-
ւորն էր, ու երկրիս վրայ գլխաւորաբար Վկայութեան խորանին
մէջ կը բնակի: Աս վկայութեան խորանը դիւրատար վրան մըն էր՝
երկու մաս բաժնուած, որուն ներքին մասին մէջ կոտակարանաց
տապանակը կը կենար, ասոր մէջն ալ 10 պատուիրաններուն
տախտակները: Աս ներքին մասը Սրբութիւն սրբոց կ'ըսուէր, ու
միայն Քահանայապետը՝ ան ալ տարին մէկ անգամ մը միայն կրնար
մտնել: Ղեւիին բոլոր սերունդը Վկայութեան խորանին սպասա-
ւոր որոշուեցաւ. բայց Քահանայ՝ միայն Ահարոնի՝ Մովսէսի եղ-
բօրը զաւակները կրնային ըլլալ: Ղեւտացիները բոլոր երկրի մէջ
ցրուած՝ տասանորդներով, զոհերու մասով ու երախայրիներով
կ'ապրէին: Քահանաները չէ թէ միայն աստուածային պաշտա-
մունքը կը կատարէին, հապա նաեւ օրէնքները կը մեկնէին ու դա-
տաւորութիւն ու բժշկութիւն կ'ընէին: Տօները շատ էին, բաց ի

շարժական շարժ թօնէն՝ ամէն տարի երեք գլխաւոր թօներ կը թօնէին՝ Պատեքը կամ Զատիկը՝ իբրեւ Եղիպտոսէն ելլելու յիշատակ, Պենտեկոստէն՝ Սինայի օրէնսդրութեան յիշատակին համար եւ Տաղաւարահարաց թօնը՝ անապատի բնակութեան յիշատակին համար։ Ասկէջ զատ ունէին Շարժ տարին, Յորեւեան տարին ու Քաւութեան թօնը։

7. Յետեւ Յորդանանին ջրերը բաժնելով՝ ժողովուրդն անդին անցուց, եւ երկըով ամուր քաղաքն հասաւ նէ հրաման տուաւ որ պարիսպներուն բոլոր տիքն եօթն անգամ դառնան ու ետքէն փողերն հնչեցնեն. ասով պարիսպներն իրենք իրենցմէ ինկան կործանեցան եւ առանց զէնքի քաղքին տիրեց։ Հինգ տարւան պատերազմով նոյն ժամանակը զօրաւոր Քանանացւոց 31 թագաւորներուն հետ զհետէ նուաճեց եւ անով երկրին մեծ մասին տիրեց։ Աս երկիրը որն որ հարաւային մասը Փղշտացւոցն ըլլալուն համար Պաղեստին ըսուեցաւ, Յակոբին որդւոցը մէջ բաժնեց, միայն Ղեւին, որն որ քահանայութիւնն առած էր մասնաւոր գաւառ մը չառաւ, հապա ամէն գաւառի մէջ 4ական քաղաք։ Անոր տեղը Յովսեփայ երկու որդիքը (Եփրեմ ու Մանասէ) Յակոբին որդւոցը կարգը մոնելով առանձին գաւառներ առին։

8. Հրեայք Քանանացւոց երկրին տիրելէն ու հոն հաստատուելէն ետքը՝ իւրաքանչիւր ցեղ իր երիցագոյններէն նահապետօրէն սկսաւ կառավարուիլ, բայց ամէնը Աստուծոյ՝ աներեւոյթ թագաւորին տակը միացած էին, որն որ իր օրինացն ու յայտնութեանցը համեմատ իր երեւելի փոխանորդին՝ այսինքն՝ Քահանայապետին եւ անոր օգնական քահանայից եւ մարգարէից ձեռօքը ազգը կը կառավարէր։ Հրէից գլխաւոր զբաղմունքը՝ երկրագործութիւն էր։

9. Տասուերկու ցեղերէն կազմուած դաշնակցեալ տէրութիւնը ի սկզբան դեռ բոլորովին չնուաճուած տեղացիներուն հետ պատերազմներունեցաւ, եւ ետքէն դրացի ազգերուն հետ ալ. նախ հարաւային արեւմտեան հարաւային կողմը Փղշտացւոց հետ։ Աս պատերազմներուն գլխաւոր պատճառը Հրէից կռապաշտութեան մէջ իյնալը կ'ըլլար, որովհետեւ Աստուած զիրենք պա-

տժեշու համար ան ազգերուն գերի կ'ընէր: Երբ որ ուղ-
ղութեան կու գային զանազան դիւցազներ իբրեւ զօ-
րավար կ'ելլէին ու թշնամին կը վռնտէին եւ ետքէն
խաղաղութեան ժամանակն ալ ժողովրդեան գա-
տաստանի վերաբերեալ իրողութիւններն իրենք կ'ու-
րոշէին, ասոր համար ալ Դատաւոր կ'ըսուէին: Աս
դատաւորներէն երեւելիներն են 1. Աւովդ, որն
որ Մովսէսացոց թագաւորը մեռցնելով՝ Իսրայե-
լացիները 18 տարւան դերութենէն ետքը Մովս-
էսացիներէն ազատեց, 2. Գեբովրա կինը, որն որ 20
տարւան դերութենէն ետքը Բարակ զօրավարին ձե-
ռօքը Քանանացիներուն յաղթեց, 3. Գեգէոն, որն
որ 300 երիտասարդներով Մադիանացոց անհամար
բանակին յաղթեց, ու Պաղեստինէն վռնտեց, 4.
Յեփթայէ, որն որ գաշնակցեալ Ամոնացիներն ու
Փղշտացիները զարկաւ, եւ 5. Սամիսոն, որն որ իր
մարմնոյն սաստիկ մեծ զօրութեամբ Փղշտացոց գէմ
առանձին շատ քաջութիւններ բաւ, բայց Պաղեստինն
անոնց իշխանութենէն չկրցաւ ազատել, այլ ինք իր
Գալիլա կնոջմէն անոնց ձեռքը մատնուելով իր աշուր-
ները փորուեցան: Աս վիճակի մէջ կամաւ ինք զինք
մահուան զոհեց՝ Փղշտացոց մեհեան մը կործանելով
եւ մէջը գտնուած հազարաւորներուն հետ փլատակնե-
րու տակ թաղուելով: Աս Փղշտացիները ամենէն աւելի
Հրեաները նեղեցին, 100 տարիէն աւելի յարատեւու-
թեամբ ու յամառութեամբ կը պատերազմէին Պա-
ղեստինը նուաճելու համար եւ իրօք Սամիսոնի ատենը
երկիրը 40 տարի իրենց վերին տէրութեան տակն ա-
ռին: Սամիսոնին մահէնէն ետքը Հրեայք անոնցմէ
աւելի նեղուելով՝ տապանակին՝ իրենց գլխաւոր սրբու-
թեանը հետ վրանին գացին, բայց դարձեալ յաղթուե-
ցան ու տապանակը գերի ինկաւ, զորն որ թշնամիք
քանի մը հարուածներ ընդունելէն ետքը պատուով
ետ դարձուցին: Ան ատենը ժողովուրդը սարսափած
Սամուէլ մարգարէին քովը ժողովեցան, որն որ իր ար-
դարութեամբն ու իմաստութեամբն ամենուն յարգելի
եղած էր. եւ զինքը դատաւոր դրին: Սամուէլ ժո-
ղովրդեան մէջը բարեկարգութիւն ու միաբանութիւն
խոթելէն ետեւ Փղշտացոց վրայ գնաց մեծ յաղթու-

Թիւն մ'ըրաւ ու զանոնք Հրէաստանէն վաճնտեց : Եւ
 ռանդնոտ մարգարէն անկէջ ետքը ապականած ժողո-
 վուդը նորէն ազնուացընելու ու բարեկիրթ ընելու
 աշխատեցաւ եւ մարգարէից դպրոց մ'ալ դրաւ, որոնք
 աստուածային օրէնքները կը սորվէին ու կը քարո-
 ղէին : Այսու ամենայնիւ իր ծերութեան ատենը եր-
 կու որդիքը անիրաւութիւններ ընելով եւ միւս կող-
 մանէ արտաքին վտանգները շատցած ըլլալով՝ ժողո-
 վուդը Թադաւոր մ'ուղեց, եւ Սամուէլ Թէպէտ
 ակամայ, ստիպուեցաւ Սաւուղը Բենիամինի ցեղէն
 Թադաւոր օծելու : Ասով դատաւորութիւնը կամ
 Աստուածպետութիւնը 356 տարի տեւելէն ետքը
 դադրեցաւ :

10. Սաւուղ (1095—1055) օծուելէն ետքն
 անմիջապէս ամենէն չընդունուեցաւ եւ ինք իր երկրա-
 դործութիւնը շարունակեց : Երբ որ Ամմոնացիք Յոր-
 դանանէն անդին եղողները նեղելու սկսան, ան ատեն
 իբրեւ Թադաւոր հրաման հանեց որ ամէնքը իրեն հետ
 պատերազմի երթան : Գնաց Ամմոնացւոց յաղթեց
 եւ անով ամէնքը զինքը Թադաւոր ճանչցան, ու Սա-
 մուէլ դատաւորութենէն հրաժարեցաւ : Անկէջ ետքը
 Սաւուղին առջի դործքը Փղշտացիները Պաղեստինէն
 վաճնտելն եղաւ, որոնք բոլոր երկիրը բռնած եւ բոլոր
 դարբնոցները գոցած էին, որպէս զի Հրեայք չկարենան
 զէնք շինել : Անոնց վրայ մեծ յաղթութիւն մ'ըրաւ, բայց
 չկրցաւ զանոնք բոլորովին վաճնտել ալ իր բոլոր Թա-
 դաւորութեան ատենը անոնցմէ կը նեղուէր : Աւելի
 դիւրաւ յաղթեց Ամաղեկացւոց, որոնք Հրէից՝ Եգիպ-
 տոսէն ելած ատեն շատ նեղութիւններ հասցուցած
 ու անով անոնց ազգային թշնամի եղած էին : Սաւուղ
 ասոնց մեծ ջարդ տուաւ եւ Թադաւորնին գերի բռնեց,
 բայց Սամուէլին հրամանին դէմ զանիկա ողջ պահե-
 լով՝ Սամուէլ գնաց Յուդայի ցեղէն Դաւիթ հովիւր
 ծածուկ Թադաւոր օծեց : Անկէջ ետքը Սաւուղ շա-
 տերուն երեսէն ինկաւ ու վրան սեւամաղձութիւն մ'ե-
 կաւ : Արիասիրտ պատանին Դաւիթ՝ աղէկ երաժշտու-
 Թիւն գիտնալով՝ արքունիք կանչուեցաւ, որ իր քնա-
 րովը Սաւուղին տիրութիւնը փարատէ ու ասով առիթ
 ունեցաւ արքունեաց կարգերը սորվելու եւ իր քաջու-

Թիւնը ցուցրնելու: Փղշտացիք անգամ մը Սաւուղին վրան գալով՝ անոնց հօկայ զօրավարը Գողիաթ պատերազմի տեղ սկսաւ մէկը մենամարտութեան կանչել, եւ երբոր ամէնքը զարհուրած երեւնալու չէին համարձակեր՝ Գաւիթ արիութեամբ հովուի զգեստով դիմացը գնաց, պարսաքարով մը զինքը զարկաւ մեռցուց եւ Փղշտացիները Հրէաստանէն վաճնտեց: Աս դիւցազնական քաջութիւնը Սաւուղին նախանձը զրգռեց, որն որ անկէջ ետքը անոր դէմ սոսկալի հալածանք մը հանեց, մինչեւ Փղշտացիք նորէն պատերազմի գալով չարաչար յաղթուեցաւ եւ ճակատին մէջ մահը գտաւ:

11. Գաւիթ վերջի տարիները Սաւուղին հալածանքէն ազատելու համար Փղշտացւոց քով դաշած ապստամբ էր, առանց անոնց արշաւանքին մասնակից ըլլալու: Երբոր Սաւուղին մահը լսեց՝ անմիջապէս Պաղեստին դարձաւ եւ Յուդայի ցեղէն Թազաւոր օծուեցաւ (1055—1015): Բայց միւս 11 ցեղերը Աբեննէր զօրավարին ազդեցութեամբ Սաւուղին Յեփուսթէ որդին Թազաւորեցուցին եւ 7 տարի բաժնուած մնացին շարունակ Գաւթին հետ պատերազմելով: Մինչեւ որ Յեփուսթէն դաւաճանութեամբ ուղաննուելով՝ անոնք ալ Գաւթին ընդունեցան: Ան ատենը Գաւթ դեռ Քանանացւոց ձեռքն եղած Յեբուս քաղաքն առաւ մեծցուց, ամրացուց, զարդարեց երուսաղէմ անուանեց եւ տէրութեան մայրաքաղաք ըրաւ, ուր Տապանակն ալ բերել տուաւ:

12. Կառավարութեան առաջին տարիները արտաքին թշնամեաց հետ պատերազմաւ անցուց: Փղշտացիք իրենց առպատակութիւնները շարունակելով Գաւթին ժամանակն ալ հինգ անգամ Հրէաստան յարձակեցան. բայց Գաւթ ամէն անգամ ալ յաղթեց ու Հրէաստանի մէջ բռնած տեղերէն վաճնտեց: Միւս դրացի ազգերն ալ, որոնք իրենց սովորութեանը համեմատ Պաղեստին ոտնակոխ կ'ընէին նոյն պիսի ընդունելութիւն գտան: Մովաբացիները, եդոմացիներն, Ամոզեկացիները, Ասորիները եւ Ամոնացիները չէ թէ միայն յաղթուեցան ու վաճնտուեցան հապա նուաճեցան ու հարկատու ալ եղան: Քիչ

Ժամանակուան մէջ Գաւիթ իր աննշան տէրութիւնը մեծ զօրութեան ու փառաւորութեան բարձրացուց եւ սահմանները Միջերկրական ծովէն (Փիւնիկեցւոց բնակած ծովեղերքը դուրս հանելով) մինչեւ Եփրատ գետն ու Որոնդեսէն մինչեւ Արաբացւոց ծովածոցը ընդարձակեց: Հրէաստան ասկէց աւելի մեծ տարածութիւն ունեցած չէ:

13. Գաւիթ փառաւոր յաղթութիւններով արտաքուստ ապահովնալէն ետքը երկիրը ներքուստ կանոնաւորեց, եւ քահանայից, զօրաց ու դատաւորաց կարգեր հաստատեց: Որոշեց որ 12 ցեղերը 24,000ական զօրք միշտ ոտքի վրայ ունենան իրենց սեփական զօրագլխին տակ, որն որ ամէն ամիս կը փոխուէր: Տէրութեան կառավարութեան ամէն ճիւղերուն պաշտօնեաներ դրաւ: Քահանաները 24 կարգ բաժնեց ու Ղեւտացիներն անոնց օգնական տուաւ: Իր երկրին մէջ արուեստներն ու վաճառականութիւնը ծաղկեցընելու համար Տիւրոսի Հիրամ թագաւորին հետ դաշինքներ դրաւ, եւ գիտութեանց յառաջագիմութեան համար ինք անձամբ ալ գործակից եղաւ: Իրեն սաղմոսները բանաստեղծական գրուածներուն մէջ առաջիններէն են:

14. Բայց խաղաղութիւնը երկայն տեւողութիւն չունեցաւ. Աբիսողոմ Գաւթին փառասէր որդին դահուն աչք տնկելով՝ բոլոր Հրեաներն իրեն շահեցաւ եւ հօրը դէմ պատերազմի ելաւ: Գաւիթ անպատրաստ գտնուելով՝ իսկզբան Յորդանանէն անդին փախաւ, ուր հաւատարիմները քովը ժողովեցան ու Յովաբ զօրավարն անոնց գլուխն անցած անդգամ որդւոյն վրայ գնաց, անոր զօրքը խորտակեց, զինքն ալ հալածած ատեն ծառի մը վրայ մագերէն կախուած տեսնելով նետով զարկաւ սպաննեց: Աս ժամանակէն 10 ցեղերու եւ Յուդայի ցեղին մէջ որն որ Գաւթին հաւատարիմ մնացած էր՝ նախանձորդութիւն մը մտաւ ու այնչափ սաստկացաւ, որ 10 ցեղերը Գաւիթը մերժեցին եւ իրենց ուրիշ թագաւոր մ'ընտրեցին. բայց Յովաբ անոր վրայ երթալով եւ քաղքի մը մէջ պաշարելով, պաշարեալները զանի սպաննեցին եւ դարձեալ ամէնքը Գաւթին հպատակեցան:

15. Հատ կրօնասէր էր Գաւիթ եւ Աստուծոյ վրայ անյողգողդ վստահութիւն ունէր. եւ եթէ երբեմն իր կրից անսաց նէ՝ անկեղծութեամբ զղջաց ու համբերութեամբ պատիժը քաշեց: Ուզեց Աստուծոյ փառաւոր տաճար մը շինել, բայց Աստուծոյ հրամանաւ իր Սողոմոն որդւոյն ձգեց, որուն թող տուաւ նաեւ թագաւորութիւնը 40 տարի թագաւորելէն ետեւ:

16. Սողոմոն (1015—975) շատ անուն հանեց իր իմաստութեամբը, զորն որ իր դատաստանական որոշմանց, առակներուն ու երգերուն մէջը ցուցուց: Իր կառավարութիւնը խաղաղական էր, հօրմէ ժառանգածը միայն պահպանելու նայեցաւ: Ուրիշ կողմանէ երկրին ճարտարութիւնն ու վաճառականութիւնը յառաջացրնելու ետեւէ ինկաւ, եւ անոր համար Տիւրացւոց Հիրամ թագաւորին բարեկամութիւնն աւելի արծարծեց: Եգիպտացւոց հետ ալ վաճառականական դաշինքներ դրաւ, ու կարաւանաց մասնաւոր կայաններ շինեց: Ամենէն յառաջ հօրը յանձնած տաճարը շինելու սկսաւ, որուն համար Հիրամ թագաւորէն մասնաւոր ճարտարապետներ ու արուեստագէտներ առաւ. բոլոր յաղթ շէնքը ոսկով պատեց ու աշխարհքիս հրաշակերտներէն մէկն ըրաւ: Անկէց զատ Երուսաղէմն ամրացուց ու սքանչելի պալատներով զարդարեց: Նոյնպէս ուրիշ քաղաքներ ալ ամրացուց: Իր արքունեաց շքեղութիւն մը տալու համար Եգիպտոսի թագաւորին աղջիկը կին առաւ եւ ուրիշ անհամար կիներ պալատը կը պահէր որոնք զինքը մուրցուցին ու կռապաշտութեան հրապուրեցին: Պալատին շաւղլութիւնը ու զեղխութիւնը վերջի ատիճանի էր, արծաթը Սողոմոնին ատենը յարգը կորսնցուցած էր: Ասոնց ստակը ստոյգ է ըրած վաճառականութենէն ու հարկատու ազգերէն կ'առնուր, բայց Հրէից վրայ ալ ծանր տուրքեր դրած էր: Անոր համար իր մեռնելէն ետքը երբոր իր Ռոբովամ որդին յաջորդեց, ժողովուրդը չուզեց ծանշնալ զինքը մինչեւ որ հարկերը ու բեռերը չթեթեւցրնէ, եւ երբոր Ռոբովամ խնդիրքնին կատարելու յանձն չառաւ, 10 ցեղեր իրմէ բաժնուեցան եւ Յերոբովամ Եփրեմի ցե-

դէն իշխանը իրենց վրայ թագաւոր դրին: Ռոբովամ վրանին զօրք խրկեց հպատակութեան բերելու համար, բայց փուճ տեղ, թագաւորութիւնը երկու բաժնուեցաւ, իրեն մնացին Յուդայի ու Բենիամինի ցեղերը միայն, որոնք Յուդայի թագաւորութիւնը կազմեցին. իսկ մէկալ 10 ցեղերը Իսրայելի թագաւորութիւնը կազմեցին: Մինչեւ հիմա հպատակ եղող ազգերէն հիւսիսայիններն ու արեւելեանները Իսրայելի թագաւորութեան անցան եւ միայն Եդովմայեցիք Յուդայի մնացին:

Յօդոռած Բ.

1. Հրէից թագաւորութեան բաժնուէին ետքը Իսրայելի թագաւորութեան վիճակն ինչ եղաւ: — 2. Ո՞վ է Աքաաք եւ Եղիային հետ ինչ գործք ունեցաւ: — 3. Իսրայելի թագաւորութիւնն ինչպէս վերջացաւ: — 4. Ինչպէս էր Յուդայի թագաւորութիւնը: — 5. Ռոբովամ ինչպէս կառավարեց: — 6. Ասա ինչ պատերազմ ունեցաւ: — 7. Ինչպէս մարդ էր Յովսափատ ու ինչ գործք ունի. ո՞վ է Գոթողիա եւ ինչ բռաւ: — 8. Ոգիային ու Յոֆթաթանին տոներն ինչպէս էր Յուդայի երկիրը. ինչպէս Ասորեստանեայց հորկառու եղաւ: — 9. Ո՞վ է Յովսիաս եւ ինչպէս մեռաւ: — 10. Հրեայք Եգիպտոսացոց տակէն ինչպէս ելան, եւ ինչպէս Յուդայի թագաւորութիւնը վերջացաւ: — 11. Տաճարն ինչպէս նորէն շինուեցաւ եւ Պարսից իշխանութեան տակ ինչպէս էին Հրեայք:

1. Իսրայելի թագաւորութիւնը շարունակ ներքին կողմնակցութիւններով բաժնուած էր եւ կռիւներով կը քայքայէր: Յերոբովամ ժողովուրդը Յուդայէն բոլորովին բաժնելու եւ նորէն միանալը անկարելի ընելու համար ճշմարիտ Աստուծոյ պաշտօնը արգելեց, անոր տեղ եգիպտական կուռքեր (որթեր) դրաւ, անոնց քուրմեր կարգեց եւ Ղեւտացիները իր թագաւորութենէն հալածեց: Նոյն քաղաքականութեան հետեւացան գրեթէ բոլոր 19 յաջորդները եւ ժողովուրդը բոլորովին ապականեցին: Կար աստուածապաշտ կողմնակցութիւն մ'ալ որուն գլուխը Մարգարէք (Եղիա, Եղիսէ եւ այլն) անցած անխոնջ աս կուսապաշտ թագաւորներուն դէմ կը կռուէին եւ կը ջանային Եհովային պաշտօնը նորէն խոթելու, ու ժողովուրդը նորէն Յուդային հետ միացընելու: Ասոր համար աս թագաւորութեան 300 տարւան պատմութիւնը գրեթէ Մարգարէից ու թագաւորաց մէջ կռիւներ կը բովանդակէ: Թագաւորներն անհաշտ տառելութեամբ մարգարէները կը հալածէին, բայց ա-

սոնք ամենախիստ հալածանքներէն աւելի յաղթական զօրութեամբ կ'արձանանային, որովհետեւ իրենց խօսքը թշնամւոյն ամէն տեսակ զէնքերէն աւելի զօրաւոր էր: Աս կռիւները ստէպ գահակալութեանց փոփոխութիւններ կը պատճառէին, որոնց ատենը դրացի ազգերը ասպատակութիւններ ընելու ժամանակ կը գտնէին:

2. Աքաաբ՝ Յերոբովամին վեցերորդ յաջորդը (915—894) Իսրայելի ամենէն մեծ թագաւորն եղաւ. բայց ոճրագործութեան մէջ ալ զամէնքը անցուց: Տիւրոսի (Իթոբաաղ) թագաւորին ազջիկը իրեն կնուութեան առնելով՝ Փիւնիկեցւոց անգութ ու պիղծ կրօնն ալ Իսրայելի մէջ խոթեց: Բահաղու քրմերով ու սուտ մարգարէներով երկիրը լեցուեցաւ եւ անոր հակառակ ճշմարիտ մարգարէներու սոսկալի հալածանք հանեց, ձեռքն ինկողը կը սպաննէր: Այսպիսի թագաւորի մը դիմացն ելաւ Եղիա մարգարէն որն որ աստուածային նախանձով վառուած երկրորդ Մովսէսի մը պէս աներկիւղ թագաւորին առջեւ կ'ելէր կը յանդիմանէր, կը սպառնար ու կը պատժէր, եւ ոչ ոք իրեն ձեռք դպցընելու կը համարձակէր. բայց խստասիրտ թագաւորին վրայ չկրցաւ տեւական ազդեցութիւն մ'ընել: Աս մարգարէն վերջապէս կենդանի՝ երկրէն վերացաւ: Իսկ Աքաաբ Ասորւոց հետ պատերազմի բռնուեցաւ: Ասոնք երկու անգամ յարձակում ըրին եւ երկու անգամն ալ մեծ կոտորածով վաճառուեցան: Երբոր երրորդ անգամ նորէն յարձակեցան՝ Աքաաբ Յուդայի Յովսափատ թագաւորին հետ միանալով դիմացինն գնաց, բայց պատերազմի մէջ վէրք մ'առնելով մեռաւ:

3. Աքաաբին յաջորդներն անդադար ներքին կռիւներ ու Յուդայի հետ պատերազմներ ունէին եւ Ասորիներէն շատ նեղութիւն կը կրէին: Այսպիսի ժամանակ Փուղ Ասորեստանեայց թագաւորը եկաւ զիրենք հարկատու ըրաւ (760): Քանի մը տարի ետքը Թագղաթփաղսար եկաւ Յորդանանէ նանդին եղած բոլոր երկիրները առաւ բնակիչները դերի տարաւ ու Իսրայելի վրայ հարկ դրաւ: Իսրայելացիք աս կորուստը լեցընելու համար Ասորւոց հետ միաբանած Յուդայի

վրայ յարձակեցան, բայց անոնք Ասորեստանեայց դիմելով՝ Թագաւորութիւնս արեւելոյ անգամ եկաւ, Իսրայելացիները տեղերնին խրկեց եւ Ասորւոց Թագաւորութիւնը վերջացուց: Ովսէէ Իսրայելի վերջի Թագաւորը Եզիպտացւոց հետ դաշնակցելով Ասորեստանեայց հարկը զլացաւ. ան ատենը Սաղմանասար Թագաւորը եկաւ զինքը նորէն հպատակեցուց, եւ երբ որ երկրորդ անգամ ապստամբեցաւ, եկաւ Սամարիա մայրաքաղաքը երեք տարւան պաշարմամբ առաւ քանդեց Թագաւորը ժողովրդեան հետ գերի տարաւ, եւ ուրիշ նահանգներէն դաղթականներ բերաւ. որոնք մնացած Իսրայելացիներուն հետ խառնուելով կէս մը կռապաշտ ու կէս մը աստուածապաշտ Սամարացի ազգը կազմեցին: Ասանկ եղաւ Իսրայելի Թագաւորութեան վախճանը (720):

4. Յուդայի Թագաւորութիւնը Իսրայելիսէն շատ աւելի պզտիկ էր, բայց մայրաքաղաքն իր մէջն ունենալով աւելի հարուստ էր եւ ճշմարիտ Աստուծոյ պաշտօնը պահելով միութիւն մ'ունէր: Թագաւորութիւնը մինչեւ վերջը Դաւթին տան մէջ մնաց. եւ ելան խել մը աղէկ Թագաւորներ, որոնք տէրութեան թէ աւելի ներքին հանդարտութիւն եւ թէ աւելի բարոյական զօրութիւն կու տային, որով 4 դար ամբողջ ամէն տեսակ մրրիկներուն դիմացաւ:

5. Ուրուլամին (975—957) բոլոր ջանքը Իսրայելացիները նորէն միացընել էր, անոր համար երկարատեւ պատերազմ մը սկսաւ, որուն հետեւութիւնն եղաւ, որ Եգիպտացիք ապստամբեցան եւ Յերոբոլամին դաշնակիցը Սաւսակիմ՝ Եգիպտոսի Թագաւորը Երուսաղեմայ վրայ եկաւ եւ արքունիքն ու քաղաքը կողոպտեց:

6. Ուրուլամին երկրորդ յաջորդին՝ Ասային երկայն Թագաւորութեան ատենը (954—913) երկրին մէջ մեծ խաղաղութիւն կը տիրէր, միայն Եթովպացւոց Զարեհ Թագաւորն անգամ մը մէկ միլիոն զօրօք Հրէաստան արշաւեց, բայց Ասա զիրենք կտորածով ետ վռնտեց եւ անոր բանակէն մեծ աւար առաւ: Հանգիստ Թագաւորելու համար Ասորւոց հետ նիդակակցութիւն բրաւ, որոնք Իսրայելացւոց երկրին մէջ

շարունակ յարձակումներ ընելով՝ անոնց Յուդայի երկրին մէջ մտնելը կ'արգելուին:

7. Ազնիւ ու առաքինի Յովսափատը (915—894) Ասային որդին տէրութեան նոր կենդանութիւն ու զօրութիւն մը տուաւ եւ Փղշտացիները ու Արաբացիները հարկատու ըրաւ: Աքաաբու հետ բարեկամութեամբ կապուեցաւ, բայց ասի իրեն մնասցե. որովհետեւ անոր հետ պատերազմներու ստիպուեցաւ երթալ, որով անոր թշնամիներն իրեն դէմ ալ գրգռեց. անանկ որ Մովաբացիք եւ Ամմոնացիք Եդովմայեցոց հետ միանալով Յուդայի ներսերը յառաջ գացին: Սակայն եւ այնպէս Յովսափատ Ասորոց դիմեց եւ մեծ յաղթութիւն մը ստացաւ ու թշնամոյն բոլոր բանակը իրեն աւար ինկաւ: Աւելի գէշ հետեւութիւն ունեցաւ Աքաաբու Գողգոթիա աղջկին իր Յովրամ որդւոյն կին առնուլը, որովհետեւ Գողգոթիա իշխանութեան հասած ատեն Բահաղու պաշտօնը Յուդայի երկիրն ալ խոթեց, ասով տէրութեան մէջ նորէն խռովութիւններ յարոյց ու մօտաւոր ազգաց Հրէաստան արշաւելու առիթ տուաւ: Յովրամին ժամանակը Եդովմայեցիք ապստամբեցան ու իրենց ինքնագլուխ թագաւոր դրին: Յովրամ վրանին գնաց բայց չկրցաւ զանոնք նուաճել: Ետքէն Փղշտացիք Արաբացոց հետ միանալով՝ Հրէաստան յարձակեցան, երկիրն աւերեցին, մինչեւ Երուսաղէմ քաղեցին, քաղաքը մտան ու արքունիքն իսկ կողոպտեցին: Յովրամ վեց տարւան թագաւորութենէն ետքը մեռնելով ու նոյնպէս անոր որդին տարի մը միայն թագաւորելէն ետեւ Ասորոց դէմ գացած ատեն պատերազմի մէջ իյնալով՝ Գողգոթիա՝ որն որ Էրկանն ու որդւոյն ժամանակը արդէն ինք կը կառավարէր՝ որպէս զի ինք ու առանձին թագաւորէ՝ Գաւթի բոլոր ցեղն, իր որդիքներն ու թոռերը մեռցընել տուաւ: Աս կոտորածէն քահանայապետը կրցաւ մեռած թագաւորին Յովաս քանի մ'ամսուան տղան ազատել ու ծածուկ տաճարին մէջ մեծցընել: Երբոր եօթը տարւան եղաւ տղան, քահանայապետը ամէն բան յառաջագոյն պատրաստելով զինքը թագաւորեցուց ու Գողգոթիան մեռցընել տուաւ: Գաւթին տունը նորէն գահ ելե-

լովը՝ ճշմարիտ Աստուծոյ պաշտօնը նորէն հաստատուեցաւ եւ դարշելի Բահադու մեհեանները քանդուեցան:

8. Յուդայի թագաւորութիւնը Յովասին ուսնոր որդւոյն թագաւորութեան ժամանակը շատ փորձանքներ կրեց, որովհետեւ Ասորոց ու Իսրայելացւոց դէմ ձախող պատերազմներ ունեցաւ. բայց ետքէն բարեպաշտ ու քաջ Ողիան թագաւորելով՝ (810—759) բարեկարգութիւնն ու խաղաղութիւնը նորէն եկաւ: Երկիրն սկսաւ մշակուիլ, շէննալ, արուեստները ծաղկիլ ու ժողովուրդն հարստնալ: Նոյն բարութիւնը շարունակուեցաւ Ողիայի որդւոյն Յովնաթանին ատենն ալ, որն որ հօրմէն շատ ազնուազոյն էր: Անկէց ետքը երբոր Ա. քաղ նստաւ՝ Իսրայելացիք ու Ասորիք Յուդայի երկիրն արշաւեցին: Ա. քաղ նեղ մտնելով թագաւորութիւնը իր անհաւատկարար Ասորեստանեայց թագաւորը շատ պարգեւներով օգնութեան կանչեց, որն որ եկաւ եւ թշնամիները վերնտեց, բայց Յուդան ալ հարկատու ըրաւ (730): Ա. քաղին որդին բարեպաշտ Եզեկիան ճշմարիտ Աստուծոյ պաշտօնը նորէն հաստատելէն ու տէրութիւնը զօրացընելէն ետքը Նինուէի հարկ վճարելը դադարեցուց եւ Երուսաղէմը կրկին պաւրիսպնելով ամրացուց: Սենեքերիմ թիւրաւոր զօրօք վրան եկաւ, քաղաքը շատ նեղ խոթեց, բայց իր բանակին մէջ սոսկալի սրածութիւն մը մտնելով խայտառակութեամբ ետ քաշուելու ստիպուեցաւ (710): Այսու ամենայնիւ Յուդան Նինուէի հարկատու մնաց, որովհետեւ Սենեքերիմին Ասորդան որդին Նինուէէն ապստամբած բոլոր ազգերը նորէն նուաճելով Երուսաղէմ ալ եկաւ ու Եզեկիային որդին ու յաջորդը Մանասէն, որն որ մարգարէները կը մեռցընէր եւ իր որդիքը Մողքբին կը զոհէր, չլթանելով Բաբելոն գերի տարաւ: Մանասէ քանի մը տարի բանտ կենալէն ետքը արձակուեցաւ եւ նորէն գահը ելաւ:

9. Մանասէին թոռը Յովսիաս՝ Յուդայի ամենէն աղէկ ու զօրաւոր թագաւորներէն մէկն էր (640—609) տէրութիւնը մեծ կարգաւորութեան մէջ խոթեց Դաւթին կարգերը նորոգեց, Մովսեսին օրէնքը նորէն հաստատեց եւ իր իշխանութիւնը բոլոր Հրէաս-

տանի վրայ տարածեց: Երբ որ Մարք ու Բաբելացիք Նինուէն պաշարած էին եւ Եգիպտոսի Նեքաւով թագաւորն ալ կ'ուզէր Նինուէ արշաւել՝ Յովսիաս Նինուէի հաւատարիմ մնալով՝ Նեքաւովին դիմացն ելաւ, բայց Մակիեդովի քով զարնուելով՝ մահացու վերք մ'առաւ ու մեռաւ: Ան ատեն Նեքաւով Երուսաղէմ եկաւ ու զածը թագաւոր նստեցուց, վրան ալ հարկ դրաւ:

10. Հաւանականաբար Յովսիասին անչափահասութեան ատենը (8 տարւան զահակալեց) եղած է Հողեփեռնեսին Հրէաստան արշաւելը, որն որ գնաց Բետիղուա քաղաքը պաշարեց, բայց զիշեր մը Յուդիթ անունով այրի կնկանէ մը սպանուելով՝ զօրքը ցիր ու ցան եղաւ ու Հրէաստան ազատեցաւ: Եթէ աս դէպքին ժամանակը ասի է՝ ան ատեն Հողեփեռնէս Ասիա արշաւող ու 28 տարի տիրապետող Սկիւթացւոց զօրավարը կ'ըլլայ¹:

¹ Երբ Յուդիթին պատմութիւնը Հերոդոտոսին Սկիւթացւոց պատմութեան հետ զարմանալի նոյնութեամբ կը կապուի այսպէս: Փրաւորդ (Արիստատ) Մարաց թագաւորը Պարսիկներն ու մինչեւ Հադիս գետը բնակած ազգերը նուաճելէն ետեւ Նինուէի դէմ պատերազմ բացաւ: Անոր թագաւորը (Սաւադուքիմ) իրեն հպատակ ազգերը գէնրի կանչեց, բայց անոնք զինք արհամարհեցին: Ան ատեն ինք առանձին իրեն զօրք կանչեց Մարաց վտայ գնաց յաղթեց ու Արիստատէ թագաւորը մեռցուց: Արիստատ անոր որդին հօրը վրէժն առնելու համար պատերազմը յառաջ տարաւ եւ Նաբուքոդոնոսոր նեղ մտած՝ Սկիւթացիները Արեւայ թշնամիները օգնութեան կանչեց: Որոնք անմիջապէս եկան եւ Մարաստանը նուաճելէն ետեւ Նաբուքոդոնոսորին յանձնելով՝ Նինուէն ապստամբած ազգերը նուաճելու ձեռք զարկին: Բոլոր Փոքր Ասիան, Աիլիկիա, Հիւսիսային ազգերը, Ասորիք ոտնակի ըրին կողոպտեցին եւ մեհեանները քանդեցին: Ամէն տեղ արուստի տարածեցին. չկար մէկը որ իրենց դէմ կարենար ելլել: Եւ երբ որ դէպ ի հարաւ սկսան քայել Եգիպտոսուց Փսամմախքոս թագաւորն ալ, որն որ Նինուէի դէմ Ասիա մտած էր ու Փիւնիկեցիներն ու Փղոսացիները ընծաներով եւ հարկ խոտանալով հազիւ հազիւ կրցան անոնց տապաւնութիւններէն քիչ մը խալել: Սակայն ստիպուեցան անոնց զօրացը մէջ մտնել ու ծառայել: Միայն Հրեայք աս թշնամոյն ահեղ զօրութիւնն ու բրած աւերը լսելով՝ եւ վախճալով որ չըլլայ թէ իրենց երկիրն ալ գայ ու տաճարը կողոպտուի, Եղիակիմ քահանայապետին (Յովսիասին խնամակալին) հրամայելով ժողովուցան ու Պաղեստինի բոլոր լեռներն ու անցքերը բռնեցին: Աս պատաստութիւններով (Նաբուքոդոնոսորէն վտրձուած) Սկիւթացւոց Հողեփեռն զօրավարին մտադրութիւնը գրգռեցին, եւ անմիջապէս Հրէաստան արշաւեց, որուն բնակիչները չէր տեսած, չէր ծանօնար, եւ վրան բան մը լած չէր. (Նինուէացիք Հրէաստանի մաս են, Հրէաստան ստէպ արշաւած էին, ու Հրեաները կը ծանօնային): Անցած տեղերը աւերելէն ետքը Բետիղուա բերդին առջեւն եկաւ ու պաշարեց. բոլոր ջրերը կտրելով բնակիչներն անանկ նեղութեան մէջ խոթեց, որ անձնատուր ըլլալու վտայ էին, մէյ մ'ալ Յուդիթ անունով այրի մը փախստականի պէս քաղքէն ելաւ ու Հողեփեռնեսին գնաց: Հողեփեռն ալ վրան սէր ձգելով քովը ստաւ եւ միշտ իրեն սեղանը կը նստեցնէր: Օր մը Յուդիթ զինքը աղէկ մը գինովեցնելով երբոր ամէնքը պառկելու գացին գիշերը Հողեփեռնեսին գլուխը կտրեց

11. Եզիպտացւոց տէրութիւնը երկայն չտեւեց, որովհետեւ չորս տարի ետքը Նաբուքոդոնոսոր՝ Բաբելոնի թագաւորը Կարկեմիշի քով Նեքաւովն յաղթելով ու զանի Ասիայէն վաճառելով Պաղեստինն իրեն հարկատու բռաւ եւ Երուսաղէմէն մեծ բազմութիւն մը Բաբելոն գերի տարաւ (605): Ասկէց սկսաւ Բաբելոնի 70 տարւան գերութիւնը: Հրեայք Եզիպտացիներէն զրգուռած Նաբուքոդոնոսորին լուծը նետեցին, բայց անի անմիջապէս վրան հասնելով թագաւորը իշխաններուն ու արուեստագէտներուն հետ Բաբելոն գերի տարաւ եւ Երուսաղէմի վրայ Սեղեկիան առջի թագաւորին հօրեղբայրը թագաւոր դրաւ: Երբ որ աս ալ 9 տարի ծառայելէն ետքը ապստամբեցաւ եւ դրացի ազգերուն հետ Բաբելոնին դէմ մեծ նիզակակցութիւն մը կազմեց՝ Նաբուքոդոնոսոր երրորդ անգամ եկաւ եւ Երուսաղէմը պաշարեց: Եզիպտացիք օգնութեան հասան, բայց Նաբուքոդոնոսոր անոնց յաղթեց, Երուսաղէմն ալ մէկ ու կէս տարւան պաշարմանէ ետքը առաւ, բոլորովին կողոպտեց տաճարին հետ կործանեց, եւ թագաւորութիւնը վերջացուց: Իսկ Սեղեկիան կոյրցընելով գրեթէ բոլոր ժողովրդեան հետ գերի տարաւ (587):

12. Բաբելոնական պետութիւնը Պարսից ու

եւ Բեաիդուս փախաւ: Բեաիդուսցիք ապէջ քաջաբերուած երկրորդ առաւել Զոդեփեռնի զօրաց վրայ յարձակեցան, որոնք անգլուխ ըլլալով փախան ու ցրուեցան, եւ Հրէաստան ազատեցաւ: Ասանկ կատարեալ կը միարանին Սուրբ Գրոց (Յուդիթի եւ Ամբակում մարգարէին) ու արտաքինոց պատմութիւնը. միայն Հերոդոտոս Սկիւթացւոց զօրավարը գինովցընելով սպաննելը Մարաց Սիաքսար թագաւորին կու տայ. կարելի է, որ Սիաքսար ալ Զոդեփեռնեանին հետ արշաւելու ստիպուած ըլլայ եւ սեղանի վրայ դնուած ըլլայ, մանաւանդ որ, Յուդիթի գրքին մէջ կայ, որ Զոդեփեռնեանին բանակին մէջ Մարք ալ կային, ուստի երբ որ Յուդիթ զԶոդեփեռն սպաննեց՝ Սիաքսար իրեններովը Սկիւթացւոց դէմ ելաւ եւ զանաւր Ասիայէն վաճառեց: Յուդիթին պատմութիւնը ուրիշ տեղ տեղաւորելը եթէ անկարելի չէ նէ, շատ զժառարին է. որովհետեւ Յուդիթին պատմութիւնն համեմատ՝ աս դէպքը պատահած ատեն՝ դեռ Նինուէն համալիրական պետութիւն մըն էր. Երուսաղէմ ու տաճարը զեռ կործանուած չէին, այլ միայն կողոպտուած. բայց Խորայելի թագաւորութիւնն արդէն վերջացած էր ու Խորայելացիք Երուսաղէմէն կախում ունէին: Եւ որովհետեւ պատմութեան մէջ Երուսաղէմացի թագաւորը չ'իշխուի, այլ քահանայապետը կ'ըլլայ ամէն բան հազարոց՝ կ'երեւայ որ, կամ թագաւորը բացակայ էր եւ կամ, որն որ ասիկ հաւանական է դեռ, շատ պզտիկ էր, չափահաս չէր: Իսկ եթէ Յուդիթին պատմութիւնը՝ Սկիւթացւոց արշաւանքին հետ չուզուի կապել պէտք է ցուցնել թէ ուրիշ որ ժամանակ ան բարբարոս ազգը Հրէաստան մտած է, որն որ կարծես թէ ան արշաւանքին յիշատակին համար հոն Սկիւթապոլիս քաղաք մը չենած են:

Մարաց անցնելէն ետքը երբ որ Վիւրոս Վիաքսարին յաջորդեց (536) սպառնացուած 70 տարւան դեւութիւնը լրանալով՝ Վիւրոս չէ թէ միայն հրաման տուաւ որ Հրեայք տեղերնին դառնան եւ տաճարին բոլոր անօթները ետ դարձուց, հապա ստակալ տուաւ որ տաճարը նորէն շինուի: 50,000 հազի Զօրաբաբէլ իշխանին առաջնորդութեամբ անմիջապէս ճամբայ ելան եւ տաճարին շինութիւնն սկսան: Բայց Սամարացիք շինութեան մասնակից ըլլալ ուզելով եւ Զօրաբաբէլէն իրենց կռապաշտութեամբ խառն կրօնին համար մերժուելով՝ ուրիշ նախանձոտ ազգերուն հետ Վամբիւսին Հրէից վրայ ամբաստանութիւն բրին որ ապստամբ ազգ մըն են, եւ շինութիւնը արգելել տուին: Հազիւ Գարեհին ժամանակը Զօրաբաբէլ կրցաւ նորէն հրաման առնուլ եւ մեծ շուտութեամբ շինեց լմնցուց: Ետքէն մէկալ գաղթած Հրեաներն ալ ետ դարձան եւ Նէէմի իշխանը Երուսաղեմի պարիսպները նորէն կանգնեց: Իսկ Սամարացիք տեսնելով որ Հրեայք զերենք հաղորդութենէ կտրած են, գացին Գարիզին լեւան վրայ տաճար մը շինեցին եւ այնպէս Հրէիցմէ բոլորովին բաժնուեցան: Պարսից իշխանութեան ատեն Հրէաստան Աորւոց նախարարութեան մաս կը համարուէր, սակայն իր օրէնքներն ու կրօնը ազատութեամբ կը պահէր եւ գրեթէ միշտ Քահանայապետը ազգին գլուխը կեցած էր:

Ք Լ Ո Ւ Խ Զ.

ԱՍՈՐԻՔ, ԱՐԱԲԱՑԻՔ ՈՒ ՓՂՇԱՍՑԻՔ

1. Ասորիք ուստի յառաջ եկած են եւ ուր կը բնակէին: — 2. Ինչ քաղաքակրթութիւն ունէին Ասորիք եւ ինչ կառավարութիւն: — 3. Ո՛ր կը բնակին Արաբացիք. Արաբիա ո՛ր կ'իյնայ: — 4. Արաբիայի առջեւ բնակիչներ որոնք եղան. Յիկամեանք ուստի յառաջ եկած են եւ ինչպէս էին: — 5. Միէին Արաբիայի բնակիչներն օրօնք եղան. Իսմայէլացիք ինչ կեանք կ'անցընէին: — 6. Արաբիայի հիւտիային կողմն ինչ ազգեր կը բնակէին: — 7. Ինչ ազգ են Փղշտացիք եւ ինչ պատմութիւն ունին:

1. Ասորիք Սեմայ Արամ որդիէն յառաջ եկած են, անոր համար ալ իրենք զերենք Արամացի ու երկիրնին Արամ կ'անուանէին: Նոյն անունը կու տային անոնց բոլոր Սեմական ցեղերը: Բայց Յոյնք ու Հայք

զանոնք Ասորի կ'անուանեն, երկիրնին ալ Ասորիք կամ Սորիք: Աս աղգն յառաջագոյն շատ տարածուած էր, Փոքր Ասիայի արեւմտեան հարաւային մեծ մասը՝ Տիգրիս գետէն մինչեւ Միջերկրական ծով ու Արաբիա բռնած էին: Կապպադովկիան սպիտակ Ասորիք կ'ըսուէր, եւ Տիգրիս ու Եփրատ գետերուն մէջ եղած մասը Կորդուաց լեռներէն վար (որն որ ետքէն Միջագետք բռուեցաւ)՝ Ասորիք երկուց գետոց կամ Միջագետք Ասորւոց: Բայց իրենց թագաւորութեան ժամանակը կամ թէ Դաւթին ժամանակը Ասորիք բսելով կ'իմացուէր՝ Եփրատ գետին, Միջերկրական ծովուն Տաւրոս ու Լիբանան լեռներուն ու Արաբիայի անապատին մէջ եղած երկիրը: Միջագետք՝ մինչեւ վերջը իր ասորական նկարագիրն ու աղգութիւնը պահէց, բայց Կապպադովկիայի, Աիլիկիայի ու Լիկաւոնիայի Ասորիները Յաբեթական աղգերէն բոլորովին խղուեցան:

2. Ասորիք շատ կանուխ կրթուած ժողովուրդ մըն էին, եւ իրենց վաճառականութիւնը շատ ծաղկած էր: Իրենց Դամասկոս, Համաթ, Եմեսա, Սուբա եւ այլն, քաղաքներն ամենէն հին ժամանակներն իսկ ծանօթ էին, եւ Տաղմար կամ Պալմիրա քաղաքը Ասիայի մէջ վաճառականութեան կենդրոն մ'եղած էր: Սակայն ասոնք ամէնը մէկտեղ մէկ տէրութիւն չէին կազմեր, հապա գրեթէ ամէն քաղաք իրեն անկախ առաջնորդը կամ թագաւորն ունէր. իրենց մէջն ամենէն երեւելին միւսներուն վրայ միայն վերին գլխաւորութիւն մ'ունէր: Աս գլխաւորութիւնն իսկզբան Սուբայի թագաւորներն առած էին, որոնք առհասարակ Ադրազար կ'ըսուէին. բայց երբոր Դաւիթ Հրէից թագաւորը զանոնք 1040ին նուաճեց ու իրենց երկիրն իր տէրութեան նահանգ մ'ըրաւ, Դամասկացիք (Սողոմոնէն ետքը) Ռասոնին առաջնորդութեամբը գլուխ քաշեցին, գլխաւորութիւնն իրենց առին, ու չէ թէ միայն բոլոր Ասորիք Հրէից տակէն ազատեցին, հապա Հրէից մէջ եղած գոթութիւններն իրենց շահուն գործածելով անոնց վրայ կ'ելլէին ու անոնց երկիրներովն իրենց տէրութիւնն աւելի եւս մեծցուցին: Դամասկոս բոլոր բոլոր 10 թագաւոր ունեցաւ, որոնք ընդհանուր անուամբ Բեն-Ադատ կ'ըսուէին, եւ անդադար Հրէից

դէմ պատերազմ կը վարէին ըստ մեծի մասին յաջողութեամբ, մինչեւ որ Յուդայի Աքազ թագաւորը նեղ մտնելով՝ Ասորեստանեայց թագաւորութիւնը թագաւորն օգնութեան կանչեց, որն որ եկաւ վերջի Ռասոն թագաւորը սպաննեց, Ասորիք նուաճեց ու Դամասկոսի մէջ Ասորեստանցի գաղթականութիւն մը դրաւ (730°): Անկէց ետքն ազգային անկախութիւն երբեք չստացան, Ասորիք միշտ Ասիայի մէջ տիրող պետութեան նահանգ մնաց: Աղեքսանդրէն ետքը Ասորւոց մեծ տէրութիւն մ'եւլաւ, բայց անի յունական էր եւ ոչ թէ ասորական: Հռոմայեցւոց ժամանակն յանկարծ ելաւ ազգային Պալմիրայի թագաւորութիւնը մեծ ծաղկի մէջ, բայց շատ շուտով կործանեցաւ, ու ալ մէյ մը չեւլաւ:

3. Ասորւոց հարաւային կողմը Արաբիայի մէջ կը բնակէին արաբացի ցեղերը: Արաբիա Ասիայի արեւմտեան հարաւային ծայրը թերակղզի մըն է՝ հիւսիսային կողմը Ափրիկէի հետ միացած եւ ասով աշխարհքիս երկու մեծ մասերուն անցումն եղած: Տարածութիւնը 56,000 քռ. մղոն է բայց միջավայրը բոլոր անբնակ անապատ է. արեւմուտքը սահման ունի Կարմիր ծովն ու Եգիպտոս, հարաւային կողմը Արաբական ծովն, արեւմտեան կողմը Պարսից ծովն ու հիւսիսային կողմը Բաբելափոսանն ու Ասորւոց անապատը:

4. Արաբիայի ամենէն հին բնակիչները Քուշեանք՝ Քամայ թոռերն եղած կ'երեւան, բայց ետքէն Սեմեանք ողողելով բոլոր երկիրը գրաւեցին եւ Քամեանք միայն Պարսից ծոցին ու տեղ մ'ալ Կարմիր ծովուն քովերը մնացին: Առջի Սեմեանք՝ Յեկտանեանք եղան Սեմին Յեկտան թոռան թոռէն յառաջ եկած, որոնք հարաւային կողմը ծովեզերքին քովը գացին բնակեցան քաղաքներ շինեցին, մշակութեան ետեւէ եղան ու արուեստներն ու գիտութիւնները մէջերնին շատ յառաջացան: Ըստ ինքեան վաճառական ժողովուրդ մըն էին. ոսկւով, գոհարներով եւ գլխաւորաբար խնկերով մեծ վաճառականութիւն կ'ընէին Հնդկաստանի, Պարսկաստանի, Ասորիքի ու Եթովպիայի հետ: Բայց քաջ պատերազմող ալ էին, միայն միութիւնն իրենց կը պակսէր. ամէն մէկ քաղաք բոլորովին ինքնա-

գլուխ էր, որով ազգին զօրութիւնը միշտ քայքայած կ'ըլլար: Քաղաքներուն մէջէն ամենէն երեւելիներն են Սովփեր ու Սաբա: Ետքի քաղաքին թագուհին Սողոմոնին իմաստութիւնը լսելով՝ շատ պարգեւներ առած զանի տեսնելու ու իմաստութիւնը փորձելու գնաց: Յեկտանեանց բնակած հարաւային Արաբիան՝ երջանիկ Արաբիա կ'ըսուի:

5. Միջին Արաբիայի կամ Անապատ Արաբիայի մէջ՝ Յեկտանեանցմէ ետքը Իսմայելի՝ Աբրահամին որդւոյն սերունդներն եկան բնակեցան, որոնք իրենց նահապետին անուամբը Իսմայելացի եւ կամ անոր մօրը անուամբը Հագարացի ըսուեցան: Ասոնք վրաններու տակ կը բնակէին, ու անհաստատ տուարածական կեանք կ'անցրնէին: Ասոնք ալ Յեկտանեանց պէս միութիւն չունէին, բայց անոնց պէս ալ քաջ էին ու իրենց անկախութեան վրէժխնդիր: Իրենց ազատութիւնը, կրօնն ու սովորութիւններն արիաբար պաշտպանեցին ամէն աշխարհակալ ժողովրդներու դէմ: Չկրցաւ տէրութիւն մը անոնց վրայ իշխել: Միայն Հռոմայեցիք Տրայանոս կայսեր առաջնորդութեամբ միութիւն չունեցող Իսմայելացւոց յաղթեցին ու հիւսիսային իշխանները հարկատու բրին. բայց Տրայանոսին մահուանէն ետքը ասոնք նորէն անկախութիւննին ձեռք բերին եւ քանի մը դար Յեկտանեանց հետ կրօնական կռիւներ ունենալէն եւ անոնցմէ յաղթուելէն ետքը՝ եօթներորդ դարուն սկիզբը Մեհմետ ելլելով անոր առաջնորդութեան տակ միացան ու աշխարհակալ ժողովուրդ մ'եղան:

6. Արաբիայի հիւսիսային կողմը կային ուրիշ մանր արաբական սեմական ազգեր ալ, որոնք նոյնպէս տուարածական էին, բայց բիրտ ու աւազակ եւ դրացի ազգերուն եւ գլխաւորաբար Հրէից վրայ անդադար ասպատակութիւններ կ'ընէին: Ասոնք են՝ 1. Եդոմայեցիք, Սահակ նահապետին Եսաւ որդիէն յառաջ եկած, որոնք բաւական զօրաւոր թագաւորութիւն մը կանգնած էին Գասիոնդաբեր ու Եփլաթ քաղաքներով, եւ երկայն ատեն դիմացան, մինչեւ որ ետքերը Հռոմայեցիներէն նուաճուեցան: 2. Ամաղեկացիք նոյնպէս Եսաւին թոռէն սերած, աւազակ ժողովուրդ մը

Հրէից անհաշտ թշնամի, որոնց հետ ի սկզբանէ անդադար պատերազմ ունէին, եւ անկէց իրենց կործանումը գտան, որովհետեւ նախ Սաւուղ թագաւորը իրենց չարաչար կոտորած մ'ըրաւ եւ ետքէն Շմաւոնի ցէղէն բոլորովին ջնջուեցան: Ար կարծուի որ Ամաղեկացիք ըլլան հիւքսոսները, որոնք Եգիպտոս արշաւեցին ու Յ դար ան երկիրն տիրեցեն: 3. Մագիանացիք Աբրահամ նահապետէն սերած: 4. Մովբացիք եւ Ամնացիք Աբրահամին Ղուտ եղբորորդիէն սերած, որոնք երկու թագաւորութիւններ կանգնեցին ունոյնպէս դրացի ազգերուն մանաւանդ Հրէից հետ անդադար կը կռուէին, շատ անգամ Հրէիցմէ յաղթուեցան ու նուաճուեցան, այսու ամենայնիւ երկայն ժամանակ իբրեւ աղգ մ'ու թագաւորութիւն մը մնացին, մինչեւ որ Նաբուքոդոնոսորէն վերջի հարուածն ընդունեցան ու միւս Արաբացւոց մէջ կորսուեցան, աներեւոյթ եղան:

5. Փղշտացիք՝ արաբական փոքր ցեղերուն մէջէն ամենէն զօրաւորներն էին ու մերձաւոր աղգաց վրայ ամենէն աւելի աղգեցութիւն ունեցան: Իրենց սերունդը Քամէն յառաջ եկած է եւ հաւանականաբար յառաջագոյն Եգիպտոսին հիւսիսային կողմը կը բնակէին, ուստի Ասիայի Միջերկրական ծովուն ծովեզերքն անցան ու մինչեւ Յորդանան գետ տարածուեցան որով ան երկիրն իրենց անուամբ Պաղեստին ըսուեցաւ: Ետքէն երբ որ Հրեայք աս կողմերս եկան՝ Փղշտացիք անոնցմէ մինչեւ ծովեզերքը մղուեցան, ուսկից անընդհատ Պաղեստինը նորէն նուաճելու փորձեր կ'ընէին: Դատաւորաց ժամանակն իրենց զօրութեան ծագն հասած կ'երեւան, որ Փիւնիկեցւոց մեծ քաղաքը Սիդոն նեղ խոթեցին ու առին ալ Սիդոնացիները Տիւրոս գաղթելու ստիպելով (1209): Նոյն իսկ Հրեաներն ան ժամանակները քանի մ'անգամ իրենց տակն առին ու անգամ մը 80 տարի անոնց վրայ իշխեցին, մինչեւ որ Սամուէլ մարգարէէն վաճառուեցան: Քիչ մը ետքը նորէն Հրեաստան մտան ու երկիրը նուաճելէն ետեւ, որպէս զի մէյ մ'ալ չկարենայ ոտք ելլել բոլոր զէնքերն անկէց ժողովեցին ու Հրէից բոլոր դարբնոցները գոցել տուին, անանկ որ Հրեայք երկրագործութեան գործիքներն ալ ստիպուած էին

Փղշտացիներէն գնել: Սաւուղ զանոնք քանի մ'անգամ վճարեաց, բայց չկրցաւ որոշիչ յաղթութիւն մ'ընել որ չկարենան մէյ մ'ալ Հրէաստան մտնել. մանաւանդ թէ իր բոլոր թագաւորութեան ժամանակն անոնց դէմ պատերազմ ընելով անցուց եւ անոնց դէմ վարած պատերազմին մէջ մեռաւ: Գաւիթ աւելի յաջող եղաւ, չէ թէ միայն զանոնք Հրէաստանէն բռնորովին վճարեաց, այլ անոնց քանի մը յարձակումնէն ալ զօրութեամբ ետ մղեց, ու զօրութիւննին կոտորեց որ ալ չհամարձակեցան Հրէաստան արշաւել այլ մանաւանդ թէ անկէց ետքն իրենց անկախութեան համար հարկ էր որ պատերազմէին: Յովսափատին հարկատու եղան, ետքէն ազատեցան, նորէն Հրէից տակ մտան, նորէն ազատեցան մինչեւ որ Նաբուքոդոնոսորէն բռնորովին ջնջուեցան, գերի տարուեցան եւ ուրիշ աղգեր իրենց երկիրը գաղթեցին: Փղշտացիք քաջ պատերազմող, ժիր երկրագործ ու միանգամայն աղէկ արուեստագէտ ալ էին: Ոմանք կը կարծեն որ բուն Փղշտացիք (որոնք Աբրահամ նահապետին ատենն ալ Եգիպտոսի հիւսիսային արեւելեան կողմը մինչեւ Յորդանան կը բնակէին) ըստ ինքեան խաղաղասէր ժողովուրդ մ'եղած ըլլան, ետքէն Ասիոյ թորացիք Արեւոյ կղզիէն գալով ու իրենց մէջը խառնուելով սկսան անոնց հետ ասպատակութիւններ ընել: Ասիոյ թորացիք Եգիպտոսացւոյ ցեղ մըն էին ու հիւսիսային Եգիպտոսէն Արեւոյ կղզին գաղթեցին, որն որ յառաջագոյն իրենց անուամբը Ասիոյ թոր կ'ըսուէր: Ետքէն երբոր Յունաստան Եգիպտոսացւոյ լուծը վրայէն թօթափեց ու յունաց դիւցազունները կը ջանային իրենց երկրէն Եգիպտական պետութեան հետքերն ալ բռնորովին ջնջել, Ասիոյ թորացիք անոնցմէ ստիպուեցան Աղգին թողալ ու Փղշտացւոյ քովն երթալ: Փղշտացիք շատ զօրաւոր քաղաքներ ունէին ինչպէս Գազա, Ասկալոն եւ մանաւանդ Աղովտոս, որն որ 29 տարի Եգիպտոսացւոյ Փսամմետիքոս թագաւորին պաշարման դիմացաւ:

ՀԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՄԱՐԴՈՒ ՍՏԵՂԾՄԱՆԷ ՄԻՆՁԵՒ ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ՀՈՌՄԷԱԿԱՆ
ՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԿՈՐԾԱՆՈՒՄԸ

ԵՐԿՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆ

ԱԶԳԱՅ ՑՐՈՒՅԼԷՆ ՄԻՆՁԵՒ ԱՂԵՔՍԱՆԴԻ ՄԵԾԻՆ
ՄԱՀԸ

ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՍ

Ա Փ Ր Ի Ն Ի

Վերին հայեցումած մը

1. Ինչ երկեր է Ափրիկէ եւ ուր կ'իյնայ: — 2. Ափրիկէի բնակիչներն ուստի եկած են: — 3. Ափրիկէ քսմի կը բաժնուի եւ ինչ երեւեթ ազգեր ունեցաւ:

1. Ափրիկէ յաղթ թերակղզի մըն է արեւելեան հիւսիսային կողմը ասիական Արաբիայի հետ միացած: Հիւսիսային կողմը սահման ունի Միջերկրական ծովը, արեւմտեան կողմը Ատլանդեան ծովն ու արեւելեան կողմը Արաբիան, Կարմիր ծովն ու Արաբիայի խորշը: Ըստ մեծի մասին այրեցեալ գօտւոյն տակն է, եռանկիւնի ձեւ մ'ունի եւ երկրիս միւս մասերուն ամենէն պարզն ու միաձեւն է. ոչ մեծ ծովածոցներ ունի, ոչ նաւելի գետերու բազմութիւն մը, ոչ լճեր, եւ ոչ հրուանդաններ ու թերակղզիներ, մէկ խօսքով երկրիս միւս մասերէն կ'զգույ մը պէս բաժնուած՝ առանց անդամներու լերկ կոճղ մըն է, որուն միջավայրն անմատչելի մեծատարած անապատ մը՝ աւազի ահաւոր ծով մը բռնած է: Ասով բնակիչները չէ թէ միայն արտաքին ազգերու հետ այլ նաեւ իրենց մէջ իրարու հետ հաղորդակցութիւն ունենալ չեն կրցած, իրենք իրենց թող տրուած վայրենութեան մէջ մնացած են ոչ մարդկութեան կերպաւորութեան ու յառաջադիմութեան գործակից եղած եւ ոչ միւս ազգերուն կրթութեան մասնակից: Ասկէց բացառութիւն պէտք է ընել հիւսիսային արեւելեան կողմը, զորն որ մեծ, ճիւղացեալ ու բարեբեր Նեղոս գետը կ'ոռոգանէ, եւ որն որ կերպ կերպ դիրքերովն ու բա-

րեխաուն օգուլը մարդուն երեւակայութիւնը կ'արթնցընէ, միտքը կը բանայ ու ձեռնարկութիւններու կը գրգռէ ու միանգամայն Ասիայի ու Եւրոպայի կից ու մօտ է: Նոյնպէս Ափրիկէի հիւսիսային ծովեզերքը բացառութիւն մը կ'ընէ, որն որ ծովով Եւրոպայի հետ հաղորդակցութեան մէջ է:

2. Ափրիկէի բնակիչներն առ հասարակ քամին սերընդէն են, որոնք Ասիայէն՝ մարդկութեան որրոցէն ելլելով՝ Արաբիա եկան եւ անկէջ՝ Պապելմանտէպ նեղուցէն՝ Ափրիկէ անցան: Հոս իրենց առջի ժողովատեղին նոյն նեղուցին քովերն եղաւ, Նեղոս գետին երկու ճիւղերուն մէջ, ուր Բուշ՝ Բամին որդին բնակեցաւ եւ Մերովէ՝ Ափրիկէի ամենէն հին թագաւորութիւնը կանգնեց: Ետքէն Մեծրայիմ՝ Բամին ուրիշ որդին Մերովէէն վեր՝ Եգիպտոս գնաց ու Կարմիր ծովուն եզերքը մինչեւ Միջերկրական ծով բռնեց: Աս տեղերէն Բամեանք կամաց կամաց բոլոր Ափրիկէի մէջ տարածուեցան, բայց որչափ որ իրենց գլխաւոր տեղէն կը հեռանային այնչափ ալ քաղաքակրթութիւննին կը կորսնցընէին ու կը վայրենանային: Ետքէն այնչափի հասան որ անբան անասուններուն գրեթէ հաւասարեցան եւ իրենք ալ սկսան ըսել, որ այժամարդ կապիկներէն յառաջ եկած են, զորոնք վայրենի մարդ կ'անուանեն: Հիւսիսային ծովեզերքը ետքերը Փիւնիկեցիք խել մը գաղթականութիւններ հաստատեցին, որոնցմէ ելաւ Կարթէգոն քաղաքն ու անոր Ափրիկէի մէջ ստացած մեծ տէրութիւնը: Նոյնպէս Յոյներն ալ հոն տեղերը շատ գաղթականութիւններ (ինչպէս Կիւրենէ մեծ քաղաքը) հաստատեցին ու ան կողմերը ծաղկեցուցին:

3. Հիներն Ափրիկէի վրայ շատ քիչ տեղեկութիւն ունէին, միայն հիւսիսային ծովեզերքն ու Նեղոս գետին հովիտը կը ծանօնային: Բոլոր երկիրը Լիբիա կ'անուանէին ու չորս գլխաւոր մասերու կը բաժնէին, 1. Եգիպտոս Արեւելեան հիւսիսային կողմը Նեղոս գետին հովիտը, 2. անոր Արեւմտեան կողմը մինչեւ Ատլանտեան Ովկիանոս Լիբիա յանձուկ միտս, 3. Եգիպտոսի հարաւային կողմը Եթովպիա, իսկ ասոր ալ արեւմտեան ու հարաւային կողմը 4. արեւմտեան

Եւթովայի: Եւթովայի մէջ պատմական ժողովուրդներ եղած են Եթովպացիք, Եգիպտացիք ու Կարբեդոնացիք: Իսկ միւս ժողովուրդները կէս մը վայրենի էին կէս մ'ալ առարածական, որոնք բնականապէս պատմութիւն չեն ունենար:

Ք Լ Ո Ւ Խ Ը .

ԵԹՈՎԱՊԸՑԻՔ ԵՒ ԵԳԻՊՏԱՑԻՔ

Յօդոսած Ա.

1. Որոնք են Եթովպացիք եւ ուստի յառաջ եկած են: — 2. Եթովպացիք ինչ կրօն եւ ինչ սահմանագրութիւն ունին: — 3. Եթովպացիք ինչ քաղաքական պատմութիւն ունին: — 4. Ո՛ր է Եգիպտոս եւ բնակիչներն ուստի յառաջ եկած են: — 5. Եգիպտական պատմութեան ինչ աղբիւրներն ունինք, եւ ինչպէս են: — 6. Ո՞վ է Մենէս: — 7. Մենէսէն ետքը Եգիպտոս ինչ վեճակի մէջ մտաւ: — 8. Որոնք են Հիւքսոսք. ինչ բրին Եգիպտոս եւ ինչպէս վերնաուեցան: — 9. Հիւքսոսներուն Եգիպտոսէն վերնաուելէն ետքը թերէի թագաւորներն ինչ բրին: — 10. Ո՞վ է Սեսոսորիս եւ ինչ աշխարհակալութիւններն ինչ բրին: — 11. Սեսոսորիս աշխարհակալութիւններէն ետքը Եգիպտոս ինչ բրին: — 12. Ռամսէս Գ. ինչպէս կտաւարեց ու Հրեայ Տեա ինչպէս վարուեցաւ: — 13. Ռամսէս Գ. ինչ ով յաջորդեց. Հրեայք ինչու եւ ինչպէս Եգիպտոսէն ելան: — 14. Ռամսէս Գ. ինչ ետքը Եգիպտոս ինչ վեճակ ունեցաւ. ինչպէս Եթովպացիք ոչ տակ մտաւ: — 15. Եթովպացիք զինուորաց Տեա ինչպէս վարուեցան. Ըստիստանցոց Տեա ինչ պատերազմ ունեցան: — 16. Քաղաքական պատերազմն ինչու ելաւ եւ ինչպէս վերջացաւ: — 17. Երկու տասանից տէրութիւնը որչափ տեւեց եւ ինչ վախճան ունեցաւ:

1. Եթովպացիք Քամին Քուշ որդիէն յառաջ եկած են: Քամեանց սկզբնական կենդրոնը Նեղոս գետին աղբիւրներուն մօտերը, անոր երկու ճիւղերուն մէջ եղած կ'երեւայ, ուր Մերովէ քաղաք մը շինեցին, եւ նոյն անուամբ տէրութիւն մը կանգնեցին: Իրենց սեւութեան համար Յոյներէն Եթովպացի (սեւերես) ըսուեցան. սակայն իրենց եւ իրենց երկրին բուն անունը Քուշ է եւ սոսանկ ալ իրենք զիրենք կ'անուանեն: Իրենց սովորութիւնները, կրօնն ու կառավարութիւնը Հնդկաց շատ նման է, եւ շատ աւանդութիւններ կան, հաւանական ալ է որ Հնդկաստանէն, Պարսից ու Արաբիայի ծովեզերքներն անցնելով հոս գաղթած ըլլան: Պարսկական ու Արաբական բոլոր ծովեզերքները քուշեան գաղթականութիւններ ու քաղաքներ կան, ու Եթովպիա ալ երբեմն Հնդկաստան կը կոչուէր:

2. ԼՅԹովպացիք Յունաց բանաստեղծներէն իբրեւ ամենէն բարի ու երջանիկ եւ աստուածներու հաճոյ ժողովուրդ կը համարուէին: Իրենց կոչմանը համեմատ զանազան դասերու կը բաժնուէին, որոնք իրարու հետ չէին կրնար խառնուիլ: Առջի դասը քրմերն էին, որոնցմէ թագաւորն ալ կ'ըլլար. ետքէն կու գային զինուորները, ետքէն արուեստաւորները եւ ամենէն անարգն էին հովիւները: Արօնը աստղաբաշխական դիտողութեանց վրայ հիմնուած բնութեան պաշտօն մըն էր: Գլխաւոր Աստուածը Ամմոնը կամ Համը (Քամը) էր, որն որ արեւու մէջ կը բնակէր եւ աստղներու շարժմամբն իր կամքը կը յայտնէր:

Առաւմարութիւնը կատարեալ քրմական կամ նուիրապետական էր: Քուրմերն իրենց մէջէն թագաւոր մը կ'ընտրէին, որն որ դից պատգամովը կը հաստատուէր: Ասիկա դից փոխանորդ էր եւ ճոխութիւնն անանկ մեծ էր որ ակնարկութիւն մը բաւական էր իրեն կամքը կատարել տալու եւ յանցաւորին ինք զինք պատժելու: Սակայն իշխանութիւնը միշտ օրէնքներէն ու քրմերէն չափաւորուած էր եւ եթէ քրմերն իրեն կառավարութեան չհասնէին պատգամ կը հանէին որ դիք զինքը չեն ուզեր, եւ ան ատենը թագաւորը պէտք էր որ ինք զինք մեռցընէր: Բնակչաց բոլոր շարժումը քրմերէն կախում ունէր, որոնք աստղաբաշխական դիտողութեանց համեմատ ամէն բան կը կարգադրէին: Տառուերկու աստեղատուններու համեմատ հիւսիսային կողմը մինչեւ Միջերկրական ծով՝ Նեղոս գետին ափանցը վրայ քաղաքներ կը շինէին ու գաղթականութիւններ կը հաստատէին. Եգիպտոս գաւառը երկնագունդ մ'ըրած էին, որոնց կենդրոնը միշտ մեհեան մը կ'ըլլար: Այսպիսի մեհենազարդ գաղթականութեանց գլխաւորներն են Թեբէ՝ Նեղոսին քով եւ գլխաւորաբար Ամմոն՝ անապատի մէջ որն որ բոլոր ազգաց պատգամատեղի մ'եղած էր:

3. ԼՅԹովպացւոց քաղաքական պատմութեանէն շատ քիչ բան գիտենք: Ամենէն հին ժամանակներն իբրեւ հզօր, հարուստ ու բարեպաշտ տէրութիւն մ'անուանի էր: Այսու ամենայնիւ աշխարհակալութեան յօժարութիւն չունէր եւ մերձաւոր ազգաց

դէմ թշնամական գործողութիւններէ ետ կը կենար: Աւելի հանդարտ էր եւ շինութեանց կը զբաղէր: Եթովպացւոց մէհեաններուն, բուրգերուն ու պիրամիտներուն աւերակները դեռ ամէն ճամբորդը կը զարմացնէ: Սուրբ Գիբք անոնց մէկ արշաւանքը կը պատմէ, զորն որ Զարեհի առաջնորդութեամբ Յուդայի Աստիագաւորին վրայ բրած էին, բայց անկէջ յաղթուելով ետ դարձած էին, առանց մէյ մ'ալ նոյն կողմերը երեւնալու: Անկէջ երկու դար ետքը բոլոր Եգիպտոսի ալ տիրեցին, ու նոյն երկիրն ալ կէս դարէ աւելի քրմերով կառավարեցին, մինչեւ որ Եգիպտացիներէն անկէջ ալ վաւրտուեցան: Պարսիկները Եգիպտոս նուաճելէն ետեւ ուզեցին Եթովպիայի ալ տիրել բայց չկրցան յաջողցնել: Երբ որ Յոյները Եգիպտոսի տիրեցին, ու յունական կրթութիւնն ու գաղափարներն հոն տարածեցին՝ Եթովպիայի Երգամենէս թագաւորն ալ նոյն կրթութիւնն ընդունելով, ուզեց Յունաց թագաւորներուն պէս քրմերէն անկախ իրեն երկրին վրայ տիրել, ուստի անգամ մը մէհեանը մանելով բոլոր քրմերը ջարդեց, անոնց ազդեցութիւնը կոտրեց, զինուորական կառավարութիւն մը դրաւ ու ամէն բան յունական ձեւի տակ խոթեց: Եթովպացւոց վրայ աստ եւ այժմ տակէջ աւելի բան չենք դիտեր. Քրիստոսէն ետքը Ներոն կայսեր ատենն Մերովէն արդէն կործանած ու աւերակ դարձած էր:

Է. Եթովպիայի հիւսիսային կողմը (Սիէնէ քաղքէն կամ լայնութեան 24 աստիճանէն) մինչեւ Միջերկրական ծով Յոյներէն Եգիպտոս կ'անուանուէր, տեղացիներէն Քամայ երկիր, իսկ Հրեաներէն ու Արաբացիներէն՝ Մեծրայիմ (Մըսըր) կ'ըսուէր, Քամայ երկրորդ որդիէն, որն որ հոս գաղթած է: Եգիպտոսին Արեւելեան սահմանը կարմիր ծովն է, արեւմտեան կողմը Սահարա սարսափելի անապատը, հարաւային կողմը Եթովպիան եւ հիւսիսային կողմը Միջերկրական ծով: Երկրին մէջէն բազմաճիւղ ու բարեբեր Նեղոս գետը կ'անցնի, որն որ ամէն տարի որոշ ատեն աճելով ու երկիրը ողողելով՝ աւազային գետինը արգաւանդ կ'ընէ ու դրախտային դալարութեամբ կը ծածկէ: Եգիպտոսին գրեթէ բոլոր քաղաքները Նեղոսին գետեզերաց

վրայ շինուած են: Երկիրը գլխաւորաբար երեք բա-
ժանմունք ունէր. հարաւային կողմը Վերին Եգիպ-
տոս՝ կամ Թեբէ մայրաքաղքէն Թեբայիս կ'ըսուէր.
մէջ տեղը Միջին Եգիպտոս կամ Եօթն բաժին, իսկ
հիւսիսային կողմը Ստորին Եգիպտոս կամ Տելզա:
Աս վերջի անունը Նեղոսին Միջերկրական ծով թա-
փուած ատեն երկու ճիւղ բաժնուելով՝ Յունաց Տելզա
գրին նման երեքանկիւնի ձեւ մը շինելէն առնուած է:
Յառաջագոյն բոլոր երկիրը ճախին կամ ծով էր, ետ-
քէն գետը քաշուելով՝ Եթովպացիք ճախին տեղերը
լեցուցին ու վերին Եգիպտոս գաղթականութիւններ
հաստատեցին իրենց իշխանութեան տակ, զորոնք քրո-
մական կարգերով կը կառավարէին, մինչեւ որ Մեծ-
րայիմեանք ուրիշ քամեան ու սեմական ցեղերու հետ
գալով իրենք տեղւոյն տիրեցին, Մերովէէն բուրբովին
բաժնեցին, քրմաց զօրութիւնը կոտրեցին, ու զինուո-
րական կառավարութիւն մը դրին:

5. Որչափ որ Եգիպտացւոց պետութիւնն ամենէն հինե-
րէն ու ամենէն ծաղկեալներէն մէկն է այնչափ ալ իրենց հին
պատմութիւնը խառնաշփոթ է ու շատ մեծկալ դատարկ միջոց-
ներ ունի: Իրենց նախնական պատմութիւնն ստուգութեամբ
իմանալը գրեթէ անկարելի է: Մինչեւ հիմակ ունեցած պատմա-
կան Աղբիւրներնիս են՝ 1. Ս. Գիրքը, 2. Մանեթովս Եգիպտացի
քուրմին ազգային պատմութիւնը, գլխաւորաբար 3. Հերոդո-
տոս ու 4. Դիոդորոս Սիկիլիացին յոյն պատմագիրները՝ եւ 5.
Եգիպտական յիշատակարանները: Ս. Գրոց պատմածներն որ-
չափ ստույգ ու պատուական ալ են՝ շատ քիչ են, միայն Հրէից
հետ ունեցած յարաբերութիւնները կը յիշատակեն, որոնք կ'իյ-
նան Հրէից Եգիպտոս եղած ատեն եւ աւելի անոնց թագաւո-
րութեան կործանման ժամանակները: Շատ յարգի է Մանե-
թովս գիտուն քուրմին պատմութիւնը զորն որ մեհնական դի-
ւաններէն ու յիշատակարաններէն ժողոված յունարէն գրած էր,
բայց անկէց միայն կարգաւ նստած թագաւորներուն անուններն
ու անոնց թագաւորած տարիները միայն երեք պատմագիրներ (Ա-
փրիկանոս, Եւսեբիոս եւ Սինկեղդոս) մեզի հասուցած են, այլ շատ
տեղ իրարմէ այնչափ տարբեր են, որ միարանելն անկարելի է: Ա-
ւելի պատուական են Յովսեփոս հրէոց պատմագիրին (ԸՊԴԷՄ
Ապոլինի) գրոց մէջ պահուած քանի մը պատմական հատակո-
տորները: Մանեթովս 30 հարստութիւններ կ'ըսէ Եգիպտոսի
ժոյց տիրած են, աս 30 հարստութիւնները ոմանք յաջորդաբար
տիրած կը կարծեն, անոր համար ալ Եգիպտական թագաւորու-
թեան 5773 տարի տեւողութիւն կու տան, ոմանք ալ կը համա-
րին թէ առջի 17 հարստութիւններն ըստ մեծի մասին ժամանա-
կակից եղած ըլլան եւ անկէց ետքիները միայն իրարու յաջոր-
դած, ասի աւելի հաւանական է եւ Ս. Գրոց ժամանակարգու-
թեան համաձայն: Հերոդոտոս՝ իրեն Եգիպտական պատմութիւնը
Մեմփիսի քրմերէն լսելով գրած է բայց թէ առատ չէ եւ թէ
շատ առաւելներով խառն է: Աւելի ճոխ ու ճշմարտութեան

մծա է Դիողորոս Սիկիլիացւոյն Եգիպտական պատմութիւնը, զորն որ անշուշտ Եգիպտական աղբիւրներէ առած է: Հիմակ ամենուն մտադրութիւնը Եգիպտական յիշատակարաններուն վրայ է, որոնք իրենց բազմութեամբ բոլոր միւս աղագայ յիշատակարանները կ'անցնին: Դժբախտութեամբ անոնց վրան եղած գիրքը մեհենական նշաններ են, զորոնք կարգալը շատ դժուարին է եւ դեռ Եգիպտագէտներն ասոր վրայ միաբան չեն: Որչափ որ կ'երեւայ անոնցմով Մանեթովսին պատմածները կը ստուգուին եւ կարելի է որ ժամանակաւ Եգիպտացւոց պատմութիւնը լուսաւորեն, բայց դեռ մինչեւ հիմակ եղած դիտողութիւններն՝ ընդհանուր պատմութեան, մանաւանդ դասագրքի մէջ մտնելու արժանի չեն: Մենք բոլոր աս աղբիւրներն առջեւնիս ունենալով պատմաւածներուն ճշմարիտները կամ հաւանականները կը պատմենք: Կարելի է ուրիշ երեւելի գէպքեր ալ պատահած ըլլան ու կարծուած դատարի միջոցները պատմական գործքերով լեցուն ըլլան, սակայն պատմագիրներն անոնց վրայ դեռ տեղեկութիւն չունին: Մեր ժամանակարգութեան հիմը Ս. Գիրքը դրած ենք առաջին կռուան առնելով Հրէից Եգիպտոսէն ելլելը, որն որ Երուսաղէմայ տաճարին շինութենէն այսինքն 1010էն 480¹ տարի յառաջ է:

6. Եգիպտացիք իրենց առջի թագաւորը Մենէսը կը դնեն, որն որ Թեբէէն ելլելով գէպ ի հիւսիս՝ միջին Եգիպտոս գնաց, տեղ մը Նեղոսին ջուրը դարձուց ու հոն Մեմփիս իր թագաւորանիստ քաղաքը շինեց: Անկէց պատերազմներով՝ բոլոր Եգիպտոսն իր վերին իշխանութեան տակ առաւ, ու Լիբիացիները նուաճեց: Բայց ի թագաւորութենէն՝ կըթուլթիւնն ու բոլոր կրօնական եւ քաղաքական կարգերն ալ ասկէց ընդունած կը համարին Եգիպտացիք: Կարելի է աս Մենէսը՝ Մեծբայիմն եղած ըլլայ, որմէ երկիրն անունը առած է: Բայց ոմանք կը կարծեն թէ Մենէս՝ գիցաբանական անձ մ'եղած ըլլայ առանց իրական գոյութեան:

7. Մենէսէն ետքը երկիրը զանազան թագաւորութեանց բաժնուեցաւ: Ոմանք կ'ըսեն թէ նոյն խակ Մենէս՝ իրեն երեք որդւոցը բաժնած էր, ոմանք ալ կը հաստատեն որ չվերցուած միայն հարկատու եղած թագաւորները նորէն ինքնազլուի եղան եւ ուրիշներ ալ վրան աւելցան: Աս թագաւորները խաղաղ թագաւորութիւն մը կ'անցընէին, եւ իրենց երկիրը մեծագործ շինութիւններով շէնցընելու ետեւէ կ'ըլլային: Նեղոս գետը կարգի դրին, ջրանցքներ

1 Թեպէտ հայոց եւ եթանաանից թարգմանութեանց մէջ (Գ. Թագ. ԳԼ. Զ. 1) 440 է, բայց Եբրայեցւոց բնագրոյն եւ Սամարացւոց, Ասորոց, Արարացւոց ու Լաւիւնացւոց հին թարգմանութեանց մէջ 480 ըլլալով մենք անոր կը հետեւինք:

բացին, հսկայագործ ու փառաւոր մեհեաներ շինեցին երկնաբերձ բուրգեր ու յաղթ պիրամիտներ կանգնեցին եւ ուրիշ ասոնց նման մեծագործութիւններով՝ իրենց անունը մոռացութենէն պահեցին։ Գլխաւոր թագաւորները՝ Մեմփիս ու Թեբէ նստողներն եղած են։

Տ. Տանու մէկ դարու չափ անանկ ցրցկնած կեցած ատեն՝ յանկարծ հիւսիսէն Արաբացի տուարածական ազգեր (հաւանականաբար Ամաղեկացիք ու Փղշտացիք Ասորեստանցիներէն նեղուելով) Եգիպտոս յորձակեցան դիւրութեամբ երկրին տիրեցին, իշխանները մեռցուցին, քաղաքներն ու մեհեանները այրեցին, ժողովրդեան մեծ ջարդ տուին եւ Մեմփիսի մէջ իրենցմէ թագաւոր մը դրին Սալաթիս անունով։ Միայն Վերին Եգիպտոսի՝ Թեբէի թագաւորները հարկ տալով իրենց գահն ու երկիրը ազատեցին։ Աս օտարականները տուարածական ըլլանուն համար հիւսիսէն հովիւ թագաւոր կ'ըսուէին. Եգիպտոս խիստ հպատակութեան տակ բռնելու համար, բայց ամենէն աւելի իրենք զիրենք Ասորեստանցիներէն յապահակցնելու համար, որոնք նոյն ատենը շատ զօրացած էին ու վախ կար որ Եգիպտոս ալ յորձակին, Հիւսիսային կողմը՝ Նեղոս գետին մէկ ճիւղին վրայ Աւարիս քարակուսի ամուր բանակատեղի մը շինեցին, ուր միշտ 240,000 զօրք կը պահէին եւ իրենց բոլոր հարստութիւնը մէջը կը կուտէին։ Ամէն տարի թագաւորը հոն կ'երթար ու զօրահանդէս կ'ընէր, որպէս զի թէ իրենները միշտ պատերազմի կիրթ ու պատրաստ պահէ եւ թէ օտարականները վախեցնէ։ Առջի 6 հովիւ թագաւորները 250 տարիի չափ կատաղութեամբ թագաւորեցին, շարունակ պատերազմ կը վարէին ու Եգիպտոս կեղեքելու ու տակն ու վրայ ընելու կը ջանային։ Անկեց ետքը հանդարտեցան ու սկսան խաղաղութեամբ ապրիլ։ Բայց Եգիպտացւոց ազգայնութեան հոգին ալ արթնցաւ։ Օտարականաց ծանր ու նախատական լուծը թօթափելու համար Թեբէի թագաւորներուն առաջնորդութեամբը ոտք ելան, եւ սկսան օտարականներուն դէմ երկարատեւ ահագին պատերազմը։ Վերջապէս Թեբէի Միսփրագմութովսիս թագաւորն

անոնց յաղթեց, Մեմիհար ձեռքերնէն առաւ, բոլոր Եգիպտոսի տիրեց, ու հովիւները Աւարիսի մէջ վաճառեց: Միսփրագմուծովսիսին որդին Թուծմովսիս Գ. 480,000 զօրքով Աւարիսը պաշարեց. բայց երբոր տեսաւ որ պաշարումը երկայն կը տեւէ՝ անոնց հետ դաշինք դրաւ, որ իրենց բոլոր մարդիկներն, ինչքերն ու անասուններն առած ուր որ կ'ուզէն անվնաս ելլեն երթան: Ասով հիւքսոսները 511 (°) տարի Եգիպտոսի տիրելէն ետեւ՝ խաղաղութեամբ ելան Ասորիք ու Պաղեստին քաշուեցան¹:

9. Հիւքսոսները վաճառելէն ետեւ՝ Թեբէի թագաւորները բոլոր ինքնագլուխ իշխանները վերցուցին ու Եգիպտոսն իրենց տակ միացուցին որուն վրայ Լիբիայէն ու Եթովպիայէն ալ մաս մը զէնքով աւելցուցին: Հետզհետէ իրարու յաջորդող զօրաւոր, իմաստուն ու մեծագործ թագաւորներ ամէն կողմանէ Եգիպտոսի ոսկեգարն ու փառաւորութիւնը բերին: Ի սկզբան իրենց գլխաւոր գործքն ու զբաղմունքը եղաւ Եգիպտոսին ներքին իրողութիւնները կարգաւորելը, սահմաններն ամրացընելն ու յապահովցընելը եւ օգտակար շէնքերով ու փառաւոր մեհաններով ու յիշատակարաններով երկիրը զարգարելն ու շէնցընելը: Դար մը ասանկ խաղաղ անցուցին, մինչեւ որ Սեսոստորիս եկաւ ու աշխարհակալութիւններով Եգիպտացւոց անունը պայծառութեան ծագք հասցուց:

10. Սեսոստորիս կամ լաւ եւս Սեթոսիս, որն որ Ռամսէս ալ կ'ըսուի, Եգիպտացւոց ամենէն մեծ ու փառաւոր թագաւորն է. կարծես թէ ծնած ժամանակէն աշխարհակալութեան որոշուած էր, որովհետեւ ծնանելուն պէս հայրը նոյն օրը ծնած բոլոր տղաքը ժողովեց ու իրեն աննդակից եւ ընկեր բրաւ, եւ մէկ տեղ զինուորութեան կրթեց: Երբոր մեծցաւ՝ հայրը իրեն զօրք տուաւ որ Արաբիա արշաւէ, զորն որ Սե-

¹ Ոմանք Յովսէպոս հրեայ պատմագրին հետեւելով կ'ըսեն որ Հիւքսոսները Հրեայք եղած ըլլան, առանց միտ գնելու որ ոչ Մովսէս Հրեից Եգիպտոսի մէջ տերութիւն մը կամ թագաւորութիւն մը կու տայ եւ ոչ Դատաւորաց գրքին մէջ Եգիպտացւոց Հիւքսոսները վաճառելէն ետքը Բանանու երկրին մէջ ըրած աշխարհակալութեանց յիշատակութիւն մը կայ որոնք բազմապատիկ յիշատակարաններով՝ պատմական ստուգութիւն ստացած են: Զետ որոյ որ Մանթիովս թէ՛ հիւքսոսներուն եւ թէ՛ Հրեից Եգիպտոսէն ելլելի առանձին առանձին կը պատմէ, ինչպէս որ ետքէն պիտի տեսնենք:

սոստր իրեն ընկերներովը մեծ յաջողութեամբ դուրս
 հանեց ու մինչեւ նոյն ատենը անյաղթ Արաբացիները
 նուաճեց: Գարձաւ չդարձաւ հայրը զանի արեւմուտք
 խաւրեց Վիբիացւոց դէմ, եւ թէպէտ ինքը դեռ
 տղայ՝ Վիբիայի մեծ մասն ալ նուաճեց: Աս յաջողու-
 թիւններէն խրախուսուած՝ հօրը մեռնելէն ետքը
 միտքը դրաւ բոլոր աշխարհքն իրեն տակն առնելու:
 Բայց նախ եւ յառաջ ժողովուրդը պատրաստեց ու
 ատոր յօժարեցուց. երկիրը կարգաւորեց, 36 գաւառ
 բաժնեց ու վրան տեսուչներ դրաւ որ հսկեն եւ ժա-
 մանակին հարկերը ժողվեն: Բոլոր տէրութեան մէջէն
 եօթը հարիւր հազարի չափ քաջ զինուորներ (600,000
 ոտանաւոր, 24,000 ձիաւոր եւ 27,600 պատերազմի
 կառքեր) ժողվեց, անոնց իր մննդակից ու հասակա-
 կից ընկերներէն քաջագոյնները զօրավար դրաւ ու
 Եգիպտոս իր Արամայիս եղբայրը տեղակալ թող տա-
 լով՝ նախ եւ յառաջ Եթովպացւոց վրայ գնաց,
 յաղթեց ու զանոնք հարկատու ըրաւ: Անկէց 400
 նաւով նաւատորմիդ մը կարմիր ու Արաբիայի ծովու
 մէջ խաւրեց, որն որ հոն եղած բոլոր կղզիներն ու ծով-
 եզերքները մինչեւ Հնդկաստան նուաճեց, իսկ ինքը իր
 զօրքովն ցամաքէն Ասիա մտաւ, Փիւնիկէն ու Ատրիքը
 նուաճեց, Բաբելոնցիներն, Ատրեւստանցիները, Մար-
 քը, Պարսիկները, Բակտրիացիքն, Սկիւթացիները
 մինչեւ Տափալիս գետ իր իշխանութեան տակ առաւ
 ու մինչեւ Հնդկաստան գետ բոլոր ցամաք երկիրը կէս
 մը զէնքով կէս մ'ալ վախ ձգելով՝ առանց պատե-
 րազմի նուաճեց: Հայաստան ու Փոքր Ասիա ալ ար-
 շաւեց եւ ան կողմերն իրեն հնազանդեցուց: Անկէց
 Եւրոպա անցաւ Թրակացւոց յաղթեց ու հոս ալ, ինչ-
 պէս նաեւ ամէն նուաճած տեղերը, յաղթութեան
 արձաններ կանգնեց: Աս արշաւանքն ու աշխարհա-
 կալութիւնն ինը տարի տեւեց, որ միջոցին մէջ Արա-
 մայիս՝ եղբօրը հեռաւորութիւնն առիթ առնելով
 թագն իրեն յափշտակեց ու կ'ուզէր Եգիպտոսի ինք
 թագաւորել: Բայց Սեսոստր Եգիպտոսի քրմապետէն
 եղածն իմանալով՝ անմիջապէս նուաճած երկիրները
 կարգաւորեց, անոնց տարեկան հարկերը որոշեց, քանի
 մը տեղեր (ինչպէս Վողքիս) գաղթականներ թողուց ու

անհամար գերիներ ու անբաւ աւար առած շուտով Պեղուսիոն հասաւ, եղբօրը յաղթեց ու երկրին նորէն տիրեց: Մանեթովն կ'ըսէ որ Սեսոսարին անունը Եգիպտոս ալ ըլլալով՝ անկէջ ետքը երկիրը Եգիպտոս ըսուեցաւ, իսկ Արամայիս որն որ Գանաւոս ալ կ'ըսուէր իր կողմնակիցներովն Յունաստան գնաց ու Արգոս քաղքին տիրեց:

11. Սեսոսար Եգիպտոս դառնալէն ետքը՝ զօրքն՝ ամէն մէկուն քաջութեանն համեմատ առատապէս վարձատրելով՝ տեղերնին խաւրեց ու իր բերած գերիներովն ու անբաւ գանձերով ձեռք զարկաւ Եգիպտոսի մէջ մեծամեծ շինութիւններ ընել մեծագործութեան մէջ ալ իր նախորդները գերազանցելու համար, եւ իր աս բաղձանքին ալ կատարեալ հասաւ: Իր նախորդներն ամէն մէկ երեւելի դէպքին յիշատակին համար մէյ մէկ մեհեան կը շինէին, ինք՝ Եգիպտոսի ամէն մէկ քաղքին մէջ մէյ մէկ հատ շինեց, անանկ որ Եգիպտոսի մէջ եղած շինութեանց գլեթէ կէսն իրենն է: Եգիպտական ճարտարապետութիւնն ասոր ժամանակը բարձրութեան ծագն հասած էր: Իր մեծագործութեան բաղձանքը երկրին օգտին ու յապահովութեան ալ գործածեց: Արմիր ծովէն մինչեւ Նեղոս գետ բազմաթիւ ջրանցքներ բանալ տուաւ որպէս զի դաշտերը կարենան ջրուիլ, ու հաղորդակցութիւնը դիւրիննայ, բայց ամենէն աւելի, որպէս զի թշնամեաց ձիաւորներուն յարձակումները դժուարանան: Նոյնպէս Ասորոց ու Արաբացւոց դէմ Պեղուսիոնէն մինչեւ Հեղիոպոլիս պատ մը քաշեց 1500 ասպարէզ երկայնութեամբ: Աս բոլոր շինութիւնները բերած գերիներն ու օտարականները միայն կը շինէին եւ վրան փորել կու տար որ առանց Եգիպտացւոց ծանրութիւն մը պատճառելու շինած է: Բայց գերիները անխնայ կ'աշխատեցնէր, մինչեւ անդամ մը խեղճերն ալ չկարենալով դիմանալ ոտք ելան ու սկսան Եգիպտացւոց դէմ պատերազմիլ: Սեսոսար քաղցրութեամբ ու զիջողութեամբ միայն կրցաւ զանոնք հանդարտեցնել: Նոյնպէս Հրեաներն ալ աս շէնքերու շարաշար գործածեց. անոնց շինել տուաւ Փիզոն ու Ռամէս քաղաքներն, որոնցմէ ետքինն իրեն անունն

առաւ եւ մէջը ինք իբրեւ Աստուած կը պաշտուէր։ Նաեւ հարկատու թագաւորներուն ալ մարդավարութիւն չէ ցուցրցած։ Ա՛րսուի թէ ասոնք երբ որ ամէն տարի հարկը կը տանէին՝ Աեսոստը կ'առնուր ու մեհեան դացած ատենը չորս չորս հոգի իր կառքին կը լծէր։ Աս մեծ վեհապետը 55 տարի յաջողութեամբ ու փառաւորութեամբ թագաւորելէն ետքը մեռաւ։ Ա՛րսուի որ ծերութեան ատեն կոյրցած ըլլայ եւ աս վիշտը չկարենալով տանիլ ինք զինք մեռցուցած ըլլայ։

12. Ուամսէս Գ. հօրը պէս քաջ աշխարհակալ ու մեծագործ էր, արշաւանքներով հօրը աշխարհակալութիւնները յապահովցուց ու բնդարձակեց ալ, ու երկրին մէջ մեծամեծ շինութիւններ բրաւ, միշտ օտարականներն աշխատեցնելով։ Ասոր ժամանակը Հրէից վիշտերը վերջին ծագը հասած էին։ Հրեայք Հովիւ թագաւորներուն ժամանակն Եգիպտոս եկած էին ու հիւսիսային կողմը պարարտ երկիր մ'ընդունելով՝ հոն հովուութեամբ կ'ապրէին ու կը բազմանային։ Աս իրենց հովուութեամբն ու միանգամայն ցեղովն Եգիպտոս հարստահարող տուարածական բարբարոսներուն նման ըլլալով՝ ժողովրդեան անոնց դէմ ունեցած անհաշտ թշնամութիւնն ու ատելութիւնն իրենք ալ ստացան ու ամէն տեսակ հարստահարութեանց ենթակայ եղան։ Աեսոստը աս բանս գիտնալով զանոնք իր փառատէր վախճաններուն անխնայ դործածած էր, իսկ Ռամսէս շինութեանց չարաչար աշխատեցնելէն ու հարստահարելէն զատ, որպէս զի զանոնք երկրէն բոլորովին ջնջէ, հրաման հանեց Եգիպտացւոց որ հրեայ արու զաւակ ծնածին պէս մեռցընեն, եւ երբոր Եգիպտացիք աս անգթութենէ հրաժարեցան՝ Հրէից հրամայեց որ իրենց արու զաւակները ծնանելուն պէս Նեղոս գետ նետեն։ Հրեայք վախնալով ըստ մեծի մասին հրամանին հնազանդեցան։ Բայց Աստուած ողորմելով՝ թագաւորին աղջկան գութը շարժեց նետուած աղոցմէ մէկուն վրայ, զորն որ ասի ազատեց, Մովսէս անուանեց ու իրեն որդեգիր բրաւ։ Աս տղան Եգիպտացւոց բոլոր իմաստութեան մէջ կրթութեամբ՝ երբ որ մեծաւ, սկսաւ իր ազգն ազատելու

առաւ եւ մէջը ինք իբրեւ Աստուած կը պաշտուէր :
 Նաեւ հարկատու թագաւորներուն ալ մարդավա-
 րութիւն չէ ցուցրցած : Ա՛րքաւ թէ ասոնք երբ որ
 ամէն տարի հարկը կը տանէին՝ Սեսոստը կ'առնուր ու
 մեհեան գացած ատենը չորս չորս հոգի իր կառքին
 կը լծէր : Աս մեծ վեհապետը 55 տարի յաջողու-
 թեամբ ու փառաւորութեամբ թագաւորելէն ետքը
 մեռաւ : Ա՛րքաւ որ ծերութեան ատեն կոյրցած ըլլայ
 եւ աս վիշտը չկարենալով տանիլ ինք զինք մեռցու-
 ցած ըլլայ :

12. Ռամսէս Գ. հօրը պէս քաջ աշխարհա-
 կալ ու մեծագործ էր, արշաւանքներով հօրը աշխար-
 հակալութիւնները յապահովցուց ու ընդարձակեց
 ալ, ու երկրին մէջ մեծամեծ շինութիւններ բրաւ,
 միշտ օտարականներն աշխատեցնելով : Ասոր ժամա-
 նակը Հրէից վիշտերը վերջին ծագը հասած էին :
 Հրէայք Հովիւ թագաւորներուն ժամանակն Եգիպտոս
 եկած էին ու հիւսիսային կողմը պարարտ երկիր մ'ըն-
 դունելով՝ հոն հովուութեամբ կ'ապրէին ու կը բազ-
 մանային : Աս իրենց հովուութեամբն ու միանգամայն
 ցեղովն Եգիպտոս հարստահարող տուարածական բար-
 բարոսներուն նման ըլլալով՝ ժողովրդեան անոնց դէմ
 ունեցած անհաշտ թշնամութիւնն ու ատելութիւնն ի-
 րենք ալ ստացան ու ամէն տեսակ հարստահարութեանց
 ենթակայ եղան : Սեսոստը աս բանս գիտնալով զա-
 նոնք իր փառասէր վախճաններուն անխնայ դործա-
 ծած էր, իսկ Ռամսէս շինութեանց չարաչար աշխա-
 ցեցնելէն ու հարստահարելէն զատ, որպէս զի զա-
 նոնք երկրէն բոլորովին ջնջէ, հրաման հանեց Եգիպ-
 տացւոց որ հրէայ արու զաւակ ծնածին պէս մեռցընեն,
 եւ երբոր Եգիպտացիք աս անգթութենէ հրաժարե-
 ցան՝ Հրէից հրամայեց որ իրենց արու զաւակները ծնա-
 նելուն պէս Նեղոս գետ նետեն : Հրէայք վախնալով
 ըստ մեծի մասին հրամանին հնազանդեցան : Բայց
 Աստուած սղորմելով՝ թագաւորին աղջկան գութը
 շարժեց նետուած աղոցմէ մէկուն վրայ, զորն որ ասի
 ազատեց, Մովսէս անուանեց ու իրեն որդեգիր բրաւ :
 Աս տղան Եգիպտացւոց բոլոր իմաստութեան մէջ կըր-
 թուած՝ երբ որ մեծաւ, սկսաւ իր ազգն ազատելու

ձակեցան ու 13 տարի վերջին աստիճանի աւեր գործեցին. հազիւ Ամենովփիսին որդին Ռամսէս Դ. Եթովպացիներէն՝ որոնց քովը արքունիքն ապաւինած էր, մեծ օգնութիւն գտնելով զանոնք զարկաւ ու Եգիպտոսէն վռնտեց¹:

¹ Եգիպտացիք Հրեաներէն կրած նախադէպերը ծածկելու համար՝ անոնց Եգիպտոսէն ելելը ասանկ բարեբերով կը պատմեն: Ամենովփիս, կ'ըսեն, զԱստուած տեսնել բաղձալով՝ իր զգածմունքն իրեն համանուն իմաստուն քրմին յայտնեց, որն որ ղեկը յապահովցուց որ Եթէ Եգիպտոսը բոլորաւ ալ պիտի մարդիկներէ մաքրելու ըլլայ ու զածին կը հասնի: Ամենովփիս աս լսելով անմիջապէս բոլոր բոլորաւ ու հիւանդ մարդիկները ժողկց ու իբր 80,000 հօգի Նեղոսին քովը խաւրեց որ քար կտորեն: Ասոնց մէջ կային քանի մը դիտուն քրմեր ալ, զորն որ իմաստուն իմանալով եւ վախճալով որ ասով Աստուծոյ բարկութիւնն իրեն ու թագաւորին դէմ պիտի գրգռէ եւ ասի թագաւորին ըսելու չհամարձակելով՝ թուղթ մը գրեց անոր որ քրմերը բորոտներու պիտ'օր օգնեն եւ 13 տարի Եգիպտոսը պիտի բռնեն, անոր համար աղաչեց որ ան մարդիկներուն հանգիստ ու բնակութեան քաղաք մը տայ: Իմաստուն Ամենովփիս աս թուղթը թագաւորին խաւրեց եւ ինք ղեկը մեղացուց: Թագաւորը վհատած անմիջապէս Աւարիս քաղաքն անոնց օտուաւ: Բայց անոնք քաղաքը ամուր տեսնելով՝ Ուարսիփի անունով Հեղեղապետը բուրմը իրենց գլուխը գրին, ու երգում ըրին որ ամէն բանի անոր պիտ'օր հնազանդին: Ուարսիփի նախ եւ յառաջ անոնց օրէնքներն տուաւ, որ աստուածները չպաշտեն, Եգիպտացւոց սուր համարած կենդանիներէն հետ ու լինան, այլ զանոնք անխտիր զոհեն եւ ուտեն, միայն երգձնակիցներուն հետ լծակցին եւ ասոր նման բռնիք Եգիպտացւոց սովորութեանց բոլորովին հակառակ: Անկեց ետքը հրամայեց որ քաղաքն ամրացնեն ու պատերազմի պատրաստին. նոյնպէս յառաջագոյն Եգիպտոսէն մերժուած ու Պաղեստին դաղթած հովիւ ժողովուրդներն ալ հրաւիրեց մէկտեղ Եգիպտոս մտնելու որոնք ամենայն սիրով անմիջապէս Աւարիս եկան: Ամենովփիս աս լսելով եւ իմաստուն քրմին գուշակութիւնն յիշելով շատ խռովեցաւ, այսու ամենայնի 200,000 զօրք ժողկցելով եւ բոլոր սուրբ անասունները մէկտեղ առնելով Աւարիս վրայ գնաց: Բայց չհամարձակեցաւ պատերազմելու, վախճաւ որ Աստուածներուն դէմ կը գործէ, ուստի նորէն Մեմփիս դարձաւ եւ Ապիս աստուածն ու բոլոր սուրբ անասուններն առած բոլոր նաւերով ու Եգիպտական զօրքով Եթովպիա փախաւ: Իսկ բորոտներն ու հովիւները Եգիպտոս մտնելով՝ շուտած աւեր ու ամպարաւթիւններ ըրին, բոլոր քաղաքներն ու գեղերն այրեցին, մեհանները քանդեցին, սուրբ անասունները մեղացեցին, կուռքերը կտորեցին ու բռնի նոյնքեր քրմերուն ալ ընել կու տային: Ասանկ ըրաւ Ուարսիփի, որն որ բորոտներուն կողմն անցնելով՝ անունը փոխեց ու Մովսէս գրաւ: Սակայն 13 տարին լրանալէն ետեւ Ամենովփիսին որդին Սեթոն, որն որ պապուն անունովը Ռամսէս ալ կ'ըսուէր, Եթովպացւոցմէ շատ զօրք առած բորոտներուն ու հովիւներուն դէմ գնաց անոնց յաղկեց ու մեծ ջարդ տուաւ, բոլորն ալ Եգիպտոսէն վռնտեց, ու աւազուա եւ աներգի անապատներու մէջէն Ասորիք հաղածեց: Ասանկ կը պատմէ Մաննեթոս (Յովն. Է. Էդրէմ. Աւին. Գ. Ա.): Նոյն եղանակաւ կը պատմէ Քերեմոն ուրիշ պատմագիր մ'ալ, (հ. 1) միայն Հրեաները հալածելուն պատճառը զԱստուած տեսնելու բաղձալքը չի գտնի, այլ աս որ Ամենովփիս պատերազմի մը ժամանակ իսկ շատուածին մեհանը կործանելով՝ իսկ գիշերները ղեկըր կը տանէր, ուստի ասկեց աղատելու համար իմաստուն քրմի մը խորհրդով ուղեց բոլոր բորոտներն ու պղծերը Եգիպտոսէն մաքրել, որմէ վերը գրուած հետեւութիւնները եկան: Ասոնց մէջէն ստոյգը աս է որ նախ՝ Հրէից մէջը բորոտութիւնը շատ տարածուած էր, անոր համար ալ Մովսէս օրինաց գրքին մէջ ըստ մեծի մասին աս հիւանդութեան վրայ կը խօսի: Երկրորդ՝ Եգիպտացիք զանոնք ծանր աշխատութեանց կը գործածէին: Երրորդ՝ Մովսէս Եգիպտացւոց բոլոր իմաստութիւնը քրմերէն սորված էր, կարելի ալ է որ Եգիպտացիներէն քուրմ համարուէր,

14. Ռամսէս Դ. Միամուն ուզեց Եգիպտոսի յառաջուան համաշխարհական պետութիւնը նորէն կանգնել եւ կ'երեւայ թէ ըստ մասին յաջողուց ալ քանի մ'ապստամբած ազգեր նորէն նուաճելով, բայց Եգիպտոսի մեծութեան չափն ու սահմանն ալ հասած էր, ասկէց ետքն սկսաւ իյնալ. կարգ մը տկար թագաւորներ եկան, որոնք երթալով աւելի զեղխութեամբ կը մեղկանային ու քրմերու եւ Եթովպացւոց ազդեցութեան տակ կ'իյնային: Ետքիները քանի մ'անգամ Եգիպտոս ալ մտան ու թագաւորական իշխանութիւնն առ ժամանակ մ'իրենց յափշտակեցին: Այսպիսի պարագաներու մէջ Թեբէի ճոխութիւնն ու զօրութիւնն ինկաւ եւ թագաւորութիւնը Ստորին Եգիպտոսին Տանիս, Բուբաստիոն եւ Սայիս քաղաքներուն անցաւ: Աս հարստութեանց ու թագաւորանիստ քաղքին փոփոխութիւնն առանց մեծ խռովութեանց եղած պիտ'որ չըլլայ: Նոր հիւսիսային հարստութիւններն ալ տերութեան կործանումը չկրցան խափանել: Աս թագաւորներէն՝ կը յիշուի միայն Բուբաստիոնի առջի թագաւորը Սեսոն քոսիս կամ Սիսակ որն որ Պաղեստին յարձակեցաւ Երուսաղէմն առաւ ու կողոպտեց (970°), անկէց ետքը դարձեալ քաղաքական լուծիւն մ'ու անգործունէութիւն մը տիրեց, մինչեւ որ Եթովպացւոց Սաբակով թագաւորը վարէն Եգիպտոս մտաւ, դիւրութեամբ բոլոր երկրին տիրեց, Բոկիկովրիս թագաւորն ալ բռնեց ու ողջ ողջ այրեց (730°): Երբ որ Եգիպտոս Եթովպացւոց թագաւորներուն իշխանութեան տակն ինկաւ՝ վրան Մեմփիսի քրմապետը կառավար դրուեցաւ որն որ Եթովպացւոց օրէնքներովը, սակայն մեծ քաղցրութեամբ սկսաւ կառավարել: Միայն հիւսիսային կողմը՝ Նեղոսին ծով թափուած տեղն անմատչելի ճախիներուն մէջ Սայիսի իշխանները քաշուած Եթովպացւոց իշխանութեան չէին ուզեր հպատակիլ:

Եւ նոյն մարդը Հրեաները Եգիպտացիներէն ազատած ու վեր դրուած օրէնքները տուած է. եւ Չորրորդ թագաւորը զօրքով Հրէից դէմ գացած է երբոր անոնք հիւսիսային կողմէն Եգիպտոսէն կ'ելէին ու չէ կրցած պատերազմիլ այլ Եթովպիա աներեւոյթ եղաւ, կամ լաւ եւս՝ ծովուն մէջ ընկղմեցաւ աներեւոյթ եղաւ, զորն որ Եգիպտացիք բնականապէս առանց իրենց ազգային զգածմունքը վերաւորելու չէին կրնար զրուցել:

15. Եղն ժամանակները Նինուէացւոց պետութիւնը զօրանալով ու նորէն աշխարհակալութեամբ Եգիպտոսի սահմանն հասնելով՝ Եթովպացի թագաւորներն (ինչպէս նաեւ ետքէն Եգիպտացի թագաւորներն ալ) Նինուէացւոց արշաւանքներն Եգիպտոսէն հեռացընելու համար մերձաւոր ազգերը (Փիւնիկեցիներն, Ասորիները, Հրեաներն ու արաբական ցեղերը) շարունակ Նինուէի դէմ կը դրդուէին իրենց օգնակա նութիւնն ալ խոտտանալով: Այսու ամենայնիւ զինուորներն, որ այսպիսի ժամանակ ամենէն հարկաւոր են, երեսէ բոլորովին թողուցին ու արհամարհեցին, մինչեւ Սեթոն քրմապետ կառավարը անոնց ունեցած կալուածներն ալ գրաւեց: Ասոր համար երբոր քիչ մը ետքը Սենեքերիմ Նինուէէն ապստամբած ազգերը նուաճելէն ետեւ բազմաթիւ զօրքով Եգիպտոս յարձակեցաւ՝ զինուորներն ալ իրենց ծառայութիւնը զլացան ու չուղեցին թշնամւոյն դէմ երթալ, անանկ որ Սեթոն ստիպուեցաւ հասարակ բանուորները զինելով Պեղուսիոն պաշտպանելու երթալ: Սենեքերիմ առ ամուր քաղաքը պաշարեց, բայց լսելով որ Եթովպիայի թաւրակ թագաւորը (Սաբակոնի երկրորդ յաջորդը) մեծ բանակաւ մ'իրեն վրայ կու գայ եւ միւս կողմանէ Երուսաղէմ նորէն ապստամբեր է, երկու սրի մէջ չմնալու համար անմիջապէս պաշարումը վերցուց երուսաղէմի վրայ գնաց ու առով Եգիպտոս առ անգամ ազատեցաւ (713)¹: Բայց քիչ մը ետքը Սենեքերիմին յաջորդն Ասորդան իր պետութեան մէջ ելած

¹ Յայտնի է որ Սենեքերիմին զօրքն (ինչպէս որ Ս. Գիրքը կը պատմէ) Երուսաղէմին առջիւր Աստուծո՛ւ երկուած սրածուծներն մը մէկ գիշերուան մէջ գրեթէ բոլորն ալ ջարդուեցաւ, որով Սենեքերիմ խայտառակութեամբ Նինուէ դարձաւ: Եգիպտացիք սագէտքն իրենց սեփականելով կը պատմեն, որ Սենեքերիմ Պեղուսիոնը պաշարած առնել շեփեհտոս՝ Մեմփիսի տառուածը գիշերն անոր զօրաց մէջ մկերու մեծ բազմութիւն մը խաւրած ըլլայ, որոնք զօրացն աղեղներն ու լարերը կրճելով ու ապականելով՝ երկրորդ օրը Սենեքերիմ ստիպուեցաւ պաշարումը վերցնել ու ետ քաշուիլ: — Ասորդանին Եգիպտոս մտնելն եւ անոր ու կոտորած ընելն Եգիպտացիք չեն պատմեր, բայց նոյնը Եսայի մարգարէն (Պլ. Ի. 3—6) ինչպէս նաեւ Նաուս մարգարէն (Պլ. Գ.) յառաջագոյն գուշակած են եւ Ռաւլինսոն նորերս Նինուէի մէջ արձանագրութիւն մը գտած է, որուն մէջ Ասորդան ինք զինք Եգիպտոսի ու Եթովպիայի աշխարհակալ կանոնանէ: Իսկ Ասորեստանեայց արշաւանքէն ետքը՝ Երկուստանից միաբանութենէն յառաջ եղած երկու տարւան անտէրքնութիւնն ու քաղաքային պատերազմը՝ նախ Եսային (Պլ. ԺԺ.) կը սպառնայ եւ ետքէն Դիոդորոս Սիկիւիացին իբրեւ եղած կը պատմէ (Գիրք Ա. Պլ. 66.):

ընդհանուր ապոտամբութիւնը զսպելէն ետեւ անյապաղ Եգիպտոսի վրայ եկաւ որն որ Նինուէին գլխաւոր թշնամին ու միւսները գրգռողն էր: Զարկաւ բոլոր Եգիպտացիներն ու Եթովպացիները, ներսերը մտաւ աւերեց բոլոր երկիրը, Թեբէ մայրաքաղաքն աւերակ դարձուց, բնակիչներն անխնայ կողոպտեց մոխրի վրայ նստեցուց ու Եթովպացւոց զօրութիւնը բոլորովին կոտորելէն ետեւ գերիներու մեծ բազմութիւն մ'առած իր երկիրը դարձաւ:

16. Լսորեստանցիք Եգիպտոսէն ելլելէն ետքը՝ Եգիպտացիք սոսկալի անտէրընչութեան ու խռովութեան մէջ ինկան, բոլոր քաղաքները եւ գլխաւորաբար Մեմփիս, Սայիս ու Տանիս թագաւորութիւնն իրենց յափշտակել ուզելով՝ իրարու վրայ կ'ըլլէին եւ սարսափելի ջարդ, սպանութիւններ ու հարստահարութիւններ կ'ընէին: Յապահովութիւն ամենեւին չկար, արուեստները բոլորովին դադրած էին: Միւս կողմանէ Նեղոսը ցամքելով սոսկալի սով մ'ինկաւ, Եգիպտացիք ալ կործանման դուռն հասած էին եւ ընելիքնին չէին գիտեր: Երկու տարիի չափ արիւնահեղ ու աւերիչ քաղաքական պատերազմը տեւելէն ետեւ՝ վերջապէս տասուերկու նահանգներուն իշխանները միաբանեցան, Մեմփիս ժողովք ըրին, ու որոշեցին որ ոչ ոք առանձին ամենուն վրայ թագաւոր ըլլայ եւ ոչ անոր ետեւէ իյնայ, այլ տասուերկուքն ալ մէկտեղ բարեկամութեամբ թագաւորեն: Օրէնքներ դրին որպէս զի ամէնքն ալ միօրինակ կառավարեն, Միբիս լիճին քովն ալ Լապիւրինթոս բոլոր հրակայագործ շէնքը շինեցին թէ աս միաբանութեան յիշատակին համար, թէ որպէս զի ամէն տարի հոն ժողովուին ու հասարակաց պիտոյից վրայ խորհին, եւ թէ իրենց տասուերկուքին հասարակաց գերեզմանատեղի ըլլալու համար:

17. Երկոտասանից միաբան թագաւորութիւնը 15 տարի տեւեց, որուն ատեն Փսամմետիքոս՝ երկու տասաններէն մէկը՝ Սայիսի հիւսիսային ծովեզերաց տէր ըլլալով՝ Յունաց ու Փիւնիկեցւոց հետ սկսաւ վաճառականութիւն ընել, որով թէ իր գաւառը ծաղկեցուց ու հարստացուց եւ թէ օտար ազգաց ու

իշխանաց բարեկամութիւնը շահեցաւ: Աս բանս իր 11 ընկերներուն նախանձն ու կասկածը զրգռեց, ու քաղաքական պատերազմը նորէն յարոյց: Տասնութեկ իշխանները մէկտեղ զօրքերնին ժողոված Փսամմետիքոսին վրայ գացին, որն որ Արաբիայէն, Կարիայէն ու Յոնիայէն օգնութեան զօրք առնելով դիմացնին ելաւ, Մովսէմփիսի քով անոնց յաղթեց ու բոլոր Եգիպտոսն իր իշխանութեան տակ միացուց: Իսկ միւս տասնութ մէկը՝ կէս մը պատերազմին մէջ մեռան, կէս մ'ալ Լիբիա փախան՝ եւ մէյ մ'ալ Եգիպտոսս դառնալու չհամարձակեցան:

Յօդոռած Բ.

1. Փսամմետիքոսին գահ ելելովը Եգիպտոս ինչ փոփոխութիւն կրեց, — 2. Փսամմետիքոս ինչ արշաւանք բրաւ եւ ինչ յաջողութիւն ունեցաւ: — 3. Փսամմետիքոսին ով յաջորդեց: Ներառով ինչ դործք ունի: — 4. Ապրիէս ինչպէս թագաւորեց, Նաբոքրոզոնոսորին հետ ինչ պատերազմ ունեցաւ: — 5. Փիւնիկեցւոց դէմ ինչ յաջողութիւն ունեցաւ: — 6. Ապրիէս ինչ վախճան ունեցաւ: — 7. Ամասիս ով է եւ ինչպէս կառավարեց: — 8. Ամասիսին ով յաջորդեց. Եգիպտոս ինչպէս Պարսից տէրութեան տակ մտաւ, ինչ կրեց Պարսիցմէ: — 9. Աղաաւու ինչ փորձեր բրին Եգիպտացիք եւ ինչ վախճան ունեցան: — 10. Եգիպտացիք ինչ սոհմանադրութիւն ունէին: — 11. Եգիպտացւոց կրօնն ինչ է: — 12. Եգիպտացիք ինչպէս էին գիտութեանց ու արուեստից մէջ: — 13. Ինչ երեւելի շէնքեր ունէր:

1. Փսամմետիքոսին գահ ելելովը (656—617)
Եգիպտոսս կերպարանափոխ եղաւ: Մինչեւ ան ատեն աս երկիրն ամէն ազգաց գոց էր եւ օտարականք պիղծ կը համարուէին, միայն Փիւնիկեցիք վաճառականութեան համար մուտք ունէին, իսկ հիմակ ամենայն ազգաց եւ գլխաւորաբար Յունաց բացուեցաւ: Ասոնք իրենց բրած ծառայութեան վարձք՝ շատ քաղաքներու մէջ իրենց առանձին արուարձաններ ընդունեցան եւ վաճառականութիւնը բոլորովին իրենց թող արուեցաւ: Փսամմետիքոս Յոյներէն թիկնապահաց գունդ մ'ալ կազմեց, շատ յոյն վարձկանազօր առաւ, որն որ Եգիպտական բանակին ամենէն ընտիր մասը կը կացուցանէր, եւ զանի ղինուորական դասին կալուածներուն բաժանակից բրաւ: Յունարէն լեզուն սորվելու համար եգիպտացի տղաք որոշեց, որոնցմէ թարգմանչաց նոր դաս մ'եղաւ: Այսպէսով յունական կրթութիւնն ու գաղափարները Եգիպտոսի վրայ մեծ ազդեցութիւն ընելու սկսան եւ տէրութիւնը նոր կենդանութիւն

ու երիտասարդութիւն ստացաւ: Իսկ զինուորաց դասը՝ ինք զինք երեսէ ինկած, օտարականները չէ թէ միայն իրենց կալուածոց բաժանակից հապա նաեւ իրենցմէ նախապատիւ տեսնելով 240,000 հոգի Եթովպիա գաղթեցին: Փսամմետիքոս ինք զինք քրմերուն ազդեցութենէն ալ ազատ ըրաւ, բայց զանոնք իրեն հետ հաշտ ունենալու համար իրենց դասին առանձնաշնորհութիւնները պահեց եւ իրենց մեծ յարգութիւն կ'ընէր ու Մեմփիսի մէջ փառաւոր մեհեաններ շինեց: Իրերկայն կառավարութիւնը մեծ օրհնութիւն բերաւ երկրին, որն որ Եթովպացւոց ու Ասորեստանցւոց պատերազմներով եւ նեղքին կռիւներով բոլորովին քայքայած էր:

2. Ներքին նորոգութեանց ատենը ժողովրդեան մտադրութիւնը ուրիշ բանի դարձնելու եւ Նիւուէէն՝ անոր Եգիպտոս ըրած աւերին վրէժն առնելու համար Փսամմետիքոս Ասիա արշաւանք մ'ըրաւ: Իր յոյն զօրքովը Ասորիք մտաւ, բայց Փղշտացւոց Ազովտոս քաղաքը որն որ Ասորեստանցւոց զօրաւոր զինատեղին էր մեծ յամառութեամբ իրեն դէմ կեցաւ: Հազիւ թէ 29 տարւան պաշարմանէ ետքը ան քաղաքն առաւ եւ յառաջ երթալու սկսաւ, մէյ մ'ալ Սկիւթացիք Ասիան ողողեցին, եւ իրեն դիմացն ելան: Փսամմետիքոս աշխարհակալած երկիրները թող տալէն զատ ստիպուեցաւ ընծաներով ու հարկ ալ խոստանալով բարբարոսներն Եգիպտոսէն հեռացնել:

3. Փսամմետիքոսին յաջորդեց անոր որդին Նեքաւով (617—601) որն որ հօրը սկսածը մեծ եռանդեամբ յառաջ տարաւ: Իր մտադրութիւնը գլխաւորաբար ծովու վրայ ուղղեց: Վարմիր ու Միջերկրական ծովերուն մէջ երկունաւատորմիղներ շինեց, եւ երկու ծովերը ջրանցքով մը միացնելու ձեռք զարկաւ, զորն որ կիսակատար թողուց, որովհետեւ պատգամ ելաւ, թէ նոյն աշխատութիւնը օտարականաց օգտին համար պիտ'որ ըլլայ: Անոր տեղը Փիւնիկեցւոց Ափրիկէին չորս կողմը նաւարկել տուաւ, որոնք երկու տարւան մէջ յաջողութեամբ կատարեցին: ¹ Ծովական պե-

¹ Աս նաւարկութիւնը 2000 տարի ետքը Բորդուկալցիք երկրորդ անգամ կրցան ընել:

տութիւն մը կանգնելու համար շատ հարկաւոր էին իրեն փնտրիկեցւոյ ու Ասորւոյ ժովեղեքները, անոր համար, երբ որ Բաբելացիք ու Մարք Նինուէի վրայ դացած էին ինքն ալ Փնտրիկեցւոյ հետդաշնակցելով Ասիա մտաւ, Մակեդովի քով Հրէից յաղթեց, զանոնք հարկատու ըրաւ եւ ետքէն Ասորիքի մնացած ազգերն ալ նուաճեց: Սակայն Բաբելոնի թագաւորը, որն որ Նինուէական պետութեան հաբաւային մասը ժառանգած էր, իր որդին Նաբուքոդոնոսորը Եգիպտացւոյ վրայ խաւրելով՝ Նաբուքոդոնոսոր կարկեմիշին քով Նեքաւովին շարաշար յաղթեց, փախուց (605), Ասիայի մէջ բռնած բոլոր երկիրները ետառաւ եւ ետեւէն Եգիպտոս մտնելով մեծ աւեր ու ապականութիւն ըրաւ. եւ երբոր իր հօրը մահուան լուրն առաւ մեծ աւարաւ ու շատ գերիներ առած ետ դարձաւ: Աս ձախորդութեան համար Նեքաւովին որդին ու յաջորդը Փսամմիս (601—595) խաղաղութիւնը պահելու նայեցաւ: Եթովպացւոյ դէմ միայն արշաւանք մ'ըրաւ, որն որ հետեւութիւն չունեցաւ: Իրեն յաջորդը

Է. Ապրիէս (կամ Ապիա 595—570) Փսամմատիքոսէն ետքը երիտասարդացած Եգիպտոսին ամենէն փառաւոր թագաւորն է: Ասի իր նախորդներուն խորհուրդն յառաջ տարաւ, վաճառականութիւնն յառաջացուց ու ծովական զօրութիւնը մեծցուց: Թէ վաճառականական շահու համար եւ թէ Բաբելացիները իր սահմանէն հեռացընելու համար Փնտրիկեցիները, Հրեաներն ու մէկալ ասորական ազգերն անոնցմէ ապրտամբեցուց ու իրենց դաշնակից ըրաւ: Նաբուքոդոնոսոր ամենուն դէմ պատերազմ հրատարակեց եւ իր բանակին գլուխն անցած Հրէից թագաւորութիւնը վերջացուց. երկայն պատերազմէն ետքը Փնտրիկեցիներն ու մէկալ ապստամբած ազգերն ալ նուաճեց, եւ վերջապէս Եգիպտոս եկաւ, որն որ ապստամբութեան գլուխն եղած էր: Ապրիէս յաղթուեցաւ ու հիւսիսային կողմը ճախճախուտ անմատոյց տեղեր փախաւ, իսկ Նաբուքոդոնոսոր Եգիպտացիներէն ամենայն կատաղութեամբ վրէժն առաւ, շատերը սրէ անցուց, քաղաքներն ու մեհեանները կողոպտեց ու կործանեց, եւ

բոլոր Ափրիկէն ալ նուաճելէն ետքը ահագին աւարով ու գերիներով ետ դարձաւ:

5. Նաբոքոդոնոսորին հեռանալէն ետեւ Ապրիէս նորէն Եգիպտոս ինջաւ, չորս կողմը կարգաւորեց եւ նաւատորմիդը մասնելով Փիւնիկեցւոց դէմ արշաւեց, որոնք Նաբոքոդոնոսորին վերին տէրութիւնը ծանցցած ու անոր բարեկամացած էին: Նաւական պատերազմի մը մէջ Տիւրացւոց չարաչար յաղթեց, Աիպրոս կղզին նուաճեց, Աիգոն քաղաքը բռնութեամբ առաւ, եւ մէկալ քաղաքները վախ ձգելով խոնարհեցուց: Նաբոքոդոնոսոր ետքէն Փիւնիկէն ազատեց, բայց Աիպրոս մինչեւ վերջը Եգիպտոսին ձեռքը մնաց:

6. Նոյն ատենները Հիւսիսային Ափրիկէի ծովեզերաց մօտ բնակող կիւրենացի Յոյներն սկսան իրենց սահմանները տարածել Լիբիացիները նուաճելով: Լիբիացիք նեղ մտած Ապրիէսէն օգնութիւն խնդրեցին, ան ալ Աիւրենէի վրայ մեծ բանակ մը խաւրեց, որն որայնպէս չարաչար յաղթուեցաւ որ պզտիկ մաս մը միայն կրցաւ կոտորածէն փախչելով ազատիլ: Եգիպտացիք կարծելով որ Ապրիէս ասի մասնաւոր ըրած է, որպէս զի զինուորական դասին պզտիկ մնացորդն ալ ջնջուի եւ ինք ուղածին պէս թագաւորէ՝ մնացած զօրաց հետ ոտք ելան եւ մեծ ապստամբութիւն մը հանեցին: Ապրիէս զանոնք խաղաղցրնելու համար Ամասիս գօրավարը խաւրեց, սակայն անոնք Ամասիսը թագաւոր ըրին: Ան ատեն Ապրիէս 30,000 յոյն վարձկան զօրք ժողովեց ու վրանին գնաց, սակայն Մեմփիսի մօտերը չարաչար յաղթուեցաւ ու ձեռք ինկաւ: Ամասիս զինքը պատուով պահեց, բայց ետքէն կատղած ժողովուրդը զանի խղղեց:

7. Ամասիս (570—526), հասարակ աստիճանէ կամաց կամաց մեծցած ըլլալով իսկզբան Եգիպտացիք իրեն թագաւորի վայել յարգութիւն չէին ըներ, սակայն ինք խոհեմութեամբ ու խորամանկութեամբ ինք զինք յարգելի ըրաւ, եւ ամենուն հետ ընտանութեամբ վարուելով ինք զինք շատ ալ սիրցուց: Պատերազմներէ ետ կեցաւ եւ երկրին ներքին յառաջագիմութեան միտ դրաւ, շատ մեհեաններ շինեց ու

քաղաքներ զարդարեց եւ երկայն խաղաղական կա-
ռավարութեամբը Եգիպտոսն ամենէն ծաղկեալ վի-
ճակի հասցուց. իր ատենը 20,000 քաղաքներ կը
ծաղկէին: Այսու ամենայնիւ օտարականաց նկատմամբ
իր նախորդներուն ընթացքէն չխտորեցաւ: Իր թիկ-
նապահները յոյներէն էին եւ շատ յոյն վարձկանազօր
կ'առնուր: Յունաց վաճառականութիւնն ընդարձակեց
եւ անոնց հետնիզականցութիւն ըրաւ, անոնց արտօնու-
թիւնները շատցուց, իրենց Նաւկրատիս քաղաքը տու-
աւ, որն որ շուտով Եգիպտոսի վաճառականութեան
առջի քաղաքն եղաւ: Նոյնպէս քաղաքներու մէջ ա-
նոնց արուարձաններ կու տար, եւ կը թողուր որ մե-
հեաններ շինեն, որոնց ինք հարուստ ընծաներ կու տար:
Բոլոր թաղաւորութեան ատենը միայն Աիպրացւոց
դէմ պատերազմ մ'ունեցաւ, որոնք ապստամբած է-
ին, եւ դնաց նորէն նուաճեց: Աիւրոսին մեծնալուն
դէմ ըլլալով՝ անոր թշնամիներուն կ'օգնէր: Անոր
համար անոր որդին Ամբիւսէս դահ ելածին պէս
վրէժխնդրութեան զանազան պատճառներ գտնելով
Եգիպտոս արշաւեց: Ամասիս դէմ դնելու պատրաս-
տուեցաւ, բայց զեռ թշնամին չտեսած մեռաւ:

Տ. Փսամմենիտ հօրը դահուն հետ պատերազմն
ալ ժառանգելով զօրաց գլուխն անցած թշնամոյն
դիմացը գնաց եւ Պեղուսիոնի քով քաջութեամբ զար-
նուեցաւ, բայց մատնութեամբ յաղթուեցաւ ու Մեմ-
փիս փախաւ: Ամբիւսէս ետեւէն հասաւ ու երկրորդ
անգամ յաղթելով Մեմփիսն առաւ ու Փսամմենիտը
բռնեց, զորն որ իսկզբան պատուով պահեց բայց ետ-
քէն զինքը դաւաճանութեան մը մասնակից համարելով
սպաննեց: Թաղաւորին բռնուելովը (525) Ամբիւսէս
բոլոր Եգիպտոսին տէր եղաւ, ու մեծ անգթութեամբ
ու բարբարոսութեամբ վարուեցաւ: Ժողովրդեան սաս-
տիկ ջարդ տալէն զատ թաղաւորաց մարմինները
այրեց ու գերեզմանները աւրշորկեց, մեհեանները կո-
ղոպտեց ու կործանեց եւ քուրմերուն մեծ թշնամանք-
ներ ըրաւ, մինչեւ զանոնք ծեծել տուաւ: Նաեւ ա-
նոնցմէ աստուածային պաշտօն ընդունող անասնոց ալ
չինայեց, Եթովպիայի դէմ ըրած ձախող արշաւան-
քէն ետքը Ապիս կոմն իր ձեռքովը մեռցուց (ԳԵՆ ԵՐ.

44): Ասով Պարսից դէմ աղգային ատելութիւն մը գրգռեց եւ ժողովուրդը թշնամական լուծը նետելու շատ փորձեր բրաւ:

9. Առջի անգամ Եգիպտացիք ապստամբեցան երբոր Դարեհ Յունաց դէմ ձախող պատերազմ մ'ունեցաւ. բայց անոր յաջորդէն Քսերքսէսէն՝ նուաճուեցան: Երկրորդ անգամ Արտաշէս Ա.ին ատենը (460) ոտք ելան եւ Լիբիացւոց Ինարոս իշխանին առաջնորդութեամբն ու Աթենացւոց օգնութեամբը Պարսից զօրքը զարկին ու Եգիպտոսէն վճռնուեցին: Արտաշէս Ա. վրանին իր եղբայրը Աքեմենիտը (300,000 զօրքով) խաւրեց որն որ սոսկալի ջարդ մը կերաւ եւ ինքն ալ ինկաւ: Երկրորդ բանակ մը խաւրեց Մեգաբիւզոսին առաջնորդութեամբ. ասի Մեմփիսի քով յաղթեց եւ Ինարոս միւրաւորուելով Եգիպտացւոց ու Աթենացւոց հետ՝ Նեղոսի Պրոսպիտիս կղզւոյն վրայ քաշուեցաւ, ուր Յոյնք մէկուկէտ տարի քաջութեամբ իրենք զիրենք պաշտպանեցին: Ան ատենը Պարսիկք Յունաց նաւատորմըին կեցած տեղը գետը դարձուցին, որով նաւերը անգործածական ըլլալով՝ Յոյնք անձնատուր եղան եւ Եգիպտոս նորէն նուաճուեցաւ (455). միայն Ամիւրտէոս զօրավարը Նեղոսի ճախիններու մէջ ինք զինք պաշտպանեց: Դարեհ Նոթոսին ատենը Ամիւրտէոս ճախիններէն ելլելով Եգիպտացիները երբորդ անգամ ոտք հանեց, Պարսիկները վճռնուեց ու նորէն Եգիպտական թագաւորութիւն մը կանգնեց: Աս նոր թագաւորութիւնը 64 տարի տեւեց (414—350) եւ 9 թագաւոր ունեցաւ, որոնք մէկ կողմանէ Եգիպտոսը աւերակներէն մաքրելու ու նոր շինութիւններով զարդարելու կը ջանային, եւ մէկալ կողմանէ շարունակ Պարսից դէմ կը պատերազմէին ու կը յաղթէին. վերջի ատենները Ասիա ալ մտան ու Փիւնիկեցիները ապստամբեցուցին: Բայց ասոր վրայ Արտաշէս Գ. ահագին բանակի մը գլուխն անցած Եգիպտոս արշաւեց եւ Եգիպտացիք պզտիկ դիմակալութենէ մը ետքը նորէն հպատակեցան, իսկ Նեկտանեբոս վերջի թագաւորը Եթովպիա փախաւ: Տասնութ տարի ետքը Մակեդոնացւոց Աղէքսանդր Մեծ թագաւորը Պարսից դէմ արշաւած ատեն Եգիպտոս եկաւ, զորն որ Եգիպտացիք իբրեւ աղաւթ՝ սի-

րով ընդունեցան, եւ Եգիպտոս Մակեդոնական պետութեան նահանգ եղաւ (332):

10. Եգիպտոսի ներքին կարգաւորութիւնն ու կրօնն, ինչպէս նաեւ արուեստները Եթովպիա (եւ ըստ հետեւորդի Հնդկաստան) եղածներուն հետ զրեթէ բոլորովին նոյն են: Հոս ալ ժողովուրդը ժառանգական իրարու հետ չխառնուող (7) Գասերու բաժնուած է, որոնց գլխաւորը Քրմերունն է: Եգիպտոսի մէջ կրօնական պաշտամունքներէն զատ գիտութիւններն, օրէնքները, դատաստանարաններն ալ միայն քրմերուն ձեռքն էին: Բժշկութիւնն ու ճարտարապետութիւնն ալ անոնք կ'ընէին. բայց հոս Եթովպիայի մէջ ունեցած զօրութիւնը չունէին: Թագաւորն իրենցմէ չէր, հապա զինուորներէն էր, որոնք երկրորդ դասը կը կազմէին, բայց շատ զօրացած ու գրեթէ քրմերուն հաւասարած էին: Քրմերը թագաւորին վրայ աս ազդեցութիւնը պահեցին որ անոր քովը իբրեւ խորհրդատու մնացին ու անոր որդիքը իրենք կը կրթէին: — Քրմերուն գլխաւոր տեղերը Թեբէի, Մեմփիսի, Սայիսի ու Հեղիօպոլսոյ հռչակաւոր մեհաններն էին: Զինուորները՝ հիւսիսային պատերազմներուն պատճառաւ ըստ մեծի մասին Վերին Եգիպտոս կը բնակէին, իսկ թագաւորներն ի սկզբան թեբէ կը նստէին, ետքէն Մեմփիս փոխադրուեցան եւ վերջապէս Սայիս անցան: Քրմերուն ու զինուորաց դասերը բոլոր Եգիպտոսի երկիրները մէջերնին բաժնած էին, եւ երրորդ դասը, որն որ վաճառականներէ, արուեստագէտներէ ու գործավարներէ կը բաղկանար, զանոնք վարձու առնելով կը գործածէր: Զորրորդ դասը նաւավարներն էին, իսկ ամենէն ստորինը հովուացը, որոնք առհասարակ Եգիպտացւոց անարգ էին եւ խողարածներն անանկ պիղծ կը համարուէին, որ մեհեան մանելն անոնց արգելուած էր: Օտարականներն ալ Եգիպտացւոց շատ ատելի էին, եւ երբ որ Փոսամետիքոս Թարգմանչաց դաս մը հաստատեց, աս դասը օտարականաց հետ շարունակ յարաբերութեան մէջ ըլլալուն պատճառաւ հազիւ հովիւներէն վեր կը համարուէր:

11. Եգիպտացւոց կրօնն ալ Փիւնիկեցւոց ու Բաբելացւոց կրօնին պէս աստղաբաշխական գիտողու-

Թեանց հետ կապուած բնութեան պաշտօն մըն էր։ Զանազան անուններով կը պաշտէին արեւը, լուսինը, աստղները, երկիրը, Նեղոս գետը, անասուններն ու տնկերն իսկ։ Անասնոց մէջէն ամենէն աւելի յարգելի էր Ապիս ըսուած (ճակատը քառանկիւնի ճերմակ պիտակ մը, կռնակը արծաթի պատկեր մը եւ քանի մ'ուրիշ նշաններ ունեցող) սեւ ցուլը, զորն որ առհասարակ բոլոր Եգիպտոս մեծ արարողութիւններով կը պաշտէր, Մեմփիսի փառաւոր մեհենի մը մէջ կը պահէր ու ամէն տեսակ հանգստութիւնները մեծ անձկութեամբ կուտար. անոր շարժմունքներն, ախորժակը եւ այլն, պատգամ կամ աստուածային կամաց յայտարարութիւն կը համարուէին։ Նոյնպէս կատունները, շները, օձերը եւ այլն կը պաշտուէին եւ զանոնք մեռցնողը մահապարտ կ'ըլլար։ Տարակոյս չկայ որ Եգիպտացւոց բանաւոր ազգը, գէթ բարձրագոյն կրթութիւն ունեցող մասն աւանշունչ ու շնչաւոր առարկաներն իբրեւ իրական աստուածներ չէր համարեր այլ բարձրագոյն կրօն մը, վերին՝ աներեւոյթ աստուածութիւն մ'ունէր. իսկ ան անշունչ ու շնչաւոր առարկաներն անոր զօրութեանց կամ վերացեալ յատկութեանց խորհրդաւոր նշաններ կամ նիւթական երեւեցուցիչներ էին։ Բայց առ բարձրագոյն կրօնին յօրինուածութիւնը կամ աստուածաբանութիւնը կորսուած է եւ մինչեւ հիմակ եղած քննութիւնները կարող չեղան զանի նորէն գտնել։

Եգիպտոսի Թագաւորութեան սկիզբէն ի վեր կը գտնենք դիցարանական յօրինուածութիւն (systeme) մը երեք կարգ աստուածներով, որոնք ըստ մասին իրարու հետ ազգաբանական կապ մ'ունին, ըստ մասին ալ իրարու բոլորովին օտար են։ — Առջի կարգը ութը զանազան քաղաքներու գլխաւոր աստուածներէ կը բաղկանայ, որոնցմէ Ամմոն կամ ծածկեալ, աներեւոյթ աստուածը Թեբէի մէջ (որն որ Ամմոնի քաղաք ալ կ'ըսուէր), Քնեփ՝ Հոգին՝ Թեբայիսի մէջ, Փթահ՝ տիեզերաց արարիչը՝ Մեմփիսի մէջ, Նեիթ՝ ծննդական դիցուհին՝ Սայիսի մէջ եւ ասոր որդին Հաթ կամ Արեգ՝ Հեղիոպոլսոյ մէջ կը պաշտուէին։ — Երկրորդ կարգին աստուածները առջի կարգի աստուածներուն 12 որդիներն են, որոնցմէ ութը հատը Հապէն յառաջ եկած են։ — Երրորդ կարգիներն ալ երկրորդ կարգիներէն յառաջ եկած են եւ գլխաւորներն են Ոսիրիս եւ Իսիս իրենց Հորոս որդւովը՝ Պրոնոսէն եւ Ռէայէն ծնած։ Ոսիրիս ու Իսիս Եգիպտոսի ընդհանուր աստուածութիւններն են եւ առհասարակ ամէն քաղքի մէջ կը պաշտուէին։ Իսիս Եգիպտոս երկիրն է, իսկ Ոսիրիս անոր վարիչը կամ արեգակը. ասոր համար Եգիպտացւոց դիցարանութիւնը

Եգիպտոսի բոլոր պատմութիւնը բանաստեղծօրէն ու պլարանօ-
րէն աս երկուքին վրայ դարձուցած կը պատմէ: Հաւանական է որ
աս եւ ասոնցմէ ելած ուրիշ անթիւ աստուածութիւնները ամէնը
մէկտեղ մի միայն աստուածութիւն եղած ըլլան յառաջագոյն,
եւ ետքէն զանազան քաղաքներ զանազան անուն առնելով՝ ժա-
մանակաւ աս անունները զանազան իրարմէ տարբեր աստուածներ
համարուած ըլլան. աս աստուածութիւնը առանց տարակուսա-
նաց Ամմոն ծածկեալ եւ աներեւոյթ աստուածն էր, որն որ
արեւու վրայ թանձրացաւ կամ երեւելի եղաւ բայց զանազան
անձնաւորութիւններով՝ իբրեւ գարնան արեւ՝ Ոսիրիս եղաւ,
իբրեւ ամարուան արեւ՝ Փթահ եւ իբրեւ ձմերուան արեւ՝ Քնեփ.
Աս երեքը կը կազմեն Եգիպտացւոց Երրորդութիւնը: Ինչպէս
ասոնք Արեւ կը համարուէին, անանկ ալ Իսիս (որն որ ստուգիւ
Նէիթին հետ նոյն է) իբրեւ Լուսին կ'ըմբռնուէր: Միւս աս-
տուածներն ասոնց կամ լաւ եւսքնութեան ամէն մէկ զօրութիւնը
կամ մասը կը ներկայացընեն, եւ ըստ մեծի մասին Եգիպտացւոց
անասուններուն կերպարանքով կ'երեւցուէին:

Եգիպտացիք հոգւոյ անմահութեան կը հաւա-
տային եւ կը համարէին որ հոգին մարմնոյն փտտելէն
ետեւ անկէց կը բաժնուի, ասոր համար մեծ խնամով
մեռելները կը զմռսէին, որպէս զի որչափ կարելի է
երկայն ատեն ամփոռտ ու հոգւոյն հետ միացած
մնան: Մարմինը փտտելէն ետեւ հոգին՝ գործած
մեղքերը քաւելու համար անասնոց մարմին կ'առնուր
եւ երբ որ բոլորովին կը սրբուէր Ամէնթէս (դրախտը)
կ'երթար ուր կը թաղաւորէ Ոսիրիս՝ Սերապիս անու-
նով եւ անոր կիներ՝ Իսիս:

12. Գիտութիւնները՝ որոնք ըստ մեծի մասին
Եգիպտոսի մէջ ծնած կ'երեւան եւ քրմերէն միայն
կը մշակուէին՝ բաւական բարձր աստիճանի հասած
էին, եւ գլխաւորաբար աստղաբաշխութիւնը, որն որ
Եգիպտացւոց կրօնին հիմն էր, մեծ յառաջադիմու-
թիւն ըրաւ, մանաւանդ որ Եգիպտոսի երկինքն ալ շատ
պայծառ ու դիտողութեանց ամենայարմար էր: Եգիպ-
տացիք ամենէն յառաջ երկինքը աստեղատուններու
բաժնեցին եւ անով աստղաբաշխական դիտողութիւն-
ները դիւրացուցին: Նոյնպէս յառաջ տարած էին
Եգիպտացիք ուսողութիւնն եւ երկրաչափութիւնը, որն
որ թէ աստղաբաշխութեան եւ թէ ամէն տարի Նե-
ղոսէն ողողուած երկիրը բաժնելու համար հարկաւոր
էր: Արուեստից մէջ ամենէն աւելի ճարտարապետու-
թիւնը յառաջացած էր եւ զարմանալի կատարելու-
թեան մը հասած: Եգիպտացւոց բոլոր շինուածները
ճիշդ, կանոնաւոր, զարդարուն, ամուր ու հսկայածեւ

են, թէպէտ ուրիշ կողմանէ յունական հոգին, կենդանութիւնն ու բնականութիւնը չունին: Ճարտարապետութեան հետ կապուած էր քանդակագործութիւնը. որովհետեւ ամէն յիշատակարաններուն ու հրապարակական շէնքերուն պատերը միշտ զանազան քանդակներով (գլխաւորաբար մեհենական նշանադիրներով եւ պատերազմներու ու հանգէսներու պատկերներով) կը ծածկէին: Արձանագործութիւնն ալ բաւական յառաջացած էր. Եգիպտացոց արձաններն ըստ մեծի մասին յաղթանդամ են: Նկարչութիւնը ստորին աստիճանի մէջ մնաց, թէպէտ շատ կենդանի գոյներ ունէին: — Եգիպտացոց վաճառականութիւնը Եգիպտոսի մէջ միայն սահմանաւորուած էր, զորն որ կէս մը Նեղոսի վրայ, կէս մ'ալ ցամաքով կ'ընէին. իսկ արտաքիններուն հետ առուուուրը միայն Փիւնիկեցոց ձեռքը կ'ընէին: Շատ ծաղկեցաւ վաճառականութիւնը Փսամմետիքոսին ատենը երբ որ ասի Եգիպտոսի դռները Զունաց առջեւը բացաւ:

13. Եգիպտացոց ճարտարապետութեան երեւելի գործքերն են 1. մեհեաններն, որոնք կողիացած ամբողջ մը չէին կազմեր այլ հասարակօրէն խել մը տներէ կը բաղկանային առանց մէջը ներքին միութիւն մ'ունենալու: Ասոնց արտաքինը շատ պարզ ու միաձեւ կ'ըլլար, ճակատը երկու կողմերը երկու տուններ աշտարակի ձեւով բարձրացած ու պատերը դէպ ի ներս ծածկէին լային. Սիւներն ու պատուհանները զարդ ամենեւին չէին ունենար, այլ միայն պայծառ գոյներով նկարուած քանդակներով ծածկուած կ'ըլլային: Սակայն ներսը շատ փառաւոր ու ճարտարապետական զարդերով հարուստ կ'ըլլար. գլխաւորաբար զանազան անկերու նման սիւները կամ անոնց տեղը բռնող հսկայաձեւ (23 ոտք բարձր) մարդու արձանները մեծ զարդ կու տային: Եւ մեհեաններուն դրան առջեւը եղած ճամբուն վրայ հասարակօրէն երկու կողմը բազմաթիւ յուշկապարիկներ (առիւծի մարմնով եւ կնոջ կրծքով ու գլխով, կամ առիւծի մարմնով ու նոխազի գլխով արձաններ) կ'ըլլային իբրեւ մեհեանի պահապան: 2. Պալատները՝ պատմական դէպքեր երեւցնող քանդակներով: 3. Ստորերկրեայ գերեզմանները (ըստ մեծի մասին թերթի մօտերը) շատ մանուածապատ գաւիթներով ու բազմաթիւ սենեակներով որոնց պատերուն վրայ մեհենական դրերով կամ դունաւորուած քանդակներով մեռելին վարքը կ'արձանագրուէր: 4. Կոթողները, որոնք ըստ մեծի մասին մէկ կտոր կրանիդէ 50—60 ոտք բարձր քառակուսի սիւններ են երթալով բարակցած ու գլուխը սրածայր: Աս կոթողներէն քանի մը հատ Կոստանդնուպոլիս (ձիարշաւի ասպարէզը), Հռոմ ու Բարիդ ալ տարուած են: Ասոնք ալ մեհենական դրերով կը ծածկուէին: 5. Պիրամիտները՝ (միայն Միջին Եգիպտոսի մէջ անապատին մօտերը): Ասոնք քառակուսի, գլուխը սրածայր, կրաքարէ (քանի մը հատ ալ աղիւսէ) շինուած թաղաւորներու շրջաններ են իրենց չորս անկիւնները ճշդիւ աշ-

խարհքիս չորս կողմերուն դարձուցած : Եւ ծով թիւննին անորոշ է . ամենէն բարձրն է՝ 480 օտք, զորն որ քեովս թագաւորը 36 տարւան մէջ 100,000 մարդ աշխատեցնելով շինած է : Աս տեսակ պիրամիտներ մինչեւ հիմա 40 հատի չափ մնացած են : 6. Երեւելի է նաեւ Թիրիս լճին քով եղած Լապիւրինթոսը կամ բաւիղը, որուն համար Հերոդոտոս կ'ըսէ թէ տասուերկու իշխանները շինած են, բայց հաւանականաբար հովիւ թագաւորներէն յառաջագոյն շինուած ու ետքէն երկոտասաններէն նորոգուած է : Երկու դատիկոն է, մէկը ստորերկրեայ, 12 պալատներէ կը բաղկանայ եւ 3000 խուցեր ունի :

Պ Լ Ո Ւ Թ Բ .

Կ Ա Ր Ք Ե Դ Ո Ն Ա Յ Ի Ք

1. Ինչպէս շինուեցաւ Կարբեդոն : — 2. Կարբեդոնացիք ինչ կրօն ու ինչ սահմանադրութիւն ունեին : — 3. Կարբեդոնացիք ուր եւ ինչպէս տարածուեցան . իրենց զօրութեան աղբիւրներն ուստի էին : — 4. Կարբեդոնացիք ինչ պատերազմներ ունեցած են . ինչ են փրկեմանց բազմիւնները : — 5. Փովկիսպուոյ հետ ինչ առթով պատերազմ ունեցած են : — 6. Կարբեդոնացիք կրցան Սիկիւայի տիրել : — 7. Կարբեդոնացիք առջի անգամ Սիրակուսացիներէն յաղթուելէն ետեւ ինչ առթով նորէն Սիկիւիս արշաւեցին եւ ինչ յաջողութիւն ունեցան : — 8. Լեբեացիք ինչու Կարբեդոնի դէմ ապստամբեցան եւ ինչպէս զսպուեցան : — 9. Երկրորդ Սիկիւիսան պատերազմն ինչպէս լմնեցաւ : — 10. Հաննոն կրցաւ Կարբեդոնի մէջ թագաւորել : — 11. Ագաթանգղ ինչպէս Ափրիկէ անցաւ եւ ինչ յաջողութիւն ունեցաւ : — 12. Ինչպէս լմնեցաւ երրորդ Սիկիւիսան պատերազմը : — 13. Ինչպէս սկսաւ առջի Պունիկեան պատերազմը եւ ինչ վերջ ունեցաւ : — 14. Ինչու ապստամբեցաւ վարձկանագործն եւ ինչպէս զսպուեցաւ : — 15. Կարբեդոնի մէջ ինչպէս եղան աշխուսպետականաց, ու առաջապետականաց կողմնակցութիւնները : — 16. Կարբեդոնացիք ինչպէս տիրեցին Սպանիայի : — 17. Ինչպէս սկսաւ երկրորդ Պունիկեան պատերազմն ու ինչ վերջ ունեցաւ : — 18. Ինչպէս կառավարեց Աննիբալ եւ իրմէ ետքը Կարբեդոն ինչ վիճակի մէջ մտաւ : — 19. Ինչպէս սկսաւ երրորդ Պունիկեան պատերազմը եւ Կարբեդոն ինչպէս կործանեցաւ :

1. Ափրիկէի հիւսիսային ծովեզերքը Փունիկեացիք շատ հին ժամանակէ վեր խել մը գաղթականութիւններ հաստատած էին եւ անոնցմով ան կողմերը վաճառականութիւն կ'ընէին : Քրիստոսէն յառաջ իններորդ դարուն մէջ, Տիւրոսի Պիզմալէոն թագաւորին անշափահասութեան ատենը երբ որ Տիւրոսի մէջ ժողովուրդն աշխուսականաց դէմ ելլելով՝ շատ խռովութիւններէ ետքը աշխուսականաց գլուխը՝ Մելքարդի քրմապետը սպաննեց, Եղիսա՝ անոր կինն ու Պիզմալէոնին քոյրն ու գահակիցը հարուստ մեհենին դանձերն առած՝ շատ տեգօհ աշխուսականներու հետ նուատորմիդ մտաւ, Ափրիկէ անցաւ ու Բիւրսա Փունիկեցւոյ ծովեզերեայ բերդին մէջ անկախ տէրութիւն մը հաստատեց : Բիւրսայի քով շուտով մեծ քաղաք մը շինուեցաւ (878 կամ ըստ այլոց 814) Կարբեդոն

(կարթատատա = Նոր քաղաք) անուամբ, որն որ հետզհետե Տիւրոսէն եկած գաղթականներով շատ մեծցաւ, եւ Նոր տէրութեան Մայրաքաղաքն ու Միջերկրական ծովու թագուհին եղաւ¹:

2. Կարբեղոնացիք իրենց մայր երկրին հետ միշտ բարեկամ մնացին եւ Տիւրոս ստեպ երթեւեկութիւն կ'ընէին: Արօնի կողմանէ ամենեւին փոփոխութիւն չըրին, Տիւրոսի Մեւքարդը իրենց գլխաւոր ատուածը կը համարէին եւ անոր մեհեանը բնօրինակը տանէին: Միայն կառավարութիւնը բոլորովին ազնուականաց ձեռքն անցաւ: Թագաւորի տեղ երկու դատաւոր (սովետ) դրուեցան, որոնք ծերակուտին խորհրդականութեամբն ու հաւանութեամբը հասարակաց իրերը կը կարգադրէին ու դատաստանական խնդիրները կ'որոշէին: Եթէ դատաւորներուն ու ծերակուտին մէջ տարաձայնութիւն մը մտնէր, ժողովուրդը ժողովքի կը կանչուէր եւ խնդիրն անոր վճռուիլ կը հաստատուէր:

3. Նոր կանգնուած պետութեան հոգին վաճառականութիւնն էր, եւ որովհետեւ Միջերկրական ծովուն արեւելեան կէսը Տիւրացիք ու Յոյնք բռնած էին, Կարբեղոնացիք ջանացին որ մնացած արեւմտեան կէսն իրենց սեփականեն: Եւ իրօք յարատեւութեամբ ու բախտով քիչ ժամանակուան մէջ Սպանիայի Եբրոյ գետին բերնէն սկսեալ մինչեւ Եգիպտոսի արեւմտեան կողմն եղած յունական Աիւրէնէ գաղթականութիւնը բոլոր ծովեզերները նուաճեցին, Յունաց բռնած տեղերէն զատ Միջերկրական ծովուն բոլոր կղզիներն իրենց իշխանութեան տակ առին ու վաճառականութեան յարմար տեղերը գաղթականութիւններ հաստատեցին: Նոյն իսկ Սիկիլիայի վրայ ալ քանի մը

¹ Բիւրոս փոխկիցերէն բերդ իսկ յունարէն եզան մօրթ կը նշանակէ: Ան երկրորդ նշանակութենէն շինուած է առասպելա թէ Դիդոյ՝ Տիւրոսէն Ափրիկէ փախչելով՝ տեղացիք իրեն միայն եզան մօրթի մը բռնած տեղը շնորհեցին: Իսկ Դիդոյ եզան մօրթին մազերէն առասան շինեց ու տեղացիները ստիպեց որ գաղանց համեմատ ան եզան մօրթին առասանին բռնած բոլոր տեղը իրեն թողուն, եւ հոն շինեց Կարբեղոնը: Ետքէն Լիբիայի թագաւորը զինքը կին առնուլ կ'ուզէր, եւ աս թագաւորը զորաւոր ու նոր տէրութեան փառազատը բերելով Կարբեղոնացիք զինքը ստիպեցին որ աս ամուսնութեան հաւանի: Սակայն Դիդոյ աս բռնիս մեծ ընդդիմութիւն ունենալով՝ ազատեալու համար ինք զինք սպաննեց. ժողովուրդն ալ զինք աստուածացուց: Դիդոյ ըստ ինքեան Փիւնիկեցւոց գիցուհի մըն է:

կէտեր բռնեցին գաղթականութիւններ հաստատելով : Ափրիկէի մէջ եղած փրկիկեցի գաղթականութիւններն (ինչպէս Ուտիկէ, Հատրումեդոն եւ այլն) չկրցան նուաճել միայն ստիպեցին որ իրենց գլխաւորութիւնը ծանչնան : Աս նուաճուած երկիրները չէ թէ միայն վաճառականութեան կը ծառայէին, հապա կարքեդոնի պահպանութեան միջոցներն ալ կը մատակարարէին : Սպանիայի սսկոյ ու արծաթի առատ հանքերը՝ յաղթ նաւատորմիդներ շինելու ու զօրք վարձելու կ'օգնէին, Նումիդիան՝ անվեհեր հեծեալազօր, Բալէարեան կղզիները՝ ծարտար պարսաւորներ, եւ Սպանիան՝ անյաղթ հետեւակազօր կու տային :

4. Մինչեւ հիմակ ունեցած աղբիւրնիս կարքեդոնացւոց աւելի վերջի ժամանակները Յունաց ու Հռոմայեցւոց հետ ունեցած յարաբերութիւնները կը պատմեն, իսկ անկէջ յառաջ նոյն տէրութեան գործածներուն վրայ, եւ թէ ինչպէս Միջերկրական ծովուն արեւմտեան կղզիներն ու ծովագէրները բռնեց, գրեթէ ամենեւին յիշատակութիւն մը չեն ըներ : Կարքեդոն պատմութեան մէջ մտած ատեն արդէն բարձրութեան վերջի ծագն է ու ծովու թագուհի : Իր առջի պատերազմներուն վրայ միայն քանի մը զրոյցներ պահուած են : Առաջին պատերազմը Լիբիացւոց հետ եղած է, որովհետեւ Կարքեդոնացիք Ափրիկէ գաղթած ատեն՝ իրենց քաղքին երկիրը տեղացի իշխաններէն տարեկան հարկ տալու պայմանաւ ընդունեցան : Երբոր քիչ մը կարգաւորուեցան, ուղեցին ան դժուարին բեռը վրաներնէն նետել, բայց առջի անգամ ձախողեցաւ, յաղթուեցան եւ ստիպուեցան հարկը շարունակել : Ան ատենը Կարքեդոնացիք զէնքն իրենց արեւմտեան կողմը բնակող Մաւրիտանացւոց ու Նումիդացւոց դէմ դարձուցին, եւ յաջողութեամբ շատ աշխարհակալութիւններ ըրին ան կողմերը : Ասոր վրայ քաջայերուած երկրորդ անգամ Լիբիացւոց լուծը խզեցին, եւ Ափրիկէի մեծ մասին տէր եղան : Բայց ասով՝ իրենց արեւելեան կողմը եղած յունական կիւրենէ քաղքին մօտեցան, որն որ սահմաններու նկատմամբ խնդիր հանեց : Երկու կողմը միաբանեցան, կ'ըսէ զրոյցը, որ մի եւ նոյն ատեն

կարքեդոնէն ու կիւրենէէն երկ' երկու երիտասարդներ ելլեն, եւ ուր որ իրարու հանդիպին ան տեղը երկու քաղաքներուն սահմանագլուխն ըլլայ: Կարքեդոնացւոց մարդիկները՝ Փիլեն ըսուած երկու եղբարքը՝ աւելի արագընթաց ըլլալով շատ յառաջ գացին: Իսկ կիւրենացի երիտասարդը սկսան ըսել որ Փիլենեանք ժամանակէն յառաջ Կարքեդոնէն ելած են, եւ չէին ուզեր իրարու հանդիպած տեղը սահմանագլուխ ընդունիլ, եթէ անոնք՝ իրենց արդարութիւնը ցուցնելու համար ան տեղն իրենք զիրենք ողջ ողջ չլծաղեն: Ասոր զիջան հայրենասէր Փիլենեանք, եւ երախտագէտ Կարքեդոնն անոնց գերեզմանին վրայ երկու բազին կանգնեց ու անոնց աստուածային պաշտօն տուաւ: Աս փիլենեան բազինները մինչեւ վերջը Կարքեդոնացւոց արեւելեան սահմանագլուխ մնացին, իսկ արեւմտեան սահմանագլուխն եղած էին Հերակլի արձանները:

5. Կարքեդոնացիք Յունաց հետ պատերազմի՝ առջի անգամ Պարսից աշխարհակալութեան ատենը բռնուեցան: Երբ որ Կիւրոս բոլոր Փոքր Ասիայի տիրեց եւ Փովկիացիք պարսկական լուծին տակ չմտնելու համար Կորսիկա կղզին գաղթեցին՝ Կարքեդոնացիք զանոնք անկէց վաճառելու համար Ետրուրիացւոց հետ միաբանեցան ու վրանին գացին. իրենք յաղթուեցան (536), բայց Փովկիացիք ալ ան յաղթութիւնն այնպէս մեծ կորստով գնեցին, որ մէյ մ'ալ նոյնպիսի յաղթութիւն մը գնելու չստիպուելու համար կղզին թող տուին ու Գաղղիայի հարաւային կողմը Մասսիլիա (հիմակուան Մարսէյլ) քաղաքը շինելով՝ հոն գաղթեցին: Աւելի ձախող եղան Սիկիլիայի՝ Յունաց հետ ունեցած պատերազմներն, որոնք գրեթէ երկու հարիւր տարի տեւեցին եւ Կարքեդոնի կործանման առջի հարուածը տուին:

6. Իտալիայի եւ գլխաւորաբար Սիկիլիայի վրայ Յոյներն հին ժամանակները շատ գաղթականութիւններ հաստատեցին որոնք ան կողմերը գրեթէ բռնած էին: Ամենէն երեւելի գաղթականութիւնը Սիրակուսայինն էր, կղզւոյն արեւելեան ծովեզերաց վրայ, որն որ շատ յարմար ու զօրաւոր նաւահանգիստ մ'ու-

ներառելով եւ իրեն երկիրը շատ բերրի բլլալով շուտ մեծցաւ ու զօրացաւ: Չիգիտցուիր թէ երբ Կարքեդոնացիք ալ Սիկիլիայի արեւմտեան կողմը (Մոտիա, Սոլոյիս ու Պանորմոս) գաղթականութիւնները հաստատեցին. աս ստոյգ է որ ի սկզբանէ Սիրակուսացւոց եւ իրենց մէջ նախանձաւորութիւն կար եւ երկուքն ալ կը ջանային առանձին ամբողջ կղզւոյն տիրելու: Կարքեդոնացիք առջի փորձը փորձեցին երբոր Պարսից Քսերքսէս թագաւորը ահագին բանակաւ մը Յունաստան կ'արշաւէր յոյն ազգը բոլորովին ջնջելու համար: Կամ Քսերքսէսէն յորդորուելով (ինչպէս Գիոգորոս Սիկիլիային կը պատմէ) եւ կամ Ագրադանդացիներէն վաճառուած Հիմերայի իշխանէն օգնութեան կանչուելով (ինչպէս Հերոդոտոս կը զրուցէ)՝ Կարքեդոնացիք տեսնելով որ իրենց վախճանին հասնելու յարմար ժամանակ է, որովհետեւ Յունաստանի Յոյները Պարսից հետ պատերազմի բռնուած բլլալով իրենց գաղթականութիւններուն չէին կրնար միտ դնել, բաղմաթիւ (300,000°) զօրքով Սիկիլիա անցան ու Հիմերա քաղաքը պաշարեցին: Գեղոն Սիրակուսայի իշխանը 50,000 զօրքով քաղքին օգնութեան փութաց եւ (Սաղամինայի պատերազմին օրը) Կարքեդոնացւոց այնպէս չարաչար յաղթեց, որ ամէնքը ջարդուեցան, Ամիկար զօրավարն ինկաւ, ու բոլոր նաւերը այրեցան (480): Աս մեծ պարտութեան լուրը Կարքեդոնացիները վհատեցուց, որոնք անմիջապէս պատերազմին ծախքը վճարելով՝ խաղաղազուութիւնը գնելու փութացին:

7. Լթթմանասուն տարի հանգարտ կենալէն ետքը՝ Սելինացիք Սիրակուսայի հետ կռիւ ունենալով իրենց օգնութեան կանչեցին Աթենացիները, եւ երբ որ ասոնք Սիրակուսայի առջեւ բոլորովին ջարդուեցան՝ Սիրակուսացւոց վրէժխնդրութենէն վախնալով՝ Կարքեդոնացւոց դիմեցին, որոնք անմիջապէս մեծ բանակաւ մը Սիկիլիա անցան ու կամաց կամաց բոլոր արեւմտեան ու հարաւային ծովեզերքին տիրեցին: Սիրակուսացիք մէջերնին ներքին կռիւներ ունենալով թշնամւոյն յառաջ երթալը չկրցան արգելել եւ եթէ քանի մ'անգամ Կարքեդոնացւոց բանակին մէջ ժանտ-

ախտ չմտնէր՝ ասոնք բոլոր կղզւոյն պիտի տիրէին։ Բայց երբ որ Գիտնեսիոս բռնաւորը Սիրակուսայի մէջ թագաւորեց ու ինք զինք յապահովեցուց, ձեռք զարկաւ օտարականները կղզիէն վաճառելու, եւ քանի մը քաղաքներ ձեռքերնէն առաւ։ Կարքեդոնացիք՝ Սիկիլիա հզօր նաւատորմիղ մը խաւրեցին, որն որ Գիտնեսիոսը Սիրակուսա դառնալու ստիպեց եւ զինքը հոն պաշարեց։ Բայց Կարքեդոնացւոց բանակին մէջ նորէն ժանտախտ մտնելով, եւ գրեթէ զօրքին կէսը փճացրնելով՝ Գիտնեսիոս համարձակեցաւ անոնց վրայ յարձակելու ու այնպէս նեղ խոթեց, որ անոնց Հիմիլկոն զօրավարը ազատելու համար սպիպուեցաւ 300 տաղանդ տալ ու իր վարձկան զօրքը թշնամւոյն ձեռքը թողուլ (396)։

8. Լիրիացիք երբոր լսեցին որ Կարքեդոնացիք վարձկանազօրը թշնամւոյն ձեռքը մատնեցին ոտք ելան եւ գերիներն ալ իրենց հետ միանալով 200,000 հոգի Կարքեդոնը պաշարելու գացին։ Սակայն աղէկ առաջնորդ մը չունենալով եւ մէջերին միաբանութիւն չըլլալով շուտով ցրուեցան ու զսպուեցան։

9. Գիտնեսիոս ըրած յաղթութեանը վրայ գոհ չըլլալով ուզեց Կարքեդոնացիները Սիկիլիայէն բոլորովին վաճառել ուստի եւ նորէն պատերազմը սկսաւ. Կաբալայի քով Կարքեդոնացւոց Մագոն ծովապետին անանկ չարաչար յաղթեց, որ Մագոն իր քաղաքակիցներուն բարկութենէն վախնալով ինք զինք մեռցուց։ Կարքեդոնացիք Մագոնի որդին Մագոն կրտսերը Սիկիլիա խաւրեցին որն որ Կրոնիոնի քով Գիտնեսիոսի վրայ յաղթութիւն մ'ըրաւ, եւ ստիպեց զանի, որ պատերազմի ծախքը վճարելով խաղաղութիւնը գնէ։ Բայց Գիտնեսիոս քանի մը տարի ետքը նորէն պատերազմը սկսաւ, թէպէտ եւ յաջողութիւն մը չունեցաւ եւ երկրորդ տարին ալ մեռաւ։ Անոր որդւոյն Գիտնեսիոս կրտսերին ժամանակը Սիրակուսայի մէջ խռովութիւններ ելլելով՝ Կարքեդոնացիք իրենց աշխարհակալութիւնը նորէն սկսան եւ մինչեւ Սիրակուսայի դուռը հասան։ Ան ատեն Սիրակուսացիք Կորընթացւոց դիմեցին, որոնք Տիմուկոն զօրավարն օգնութեան խաւրեցին։ Փութ տեղ Կարքեդոնացիք անոր Սիրակուսա մտնելն արգելելու ջանացին. ծովու ու ցամաքի վրայ յաղթուեցան եւ Կրիմիսոս գետին քով

տուած ճակատի մէջ ալ չարաչար յաղթուելով՝ ու բոլոր պատերազմներէն աւելի մարդկորսնցընելով խաղաղութիւն խնդրեցին ու բոլոր յունական քաղաքներուն ազատութիւնը ճանչնալու յանձն առին (340):

10. Աս ժամանակներս հատարակապետութիւնը մեծ փառնքի մէջ ինկաւ Հաննոն հարուստ մարդու մը փառասիրութեամբը: Ասիկա Կարքեդոնի թագաւոր ըլլալ բաղձալով՝ իր հարստութեամբը 20,000 զերիներ գնեց եւ կ'ուզէր որ մը յանկարծ ծերակոյտը մեռցընել: Երբ որ աս իմացուեցաւ ուզեց լիբիացիները ոտը հանել ու անոնց օգնութեամբը Կարքեդոնի տիրել: Սակայն աս ալ չյաջողեցաւ, ձեռք ինկաւ ու չարաչար մահուամբ սպանուեցաւ:

11. Ագաթողի՝ Սիրակուսայի մէջ բռնանալէն ետքն իր իշխանութիւնը հաստատելու ու ժողովուրդը զբաղեցընելու համար զօրք ժողովեց որ Սիկիլիան Կարքեդոնացիներէն բոլորովին մաքրէ: Բայց Կարքեդոնացիք անոր յաղթեցին ու զինքը Սիրակուսայի մէջ պաշարեցին: Ան ատեն Ագաթող յանդուգն միջոցի մը ձեռք զարկաւ. նաւատորմով մը Ափրիկէ անցաւ (311) ու հոն չորս տարի այնպէս յաջող պատերազմներ ըրաւ, որ Կարքեդոնացւոց միայն իրենց մայրաքաղաքը մնացած էր: Միւս կողմանէ Սիրակուսացիք ալ զիրենք պաշարող զօրքը զարկին ու բնաջինջ ըրին: Բայց Սիկիլիայի մէջ քանի մը շփոթութիւններ ելլելով Ագաթող ստիպուեցաւ զօրաց վրայ իր որդին թողուլ ու ետ դառնալ, եւ երբ որ վերջէն նորէն Ափրիկէ եկաւ՝ տեսաւ որ զօրքն իր որդիէն ապստամբեր է: Մեծ աւարներու յոյս տալով կըցաւ զօրքը հանդարտեցընել, բայց աս անգամ Կարքեդոնացիներէն յաղթուեցաւ, եւ զօրքը թշնամեաց ձեռքը թող տալով Սիրակուսա փախաւ, ուր Կարքեդոնացւոց հետ խաղաղութիւն ըրաւ՝ անոնց առջի ստացուածները ետ տալով: Կարքեդոնացիք ալ խոստացան որ զինքն իր հակառակորդներուն դէմ պիտի պաշտպանեն (306):

12. Ագաթողին մահունէն ետքը Կարքեդոնացիք նորէն թշնամութիւններն սկսան ու յաղթութիւններով յառաջ կ'երթային: Իսկ Սիրակուսացիք ներքին խռովութեանց մէջ էին եւ ընելիքնին չէին գիտեր. վերջապէս զՊիւռոս՝ Եպիրոսի թագաւորն Ագաթողին փեսան, որն որ նոյն ատենը Իտալիա եկած էր Հռոմայեցւոց դէմ, օգնութեան կանչեցին:

Յաղթական բանակով եկաւ Պիւռոս եւ Կարբեդոնացիք մէկիկ մէկիկ բոլոր քաղաքները կորսնցուցին. Սիկիլիայի մէջ միայն Լիլիբէոն քաղաքն իրենց մնաց, եւ Պիւռոս ան ալ պաշարեց: Բայց քիչ մը վերջը պաշարումը վերցնելու ստիպուեցաւ, որովհետեւ իրեն հարստահարութեանցը համար Սիկիլիացիք զինքը թող տուն, ուստի ինքն ալ թողուց Իտալիա գնաց, ուր զինքը կը կանչէին (275): Անկէց ետքը Սերակուսացիք Հիերոնը զօրավար դրին, որն որ Կարբեդոնացուց վրայ քանի մը յաղթութիւններըրաւ, բայց ետքէն անոնց հետ միացաւ հասարակաց թշնամին հեռացնելու համար:

13. Հռոմայեցիք նոյն ատենները բոլոր հարաւային Իտալիան նուաճած էին, եւ կարգը Սիկիլիայի ու Իտալիայի միւս կղզիներուն եկած էր. (առիթ մը միայն կը փնտռէին անոնց վրայ ալ քալելու, եւ դիւրաւ ալ դատն): Երբ որ Սիրակուսացիք եւ Կարբեդոնացիք իրարու հետ Սիկիլիայի մէջ կը պատերազմէին, Մամերտացի աւազակ զունդ մը հարաւային Իտալիայէն Սիկիլիա մտաւ, Մեսսանա քաղքին տիրեց, բոլոր ժողովուրդը կոտորեց ու անկէց Սիկիլիացուց ու Կարբեդոնացուց սահմաններու մէջ ալ սկսաւ ասպատակութիւններընել: Հիերոն վրանին գնաց, անոնք ալ նեղ մտնելով մէկ մասը Կարբեդոնացիները, միւս մասն ալ Հռոմայեցիները օգնութեան կանչեց: Հռոմով եկան Հռոմայեցիք աւազակներուն օգնութեան, Մեսսանայի առջեւ Սիրակուսացիներն ու Կարբեդոնացիները զարկին, ու մինչեւ Սիրակուսա յառաջ գացին: Ասով երկու թշնամի աղգերը ստիպուեցան Հռոմայեցուց դէմ միաբանիլ: Սակայն Հիերոն խորամանկութեամբ անմիջապէս Հռոմայեցիներէն խաղաղութիւնը գնելով՝ (264) Կարբեդոնացիք առանձին մնացին: Քսանուիրեք տարի փոփոխ յաջողութեամբ Կարբեդոնացուց Համիլկար ու Հաննոյ զօրավարներն աս առջի Պունիկեան ըսուած պատերազմը (264—241) շարունակեցին եւ վերջապէս Եգատեան կղզիներուն քով Հաննոյ չարաչար յաղթուելով, Համիլկար ստիպուեցաւ խաղաղութիւնընել՝ Սիկիլիան բոլորովին թող տալով՝ ու 3400 եւբեան տաղանդ վճարելով (241):

14. Կարբեդոնացւոց Հռոմի հետ ունեցած առջի երկարատեւ պատերազմը չէ թէ միայն իրենց Սիկիլիան արժեց, այլ իրենց դրամական վիճակը բոլորովին վատթարացուց, անանկ որ չէին կրնար վարձկանազօրուն թողակը վճարել: Ասոր համար վարձկաններն ալ ոտք ելան, իրենց հետ միաբանեցին Կարբեդոնի նիզակակիցները, որոնք հարստահարութիւններէն ու անգութ կառավարութենէ ձանձրացած էին ու անոնց հետ Կարբեդոնը պաշարեցին: Կարբեդոնացիք՝ ասկէց աւելի մեծ նեղութեան մէջ մտած չէին. խսկրգրան Հաննոյ զօրավարն անոնց դէմ խաւրեցին, եւ երբ որ ասոր զէնքերը ձախող կ'երթային՝ տեղը Համիլկար Բարկասը դրին, որն որ մեծ աշխատութեամբ երեքամեայ պատերազմը յաջողութեամբ լմնցուց ու ապրտամբները նորէն նուաճեց (240—238): — Աս պատերազմին ատենը Հռոմայեցիք Սարդինիա ու Կորսիկա կղզիներն ալ Կարբեդոնացիներէն առին:

15. Համիլկարին հակառակորդները զանիամբաստանեցին որ ինք իր գլխուն վարձկանազօրուն մեծ թողակ խոստացած եւ ասով ապստամբութեան պատճառ եղած է, որն որ իրենց Սարդինիա կղզին արժեց: Համիլկար ժողովրդեան ապաւինեցաւ, եւ մեծերուն մէկ մասն ալ շահելով՝ դատաստանէն ազատեցաւ: Ասկէց ելան երկու կողմնակցութիւններ՝ ազնուապետական կողմնակցութիւն մը Հաննոյի տակ, եւ ռամկապետական կողմնակցութիւն մը Համիլկարին տակ:

16. Հայրենեաց կորուստն ուրիշ տեղէն լեցրնելու համար եւ աւելի եւս ինք զինք իր հակառակորդներէն յապահովցընելու համար՝ Համիլկար ձեռք զարկաւ Սպանիան բոլորովին Կարբեդոնացւոց իշխանութեան տակ նուաճելու: Ինք 9 տարւան մէջ եւ իրեն մահուանէն ետքն իր Աստրուբաղ փեսան 8 տարւան մէջ կէս մը դաշինքներով, կէս մ'ալ պատերազմով բոլոր հարաւային Սպանիան Կարբեդոնի իշխանութեան տակ դրին: Երբոր Աստրուբաղ՝ Իբերոս գետը հասաւ՝ նեղսիրտ Հռոմայեցիներն իրենց հակառակորդին շատ մեծ նալէն վախնալով մէջը մտան եւ Աստրուբաղ ալ խոստացաւ որ Իբերոս գետը չ'անցնիր, ու անկէց վար եղած Սագունտոս յունական քաղքին իբրեւ Հռոմայեցւոց նիզակակիցին փնաս մը չ'հասցըներ: Անկէց ետքը Աստրուբաղ Սպանիայի մէջ ուրիշ քաղաքներէն զատ արեւելեան ծովեզերքը՝ նոր Կարբե-

դոն քաղաքն ալ շինեց իբրեւ Սպանիայի մայրաքաղաք ու զանի աղէկ ամրացուց:

17. Ասորուբաղ դաւաճանութեամբ սպաննուելով (221), իրեն յաջորդեց Համիլիարին 26 տարուան քաջ սրդին Աննիբաղ, որն որ Հռոմայեցւոց դէմ պատերազմը նորէն յարուցանելու համար Սաղունտոն քաղաքը պաշարեց եւ 8 ամսուան մէջ առաւ ու կործանեց: Ասով սկսաւ երկրորդ Պունիկեան պատերազմը որն որ 17 տարի տեւեց (218—201): Աննիբաղ ուղեց պատերազմը թշնամոյն երկրին մէջ վարել, ուստի Ափրիկէն ու Սպանիան ապահովցրնէին ետեւ անյաղթելի դժուարութիւններով Իտալիա անցաւ եւ Հռոմայեցւոց վրայ չորս մեծ յաղթութիւններ ընելով (Տիկինոս դետին քով 218ին, Տրեբիայի քով նոյն տարին, Տրասիմինեան լճին քով 217ին եւ Կաննէի քով 216ին) Իտալիայի մեծ մասին տիրեց: Բայց փոխանակ անկէց ետքն, անմիջապէս Հռոմի վրայ քալելու, որն որ ամենեւին զօրք չունէր եւ յուսահատութեան վիճակի մէջ էր՝ Կապուա գնաց ձմերեց, ու իր զօրքը մեղկացուց: Ասով Հռոմայեցիք ժամանակ գտան եւ զօրք ժողովելով Աննիբաղին առած տեղերուն մէկիկ մէկիկ նորէն տիրեցին ու թշնամոյն կողմն անցած Իտալացի ցեղերը նորէն իրենց հետ միացուցին: Աննիբաղ նեղ մտաւ, որովհետեւ իրեն զօրքը շատ տկարացած էր. Կարթեգոնէն օգնութիւն խաբուեցաւ, բայց ան զօրքը առանց յաջողութեան՝ Սարդինիան նորէն նուաճելու փորձ ընելով՝ փճացաւ. Մակեդոնիայի Փիլիպպոս թագաւորին հետ նիզակակցութիւն ըրաւ, բայց ան ալ Հռոմայեցիներէն յաղթուելով ետ քաշուեցաւ: Սակայն եւ այնպէս պատերազմը առանց մեծ ճակատի մը Հարաւային Իտալիայի մէջ փոփոխ բախտով շարունակեց: Աննիբաղին եղբայրը Ասորուբաղ Սպանիայէն զօրքով օգնութեան կու գար. Հռոմայեցիք իմանալով դիմացն ելան Ետրուրիայի մէջ զօրք զարկին զինքն ալ սպաննեցին (207): Անկէց ետքը Հռոմայեցիք իրենց մտադրութիւնը Սպանիայի վրայ դարձուցին, քանի մրտաբան մէջ ան թերակղզւոյն տիրեցին եւ Սկիպիոն զօրավարն անկէց Ափրիկէ անցնելով՝ Կարթեգոնի զօրքը զարկաւ փճացուց. Ատալիէ

եւ ուրիշ ամուր քաղաքներն առաւ ու սկսաւ Կարբե-
դոնի վրայ քալել : Կարբեդոնացիք զարհուրած զինա-
դադար բրին ու Աննիբաղը ետ կանչեցին, որն որ մեծ
ցաւով Իտալիան թողուց (203) եւ իրեն կամայոր դէմ
ժողովրդէն ստիպուած Ափրիկէ դառնալուն երկրորդ
տարին Ջամայի քով զարնուեցաւ, ու չարաչար յաղ-
թուեցաւ : Ան առեն Կարբեդոնացիք Աննիբաղէն յոր-
դորուած խաղաղութիւն բրին՝ Ափրիկէէն դուրս ու-
նեցած բոլոր երկիրները Հռոմայեցւոյ թողլով, 10,000
տաղանդ 50 տարւան մէջ վճարելով, բոլոր փիղերն ու
պատերազմի նաւերը (բաց ի տառը նաւէ) տալով եւ
դաշինք դնելով որ անկէց ետքը առանց Հռոմայեցւոյ
հրամանին պատերազմ պիտի չվարեն (201) :

18. Կարբեդոնին աս երկրորդ Պունիկեան պա-
տերազմէն կրած դժբախտութեան պատճառը գլխա-
ւորաբար ներքին կառավարութիւնն էր, որն որ մոլե-
գին ռամկին ձեռքն ինկած էր, եւ ներքին կողմնակի-
ցութիւնները, որոնք Աննիբաղին ընթացքը կ'արգե-
լէին : Պատերազմէն ետքը Աննիբաղ՝ ամենէն մեծա-
րուած՝ կառավարութեան գլուխն անցաւ եւ իր իմաս-
տութեամբն ու խոհեմութեամբը Հայրենեաց վերքը
կարելի եղածին չափ բժշկեց, տէրութեան գանձը նու-
րէն լեցուց եւ սահմանագրութիւնը կարգաւորելու
ձեռք զարկաւ : Կարբեդոնը առջի մեծութեան դարձը
ներու համար ուղեց Ատրւոյ Անտիոքոս թագաւորին
հետ Հռոմի դէմ՝ նորէն պատերազմ բանալ, բայց իր
հակառակորդներն աս միտքը Հռոմայեցւոյ մատնելով՝
ստիպուեցաւ Անտիոքոսին քով փախչիլ եւ անկէց
Բիւթանիայի Պրուսիաս թագաւորին քովը, ուր թոյն
առնելով Հռոմայեցւոյ ձեռքն իյնալէն ազատեցաւ
(183) : Իսկ Կարբեդոն Աննիբաղին հեռանալէն ետքը
Հաննոնեան ու Ամիկարեան կողմնակցութեան կռիւ-
ներուն հանդիսարան մ'եղաւ, որոնք կը ջանային կա-
ռավարութեան սանձերն առանձին ձեռք առնելու :

19. Մասինիսսա Նումիդիայի թագաւորը՝
Հռոմայեցւոյ նիզակակիցը՝ Կարբեդոնացւոյ ներքին
խռովութիւնները դիտելով՝ եւ գիտնալով որ առանց
Հռոմայեցւոյ հաւանութեան պատերազմ չեն կրնար
ընել՝ մէկիկ մէկիկ անոնց երկիրները կը յափշտակէր :

Փուճ տեղ Կարբեդոնացիք Հռոմայեցւոց կը բողոքէին, ասոնք Մասինիսսան աւելի եւս կը գրգռէին: Երբոր Մասինիսսա իրենց ամենէն պաշտօնէր ու բազմամարդ երկիրներէն ալ մաս մ'առաւ, ու Կարբեդոնի մէջ իրեն կողմնակցութիւն մը գնեց՝ Կարբեդոնացիք չկրցան դիմանալ, անոր կողմնակիցները վաճառեցին ու պատերազմի ելան, սակայն յաղթուեցան (151): Հռոմայեցիք ասոր կը սպասէին որպէս զի Կարբեդոնը բոլորովին մէջ տեղաց վերցընեն: Եղած պատերազմը դաշնաց հակառակ համարելով՝ Կարբեդոնի դէմ պատերազմ հրատարակեցին: Սարսափեցան Կարբեդոնացիք, որովհետեւ ոչ նաւ ու ոչ զօրք ունէին. Հռոմ դեսպան խաւրելով իրենք զիրենք պատրաստ ցուցին ամէն բան ընելու եւ Հռոմայեցւոց պահանջածին համեմատ 300 պատանդ ու իրենց բոլոր զէնքերը տուին: Բայց Հռոմայեցիք անկէջ ետքը հրամայեցին, որ Կարբեդոնէն ալ ելեն, որովհետեւ քաղաքը կ'ուզեն կործանել: Աս բանս չէին կրնար յանձն առնուլ Կարբեդոնացիք եւ թէպէտ բոլորովին անզէն՝ միտքերնին դրին որ մինչեւ վերջի մարդը Հայրենիքը պաշտպանեն. եւ իրօք 4 տարի քաջութեամբ ամէն յարձակումներուն դէմ դրին, բայց վերջապէս Հռոմայեցւոց զօրավարը Սկիպիոն կրտսեր՝ առջի Սկիպիոնին որդին յաղթեց, գրեթէ բոլոր ժողովուրդն իյնալէն ետեւ քաղաքն առաւ ու կրակ տուաւ: Տասնութօթր օր տեւեց կրակը եւ ետքը կրակին խնայածը Հռոմայեցիք փրցուցին ու աւերակաց կոչաւ մը դարձուցին (146): Ասանկ երկրէս աներեւոյթ եղաւ Կարբեդոն քաղաքն ու տէրութիւնը որն որ երբեմն Մեջերկրական ծովուն սեղ թագուհին էր:

ՀԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՄԱՐԴՈՒ ՍՏԵՂԾՄԱՆԷ ՄԻՆՁԵՒ ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ՀՈՌՄԷԱԿԱՆ
ՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԿՈՐԾԱՆՈՒՄԸ

ԵՐԿՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆ

ԱԶԳԱՅ ՅՐՈՒԵԼԷՆ ՄԻՆՁԵՒ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ ՄԵԾԻՆ
ՄԱՀԸ

ԵՐՐՈՐԴ ՄԱՍ

ԵՒՐՈՊԱ

ԱԵՐԻՆ ՀԱՅԵՑՈՒԱԾ ՄԵ

1. Եւրոպա ինչ սահման ունի եւ ինչ երկիր է: — 2. Եւրոպայի բնակիչները որոնք են: — 3. Հին Եւրոպացիք ինչ տեսակ բաղադրակրթութիւն ունեին:

1. Եւրոպա թերակղզի մըն է արեւելեան կողմը միայն Ասիայի Սիպիրիայի հետ միացած, հիւսիսային կողմը սահման ունի սառուցեալ ծովն, արեւմտեան կողմը Ատլանտեան օվկիանոսն ու հարաւային կողմը Միջերկրական ծովը: Երկրիս ամենէն պզտիկ մասն է, բայց միանգամայն ամենէն զօրաւորն, ամենէն կրթութեալն ու համեմատութեամբ ամենէն բազմամարդը: Ըստ մեծի մասին բարեխառն գօտւոյն տակ ըլլալով՝ Ասիայի ու Աֆրիկէի պէս այնչափ շատ, բազմատեսակ ու գեղեցիկ բոյսեր ու անասուններ չունի, բայց՝ բաց անկէց որ բոլոր երկիրը երկրագործութեան յարմար է, շատ նաւելի գետեր, լճեր, խորշեր ու ծովեր ունենալով՝ երթեւեկութեան ու հաղորդակցութեան մեծ դիւրութիւն ունի: Իսկ բնակիչքը մտաց զօրութեան ու բեղմնաւորութեան կողմանէ երկրիս միւս մասերուն բնակիչները շատ կը գերազանցեն: Տէրութեանց կազմութիւնը, գիտութիւնները, մեքենական ու գեղեցիկ արուեստներն ու վաճառականութիւնը ստոյգ է արեւելք ծնած են, սակայն Եւրոպայի մէջ կերպաւորուած ու մեծ կատարելութիւն ստացած են: Աս մտաւոր առաւելութեամբ եւ գերազանց ռազմագիտութեամբ ու զէնքերով՝ Եւրոպացիք չէ թէ միայն միշտ ամէն օտար աշխարհակալներու դէմ կեցան՝ հապա

նաեւ գիւտերով, աշխարհակալութեամբ կամ գաղթականութիւններով ու վաճառականութեամբ իրենց իշխանութիւնն եւ անով քաղաքակրթութիւնն ալ միւս երկիրներու վրայ տարածեցին:

2. Եւրոպացիք հնուցմէ չորս գլխաւոր ազգերէ կը բաղկանան, այսինքն Սարմատներէ կամ Սլաւներէ, Գերմաններէ, Վեդդերէ կամ Գաղղիացիներէ եւ Յոյներէ: Ասոնք ամէնքն ալ Յաբէթի զաւակներէն յառաջ եկած են ու Ասիայէն Եւրոպա գաղթած: Սարմատական կամ սլաւական կամ սիւ-թական ցեղերը՝ հիւսիսային արեւելեան կողմը Պալգան լեռներէն ու Սեւ ծովէն մինչեւ հիւսիսային սառուցեալ ծովն, արեւմտեան կողմը մինչեւ Վիսդուլա գետ տարածուած էին. Գերմանացի ցեղերը՝ Վիսդուլա գետէն մինչեւ Ռենոս գետ՝ Սկանդինաւեան կղզիներն ալ մէկտեղ առած. Գաղղիացի+ կամ Գաղտրացի+ կամ Վեդդերը՝ Ռենոս գետէն մինչեւ Ալպանդեան ուղիքանոս ու բրիտանական կղզիներուն վրայ. իսկ յռնական ցեղերը արեւելեան հարաւային կողմը՝ Պալգան լեռներէն վար իտալական ու յունական թերակղզիներու ու անոնց ծովերու մէջ եղած կղզիներու վրայ: Ասոնցմէ զատ Եւրոպայի արեւմտեան հարաւային կողմը սպանիական թերակղզւոյն վրայն, յայտ ժամանակները Վեր+ կամ Իբերիացի+ գաղթած էին եւ Իտալիայի արեւմտեան հիւսիսային կողմերն անոնց ցեղակից Լիկո-թեան+ կամ Լիկիացի+: Բայց աս գլխաւոր ազգերը միշտ միութիւն մ'ունեցած չեն, այլ ըստ մեծի մասին մանր մանր, շատ անգամ իրարմէ անկախ ու բռնորովին զատուած ցեղերու բաժնուած էին:

3. Եւրոպացիք որչափ որ ի սկզբան բնական պարզութիւն ու ստորին աստիճանի քաղաքակրթութիւն մ'ունէին, երբեք բարբարոսութեան կամ վայրենութեան մէջ չէին ինկած: Կարգաւորեալ քաղաքային ու բնտանեկան կեանք կը վարէին, քաղաքներու մէջ կը բնակէին ու առ հասարակ ամէն տեղ երկրագործութեան կը պարապէին: Աստուծոյ գաղափարն աւելի կամ նուազ պայծառութեամբ միշտ ունէին, եւ անոր պաշտամունքը մեծ հանդիսութիւններով ու երգերով կը կատարէին: Առ հասարակ զըսարթ բնութիւն ունենալով տօները շատ կը սիրէին ու

բանաստեղծութիւնն ամենուն քովը շատ ծաղկած էր : Եւրոպացւոց, ինչպէս գրեթէ բոլոր Յարեթեանց, ուրիշ էական նկարագիր մ'ալ էր աներկիւղ ձեռնա-մխուժիւնն ու ազատականութիւնը : Իրենց առջեւ անկարելի բան չկար, ամէն բանի ձեռք կը զարնէին, սահման չէին ձանձնար : Տիրապետները կամ բռնաւորներն իրենց միշտ ատելի ու անտանելի եղած են. կառավարութեան մէջ ժողովուրդը միշտ մասկ'ունենար : Ասով եղաւ գլխաւորաբար, որ այնչափ յառաջացան քաղաքակրթութեան, արուեստից եւ գիտութեանց մէջ մինչեւ իրենց քիչութեամբն ալ աշխարհքիս հրամանատար ու օրէնսդիր եղան :

Եւրոպական պատմութիւնն ու կրթութիւնն Յոյներով կը սկսի, որոնց յաջորդեցին Հռոմայեցիք եւ ետքէն միւս եւրոպական ազգերը :

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա.

Յ Ո Ւ Ն Ա Ս Տ Ա Ն

Յօդոռած Ա.

1. Յունաստանի սահմանները որոնք են. ինչ երկիր է : — 2. Յունաստան քանի կը բաժնուի : — 3. Հիւսիսային Յունաստանն ո՞ր է եւ քանի կը բաժնուի : — 4. Միջին Յունաստանն ո՞ր կ'իյնայ եւ քանի կը բաժնուի : — 5. Բանի գաւառ ունի Պեղոպոննէս եւ որոնք են : — 6. Որոնք են Յունական կղզիները : — 7. Յոյք ուստի՞ յառաջ եկած են : — 8. Որոնք եւ ինչ տեսակ ժողովուրդ էին Պեղասպացիք : — 9. Պեղասպացիք ինչ կառավարութիւն եւ ինչ կրօն ունէին : — 10. Փիւնիկեցիք ու եգիպտացիք Պեղասպացւոց հետ ինչ յարաբերութիւն ունեցան, եւ Յունաստան ինչ դաղթականութիւններ խաւրեցին : — 11. Որոնք են Հելլեններն եւ ինչպէս տարածուեցան :

1. Յունաստան՝ եւրոպական կրթութեան որոցը՝ եւրոպայի հարաւային արեւելեան կողմը կ'իյնայ ու թերակղզի մը կը կազմէ : Միայն հիւսիսային կողմը ցամաք երկրին հետ կապուած է, ուր սահմանն է՝ Հեմոս (Պալդան) լեռները եւ կամ աւելի յատկապէս Կերաւնեան ու Կամպունեան լեռները. իսկ միւս երեք կողմերը՝ Միջերկրական ծովը բազմաթիւ խորշեր շինելով կը պատէ : Երկիրը լեռնային է բայց բերրի ու ծաղկաւետ, անհամար գետերէ ոռոգուած է եւ սքանչելի դիրքեր ունի : Օդը քաղցր է եւ վրան պայծառ ու զուարթ երկինք մը կը ձգուի :

2. Յունաստան արդէն շատ պզտիկ է, այսու ամենայնիւ միութիւն մը չէր կազմեր, այլ զանազան մանր երկիրներու կամ տէրութիւններու բաժնուած էր, որոնց սահմանը երբեմն մայրաքաղաքին սահմանէն անդին չէր երթար: Բնութենէ երեք մասերու կը բաժնուի, հիւսիսային ցամաք երկրի, հարաւային թերակղզւոյ մը, որն որ ցամաքին հետ հիւսիսային արեւմտեան կողմը նեղ պարանոցով մը միայն կը կապուի, եւ երկրին բոլորախօր՝ մանաւանդ արեւելեան կողմն եղած կղզիներու. բայց պատմաբանօրէն Յունաստան չորս գլխաւոր բաժանմունք ունի՝ Հիւսիսային Յունաստան, Միջին Յունաստան կամ Հելլադա, հարաւային Յունաստան կամ Պելոպոննէս եւ կղզիները:

3. Հիւսիսային Յունաստանը հիւսիսային կողմը կերականն ու կամպունեան լեռները սահմանուին, եւ հարաւային կողմը Մալեան ու Ամբրակեան ծովածոցներէն քաջուած գիծը: Իսկ միւս երկու կողմերը ծով է: Երկու գաւառներէ կը բաղկանայ՝ Եպիրոսէ ու Թեսսաղիայէ, որոնք Պիւդեան լեռանց շղթայովն իրարմէ կը բաժնուին: Թեսսաղիա արեւելեան կողմն է, իսկ Եպիրոս՝ իր Գոդոնայի ամենէն հին պատգամաւ տեղւով արեւմտեան կողմը: Աս գաւառները մէջերնին միութիւն մը չունէին, այլ դարձեալ իրենց մէջը մանր մանր տէրութիւններու կամ գաւառներու կը բաժնուէին:

4. Միջին Յունաստան կամ բուն Հելլադա՝ հիւսիսային կողմը հիւսիսային Յունաստանն ունի իսկ միւս երեք կողմերը ծով. միայն հարաւային արեւելեան կողմը կիրճով մը Պելոպոննէսին հետ կը միանայ: Ութը գլխաւոր տէրութիւններու կը բաժնուէր, որոնք արեւմուտքէն արեւելք կարգաւ համբերով հետեւեալներն են. Ախաւնանիա՝ Ամբրակիա մայրաքաղաքով. Ետոլիա՝ Թերմուս գլխաւոր քաղաքով. Գորիս՝ չորս պզտիկ քաղաքներով (որոնք Գորական Տետրապոլիս կ'ըսուին). Լոկրիս՝ որն որ երկու բաժնուած էր, մէկ մասը Ետոլիայի արեւելեան կողմն էր Ամփիսսա ու Նաւպակտոս քաղաքներով, միւս մասն ալ Եւբեան ծովուն քով Ոպուս գլխաւոր տեղւով. Փոլկիս՝ որուն մէջ են Պառնաս լեռն ու Գեղփիս Յու-

նաց գլխաւոր պատգամատեղին. Բէովտիա՝ Թեբէ գլխաւոր քաղքով. Մեգարիա՝ Մեգարա քաղքով. (բնակիչներն իրենց բնութեան համար գէշ անուն ունէին. անմիտ ծիծաղն՝ հիները մեգարեան ծիծաղ կ'ըսէին եւ շինծու լացքը՝ մեգարեան արցունքը). Ատտիկէ՝ բոլորովին արեւելեան կողմը [Թերակղզւոյ մը պէս երկնցած՝ Աթէնք մայրաքաղքով:

5. Պեղոպոննէան ալ, որն որ գրեթէ կղզի մըն է եւ միայն նեղ (Իսթմոս) պարանոցով մը Մեգարիոի հետ միացած՝ 8 գլխաւոր գաւառ կամ տէրութիւն ունէր. Արկադիա՝ միջավայրը բռնած էր Մանդինէա քաղքով. ասոր արեւմտեան կողմն էր Եղիա՝ Ողիմպիա քաղքով ուր ողիմպեան ըսուած համբաւաւոր խաղերը կը խաղացուէին. հիւսիսային կողմը Աքայիա՝ Եգիոն քաղքով. ասոր արեւելեան կողմը Սիկիոն՝ համանուն քաղքով. Կորինթիա՝ հիւսիսային արեւելեան կողմը՝ Մեգարայի դրացի՝ Կորընթոս մեծ վաճառաշահ, արուեստագէտ ու ամուր քաղքով, որն որ Պեղոպոննէսին բանալին էր. Մեսսենիա՝ հարաւային արեւմտեան կողմը [Թերակղզի մը. Լակոնիա՝ հարաւային արեւելեան կողմը նոյնպէս [Թերակղզի մը Սպարտա կամ Լակեդեմոն մայրաքաղքով. եւ Արգոլիս՝ արեւելեան կողմը նոյնպէս [Թերակղզի մը Արգոս եւ Միւկենէ ամուր քաղաքներով:

6. Յունական կղզիները ըստ մեծի մասին ցամաքին բոլորտիքը խմբովին կը կենան, եւ կ'երեւայ որ երկրաշարժով մը կամ ջրին ողողելալը անկէց բաժնուած են: Արեւմտեան կողմը՝ Յոնիական ծովուն մէջ են՝ Կորկիրէ (Գորֆու)՝ համանուն քաղքով՝ Եպիրոսին գիմացը. Լեւկատիա (Ս. Մաւրա)՝ Ակաոնանիայի գիմացը. Իթակա՝ համանուն քաղքով նոյնպէս Ակաոնանիայի գիմացը. Կեփալէնէնիա (Գեֆալոնիա)՝ Լեւկատիայի ու Իթակայի քով. Չակինթոս (Չանդա)՝ համանուն քաղքով Եղիսի գիմացը. Սփակտերիա՝ Մեսսենիայի գիմացը, եւ Կիւթերիա (Չերիկոյ) հարաւային կողմը Լակոնիայի գիմացը: Աս եօթը կղզիները Յոնիական կղզիներ կ'ըսուին: — Արեւելեան կողմը՝ Եգէան ծովուն մէջ են՝ Եւբէա մեծ երկայնաձեւ կղզին Միջին Յունաստանին արեւելեան կողմը, որուն հետ

կամըջով մը կը միանայ. Կալաւրիա, Եգիպտոս ու Սա-
լամիա ալ Ատտիկէի ու Արգոլիսի շինած Սարոնի-
կեան ծովածոցին մէջ են: Արեւելեան Հիւսիսային
կողմը կան՝ Թասոս, Սամոթրակէ, Իմբրոս եւ Լեմնոս
կղզիները: Փոքր Ասիայի արեւմտեան ծովեզերաց վրայ՝
Լեմնոս՝ Միտիլենէ քաղքով եւ Քիոս, Սամոս ու Հոռ-
դոս համանուն քաղաքներով: Յունաստանի արեւե-
լեան հարաւային կողմը՝ Փոքր Ասիայի ու Եւրոպայի
մէջ տեղը կան՝ Աիկլատեան ըսուած կղզիներն, որոնց-
մէ անուանիւններն են՝ Դելոս, Նաքսոս եւ Պարոս կղզի-
ները: Ասոնցմէ վար է համբաւաւոր Արեաէ կղզին, որն
որ ամենէն յառաջ քաղաքակրթութիւն ընդունած
եւ Յունաց ահաւոր էր: Յունական դիցաբանութիւնն
աս կղզւոյն վրայ շատ բաներ կը պատմէ: Փոքր Ասիայի
հարաւային կողմն է Աիպրոս կղզին զորն որ Յոյնք կա-
նուխ ժամանակները բռնած էին:

7. Յունաց նահապետը՝ Յաբէթի Յաւան որ-
դին է, ուստի Յոյն անունն ալ քառած են¹: Յաւան
չորս սրդի ունեցաւ Եղիսա, Թարսիս, Գոդանիմ ու
Աիթիմ: Եղիսայէն յառաջ եկած են Եղիսայիք կամ
Հելլէնք. Թարսիսէն՝ Աիլիկեցիք ու Տիւրենացիք. Գո-
դանիմէն՝ Եպիրացիք ու Լիւրիկեցիք ու Աիթիմէն՝
Աարիացիք ու Մակեդոնացիք: Ասոնց ամենուն հայրե-
նիքը՝ ազգաց բաժնուելէն ետեւ՝ Փոքր Ասիա էր, եւ
անկէց կամաց կամաց ու հետզհետէ Եւրոպա ե-
կան ըստ մեծի մասին Հելլեոպոնտոսէն անցնելով.
Եղիսացիք Հիւսիսային Յունաստան դաղթեցին, Լիւ-
րիկեցիք ու Եպիրացիք՝ Գոդոնեան պաշտամունքով՝
Եպիրոս ու անկէց վեր. Մակեդոնացիք՝ կամ Աիտիա-
ցիք՝ նախ Արեաէ կղզին ու անկէց Թեսսալիային հիւ-
սիսային արեւելեան կողմը. Աարիացիք Յունական կղզ-
ղեաց վրայ. իսկ Տիւրենացիք՝ իսկզբան Միջին Յու-
նաստան արշաւեցին եւ ետքէն անկէց հալածուելով՝

1 Եւրոպացիք ու Հնդկիք՝ Յոյները Յաւանեան կ'անուանեն եւ նոյն իսկ
Յոյներն յառաջագոյն իրենք զիրենք Յաւոն(ացի) կ'անուանէին, ուս-
տի համաձայնութեամբ ելած է Յուն(իացի) եւ ասկէց ալ հայերէն Յոյն
բառը: Իտալացիք՝ իրենց գիմնը՝ Եպիրոսի մէջ տարածուած Գրեկ
լոյն ցեղէն անուելով զանոնք Գրեկ կ'անուանէին: Իսկ Յոյներն՝
վերջի ժամանակները սովորաբար իրենք իրենց Հելլէն անուն կու-
տային: Միեւնի հիմա բանասերները վերջան ցույցները որ աս Հելլէն,
Գրեկ, ինչպէս նաեւ Պելլագացի բառերն ուստի ելած են եւ կամ
ինչ կը նշանակեն:

կղզեաց վրայ ու Իտալիա տարածուեցան: Ասոնք երբ եւ ինչպէս եղած են չենք գիտեր. Յունաց պատմութեան սկիզբը մեզի շատ մութ է, որովհետեւ յոյն պատմագիրներն, որոնք իրենց ազգային պատմութեան միակաղբիւրներն են՝ նոյն առջի ժամանակներու վրայ մեզի ուրիշ բան չեն պատմեր բայց եթէ ժողովրդեան բերնէն ժողոված առասպելներ ու զրոյցներ:

8. Իսլոր յոյն պատմագիրներուն վկայութեան համեմատ Յունաստանի բնակիչներն ամենէն յառաջ Պեղասագացի կ'ըսուէին: Փոքր Ասիայէն Հելլեսպոնտոսի վրայէն Եւրոպա անցնելով՝ Թեսսաղիայի ու Եպիրոսի մէջ հաստատուեցան եւ անկէջ բոլոր Յունաստան, Մակեդոնիա, Թրակիա մինչեւ Իստրոս (Դանուբ) գետ, կղզիներուն վրայ, Իտալիա եւ նաեւ Փոքր Ասիայի վրայ ալ տարածուեցան: Հանդարտ, աշխատասէր ու կիրթ ժողովուրդ մըն էին. երկրագործութեան ու խաշնադարմանութեան կը պարապէին. իրենք ամենէն յառաջ Արգոսի ու Սիկիոնի տէրութիւնները կազմեցին, ամեն տեղ քաղաքներ (Արգոս, Միւկենէ, Տիրինտ, Ուքքոմենոս եւ այլն) կանգնեցին ամուր բերդերով ու այնպիսի հսկայագործ պատերով, որ ետքի Յոյները չկարենալով հաւատալ, որ մարդու ձեռքով շինուած ըլլան՝ կիկլոպներէ (առասպելական միականի հսկաներէ) շինուած կը համարէին: Նաւագնացութեան գիտութիւնն ալ իրենց ծանօթ էր, որով կրետէ, Փոքր Ասիա ու Իտալիա անցան:

9. Իրենց կառավարութիւնը քրմապետական էր, ինչպէս որ Արեացմէ չբաժնուած ունէին: Քրմերը ժողովուրդը պատգամներով կը կառավարէին: Գլխաւոր պատգամատեղին Դոդոնայինն էր Պիրոսի մէջ, ուր Աստուած (Ջեւսկամ՝ Արամազդ) իր կամքը իրենց կարծեաց նայելով՝ թռչնոյ սաւառնմամբ ու աղբեր կարկաչունով ու ծառի խարշափմամբ կը յայտնէր: Պեղասագացւոյ կրօնը թէպէտ քիչ մը բնապաշտութեան խառնուրդ մ'ունէր, սակայն նախնական աղբեր ամենէն մօտն էր ու ամենէն մաքուրը: Աստուծոյ միութեան հաւատքը միշտ պահած էին, եւ Արեաց պէս զանի՝ Արեւու մէջ իբրեւ Ապողլոն կը մտածէին: Բայց ետքէն Փիւնիկեցւոյ ու Եգիպտացւոյ ազդեցութեամբ՝

կատարեալ բնապաշտութեան ու բազմաստուածութեան փոխուեցաւ: Կաթիրներու պաշտօնն ալ խոթուեցաւ, որոնք բնութեան զօրութիւնները կը նշանակէին: Երաժշտութիւնը շատ ծաղկեցաւ Մակեդոնիայի մէջ բնակող Պեղասպացւոց կամ Թրակացւոց քովը, որոնցմէ ելած են Յունաց առջի երեւելի երգիչները կամ բանաստեղծները: Ինչպէս Պեղասպացիք հանդարտ, քաղաքաբնակ ու երկրագործ էին, անանկ լեւեգացիք եւ ասոնց տնակից ու զինակից կարիացիք, որոնք Յունաստանի ծովեզերեայ տեղերն ու կղզիները կը բնակէին, նաւորդ ու պատերազմող էին:

10. Փիւնիկեցիք ու Եգիպտացիք իրենց վաճառականութեան ու պատերազմներուն պատճառաւ՝ Պեղասպացւոց հետ յարաբերութեան մէջ մտած էին եւ անոնց խաղաղասիրութեամբը զեղծանելով՝ շատ կղզիներն ու յարմար նաւահանգիստները գրաւած էին, մինչեւ Եգիպտացիք Սեսոստրիաշխարհակալութեամբը բոլոր Յունաստան ալ իրենց իշխանութեան տակ առին: Թէ փիւնիկեցիք եւ թէ Եգիպտացիք՝ հաւանականաբար իրենց ազդեցութիւնը հաստատուն պահելու համար Յունաստան գաղթականութիւններ խաւրեցին, որոնցմէ երեքը անուանի եղած են. Կեկրոփա եգիպտացին Սայիսէն Ատտիկէ գաղթականութիւն մը բերաւ եւ Աթենքին՝ իր անուամբը Կեկրոփա ըսուած միջնաբերդը շինեց (1580): Կադմոս փիւնիկեցին՝ Սիդոնէն Բէոփտիա գաղթականութիւն մը բերաւ ու Թեբէի միջնաբերդը շինեց, որն որ անոր անուամբը Կադմէա ըսուեցաւ: Դանաւոս կամ Արմայիս՝ Սեսոստրիսին եղբայրն ալ Եգիպտոսէն վաճառուելով՝ իր կողմնակիցներուն հետ Արգոս գաղթեց, ուր տէրութիւնն իրեն գրաւեց (1500°): Բայց Եգիպտացւոց գլխաւոր գաղթականութիւնը Կրետէ կղզւոյն վրայ եղած կ'երեւայ, ուր Եգիպտական Կափթորացի ցեղը գաղթած էր. անկէջ բոլոր Յունաստանն հպատակութեան մէջ կը բռնէին եւ Յոյնք հոն զօրք ու հարկ կը խաւրէին:

Աստուարաց հետ յարաբերութիւնը Յունաց վրայ քիչ ազդեցութիւն չորաւ. Յոյնք անոնցմէ քիչ մ'աւելի քաղաքակրթութիւն ընդունեցան ու քանի մ'արուեստներ ալ սորվեցան, բայց անոնց բնապաշտական

ու լիտի կրօնն ալ իրենց մէջ սպրդեցաւ: Բարեբախտաբար աս ազգեցութիւնը երկայն չտեսեց: Յունաց ազգային հոգին գլխաւորաբար Հելլէն ցեղին մէջը շուտով արթնցաւ եւ օտարականները վռնտեց կամ զսպեց ¹:

11. Հելլէնները՝ (կամ Եղիսացիներն) ի սկզբան Փոփկիսի մէջ Պառնաս լեռան ստորոտը կը բնակէին եւ ինչպէս կ'երեւայ յառաջագոյն իրենք ալ Պեղասգացւոյ մաս մը կը կացուցանէին. բայց իրենց բնութիւնը անհանգարտ ու պատերազմող բլլալով եւ միտքը վառվռուն՝ միւս Պեղասգացւոյ վրայ մեծ ազդեցութիւն ունեցան եւ զանոնք իրենց մէջը լուծեցին: Ասոնք կամ երկիրնին նեղ գալով, կամ օտարականները վռնտելու համար եւ կամ աշխարհակալութեան բաղձանքէ գրգռեալ չորս ծիւղ բաժնուած իրենց երկրէն ելան ու գրեթէ բոլոր Յունաստանի տիրեցին: Մէկ ծիւղը Եւոդացի անուամբ՝ ամբողջ Թեսսաղիայի տիրեց, Միջին Յունաստանի արեւմտեան մասը (Խտողիան, Ակառնանիան, Փոփկիսը ու Լոկրիսը) իրեն տակն առաւ ու նոյն իսկ Պեղսպոննէս անցաւ ու Աորբնթոս, Եղիս ու Մեսսենիան բռնեց: Երկրորդ ծիւղը Գորիացի անուամբ՝ Գորիս գաւառին տիրեց, որուն իր անունը տուաւ ու չորս քաղաքները շինեց: Գորիացւոյ մէկ մասը ծովով կրէտէ ալ անցաւ, կղզին նուաճեց ու զօրաւոր ծովական տէրութիւն մը կանգնեց, որուն Մինոս թագաւորն իր իմաստուն օրէնսդրութեամբն Յունաց մէջ շատ երեւելի եղաւ: Երրորդ ծիւղը Յոնիացիք՝ Պեղսպոննէսին հիւսիսային կողման տիրեցին, որն որ Յոնիա քուտեցաւ, իսկ Աքայեցիք՝ չորրորդ ծիւղը՝ Արգոլիսի ու Լակոնիայի մէջ տարածուեցան: Պեղասգացիք միայն Արկադիայի ու Եպիրոսի մէջ անվերջով մնացին, ուրիշ կողմերը կամ բոլորովին Հելլէնացւոյ հպատակեցան

1 Յունաց ազգային զրոյցներն աս օտարականաց գաղթականութիւնը չեն գիտեր. առջի պատմողը Հերոդոտոս եղած է Եգիպտացիներէն լսելով, որոնք ամէն տեղ կրթութիւնն իրենցմէ տարածուած կ'ուզէին ցուցնել: Յունաց զրոյցները Դանաոսն ու Աեկրոփոս յոյն կը ճանչնան, իսկ Վաղմոս՝ Պեղասգացւոյ Հերմէս շատուածն է: Աս պատմաբանը քննիչներն ան գաղթականութեանց ստուգութեան վրայ կը տարակուսին. սակայն աս ստոյգ է որ Փրինկէցիք ու Եգիպտացիք Յունաց հետ հաղորդակցութեան մէջ էին, քանի մը կէտեր բռնած էին որով Յունաց կրօնին ու կրթութեան վրայ ողգեցութիւն ունեցան, թէպէտ այնչափ չէ, որչափ եգիպտացիները կը կարծեն:

ու անոնց հետ խառնուեցան եւ կամ ելան գաղթեցին: Անկէջ ետքը կամպունեան ու կերանեան լեռներէն վար եղած բոլոր երկիրը կամաց կամաց սկսաւ տիրոջներուն անուամբը Հելլադա ըսուիլ ու ժողովուրդը Հելլէն: Պատմական համբաւաւոր Յոյներն առ Հելլէններն են, միւս (Մակեդոնիայի, Թրակիայի, Լիւրիկէի) Յոյներն անհարազատ կամ բարբարոս կը համարուէին ¹:

Յօդուած Բ.

ԴԻԻՑԱԶԱՆՑ ԺԱՄԱՆԱԿ

1. Որո՞ք են Յունաց դիւցազնները: — 2. Ո՞վ է Հերակլէս եւ վրան ինչ կը պատմուի: — 3. Ո՞վ է Թետէոս եւ ինչ դործք ունի: — 4. Ո՞վ է Յասոն. ինչ է արգոնաւորդաց արշաւանքը: — 5. Ի՞նչ պատճառաւ սկսաւ Թետէի պատերազմը եւ ինչ վերջ ունեցաւ: — 6. Ի՞նչ պատճառաւ բռնկեցաւ Տրոյական պատերազմը: Ո՞վ է Պէղոփս եւ Պէղոպիանք ինչպէս Յունաստանի տիրեցին: — 7. Ինչպէս եղաւ Տրոյական պատերազմը: — 8. Յաղթուողներն ինչ բախտ ունեցան: — 9. Տրոյական պատերազմն Յունաց վրայ ինչ ազդեցութիւն ունեցաւ:

1. Հելլենական ցեղերուն տարածուիլն ու ամէն կողմ տիրապետելն ամենուրեւ վրայ յանդուգն ու արտաքոյ կարգի ձեռնարկութեանց յօժարութիւն մը զարթոյց: Աս ձեռնարկութիւններն ի սկզբան հայրենեաց մէջ առանձին դիւցազններն ըրին, ինչպէս Հերակլէս ու Թետէոս, եւ ետքէն շատերը մեկտեղ հեռաւոր տեղեր, ինչպէս է արգոնաւորդաց արշաւանքը, եւ Թետէի ու Տրոյադայի դէմ պատերազմները:

2. Հերակլէս՝ Յունաց ամենայն մարդկային կատարելութիւններով զարդարուած դիւցազն մըն է Գորիացի ցեղէն, որուն զբոյցները բազմապատիկ քա-

¹ Նոր պատմագիրները գրեթէ առ հասարակ մակաբերելով կ'աւանդեն որ Հելլենացիք ետքէն՝ Սեւ ծովուն պատռելով պատճառաւ տղոջմանէ ստիպուած՝ Յունաստան եկած ու երկրին մեծ մասին տիրած ըլլան: Սակայն Հերոդոտոս Յունացացի ու Եւդոքացացի համար որոնք Հելլենացացի երկու ճիւղերն են, կ'ըսէ թէ Պէղասպացացի էին, ուրիշն Հելլենացիք ալ յառաջագոյն Պէղասպացացի մէջն էին: Յունաց հին զբոյցներն ազգին միութիւնը ցուցնելու համար ցեղաբանութիւն մը հնարեցին, որուն գլուխ Գեւկալիոն անունով մէկը դրած են: Աս մարդս ընդհանուր ջրհեղեղէ աղատելով՝ Պառնաս լեռան ստորոտը բնակեցաւ կ'ըսեն, ուր Հելլէն որդի մ'ունեցաւ, որմէ ծնած են Եւսոդոս, Գորոս եւ Քսութոս, եւ ետքիկէն ալ Աքէոս եւ Յոն: Ասոնք Հելլենացի յորս ցեղերուն նահապետներն են: Աս եղաւ նախա Պէղասպացացի ալ Պէղասպոս անուամբ նախահայր մը կոչուած եւ ուրիշ Գրեկոս դիւցազն մ'ալ կը հնարեն, որպէս զի մեկնեն թէ ինչու Հոռմայեցիք գերեմք Գրեկոս կ'անուանեն:

ջութիւններ ու բարեգործութիւններ կու տան: Յու- նաստան ապականող տեսակ տեսակ գազաններ ու հրէշներ մեռցուց, զանազան անիրաւ թագաւորներու դէմ յաջող պատերազմներ բրաւ ու զանոնք մեռցը- նելով տեղերնին ուրիշներ դրաւ, իրեն վրայ դրուած բոլոր աշխատութիւններն համբերութեամբ գլուխ հա- նեց եւ իր անյաղթելի սրտոտութիւնը զինքը մինչեւ Տարտարոս՝ մեռելոց բնակարանը տարաւ: Աերջապէս ան գործքերը կատարելէն ետեւ, զորոնք Արամազդ ի- րեն համար սահմանած էր, անգիտութեամբ թունա-ւորած շապիկ մը հագնելով անկէց անհնարին կա- տաղութիւն մ'ու անտանելի ցաւեր ստացաւ եւ ա- զատելու համար իտա լերան վրայ ինք զինք այրեց ու անմահից մէջը դասուեցաւ:

3. Թեոսէոս Յոնիացի դիւցազն է, Աթէնքի Եգէոս թագաւորին որդին, Հերակղեսին նմանողն ու բարեկամը: Անոր պէս երկիրը վատահամբաւ աւազակ- ներէ ու մլնատակար անասուններէն մաքրեց, բայց ա- մենէն աւելի՝ Աթէնք ծանր լուծէ մ'ազատեց: Մինոս Կրետէի թագաւորը Աթէնքի վրայ գալով ու յաղ- թելով՝ Աթենացւոց վրայ հարկ դրած էր, որ ինը տարի մէյ մը 7 տղայ ու նոյնչափ ալ աղջիկ Կրետէ խաւրեն, որպէս զի մինոտաւրոս բռնած գազանին կերակուր բլ- լան: Երեք անգամ Աթենացիք աս անգութ հրամանը կատարեցին, չորրորդ անգամը Թեոսէոս գնաց ու Կրե- տէի թագաւորին Արիադնէ աղջկան հետ բարեկամա- նալով՝ անկէց մոգական դերձան մ'ընդունեցաւ, որ- պէս զի Լաբիրինթոսի մէջ, որուն մէջն էր գազանը՝ ճամբան չկորսնցընէ, եւ անոր օգնութեամբը գազանը մեռցուց ու հայրենիքը ազատեց: Հօրը դահը ելլելով՝ Ատտիկէի իրարմէ բաժնուած 12 քաղաքները կամ հասարակութիւնները մէկ տէրութեան միացուց, հա- սարակապետական օրէնքներ տուաւ, ժողովուրդը դա- սերու (ազնուականաց, երկրագործներու ու արուես- տաւորներու) բաժնեց, ու Աթենասայ՝ Աթէնքի պաշտ- պան դիցուհւոյն պաշտօնն ինչպէս նաեւ Իսթմեան խաղերը հաստատեց: Անկէց ետքը ինք զինք բախ- տախնդրութեան տուաւ, որով համարումը կորսնցուց: Եպիրոսի թագաւորին կինն յափշտակել ուզելով՝

անկէց բռնուեցաւ ու բանտ դրուեցաւ. ուր երկայն ա-
տեն կեցաւ, մինչեւ որ Հերակղէս մէջը մտնելով զինքը
ազատեց: Բայց ալ չկրցաւ թագաւորութիւնը նորէն
ձեռք առնուլ, որովհետեւ Աթենացիք իրմէ ապստամ-
բեցան: Ի սկզբան ջանաց զինուց զօրութեամբ զանոնք
զսպելու բայց բոլոր ջանքերը պարտաւ ելլելով Սկիւրոս
կղզին քաշուեցաւ, որուն թագաւորը զինքը խաբէու-
թեամբ ժայռէ մը ծով նետեց ու մեռցուց:

4. Ինչպէս Հերակղէս Գորիացւոց ու Թե-
սէոս Յոնիացւոց՝ անանկ ալ Յասոն Եւոդիացւոց դիւ-
ցազն է, Յովիոս քաղքին արքայորդին, որուն անչա-
փահասութեան ատեն հայրը սպանուած ըլլալով՝ ի-
րեն տեղը Պելիաս իրեն հօրեղբայրն իշխանութիւնը
կը վարէր: Յասոն չափահաս կտրիճ մ'ըլլալուն
պէս՝ Պելիասէն հօրը թագաւորութիւնը պա-
հանջեց. ան ալ զՅասոն հեռացընելու եւ անվր-
դով թագաւորելու համար խոստացաւ որ կու տայ,
եթէ Կողքիսէն՝ Սեւ ծովուն արեւելեան ծովեղեր-
քէն համբաւեալ ոսկեգեղմը բերելու ըլլայ: — Աս ոս-
կեգեղմը՝ խոյի մը բուրգն էր, որուն վրայ Թեսոսաղիայի
Փոլիքսոս արքայորդին իր Հելէ քրոջը հետ հեծած՝
իրենց խորթ մօրը դաւաճանութենէն Կողքիս փա-
խաւ, ու հոն խոյը Արէս չաստուածին ղոհելով՝ բուրգն
Աէգէս թագաւորին պարգեւեց. ասի ալ Արեսի նուի-
րուած անտառի մը մէջ կախեց ու քովն հրացայտ
վիշապ մ'ու շատ հսկաներ պահապան դրաւ, կ'ըսէ
զրոյցը: — Յասոն՝ որն որ վտանգէ ամենեւին չէր վախ-
նար ու դժուարութիւն չէր ճանչնար՝ յանձն առաւ
Պելիասին պայմանը կատարելու ու Հերակղէսը, Թե-
սէոսը, Կաստորն եւ իր ժամանակակից բոլոր դիւցա-
ղունքն ինչպէս նաեւ Որփէոս երգիչն հետն օգնական
առած Արգո ըստած նաւը մտաւ, քանի մը բախ-
տախնդրութիւններէ ետեւ Կողքիս հասաւ, Աէգէսին
գրած բոլոր գործքերն անոր Մեդէա աղջկան օգնա-
կանութեամբ գլուխ հանեց, հսկաններն ու զազան-
ները մեռցուց ու ոսկեգեղմն առած մեծ դժուարու-
թիւններով ու վտանգներով Յովիոս բերաւ, բայց
թագաւորութիւնը չկրցաւ առնուլ ու թշուառու-
թեամբ մեռաւ: Աս Կողքիս ըրած արշաւանքը հասա-

րակօրէն նաւին անուամբը Արգոնաւորդաց արշաւանք կ'ըսուի¹ :

5. Արգոնաւորդ դիւցազանց ժամանակն եղաւ Թեբէի գէմ պատերազմը: Աս քաղաքին մէջ Իդիպոս անունով գժբախտ թագաւոր մ'եղած է, որուն վրայ պատգամ ելլելով որ հայրը պիտի մեռցնէ ու մօրը հետ պիտի կարգուի՝ ծնանելուն պէս հօրմէն հովիւներուն տրուած էր որ զանի սպաննեն, բայց անոնցմէ Կորընթոսի թագաւորին քովը տարուեցաւ ու հոն արքունեաց մէջ մնաւ: Երբ որ մեծցաւ եւ իմացաւ որ Կորընթոսի թագաւորն իր հայրը չէ՝ իր ծնողքը փնտռելու ելաւ. ճամբան հօրը հանդիպեցաւ եւ առանց իրար ճանչնալու մէջերնին կռիւ մ'ելլելով զանի սպաննեց: Անկէ Թեբէ գնաց, ուր Սփինքս անունով գազան մը բոլոր քաղաքը կը զարհուրեցնէր, մինչեւ քաղաքացիք յայտարարութիւն մը հանեցին որ գազանը մեռցնողը թագուհւոյն հետ կ'ամուսնանայ ու Թեբէի թագաւոր կ'ըլլայ: Իդիպոս գազանին յաղթեց ու անգիտութեամբ մօրը հետ կարգուեցաւ եւ անկէց երկու մանչ ու երկու աղջիկ զաւակ ծնաւ: Շատ չանցաւ Թեբէի վրայ մեծ սով մ'եկաւ որուն պատճառն Իդիպոս հարցընելով եւ տեղեկանալով որ աս կրկին ոճիրը գործած է եւ սովն անոր պատիժն է՝ ցաւէն երկու աչքերը հանեց որդիներն անիծեց, մուրացկանի պէս սկսաւ պտրտիլ եւ ետքէն ալ ինք զինք մեռցուց: Իսկ երկու որդիներն Ետէսկղէս ու Պոլիսիկէս ի սկզբան միաբանեցան, որ փոփոխակի մէյմէկ տարի թագաւորեն, բայց երբոր Ետէսկղէս գահը ելաւ՝ ալ չուզեց եղբորը տեղի տալ. անոր համար անի

1. Բնիկները կը համարին, որ աս առասպելական արշաւանքը, եթէ իրական է նէ, փաճուականական արշաւանք մը եւ կամ շահախնդրական ասպատակութիւն մ'եղած ըլլայ հեաւորտեղեր, եւ գլխաւորաբար Վոդքիս, որն որ ոսկւոյ հարստութեան կոզմանէ համբաւոր էր: Կորինն ոմանք ալ օտարականաց իշխանութեան կամ ազդեցութեան դէմ եղած գործողութիւն մը կը կարծեն: Վոդքիս Եգիպտացոյ իշխանութեան մին մըն էր, որն որ Եգիպտոսի հետ միշտ հազորակցութեան մէջ էր, ու անոր հետ անուամբ կ'ընէր: Բոյներն Եգիպտացոյ լուծն իրենց վրայէն նետելէն ետեւ անոնց երթեւեկութիւնն ալ խափանելու համար Վոդքիս գացին ու տեղոյն տիրեցին կ'ըսեն: Ասանկ թեոէոսին Արեւտէ քրած արշաւանքն ալ Եգիպտացոյ իշխանութեան դէմ եղած կը մեկնեն, որոնք յառաջագոյն Արեւտէն Բուհաստանի վրայ կ'իշխէին եւ տղաքներ իրրել հարկ կ'ուզէին, որպէս զի Մոդոք (ցուլակերպ) աստուծոյն զօհնէ: Թեոէոս գնաց, յաղթեց ու Եգիպտացիներն անկէց վերստեց:

ալ Արգոս զնաց, վեց իշխաններ իրեն հետ միաբանեց ու անոնց հետ Թեբէն պաշարեց: Քաղքին առջեւ երկու ոխերիմ եղբայր մենամարտութեան մը մէջ իրար մեռցուցին, որուն վրայ իրենց հօրեղբայրը կղէտն Թեբէէն դուրս յարձակելով միւս իշխաններուն յաղթեց, հինգը մեռցուց ու Թեբէն պաշարմանէ ազատեց: Սակայն 10 տարի ետքն ան իշխաններուն որդիներն իրենց հօրը մահուան վրէժն առնելու համար նորէն Թեբէի վրայ եկան, յաղթեցին ու Պոլինիկեսին որդին թագաւորեցուցին:

6. Յունաց դիւցազանց ամենէն երեւելի միաբանական գործողութիւնն ու յունական բանաստեղծ մտաց ամենէն աւելի առատ ու գեղեցիկ նիւթ մատակարարողը՝ Տրովական պատերազմն եղաւ արգոնաւորդաց արշաւանքէն 50 տարիի չափ ետքը: Ան պատերազմին զանազան պատճառներ կը տրուին: Ոմանք կ'ըսեն որ Յոյներն իրենց բախտախնդիր հակումէն եւ Փոքր Ասիայի հարստութենէն դրդուած ըլլան ան կողմերն ասպատակութիւններ ընելու: Բայց հասարակօրէն Պեղոպիդեան թագաւորներու եւ Տրովացւոց մէջ եղած ատելութիւնը պատճառ կը համարուի, որն որ պատերազմի բռնկեցաւ, երբոր Տրովացիք անոնցմէ մէկուն կինն յափշտակեցին: — Պեղոփս՝ փոխգացի արքայորդի մըն էր, որն որ Տրովայի թագաւորէն Փոխգիայէն վռնտուելով շատ զանձեր առած Յունաստան եկաւ ու Էդիսի թագաւորին աղջիկն առնելով՝ անոր հետ աս թագաւորութիւնը ժառանգեց: Իրմէ ետքն իրեն որդիներն ու թոռերն ալ ամուսնութեամբ գրեթէ մէյմէկ թագաւորութիւն առին ու Յունական թերակղզւոյն մեծ մասին տիրեցին, որն որ անկէջ ետքը Պեղոպոննեսոս ըսուեցաւ, այսինքն Պեղոփսի կղզի: Ագամեմնոն Պեղոփսի թոռնորդին՝ աս եղանակաւ Միկենէ հօր թագաւորութիւնը ժառանգեց, ասոր եղբայրը Մենեղաւոս ալ Սպարտայի թագաւորին Հեղինէ գեղեցիկ աղջկանը հետ ամուսնանալով անոր թագաւորութիւնն առաւ: Բայց Պարիս՝ Տրովադայի Պրիամոս թագաւորին որդին գետպանութեամբ Սպարտա գալով՝ աս Հեղինէն յափշտակեց ու փախաւ: Ան ատեն Մենեղաւոս զայրացած իր ժամանակուան

բոլոր իշխանները (շատ մեծի մասին արգոնաւորդաց որդիքը) կանչեց Յունաստանի եղած նախատանաց վրէժն առնելու:

7. Բոլոր Յոյները միաբանեցան յափշտակիչը պատժելու եւ անով իրենց բախտախնդիր հակումն յազեցրնելու ու Ասիայի հարստութեամբ մեծնալու: 100,000 հոգի 1186 նաւով Աւլիս նաւահանգիստը ժողվուեցան ու Ագամեմնոնը՝ մէջերնէն ամենէն հզօր թագաւորն առաջնորդ դրին: Չախող հովէ մ'յառաջ երթալու արգելուելով Ագամեմնոն իր Իփիգենիա աղջիկն Անահտայ նուիրեց եւ անով Տրովադա նաւարկեցին (1194): Բայց Տրովադացիք ալ Նինուէէն ու բոլոր ասիական ազգերէն օգնութիւն ընդունած էին: Հայոց Զարմայր նահապետն ալ հայ զօրքով պատերազմի մէջ գտնուեցաւ: Ասոր համար 10 տարի տեւեց պաշարումը, որուն ատենը երկու կողման իշխանները շատ քաջութիւններ ըրին ու շատ քաջեր մենամարտութեամբ ինկան: Ամենէն երեւելի եղաւ Աքիլլէս՝ Թեսսաղիայի թագաւորն՝ Յունաց մէջ երիտասարդագոյնը, գեղեցկագոյնն ու հզօրագոյնը, որն որ շատ ուրիշ քաջութիւններէ զատ Պրիամի Հեկտոր որդին, Տրովադացւոց ամենէն ազնուականը, քաջն եւ անոնց առաջնորդը՝ մենամարտութեան մը մէջ սպաննեց, ու անոր սպառազինութիւնն աւար առաւ: Բայց ինքն ալ Պարիսի նետէ մ'ինկաւ: Նոյնպէս ուրիշ շատ յոյն ու տրովական իշխաններ, ի մէջ այլոց Հայոց Զարմայր իշխանն ալ մեռան, եւ դեռ Տրովադան կանգուն կը կենար: Ան ատենը Յոյները խաբէութեան ձեռք զարկին. Ոդիսեւսին՝ Իթակայի խորամանկ թագաւորին խորհրդովը փայտէ յաղթ ձի մը շինեցին որուն մէջ ինք Ոդիսեւս ուրիշ 29 սպառազինեալ իշխաններուն հետ մտաւ փակուեցաւ: Յոյներն ալ իրենք ղերենք յուսահատած ձեւացրնելով աս ձին Աթենասայ՝ Տրովադայի պաշտպան դիցուհւոյն պարգեւ թողլով Տրովադայէն քաշուեցան: Խաբուեցան Տրովադացիք, ու փնասակար ձին իրենց դիցուհւոյն պատուոյն համար քաղքին մէջ առին: Ուստի գիշերն անոր փորին մէջ փակուած քաջերը դուրս ելլելով՝ քաղքին չորս կողմը կրակ տուին դռները բացին, քաշուած Յոյ-

ներն ալ ետ դառնալով՝ ներս մտան ու մեծ կոտորած
ըրին. Պրիամոս ծերունի թագաւորն ու Տրովացւոց մեծ
մասը յաղթողներուն սրին տակ ինկան, մնացածները
Յունաստան գերի տարուեցան. շատ քիչէ՞ հեռաւոր
տեղեր փախչելով ազատեցան: Ասով քաղաքը աւերակ
մ'եղաւ ու Տրովական պետութիւնը վերջացաւ (1184):

8. Բայց յաղթողներն ալ ըստ մեծի մասին
յաջող վախճան մը չունեցան. ոմանք հայրենիքնին
չկրցան հասնիլ, ոմանք հասնելէն ետեւ իրենց անհա-
ւատարիմ կիներէն սպանուեցան (ինչպէս Ագամեմ-
նոն), ոմանք ալ երկայն ժամանակ շատ վտանգներու
մէջ թափառելէն ետեւ հայրենիքնին հասնելով ի-
րենց տունը տեղը յափշտակուած գտան եւ ստիպուե-
ցան զէնքով ետ առնուլ (ինչպէս Ոդիսեւս):

9. Տրովական պատերազմով կը լմննայ Յունաց դի-
ցազանց ժամանակը, զորն որ յոյն բանաստեղծներն իրենց եր-
գերուն մէջ զարդարեցին ու անոնցմով ժողովուրդեան մտաց մէջ
տողորեցին ու անմահացուցին: Ամենէն աւելի ժողովուրդեան ոգւ-
ւոյն վրայ ազդեցութիւն ըրաւ Տրովական պատերազմը, զորն որ
Հոմերոս առջի ու ամենէն մեծ բանաստեղծը՝ կենդանի, վառ-
վառն ու յափշտակիչ խօսքերով ընդարձակ երգած է: Պարտող
երգիչներ ամէն ժամանակ անոր երգերը մեծին ու պզտիկին առ-
ջեւ կ'երգէին, կը յիշեցընէին իրենց նախնեաց դիւցազնու-
թիւնը, մահն արհամարհելը, բարեկամական սէրն ու ցմահ հա-
ւատարմութիւնը, անոնց խոհեմութիւնն, իմաստութիւնն ու
խորամանկութիւնը, կարիճ ու յաղթող երիտասարդաց՝ ծերե-
րուն ըրած յարգութիւնը. դիւցազանց օտարականներուն ցու-
ցրցած ասպնջականութիւնը, ու անոնց արդարութիւնն ու աւ-
տուածաշատութիւնը: Աս երգերով միշտ կը յորդորէին ժողո-
վուրդն անոնց նմանելու, կը ցուցընէին որ մէկ ազգ են եւ ամէնը
մէկտեղ միաբան ինչ ըրած են եւ ինչ կրնան ընել: Հոմերոսի
երգերն Յունաց համար օրինաց ու բարոյից կանոն մ'ու ազգայ-
նութեան տածիչ եղան, Յունաց նուիրական մատեան մը կազ-
մեցին, որն որ ամենէն մեծ ազդեցութիւնն ազգին վրայ ըրած է
եւ միշտ յարգ ունեցաւ եւ ասկէց զատ մինչեւ հիմա բոլոր բա-
նաստեղծներուն անսպառ աղբիւր մըն են:

ՅՈՒՆԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆՔ ՈՒ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ

1. Տրովական պատերազմէն ետքն Յունաստան ինչ վիճակի մէջ եղաւ : — 2. Ինչու եւ ինչպէս եղաւ Գորիացւոց գաղթականութիւնը : — 3. Գորիացիք կրցան Նատիկէի ալ տիրել : — 4. Յոյնք ինչու ուրիշ տեղեր գաղթեցին : — 5. Գաղթականութիւնները մայր երկրին հետ ինչ յարաբերութեան մէջ էին : — 6. Գաղթականութիւններն ինչ յառաջագիմութիւն ունեցան : — 7. Յոյնք ինչ կատարութիւն ունէին : — 8. Յունաց միութեան միջոցները որոնք են . ինչ են ամփիկաիոնեան ժողովներն . որոնք են հրապարակական խաղերը : — 9. Յունաց կրօնն ինչ էր : — 10. Յոյնք ինչպէս կը կատարէին կրօնական պաշտամունքը : — 11. Ինչ է Գեղփիսի պառագամը :

1. Տրովական պատերազմին եթէ խաղաղ միջոց մը յաջորդէր՝ յունական ոգին, որն որ ան պատերազմով արծարծած ու իրեն վրայ վստահութիւն մը ստացած էր, շուտով պարզէր ու կատարելութեան հասնէր պիտի : Բայց դժբախտութեամբ ան պատերազմին պատճառաւ իշխանները երկայն ատեն իրենց երկրէն հեռու կենալով՝ Յունաստան ամէն տեսակ անկարգութիւններ պատահեցան ու նենգութիւններ նիւթուեցան, որոնք դարձող իշխանները շատ զբաղեցուցին, արինահեղ կռիւներու պատճառ եղան, եւ ան դիւցազներէն քանի մը հոգի թագէն ու հայրենիքէն հրաժարելու ստիպեցին : Հազիւ թէ ասոնք լմնեցան եւ կը կարծուէր որ խաղաղութեան արշալոյսը ծագած ըլլայ, յանկարծ մեծ ու արինահեղ շարժում մ'ելաւ, որն որ յունական ազգերը տեղերնէն խախտեց ու բոլոր Յունաստան կերպարանափոխ ըրաւ : Աս յեղափոխութիւնն յառաջ բերողը Գորիացւոց գաղթականութիւնը կամ Հերակլեանց արշաւանքն եղաւ :

2. Տրովական պատերազմէն 50 տարի ետքը Թեսսաղիացիք, որոնք Եպիրոսի մէջ կը բնակէին, հիւսիսային ազգերէն նեղուելով՝ ամէնը մէկէն Պինդոս լեռն անցան, ետքէն իրենցմէ Թեսսաղիա անուանուած երկիրն յարձակեցան, տեղւոյն տիրեցին եւ իրենք հոն բնակեցան : Իսկ տեղացիները՝ Գորիացիք ու Եւոդացիք՝ կէս մը նուաճուեցան գերի եղան, կէս մ'ալ ուրիշ տեղեր երկիր փնտռելու ստիպուեցան : Գորիացւոց մէկ ծիւղը Բէոպտացիք՝ իրենցմէ ետքէն Բէոպտիա անուանուած գաւառը մտան, տեղացիները վաքնացին եւ իրենք հոն բնակեցան . իսկ միւս Գորիացիք՝ Հերակ-

ղեանց առաջնորդութեամբ Պեղոպոննէս արշաւեցին։
 Հերակղեսի որդիքը զանազան պատճառներ շինելով՝ եւ
 Պեղոպոննէսի քանի մը թագաւորութեանց վրայ ի-
 րենց իրաւունքներ սեփականելով՝ կը ջանային ան եր-
 կիրները դրաւելու։ Ի սկզբանէ յարձակումներ կ'ընէին
 գլխաւորաբար Միւկենէի վրայ, բայց միշտ յաղթուած
 ետ կը վաւրնաուէին։ Հիմա Տեմէն, Արեւփոնտէս եւ
 Արիստոտեմ Հերակղեանները (Հերակղեսին թոռան
 թոռները) բայց մնացող Դորիացիներուն գլուխն անց-
 նելով՝ նորէն փորձ մը փորձեցին թերակղզւոյն տի-
 րելու։ Փոխանակ Իսթմոսէն Պեղոպոննէս յարձակե-
 լու, ինչպէս յառաջագոյն կ'ընէին եւ կը ձախողէր,
 Ետողիայէն անցան, անոնցմէ մաս մը մէկտեղ առին
 եւ Նաւպակտոսէն նաւով Պեղոպոննէս մտան։ Տե-
 ղացի Աքայեցիք՝ իրենց հին դիւցազնական համբաւոյն
 համեմատ Տիոամէն թագաւորին՝ Ագամեմնոնին թո-
 ռան առաջնորդութեամբ, որն որ Արգոլիսի, Լակո-
 նիայի եւ Մեսսենիայի թագաւորութիւնները ժառան-
 դած էր, յարձակողներուն դէմ մեծ դառնութեամբ
 պատերազմեցան, բայց միշտ ջրուած, ուր որ Դորիա-
 ցիները միշտ ամփոփ կը պատերազմէին։ Ասով Դորիա-
 ցիք մեծ ճակատի մը մէջ Տիոամենին յաղթեցին
 (1104), ու անոր երկիրը մէջերնին բաժնեցին։ Տեմէն
 Արգոլիսն առաւ, Արեւփոնտէս Մեսսենիան իսկ Արիս-
 տոտեմ պատերազմի մէջ մեռնելով՝ անոր երկու որ-
 դիքը (Պրոկղէս ու Եւրիօթենէս) Լակոնիան առին։
 Ետողիացիք Եղիս բնակեցան իրենց ցեղակիցներուն
 քովը եւ անոնց հետ խառնուեցան։ Բայց ան դա-
 ւառներուն մէկ ճակատով միայն չկրցան տիրել, այլ
 տարիներով պատերազմեցան ու ամէն մէկ քաղաք
 մեծ աշխատութիւններով առին։ Յաղթուած Աքայ-
 եցիք կէս մը յաղթողներուն հպատակեցան ու հար-
 կատու եղան, կէս մը հեռու տեղեր դաղթեցին, կէս
 մ'ալ զէնքով թերակղզւոյն հիւսիսային ծովեզերքը
 գացին եւ տեղացի Յոնիացիները վաւրնաուելով իրենք
 հոն բնակեցան, որով երկիրն անկեց ետքը մինչեւ
 հիմակ Աքայիա բուռեցաւ։ Յոնիացիք ալ Ատտիկէ
 անցան իրենց ցեղակիցներուն քովը։

3. Դորիացիք յաջող զէնքեր ունենալով կա-

մաց կամաց բոլոր Պեղոպոննէս թերակղզին իրենց իշխանութեան տակ առին, Սիկիոն, Կորընթոս, եւ նաեւ Մեգարիսը դորիացի տէրութիւններ ըրին: Միայն Արկադիա իրեն լեռներով պատապարուած սահմաններուն պատճառաւ աս անգամ ալ օտարականներէ անվնաս մնաց: Գորիացիք Մեգարիսն Աթենացւոյ ձեռքէն առնելէն ետեւ Ատտիկէ ալ յարձակեցան: Բայց Աթենացւոյ Կոդրոս թագաւորը դիմացնին ելաւ, եւ պատգամ մ'ելլելով թէ ո՞ր կողման թագաւորն յառաջ կը մեռնի ան կողմը յաղթող պիտ'որ ըլլայ, ինք ծպտեալ թշնամեաց բանակին մէջ մտաւ, զարնուեցաւ, մեռաւ, եւ Գորիացիք ասկէց վհատելով ետ դարձան: Աս եղանակաւ Հայրենասէր Կոդրոսին դիւցազնական մահը Ատտիկէն ազատեց (1068):

4. Էերակղեանց արշաւանքը պատճառ եղաւ որ շատերը կղզիներու վրայ ու Փոքր Ասիայի ծովեզերքը գաղթեցին, ոմանք իրենց ազատութիւնը պահելու համար, ոմանք ալ հայրենի երկրին անձկութեանը համար:

Եւոդիացիք Թեսսաղիացիներէն իրենց երկրէն վաւրնառուելէն ետեւ յաղթուած Աքայեցւոյ մէկ մասին հետ Փոքր Ասիա անցան, ու Միւսիայի ու Լիւդիայի ծովեզերքը բնակեցան, որն որ իրենցմէ Եւոդիա ըսուեցաւ, եւ 12 քաղաքներ կէս մը գրաւեցին կէս մ'ալ նոր շինեցին: Նոյնպէս Լեսպոս, Տենետոս եւ ուրիշ մանր կղզիներու վրայ ալ տարածուեցան:

Յոնիացիք իրենց երկրէն վաւրնառուելէն ետքը Ատտիկէի մէջ տեղ չգտնելով՝ Սամոս ու Քիոս կղզիները գաղթեցին, անկէց ալ Փոքր Ասիա անցան ու Եւոդիսին հարաւային կողմը բնակեցան, որով ան մասն ալ Յոնիա ըսուեցաւ: Յոնիացիք ալ 12 քաղաքներ ունեցան, որոնց մէջէն երեւելիներն են՝ 1. Միլետ, որն որ այնչափ մեծցաւ մինչեւ զանազան տեղեր 80 գաղթականութիւններ հաստատեց. 2. Եփեսոս՝ իր Արտեմիայ համբաւաւոր մեհենովը, 3. Փոկէա, որուն բնակիչքը ետքէն Պարսից լուծին տակ չմոռնելու համարՆէապոլիս ու Մասսիլլիա գաղթեցին (Կէս էր. 123) եւ 4. Չմիւռնիա, որուն մէջ յառաջագոյն Եւոդիացիք ու

Յոնիացիք մէկտեղ կը բնակէին, բայց ետքէն Յոնիացիք զօրանալով Եւոդիացիները վաճառեցին եւ իրենք առանձին տէր եղան: Աս յոնիական քաղաքներուն միութեան կէտն էր Միւկաղէի մէջ եղած Պոսիդոնի մէհեանը, ուր զոհ կը մատուցանէին եւ հասարակաց իրաց վրայ խորհուրդ կ'ընէին:

Պորիացիք ալ՝ որոնց նոր հայրենիքը շատ նեղ կու գար, Հուդոս, Թերա կղզիներն ու Հարաւային Կարիայի մէջ գաղթեցին, (որն որ իրենց անուամբը Գորիս ըսուեցաւ) ու վեց քաղաքներու նիդակակցութիւն մը կանգնեցին: Թերան՝ ետքերը Ափրիկէի ծովեզերքը Կիւրենէ հզօր գաղթականութիւնն հաստատեց (631):

5. Աս առջի մեծ գաղթականութիւնները Յուսաստանէն բոլորովին անկախ յունական տէրութիւններ եղան: Բայց երկու դար ետքը (750—650) Յուսաստանի զանազան քաղաքներէն ուրիշ բազմաթիւ գաղթականներ Միջերկրական ծովուն կղզիներուն ու ծովեզերաց վրայ եւ Պրոպոնտիսի ու Սեւ ծովուն ծովեզերքները գացին տարածուեցան, կէս մը ժողովրդեան շատ բազմանալուն համար, կէս մը քաղաքական խռովութեանց համար, կէս մը մայր քաղքին իշխանութիւնը տարածելու ու մեծցնելու համար, կէս մ'ալ վաճառականութեան ու շահու համար: Ասոնք թէ եւ քանի մը տեղեր անկախ ըլլային, մայր քաղաքին հետ միշտ հաղորդակցութեան ու կապի մէջ էին, անոր սահմանադրութիւնը, կրօնն ու սովորութիւնները կը պահէին ու անոր առաւելութիւններ ու պատիւ կու տային: Գաղթականութիւններ խաւրող քաղաքներուն մէջէն, բաց ի Միլետէն՝ որն որ 80 գաղթականութիւններ հաստատած էր ըստ մեծի մասին Սեւ ծովուն ծովեզերքները, երեւելի են դեռ Կորինթոս, որն որ արեւմուտք՝ Սիկիլիայի (Սիրակուսա 735ին եւ այլն) ու Իտալիայի ծովեզերքն ամենէն երեւելի գաղթականութիւններն հաստատած էր. Քալկիս, որն որ 50ի չափ գաղթականութիւններ խաւրած պիտ'որ ըլլայ եւ Մեգարա, որն որ այնչափ գաղթականութիւններ խաւրեց որ ինք տկարացաւ:

6. Բազմաթիւ Յունական գաղթականութիւնները, որոնք Վիպրոսէն մինչեւ Սպանիայի Սակունտոն քաղաքը ու Եգիպտոսի

Նաւագակտոս քաղքէն մինչեւ Տաւրիա (Խորմ) տարածուած եւ բոլոր Սեւ ծովը Պրոպոնտիս (Մարմարա ծովը) ու Միջերկրական ծովուն արեւելեան կէտը յունացուցած էին՝ ընդարձակ ու տուրեւառի յարմար երկիր, պաղարքեր հող, քաղցր օդ ու գեղեցիկ երկինք ունենալով քիչ ժամանակուան մէջ ընակչաց բազմութեան, հարստութեան, զօրութեան, տարածութեան ու գործօնեցութեան կողմանէ ըստ մեծի մասին իրենց առջի հայրենիքն անցան։ Փոքր Ասիայի մէջ գաղթականութիւնները նոր գաղթականութիւններով բոլոր ան թերակղզւոյն ծովեզերքը բռնած էին, Սիկիլիայի քաղաքներուն շատերը հարիւր հազարէն աւելի ընակիչ ունէին, հարաւային Իտալիայի (Նէապոլոյ) մէջ ալ Յոյներն այնչափ շատցած էին, որ ան երկիրը բոլորովին յունացուցած ու յունախօս ըրած էին, որով Մեծ Յունաստանն բուռեցաւ։ Իսկ Ափրիկէի վրայ հաստատուած Կիւրենէ քաղաքն իրեն առանձին զօրութեամբը միայն Եգիպտացւոց ու Կարթէգոնացւոց յաղթ տէրութիւններու վրայ յաղթութիւններ կը կանդներ։ Նաեւ քաղաքակրթութեան, գիտութեանց ու արուեստից մէջ ալ ըստ իմիջ հայրենիքնին անցան։ Անծանօթ ու վայրենի տեղեր գաղթականութիւններ հաստատելու յանդգնութիւնը, նոյնին յաջողելուն ուրախութիւնը, տեղւոյն ու կենակցութեան նորութիւնը, այլազգի մարդիկներուն հետ հաղորդակցութիւնը եւ մտաւոր կարողութեամբ ու կրթութեամբ միւս դրացի ազգերէն վեր ըլլալուն գիտակցութիւնը՝ գաղթականաց գործունէութիւնը սատակացուց ու կենաց բարձրագոյն աստիճանը հասցուց։ Վեցերորդ դարուն մէջերը յունական կեանքը՝ Փոքր Ասիայի, Սիկիլիայի ու Նէապոլոյ մէջ վերջի աստիճանի ծաղկի մէջ էր եւ ոչ թէ Յունաստանի մէջ։ Ասոնց շինած շէնքերուն մեծագործութիւնն ու գեղեցկութիւնը դեռ աւերակներէն կը տեսնուին. իսկ դրամներու դրոշմին սրանչելի գեղեցկութեան կողմանէ Յունաստան նմանը չունի։ Յունաց առջի երեւելի գիտուններն ալ (բանաստեղծները, փիլիսոփաները, պատմագիրները եւ այլն) աս գաղթականութիւններէն ելած են։ Բայց իրենց սաստիկ հարստութիւնն ու չափազանց գեղեստութիւնը զիրենք ջլատեցին, ապականեցին եւ փառաւոր քաղաքները կէս մը իրարու հետ կռուելով կործանեցան, կէս մ'ալ տեղւոյն գլխաւոր ընակիչներէն նստածուեցան, անանկ որ հինգերորդ դարուն մէջ երբ որ բուն Յունաստան իր զօրութեան ու ծաղկի ծայրը կը հասնէր՝ գաղթականութեանց զօրութիւնն ըստ մեծի մասին կոտորած էր։ Այսու ամենայնիւ մտազրութեան արժանի է որ որչափ որ Յունաստանէն հեռու բաժնուած ալ ըլլային, իրենց հեղինականութեան եւ ոչ կայծ մը կորսնցուցին. կրօնիւր, սովորութեամբք ու լեզուով միշտ յոյն էին, Յունաստանի Յունաց հաւասար։

Չ. Ղորիացւոց արշաւանքն ու գաղթականութիւնը չէ թէ միայն Յունաց առ արտաքս տարածուելու, հապա նսեւ առ ի ներքս կերպաւորելու պատճառ եղաւ։ Յունաստանն որչափ քաղաք ունէր նե՛ գրեթէ այնչափ անկախ տէրութիւններու բաժնուած էր, որոնք ի սկզբան չափաւորեալ իշխանութեամբ ժառանգական իշխաններ կամ թագաւորներ իրենց առաջնորդ ունէին։ Տրովական պատերազմին ու Գոլիացւոց արշաւանաց ատեն կէս մ'աս իշխանաց ցեղին

Հասնելով, կէս մ'անոնց վաւրտուելով կամ անոնց
 իշխանութեան շատ չափաւորուելով եւ գլխաւորա-
 բար նոր տէրութիւններ կանգնուելով՝ առ հասարակ
 թագաւորաց տեղ հասարակապետութիւններ ելան,
 որոնք ի սկզբան ազնուապետական էին, ետքէն շատ
 տեղ ռամկապետական եղան: Առաւարութիւնն ընդ-
 հանրապէս ծերակոյտ մը, ժողովրդեան ժողովք մը եւ
 հասարակօրէն մէկ տարւան համար ընտրուած պաշ-
 տօնեաներ կը վարէին: Քանի մը տէրութեանց մէջ
 ծերակուտի ու բարձրագոյն պաշտօններու՝ քաղաքաց-
 ւոց միայն բարձրագոյն դասը՝ ազնուականներն ու հա-
 բուստները մասնակից կ'ըլլային, եւ ասով ազնուապե-
 տական կառավարութիւն կ'ունենային. իսկ ուրիշ
 տէրութեանց մէջ ամէն քաղաքացի առանց ծննդեան
 ու ընչից զանազանութեան հաւասար իրաւունք կ'ու-
 նենային, եւ ասի կ'ըլլար ռամկապետական կառավա-
 րութիւն: Ժողովրդեան ժողովքներու մէջ, որոնք
 օրէնքներու, պաշտօնէից ընտրութեան, պատերազմի
 ու խաղաղութեան նկատմամբ ծերակուտին ըրած ա-
 ռաջարկութիւններն ընդունելու եւ մերժելու իշխա-
 նութիւն ունէին, որոշ հասակ մ'ունեցող ամէն քա-
 ղաքացի կը մտնէր: Շատ անգամ կառավարութեան
 նկատմամբ ժողովրդեան ու ազնուականաց մէջ կռիւներ
 եղած են, որոնց ատենը ժողովրդեան գլուխն եղած
 յաջողակ մարդիկ խորամանկութեամբ կառավարու-
 թեան վերին իշխանութիւնն իրենց գրաւեցին, եւ
 նոյնն իրենց ժառանգներուն ալ ջանացին թողուլ:
 Ասոնք թէ եւ իմաստութեամբ ու քաղցրութեամբ
 կառավարած ալ ըլլան՝ միշտ Բռնաւորի անունն ըն-
 դունած են: Ասոնց իշխանութիւնը երկայն տեւողու-
 թիւն չէր ունենար, որովհետեւ զսպուած ազնուա-
 կանք սոք կ'ելլէին եւ զանոնք կը վաւրտէին: Արնայ
 ըստիլ որ Գորիացիք ընդհանրապէս ազնուապետական
 կառավարութիւն ունէին, իսկ Յոնիացիք ըստ մեծի
 մասին ռամկապետական՝ առջիններուն գլուխն էր
 Սպարտա, որն որ զինուք ալ աս կառավարութեան
 կերպը միւս տէրութեանց մէջ խոթելու կը ջանար:
 Ասոր հակառակ Աթէնք ռամկապետական կառավա-
 րութեանց գլխաւորն ու պաշտպանն էր:

8. Յոյները թէպէտ մանր մանր տէրութիւններու բաժնուած էին, բայց բաց ի լեզուէն, կրօնէն ու նոյն սովորութիւններէն՝ ուրիշ արտաքին կապեր ալ ունէին, որոնցմով իրենց միութիւնը կը պահէին: Ասկապերն են գլխաւորաբար՝ ժողովքները կամ Ամփիկտիոններն ու հասարակաց խաղերը:

Ժողովքները կամ Ամփիկտիոններն յունական գրացի նիզակակից տէրութեանց ժողովներ էին, որոնք կրօնական ու քաղաքական խնդիրները կ'որոշէին, ու ատենը միաբան կը կատարէին: Ամենէն երեւելիներն էին Գեղփիսի Ամփիկտիոնները, որոնք ի սկզբան Գեղփիսի ետքէն Թերմոպիլէ ալ կը ժողվուէին: Հոն Թեսսաղիայէն ու Միջին Յունաստանէն տասուերկու տէրութիւններ երկնեակու պատգամաւոր կը խաւրէին, որոնք մեծ հանդիսութեամբ կը ժողվուէին ու հրապարակական կուիւնները կ'որոշէին, քաղաքներու գրծութիւնները կը վերցընէին կը հաշտեցընէին, քաղաքական յանցանքները կը պատժէին, եւ Գեղփիսի զանձերուն ու իրաւանց վրայ կը հսկէին:

Ազգային հրապարակական խաղերուն երեւելիներն էին Պլեթեան խաղերը, որոնք 4 տարի մէյ մը Գեղփիսի կը խաղացուէին Ապողլոնին պատուոյն համար, Նեփեալեան խաղերը, որոնք 2 տարի մէյ մը Արգոլիսի մէջ Նեմէա գեղը Արամազդին պատուոյն համար կը խաղացուէին, Իսթիան խաղերը, որոնք երկու տարի մէյ մը Կորինթոսի կիրճը Պոսիդոնի պատուոյն համար կը խաղացուէին, եւ ամենէն աւելի Ուլիսթեան խաղերը, որոնք Հերակլեսէն հաստատուած ու Լիկուրգոսէն նորոգուած պիտ'որ ըլլան եւ 4 տարի մէյ մը Եղիսի մէջ՝ Ողիմպիա քաղքին քով Արամազդայ պատուոյն համար կը խաղացուէին: Հոս Յունաստանէն ու բոլոր գաղթականութիւններէն Յոյները կը ժողվուէին ու բոլոր ազատները խաղերու մասնակից կրնային ըլլալ: Խաղերուն ժամանակն ամէն կողմ խաղաղութիւն պիտ'որ ըլլար: Ասոնք հինգ օր կը տեւէին եւ գլխաւորաբար մարմնավարժութեան կամ ըմբշական ու ասպետական մրցութիւններ էին: Ըմբշական խաղերն ի սկզբան միայն ընթացից մրցութիւնն էր ետքէն աւելցաւ ցածկէլը, սկտեղնկեցութիւնը (կլոր քար

կամ մետաղ նետելը), գօտէկութիւն ու կռփամարտութիւնը. իսկ ասպետական մրցութիւններն էին ձիարշաւն ու կռուարշաւը: Աս խաղերուն մէջ գերազանցողներուն կամ յաղթողներուն վարձքը շատ մեծ էր. նախ Ողիմպիա ասպարեզին մէջ հրապարակաւ պսակ մը կ'ընդունէին ու իրենց արձանը կը կանգնուէր եւ ետքէն իրենց քաղաքը ձաղանօք կը մտնէին: Ետքերը՝ բանաստեղծներն ալ ու պատմագիրները եւ արուեստագործներն այսպիսի առթով իրենց գործքերն Յունաց կը հրատարակէին ու հրապարակական գովութեան արժանի կ'ըլլային: Աս եղանակաւ չէ թէ միայն ժողովրդեան զօրութիւնը կը կրթուէր ու պատերազմական ոգին կը զրգռուէր, հապա նաեւ միտքն ու հանճարը մեծ եռանդ կը ստանար: Ողիմպիական խաղերն Յունաց մէջ այնչափ երեւելի էին որ իրենց տարիներն անով կը համրէին, չորս տարի մէկ Ողիմպիոք հաշուելով: Առջի Ողիմպիադը սկսած է 776ին Քրիստոսէն յառաջ:

9. Յունաց կրօնն անոնց բնութեան պէս վեհ, կենդանի ու զուարթ էր: Ուրիշ ազգերուն (Փիւնիկեցւոց ու Եգիպտացւոց) կրօններէն ազգեցութիւն ու խառնուրդ կրելը կրեց, բայց յունական ոգին շուտով իրեն կնիքն ան խառնուրդին վրայ դրոշմեց ու եկամուտ ըլլալն անտեսանելի ըրաւ: Ի սկզբան Յոյներն ալ միւս ազգաց պէս Բնութեան առարկաները ու զօրութիւնները կը պաշտէին, Զեւս (Արամազդ) իրենց երկինքն էր, Դեմետր՝ երկիրը, Պոսիդոն՝ ջուրը, Հեփեստոս՝ կրակը, Ապոլլոն՝ արեւը, Արտեմիս (Անահիտ) լուսինը եւ այլն: Բայց շուտով սկսան ան սոսուածներն իբրեւ բնութենէ վեր՝ ամէն կատարելութիւններով զարդարուած գերմարդկային էակներ մրտածել, որոնք ան բնութեան առարկաներուն ու զօրութիւններուն կ'իշխեն, եւ զանոնք ուղածնուն պէս կը կառավարեն: Անկէց ետքը Յունաց բեղմնաւոր միտքը որչափ բնութեան առարկաներ կան՝ անոնց համար այնչափ վարիչ աստուածներ ստեղծեց ու անով ամէն բան ու ամէն կողմ՝ սրբացուց ու կենդանացուց: Ծովեզերաց քով կը վստային Ներէիդներն, առուակներու ու աղբիւրներու քով՝ Նայադները, ծա-

ուերու վրայ՝ Գրիադները, լերանց վրայ՝ Որիադները եւ այլն։ Բայց Յունական աստուածներն ու անոնց գործողութիւնները անկենդան Բնութեան Համար միայն չէին, այլ գլխաւորաբար մարդուն ու անոնց գործողութեանց Համար։ Ասոր Համար ալ զանազան մարդկային գործողութեանց՝ զանազան ուղղիչ, ու զանազան յատկութեանց ու առաքինութեանց՝ զանազան երեւեցուցիչ աստուածներ կային. ասանկ Արէս կռուոյ եւ պատերազմի աստուած էր, Աթենաս՝ գիտութեանց, Հերմէս՝ վաճառականութեան ու արուեստից, Հերա՝ ամուսնութեան, Ափրոդիտէ՝ գեղեցկութեան ու անոր ծնունդը Երոս՝ զգայական սիրոյ եւ այլն։ Աս բազմաստուածութեան մէջ Յոյնք Աստուծոյ միութեան գաղափարը բոլորովին կորսնցուցած չէին. միայն Չեւոր ամենակարող կը գնէին. միւսներն, որոնք բոլոր մեծի մասին անոր որդիքներն (գործողութիւններն ու յատկութիւններն) են, անոր ստորակարգեալ կը համարէին։ Չեւս մինչեւ երկինք բարձրացող Ողիմպոսին կատարը կը բնակէր, միւս աստուածները՝ նոյն լերան ստորնագոյն կատարը. իսկ երանեալները կամ արդարները՝ Եղիւսեան երջանկաւէտ կղզիները. չարերն ալ Տարտարոս՝ վշտալից անդունդը։ Աս բոլոր Աստուածներն Յոյնք միւս ազգաց պէս խորհրդաւոր նշաններով կամ հրէշներով չէին երեւցըներ, հապա մարդու կերպարանքով՝ բայց իբրեւ կատարեալ մարդ իբրեւ մարդու օրինակ իրենց պատշաճող յատկութեանց համեմատ կերպարանքներ տալով։ Բանաստեղծներն ալ աս յատկութեանց համաձայն զանազան պատմութիւններ շինեցին, զորոնք Գիցաբանութիւնը կը բովանդակէ։

10. Յունաց կրօնական պաշտամունքը գլխաւորաբար զոհերով կ'ըլլար, զորոնք ի սկզբան լեռներու վրայ, եւ անտառներու ու այրերու մէջ կը մատուցանէին եւ ետքէն երբ որ մեհեաններ շինուեցան՝ անոնց մէջ ալ։ Բայց մեհեաններն հասարակօրէն պզտիկ կ'ըլլային իբրեւ կուռքին վրան մը կամ պատապարան միայն. Ժողովուրդը միշտ դուրսը սիւնազարդ դաւթին մէջ կը կենար. իսկ զոհը մեհենին մէջ կը մատուցուէր, բայց վրան բաց կ'ըլլար, որպէս զի ծուխը մին-

չեւ երկինք վերանայ: Զոհերուն նիւթը անասուններն էին, որոնք երբեմն շատ մեկտեղ կը զոհուէին, երբեմն ալ քիչ կամ հատ մը միայն: Շատ հին ժամանակները մարդագոհն ալ կը պատահէր: Ասկէց զատ նաեւ անկենդան իրերու նուէրներ կ'ընէին ինչպէս պտղոց, գինւոյ, մեղրի, կաթի, խնկի եւ այլն, ու իրենց Աստուած պաշտութիւնն աղօթքներով, հանդիսաւոր թափօրներով եւ կրօնական պարերով ու խաղերով կը ցուցնէին: Բայց Յոյներն այսպիսի եղանակներով աստուածներուն պաղատելէն կամ հաշտութիւն խնդրելէն զատ կը ջանային անոնց կամքն ալ ու ապագան իմանալ. եւ ասի կամ ուղղակի՝ զոհերու փորձօտիքներէն, զանազան թռչուններու թռիչէն կամ ձայնէն, օգոյ երեւոյթներէն, երազներէն եւ այլն, եւ կամ միջնորդութեամբ՝ պատգամներու ձեռքով: Յունաց գլխաւոր պատգամատեղիներն էին՝ Դոդօնայի Արամազդայ մեհեանը Պեղասագիներէն մնացած, եւ ամենէն աւելի Գեղփիսի Ապողոնի մեհեանը:

11. Գեղփիսի պատգամն այնչափ համբաւ ստացաւ, որ ամէն կողմանէ Յոյները պարգեւներով հոն կ'երթային Աստուծոյ խորհուրդ հարցնելու: Յունաստանի բոլոր առանձնական ու հասարակաց դորձքերն անոր խորհրդովը կ'ըլլային, եւ կրնայ ըսուիլ, որ Յունաց միութեան կենդրոն մ'եղած էր: Հոն Պառնաս լեռան ստորոտը ժայռի մը ձեզքի վրայ, ուսկից թմրեցուցիչ դոլորչի մը կ'ելէր՝ ոսկի եռոտանի մը կը գրուէր դարնիներով պատկուած եւ վրան Պիւթիա ըսուած քրմուհին նստելով ան գոլորչէն ինք զինք կը կորսնցընէր ու կցկոտուր խօսքեր կ'արտաբերէր: Քրմերն զգուշութեամբ աս խօսքերը նշանակելով եւ զանոնք վեցաչափ ոտանաւորի ձեւի մէջ խոթելով խորհուրդ հարցընողին ձեռքը կու տային: Աս պատգամներն՝ իբրեւ խորհուրդ՝ բարուց ու հայրենեաց շատ օգտակար էին եւ շատ անգամ Յունաստան մեծ վտանգներէ պահեցին, բայց իբրեւ ապագայից յայտնութիւն՝ երկդիմի կ'ըլլային կամ ամենեւին իմաստ չէին ունենար:

ՍՅՊԱՐՏԱՑԻՔ

1. Յունաստանի տէրութեանց մէջէն որոնք երեւելի եղան: — 2. Լակոնիայի բնակիչներն որոնք էին եւ քոսի կարգ կը բաժնուէին: — 3. Աքայեցւոց պատերազմներուն ատեն Սպարտայի ներքին վեճակն ինչպէս էր: — 4. Ո՛վ է Լիկուրգոս եւ ինչ գործք ունի: — 5. Ի՞նչ է Լիկուրգոսին սահմանադրութիւնը: — 6. Լիկուրգոս՝ սպարտացւոց ստանին կենաց նկատմամբ ինչ կարգաւորութիւններ բրաւ: — 7. Սպարտացիք Լիկուրգոսին օրէնքները երկայն ատեն պահեցին եւ անոնցմէ ինչ օգուտ տեսան: — 8. Ի՞նչ պատճառաւ Մեսսենացւոց ու Սպարտացւոց մէջ դժտութիւն մտաւ: — 9. Ի՞նչպէս եղաւ առջի Մեսսենական պատերազմը: — 10. Ի՞նչպէս եղաւ երկրորդ Մեսսենական պատերազմը. Մեսսենացիք ինչ վախճան ունեցան: — 11. Սպարտացիք Մեսսենիայի տիրելէն ետեւ Պեղոպոննէսն ինչպէս իրենց գլխավորութեան տակ տոհմ. Արգեացւոց հետ ինչ պատերազմ ունեցան:

1. Յունաստանի մանր տէրութեանց մէջէն Սպարտա ու Աթէնք կամաց կամաց այնչափ զօրացան ու երեւելի եղան որ բոլոր Յունաց պատմութիւնն ասոնց վրայ կը դառնայ, միւս տէրութիւնները գործք մը կ'ունենային նէ ասոնց հետ կ'ըլլար եւ ասոնց ստորակարգեալ: Ամենէն յառաջ Սպարտա զօրացաւ:

2. Երբոր Հերակղեանք կամ Դորիացիք Պելոպոննէսը մէջերնին բաժնեցին՝ Լակոնիան Եւրիսթենէս ու Պրոկղէս երկու եղբայրներուն ինկաւ, որոնք մէկտեղ թագաւորեցին ու տէրութիւնը իրենց որդիքներուն ժառանգեցընելով Սպարտայի մէջ միշտ երկու թագաւորներ մէկտեղ՝ կը թագաւորէին, մէկը Եւրիսթենէան կամ Ագիսեան (Եւրիսթենէսին Ագիս որդիէն առած) եւ միւսը Պրոկղեան: Բայց իսկզբան միայն Սպարտա քաղաքը ձեռքերնին էր, Լակոնիայի միւս քաղաքներուն հետզհետէ երկայնժամանակեայ պատերազմներով տիրեցին, որովհետեւ Աքայեցիք ինչպէս Արգոլիսի ու Մեսսենիայի մէջ՝ առանկ հոս ալ վերջի ճգամք իրենց ստացուածն ու ազատութիւնը ղէնքով պաշտպանեցին, մանաւանդ երբոր Հերակղեանք անոնցմէ հարկ պահանջելու սկսան: Գրեթէ երեք դար տեւեց Աքայեցւոց հետ պատերազմը. ամենէն աւելի յամառութեամբ պատերազմեցան Հելլոս քաղքին բնակիչներն, որոնք երբ որ յաղթուեցան՝ քաղաքնին քանդուեցաւ եւ իրենք՝ իրենց բոլոր սերունդով Սպարտացւոց ստրուկ եղան: Առանկով Լակոնիայի ժողովուրդը երեք կարգ բաժնուեցաւ, առջի

կարգն էին տիրող Գորիացիք, երկրորդը՝ նուաճուած Աքայեցիք, որոնք Լակեղեմոնացի կամ շրջաբնակ բուռեցան, եւ անձնական ազատութիւն ու ինչք եւ երկիր ստանալու իրաւունքը պահեցին՝ միայն կառավարութեան մասնակից չէին կրնար ըլլալ. իսկ երրորդ կարգն էին Հելլոդացիք, որոնք սպարտացի ընտանիքներու իբրեւ գերի բաժնուեցան, անոնց երկիրը կը գործէին, տնային ծառայութիւնները կ'ընէին, ու պատերազմի կ'երթային կամ իբրեւ իրենց տէրերուն կապարճակիր եւ կամ իբրեւ թեթեւազէն զինուոր. բայց ասոնք տէրութեան ստացուածք ըլլալով ոչ դուրս կրնային ծախուիլ եւ ոչ մեռցուիլ:

Յ. Սպարտացիք Աքայեցւոց պատերազմներէն զատ սահմանակից Արկադացւոց ու նաեւ ցեղակից Արգիացւոց հետ սահմաններու նկատմամբ կռիւներ ունէին եւ կ'ըսուի որ Քարիլաոս սպարտացի թագաւորներէն մէկը յաղթութեամբ Արգոսի վրայ դացած ու քաղաքը կործանած ալ ըլլայ: Բայց մի եւ նոյն ատեն Հերակլեան կրկին թագաւորներն ալ մէջերնին անդադար գծաւթութիւններ ու կռիւներ կ'ունենային, որով ժողովրդեան առջեւ համարումնին ու ազդեցութիւննին բոլորովին կորսնցուցին: Ոչ կառավարութիւն եւ ոչ օրէնք մնացած էր. խռովութիւնն ու անաւերընչութիւնը կը տիրէր, որուն մէջ Պրոկղեան Եւնոմոս թագաւորն ալ զոհ եղաւ: Այսպիսի վիճակի մէջ Սպարտայի կործանումը անհրաժեշտ ու վերահաս էր եթէ ժամանակին յարմար մէկը չելէր ու դարման չտանէր: Աս մեծ մարդը Լիկուրգոս օրէնադիրն եղաւ:

Դ. Լիկուրգոս սպաննուած Եւնոմոս թագաւորին կրտսեր որդին է, որն որ եղբօրը մահուրէն ետեւ թագաւորական դահն ելաւ բայց քանի մ'ամիս ետքը անոր այրի կինը Քարիլաոս անուամբ մանչ տղայ մը ծնանելով մեծանձնութեամբ՝ առանց այրւոյն հրապուրանաց անսալու՝ դահը Քարիլաոսին թողուց ու ինք անոր խնամակալ եղաւ: Արդէն աս խնամակալութեան ատեն կ'ուզէր տէրութեան մէջ կարգ կանոն խոթել. ինք սղիմպիական խաղերը նորոգեց ու որսէնց որ անոնց ատենը ամէն կողմ կռիւները դադրին, բայց իր թշնամեաց զըպարտութիւններէն ստիպուած Սպար-

տան թողուց ու սկսաւ ճամբորդութիւններ ընել: Կրեաէ կղզին գնաց որուն Մինսոսեան օրէնքները շատ համբաւաւոր էին. Փոքր Ասիա պտրտեցաւ, ուր՝ յունական գաղթականութիւնները մեծ ծաղկի հասած էին եւ շատ իմաստուն մարդիկներ կը գտնուէին. կ'ըսուի որ Եգիպտոս ալ գացած ըլլայ: Մեծ փորձառութեամբ ու հմտութեամբ համբարուած 880ին Սպարտա դարձաւ, ուր քաղաքային կռիւք նորէն բռնկած էր: Քաղաքացիները իրեն աղաչեցին որ տէրութեան անկարգութեանց դարման մ'ընէ. Լիւկուրգոս ալ դեղձիեան պատգամէն հաւանութիւն ընդունելով Սպարտայի սահմանադրութիւն մը տուաւ, որն որ բացի քանի մը նոր կարգաւորութիւններէ, ըստ մեծի մասին հին սովորութիւնները օրէնքով հաստատեց, եւ զանոնք առակաւոր խօսքերու ձեւով ժողովրդեան բերանը դրաւ:

5. Ժողովրդեան երեք բաժանումն, ինչպէս նաեւ երկու ժառանգական թագաւորները հաստատուն պահեց, բայց թագաւորներուն իշխանութիւնը շատ չափաւորեց: Ասոնք պատերազմի ատենը բացարձակ իշխանութեամբ զօրաց վերին զօրավարն էին, բայց խաղաղութեան ատենը միայն դահերիցութեամբ ու արտաքին պատիւներով ժողովրդէն կը տարբերէին: Տէրութեան կառավարութիւնը ծերերու խորհրդոյ մը կամ ծերակուտի մը ձեռքն էր, որն որ երկու թագաւորներէ եւ ուրիշ քսանուութը ծերերէ կը բաղկանար: Ծերերը գէթ վաթսուն տարւան, առաքինի ու անսոգիւտ անձինք պիտ'որ ըլլային, ժողովրդէն կ'ընտրուէին ու մինչեւ ցմահ իրենց պաշտօնն առանց պատասխանատուութեան կը վարէին: Ծերակոյտը բացի կառավարութենէն՝ իբրեւ վերնագոյն ատեան մեծ յանցանքներն ալ կը դատէր ու եփօրներու հետ բարոյից վրայ կը հսկէր, բայց տէրութեան ընդհանուր իրողութիւնները միշտ ժողովրդեան ժողովքին առջեւը պիտ'որ հանէր: Ժողովրդեան ժողովքը, որուն ամէն 30 տարւընէ վեր եղած սպարտացի մասնակից էր, ըստ կանոնի միշտ ամէն լրացեալ լուսնոյն՝ բաց օդի մէջ կը ժողովուէր ու առանց վեճի միայն հաստատելով կամ ժխտելով՝ ծերակուտին

առաջարկութիւնները կ'որոշէր: Ժողովրդեան ժողովքին խնդիրներն հասարակօրէն օրինաց, պաշտօնէից բնորոշութան, պատերազմի ու խաղաղութեան վրայ կ'ըլլային: Յայտնի չէ որ Եփորոսները կամ Պարետները Լիկուրգոս խոթած է չէ նէ 150 տարի ետքը Թէոպոմպոս թագաւորը: Ասոնք հինգ հոգի կ'ըլլային ու տարւէ տարի կը փոխուէին. իբրեւ ժողովրդեան երեսփոխան բացարձակ իշխանութիւն ունէին նաեւ թագաւորներու վրայ. պաշտօնին էր օրինաց պահպանութեան, պաշտօններուն կատարման ու քաղաքացւոց բարոյից վրայ հսկել, եւ յանցաւորները դատել ու պատժել: Երկիրն ալ հաւասարապէս ժողովրդեան բաժնուեցաւ. 9000 մեծ բաժիններ Սպարտացւոց տրուեցաւ, 30,000 փոքրագոյն բաժիններ ալ Լակեդեմոնացւոց: Եւ որոշուեցաւ, որ բաժինները ժառանգական ըլլան, եւ ոչ դքիւրներ ծախէ կամ ուրիշներ գնէ: Հելլոտացիք իբրեւ գերի ամենեւին մաս մը չառին: Կը կարծուի որ աս երկիրն բաժանումը Լիկուրգոս ըրած չըլլայ, այլ ուրիշ մը առաջին Մեսսենիական պատերազմէն ետքը:

6. 1 Լիկուրգոս ժողովրդեան առանին կենաց ու կրթութեան նկատմամբ ալ կարգաւորութիւններ ըրաւ, որոնցմով կ'ուզէր բոլոր ազաաները զինուորութեան մէջ կրթել, ու առանձնական շահերը հասարակաց կամ տէրութեան շահերուն զսէլ: Օրէնք տուաւ, որ ամէն տկար կամ պակասաւոր ծնած տղան Տայգեառոս լերան վրայ սովամահ ձգուի. իսկ զօրաւորները 7 տարւան ըլլալնուն պէս տէրութիւնը մօրերնէն առնու, մարմնավարժութեան, երաշխտութեան, ու կաքաւի մէջ կրթէ, չարքաշութեան ու պատերազմի վիշտերու վարժեցնէ, ու մինչեւ 30 տարւան ըլլայ հասարակաց գործքերու մէջ գործածէ: Ազատ քաղաքացւոց գլխաւոր զբաղումն ինք զինք պատերազմի կրթել էր, որուն մէջ ծառայելու իւրաքանչիւր դք 20 տարւոնէ մինչեւ 60 տարւան պարտական էր: Եւ որպէս զի սպարտացին տնային ամէն հոգերէ ազատ ըլլայ, Լիկուրգոս շատ չափաւոր կերակրով հրապարակական սեղաններ կարգեց, որոնց վրայ համբաւաւոր սեւ ազուրր միշտ պիտի գտնուէր, եւ

պարզ հազուստներ ու անպաճոյճ բնակարաններ անոնց սահմանեց: Իսկ անային գործքերն ու երկրին մշակութիւնը բոլորովին Հելլոտացւոյ թող արուեցան: Լիկուրգոս իր քաղաքացիները խստակեցութեան մեջ պահելու ու ընչաքաղցութենէ, զեղխութենէ եւ մեղկութենէ զգուշացնելու համար՝ երկաթէ ծանր ստակ խոթեց, օտար երկիր երթալն ու վաճառականութիւն ընելն արգելեց, եւ ոչ օտարաց թոյլ տուաւ, որ Սպարտա բնակին: Արուեստներն ու վաճառականութիւնը Լակեդեմոնացւոյ ձեռքը թող արուեցաւ: Սպարտացւոյ կրթութեան ուրիշ մաս մըն ալ էր ծերերը յարգելն ու միշտ քիչ կամ համառօտ խօսիլը. ուստի ելաւ համառօտ խօսակցութեան լախնախանոճ ըսելը:

7. Լիկուրգոս օրէնքները տալէն ետեւ ճամբորդութիւն ընել ուզելով՝ թագաւորները, ծերակոյտն ու ժողովուրդն երգութեանց ու իրեն բացակայութեան ատեն ամենեւին փոփոխութիւն մը չընեն: Ասոր վրայ ելաւ Արեատէ գնաց քաշուեցաւ ու առանց մէյ մ'ալ Սպարտացւոյ դառնալու հոն մեռաւ: Սպարտացիք ալ դարերով անոր ազնուապետական ու զինուորական օրէնքները պահեցին, ժամանակին համեմատ նոյն հոգւով քանի մը նոր կարգադրութիւններ աւելցրնելով. եւ ասով սակաւապէտ եւ քաջ պատերազմող ժողովուրդ մ'եղան, ու շուտով Պելոպոննէսին եւ ետքէն բոլոր Յունաստանի առաջնորդութիւնն ստացան. բայց բիրտ մնացին ու գիտութեան ու արուեստից ճաշակ ու բերում չունեցան:

8. Եւ Լիկուրգեան օրէնքներով Սպարտացիք միաբանած ու զօրացած՝ դեռ չնուաճուած Աքայեցիները շուտով նուաճեցին, ու Մեսսենիայի սահմանը հասան, որուն պտղաբեր երկիրներն իրենց ցանկութիւնը շատ գրգռեցին: Երկու կողմանէ սկսան իրարու դէմ դանգառներ ընել. Սպարտացիք սկսան գանգատիլ որ Մեսսենացիք սպարտացի աղջիկներ յափշտակեր ու ետքէն Տելեկլոս թագաւորն ալ, որ զանոնք ետ պահանջելու դացած էր՝ ուղաններ են: Մեսսենացիք կ'ուրանային աս ոճիրը եւ կ'ըսէին որ Տելեկլոս կանացի զգեստ հագած զօրաց գնդով մ'իրենց մե-

հեանը եկած էր զիրենք նուաճելու համար: Աս գան-
գատն եղած ատեն Սպարտացի մը Մեսսենացի ազ-
նուականի մը ոչխարները կողոպտեց, եւ անոր որդին
սպաննեց: Մեսսենացին Սպարտայէն ատոր հատուցում
ուզեց եւ երբ որ չընդունեցաւ՝ կատղութենէն դիմացն
ելլող բոլոր Սպարտացիները մեռցուց: Ան ատեն Սպար-
տացիք ալ ան Մեսսենացին պահանջեցին եւ երբ որ չըն-
դունեցան՝ սկսան պատերազմի պատրաստուիլ երգում
ընելով որ Մեսսենիան չնուաճած զէնքերնին չթողուն:

9. Առանց յառաջագոյն պատերազմ հրա-
տարակելու Սպարտացիք գիշեր մը յանկարծ Մես-
սենիայի սահմանին վրայ եղած Ամփէա քաղաքին
վրայ յարձակեցան ու բոլոր բնակիչները սրէ ան-
ցուցին (743): Աս լին վրայ Մեսսենացիք անմի-
ջապէս իրենց քաղաքները քաշուեցան պատրաս-
տութիւն տեսնելու համար եւ չորս տարի մանր
մունր կռիւներ ընելէն ետեւ երկու բանակները դի-
մացէ դիմաց եկան ճակատեցան: Պատերազմը շատ
արիւնահեղ եղաւ, բայց անորոշ, այսու ամենայնիւ
Սպարտացիք երկրորդ օրը Մեսսենիայէն քաշուեցան
Սպարտա գացին: Բայց քաղաքացիներէն շատ զէշ
ընդունելութիւն ու թշնամանք գտնելով, հարկադրե-
ցան իրենց երկու թագաւորներուն (Թէոպոմպոսին ու
Պոլիդորոսին) առաջնորդութեամբ նորէն Մեսսենիա
մտնելու: Աս անգամ մեծ յաջողութիւն ունեցան,
Մեսսենիացիք ստիպուեցան իրենց բոլոր քաղաքնե-
րը թողուլ ու լերան մը վրայ եղած Իթոմէ ամուր
բերդը քաշուիլ: Նոյն ատենը Գեղփիսէն պատգամ
ելլելով որ Մեսսենիացիք պիտ'որ յաղթեն եթէ թա-
գաւորական տնէն կոյս մը զոհուելու ըլլայ՝ Արիստո-
գէմ աըքայազունն իր ձեռքովն իր աղջիկը մեռցուց եւ
Մեսսենիացիներէն բոլոր զօրաց վրայ զօրավար դրուե-
լով իր քաջութեամբն ինչպէս նաեւ պատգամին ազ-
դեցութեամբը Սպարտացւոց վրայ մեծ վհատութիւն
ձգեց: Շատ յարձակումներ ըրաւ ու շատ մարդ մեռ-
ցուց. պատերազմի մէջ Մեսսենայի թագաւորը մա-
հացու վէրք մ'առնելով ու մեռնելով՝ Արիստոգէմ
թագաւոր ալ ընտրուեցաւ, ու Արգիաացւոց ու Արկա-
դիացւոց օգնութեամբ Իթոմէի քով մեծ ճակատ մը

տուաւ ու այնպէս չարաչար յաղթեց, որ Սպարտացիք քաջուեւու ստիպուեցան: Բայց ասոնք իրենց նպատաւոր պատգամէ մը քաջալերուած պատերազմը նորէն սկսան, եւ Արիստոդէմ՝ արգէն իրեն աղջկանը մահուան վրայ շատ տանջուած ըլլալով երբ որ բախտին նշաններն իրեն հակառակ տեսաւ՝ իր աղջկանը գերեզմանին վրայ ինք զինք մեռցուց: Ասով Մեասենիացիք վհատեցան, յաղթուեցան ու ստիպուեցան իթոմէ բերդը թշնամեաց ձեռքը տալ. իրենցմէ մէկ մասը Արգոս, Սիկիոն ու Արկադիա փախաւ, շատերը իտալիա Ռեգիոն քաղաքը գացին, իսկ մնացածներն յաղթողին հպատակեցան երգում ընելով որ մէյ մ'ալ Սպարտայէն պիտի չապստամբին, երկրին բերքին կէսը հոն պիտի խաւրեն եւ Սպարտացւոց թագաւորներուն ու մեծամեծներուն մահուան սուգ պիտի բռնեն (724): Ասանկ վերջացաւ առջի Մեասենական պատերազմը քսան տարի տեւելէն ետեւ:

10. Ախատական ու ծանր խաղաղութիւնը Մեասենիացիք երկայն ժամանակ չկրցան տանիլ. 39 տարիէն ետքը նորէն սոք ելան Արիստոմէն կտրիճ ու յանդուգն պատանւոյն առաջնորդութեամբ, որն որ զարմանալի քաջասրտութեան գործքեր գործեց: Արկադիայի սահմանին մօտ եղած Անտամիա քաղաքն իր ցրուած քաղաքացիները ժողվելով եւ Արգոսէն, Արկադիայէն ու Եղիսէն օգնութիւն գտնելով՝ Մեասենիայի մէջ Սպարտացւոց վրայ ինկաւ, մեծ յաղթութիւն մ'ըրաւ ու զանոնք Մեասենիայէն վաճառեց (685): Մեասենիացիք երախտագիտութեամբ Արիստոմէնը թագաւոր ըրին եւ երբ որ ինք ասի յանձն չառաւ՝ զինք բացարձակ իշխանութեամբ բոլոր զօրավար ըրին: Ասով Արիստոմէն աւելի խրախուսուած ասպատակութիւններով սկսաւ Սպարտացիները նեղել: Սպարտացիք վհատած՝ Գեղփիսի պատգամին խորհրդովը Աթէնքէն զօրավար մ'ուղեցին ու Տիրատոս բանաստեղծն ընդունեցան, որն որ վառվռուն բանաստեղծութիւններով զիրենք քաջալերեց. այսուամենայնիւ Ստենիկլերոսի քով Արիստոմէնէն նորէն յաղթուեցան, ու անկէջ շատ նեղութիւն կրեցին: Արիստոմէնին հասուցած նեղութիւններէն ու Տիր-

տէոսին երգերէն զրգուելով՝ Սպարտացիք Հելլա-
տացւոց զօրաւոր գունդ մ'օգնութեան առած նորէն
Մեսսենիա յարձակեցան ու Արկադիացւոց թագաւորը
կաշառեցին, որն որ ճակատին ատենը Մեսսենացիներ
ըր թողուց ու թշնամեաց կողմն անցաւ: Աս անակրն-
կալ մատնութենէն Մեսսենացիք շփոթեցան, ճակա-
տը կորսնցուցին ու բոլոր քաղաքները յաղթողներուն
ձեռքը թող տալով Իրա բերդը քաշուեցան: Սպար-
տացիք բերդը պաշարեցին բայց 11 տարի չկրցան բան
մ'ընել. իսկ Արիստոմէն անկէց ստէպ դուրս յարձա-
կելով Սպարտացիները շատ կը նեղէր: Անգամ մ'ա-
սանկ դուրս յարձակած ատեն բռնուեցաւ, բայց (ա-
ղուեսէ մ'առաջնորդուած) ծակի մը մէջէն բանտէն
փախաւ ու Իրա բերդը մտաւ: Աս բերդը վերջապէս
դասալիք Սպարտացւոց մը մատնութեամբն անձրեւոտ
գիշեր մը թշնամեաց ձեռքն ինկաւ եւ Արիստոմէն
մէջը երեք օր ու երեք գիշեր քաջութեամբ պատե-
րազմելէն ետքը բերդին կիներն ու տղաքն իր զօրաց
մէջ առած՝ թշնամի զօրքը ճեղքեց ու Արկադիա
գնաց: Հոն կը պատրաստուէր նորէն Սպարտացւոց
վրայ յարձակելու, բայց նորէն Արկադիացւոց թագա-
ւորին մատնութեամբն իմացուեցաւ ու խորհուրդը
չյաջողեցաւ: Սակայն մատնիչն ալ իր անհաւատար-
մութեանը համար զայրացած Արկադիացիներէն քար-
կոծուեցաւ: Արիստոմէն անկէց ուզեց Հռոդոսի թա-
գաւորին՝ իրեն փեսային քովն երթալ, որպէս զի ա-
նոր օգնութեամբը խեղճ հայրենիքն ազատէ. բայց
ճամբան մեռաւ, ու իրմով Մեսսենացւոց վերջի յոյսը
չիջաւ: Անոր համար շատերը Արիստոմենին որդւոյն
առաջնորդութեամբ Սիկիլիա գաղթեցին Ռեգիո-
նին գիմացն եղած Չանգլէ քաղաքը, որն որ ետքէն
իրենց անուամբը Մեսսենա ըսուեցաւ. մնացած քի-
չերն ալ նուաճուելով՝ Հելլոտներու պէս գերի եղան
Սպարտացւոց, որոնք Մեսսենիան մէջերնին բաժնե-
ցին (668):

11. Սպարտա՝ Մեսսենիայի տիրելովը Պելո-
պոննէսի ամենէն զօրաւոր տէրութիւնն եղաւ եւ հետ-
զհետէ իրեն իշխանութիւնը թերակղզւոյն վրայ ա-
նանկ տարածեց, որ գրեթէ բոլոր տէրութիւններն

իրեն գլխաւորութեան տակ մէկ նիզակակցութիւն մը կազմեցին: Արկադիացւոց հետ սահմանի նկատմամբ կռիւներ ունեցաւ. եւ Արկադիացիք իրենք զիրենք քաջութեամբ պաշտպանելէն ետեւ հարկադրեցան Սպարտայի նիզակակից ըլլալ ու անոր ազնուապետական սահմանադրութիւնն ընդունիլ: Ասանկ Սիկիոնի ու Կորընթոսի ներքին իրողութեանց մէջ խառնուեցաւ, որոնք ազնուականաց զօրութիւնը կոտորած ռամկապետի մը առաջնորդութեամբ հասարակապետութիւններ հաստատած էին: Սպարտացիք անոնց ազնուականներուն օգնութեան գացին, ռամկապետները վաւրտեցին ու նորէն ազնուապետական կառավարութիւններ դրին: Իրենց ազդեցութիւնը մինչեւ Աթենքի սահմանները տարածեցին: Միայն Արգոս երկայն ատեն Սպարտայի հակառակորդ մնաց: Աս երկու քաղաքներու մէջ սահմաններուն պատճառաւ ի սկզբանէ հակառակութիւն կար, որն որ Արգիացւոց Մեսսենիայի օգնական ըլլալովն աւելի եւս սաստկացաւ, եւ Մեսսենիայի նուաճուելէն ետքը արիւնահեղ պատերազմի փոխուեցաւ: Գրեթէ երկու դար Թիրէա քաղքին համար պատերազմեցան, որն որ Արգոսի կը վերաբերէր ու Սպարտացիք յափշտակել կ'ուզէին: Անգամ մը կոտորածին վերջ տալու համար միաբանեցան որ երկու կողմանէ երկ'երկու հարիւր կարիճներ դիմացէ դիմաց ելլեն, եւ որ կողմն որ յաղթութեան նշանը կանգնէ՝ Թիրէան անոր ըլլայ: Ամբողջ օրն երկու կողման մարդիկները մեծ քաջութեամբ պատերազմեցան եւ ամէնը ինկան, միայն երկու Արգիացիներ ողջ մնացին, որոնք յաղթանակը կանգնեցին ու Արգոս վազեցին յաղթութիւնը աւետելու: Բայց Սպարտայի մը, որն որ խոց վերաւոր դիակներու տակ կեցած էր, աս միջոցին ելաւ Արգիացւոց յաղթանակը վար առաւ ու Սպարտացւոցը կանգնեց. վրան արեամբ գրելով թէ Սպարտան յաղթեց: Ասով խնդիրը դարձեալ անորոշ մնաց ու պատերազմը աւելի սաստկութեամբ շարունակուեցաւ, մինչեւ որ Սպարտացւոց Կղէոմէն Ա. յանդուգն թագաւորը յանկարծ Արգիացւոց բանակին վրայ յարձակեցաւ եւ զանոնք անտառի մը մէջ գտնելով անտառին կրակ տուաւ ու 5000

հոգի մէջը պրեց: Ան ատեն անմարդի մնացած Ար-
գոսը ստիպուեցաւ Թիրէա քաղաքը յաղթողին ձեռ-
քը թողուլ: Ասկէց ետքը Սպարտա Պեղոպոննեսին
միակ հրամանատարը մնաց եւ սկսաւ ետեւէ իյնալ որ
բոլոր Յունաց առաջնորդութիւնն ալ առնու:

Յօդոսած Ե.

Ա Թ Ե Ն Ա Յ Ի Ք

1. Աթէնք ինչ կառավարութիւն ունէր. ով է Դրակոն: — 2. Կիդոն
կրցաւ կառավարութիւնն իրեն գրաւել: — 3. Ով է Սոլոն եւ ինչ գործք
ըրաւ: — 4. Ինչ է Սոլոնին տուած սահմանադրութիւնը: — 5. Աթէնք
Սոլոնին օրէնքներէն ինչ օգուտ տեսաւ: — 6. Ով է Պիսիստրատ եւ
Աթէնքին ինչպէս բռնակալեց: — 7. Հիպպիաս ինչու եւ ինչպէս զօր-
տուեցաւ: — 8. Ինչ կարգաւորութիւններ ըրաւ Կլիսթենես. Իսագո-
րաս կրցաւ նորէն Աթինապետութիւնը Աթէնքի մէջ խոթել:

1. Ինչպէս Պեղոպոննեսի մէջ Սպարտա, ա-
նանկ Միջին Յունաստանի մէջ ալ Աթէնք մեծ զօ-
րութիւն ու համբաւ ստացաւ, բայց բոլորովին տար-
բեր ճամբով: Հոս Կողքոսին զիւցազնական մահաւը-
նէն ետեւ (1068) ազնուականք՝ իբրեւ թէ անոր յի-
շատակը պահելու համար, թագաւոր մը դնել չուզե-
ցին, այլ Կողքոսին երէց որդին Մետոն՝ Արքոն (իշ-
խան) անուանեցին ու նոյն թագաւորական իշխանու-
թիւնը ձեռքը տուին, միայն աս տարբերութեամբ որ
իր գործքերուն համար ազնուականաց պատասխանա-
տու էր: Աս իշխանութիւնը 70 տարիի չափ Կողքոսի
ցեղին մէջ ժառանգական մնալէն ետեւ, ազնուականք
անի ընտրական ըրին եւ իշխանութիւնը 10 տարւան
ամիոփեցին (752): Բայց որպէս զի շատ ազնուական-
ներ նոյն իշխանութեան կարենան հասնիլ՝ քիչ մը
ետքը (682) որոշեցին որ 9 արքոն մէկտեղ ըլլան ու
տարւէ տարի փոխուին: Ասոնք քրմապետ, կառավար,
դատաւոր, օրէնսդիր ու զօրավար էին, ամէն իշխանու-
թիւնը ձեռքերնին ունէին, եւ գրաւոր օրէնք չըլլա-
լով՝ ստորին ժողովուրդը կը հարստահարէին եւ դա-
տերն ուզածնուն պէս կը դարձընէին: Բայց ժողովուրդը
շատ չհամբերեց, ուզեց գրուած օրէնք ունենալ. եւ
ազնուականք ստիպուած՝ աս բանս Գրակոն խիտտ ար-
քոնին յանձնեցին (624). ան ալ չափազանց խիտտ
պատիժներով ազնուականաց իշխանութիւնն աւելի

եւս զօրացուց: Ան ատեն ժողովուրդն այնչափ դառնացաւ, որ Գրական փախչելու ստիպուեցաւ եւ անոր օրէնքներն անգոր մնացին:

2. Աս ժողովրդեան խռովութեան ատենը՝ Կիլոն աղնուական Աթենացին Գրականին օրինաց սփռահներուն գլուխն անցնելով փորձ մ'ըրաւ Աթենքին կառավարութիւնը գրաւելու: Մեղարիսի բռնաւորէն, որն որ իրեն աներն էր, գունդ մը զօրք առած Աթենքին միջնաբերդին տիրեց (612), բայց ժողովուրդն իրեն աղէկ չօգնելով՝ աղնուականը Ալկմէոնեան Մեղակղէս արքոնին առաջնորդութեամբը բերդը առին. Կիլոն փախաւ, բայց անոր կողմնակիցները, որոնք Եւմենեանց բազիններուն ապաւինած էին, Մեղակղէսին հրամանաւը մեհենին մէջ սպաննուեցան, թէպէտ եւ յառաջագոյն անոնց խօսք տրուած էր որ իրենց մնաս մը պիտ'որ չհասնի: Աս ոճրագործութեան վրայ սոսկաց ժողովուրդը, ոտք ելաւ, Ալկմէոնեան տան վրայ նզովք կարդաց, զանի Աթենքէն արսորեց ու Կրեաէէն Եպիմենիտէս իմաստունը կանչեց, որ քաղաքն աս ամպարչտութենէն սրբէ: Յարգելի ձերունին եկաւ քաղաքն հանդարտեցուց ու քանի մը բարեկարգութիւններ րնելէն ետեւ առանց վարձք մ'յանձն առնելու Կրեաէ գարձաւ:

3. Բայց Եպիմենիտէսին երթալէն ետեւ աղնուականաց ու ժողովրդեան մէջ եղած կռիւները նորէն աւելի սառակութեամբ սկսան ու տերութիւնը կործանման դուռն հասուցին, երբոր ժողովուրդը Սոլոնին դիմեց, որն որ Կորքոսի ցեղէն էր ու Սաղամիս կրդղւոյն տիրելովն եւ առջի նաւիրական պատերազմովը ժողովրդեան վստահութիւնը շահած էր:

Սաղամիս կղզին Աթենքին դիմացն է եւ անոր վաճառականութեան շատ հարկաւոր. Մեղարացիք աս կղզին յափշտակեցին եւ Աթենացւոց բոլոր փորձերը զանի ետ առնելու պարապ ելան, անանկ որ վերջապէս օրէնք հանեցին որ կղզին նորէն առնելու խորհուրդ տուողը մահուամբ պատժուի: Բայց հայրենասէր Սոլոն ինք զինք խենթ ձեւացընելով յիմարական զգեստներ հագած հրապարակի մէջ բանաստեղծութեամբ ժողովուրդը յորդորեց նորէն փորձ մ'ընելու: Կողմնա-

կիցներ զտնելով ինք պատերազմին առաջնորդ եղաւ, Մեգարացիները Ատտիկէ հրապուրեց եւ իրեն կանացի հազուստով ծպտած զինուորները վրանին իյնալով զամէնքը սպաննեցին ու ասով կղզւոյն տիրեց: Մեգարացիք Սպարտացիներն իրաւ ընտիր ըլին, բայց Սողոն Հոմերոսէն ու Գեղզիսի պատգամէն վկայութիւններ բերելով՝ Սպարտացիք կղզին Աթենացւոց թող տուին (604):

Դոկ նուիրական պատերազմը Վիւռացւոց դէմ եղաւ, որոնք չէ թէ միայն Գեղզիս գացող վաճառականները կը կողոպտէին, հապա նաեւ Գեղզիսի վրայ յարձակեցան ու Ապողլոնի մեհեանք թալլեցին: Սողոն Ամփիկտիոնեան ժողովքը յորդորեց աս ամպարչտու թիւնը պատժելու, ինք զօրաց գլուխն անցաւ, Վիւռան կործանեց, բնակիչը գերի ծախեց, երկիրն ալ Գեղզիսի Ապողլոնի ընծայեց: Տէրութեան բրած մեծ ծառայութեանց ինչպէս նաեւ կողմնակցութեանց ցուցրցած խոհեմութեանն ու իմաստութեանը համար ժողովրդեան միջին դասը քաղաքային բոլոր իշխանութիւնն իրեն յանձնեց: Սողոն աս յանձն չառաւ, միայն առջի արքոն եղաւ ու ձեռք զարկաւ իր քաղքին ժամանակին համեմատ օրէնք տալու (594):

4. Ամենէն յառաջ Սողոն Գրակոնին օրէնքները ջնջեց, մարդասպանութեան վրայ եղածը միայն դուրս հանելով: Ժողովրդեան ծանր պարտքերը թեթեւցուց եւ ստակին գինը բարձրացրնելով՝ անոնց վճարումը դիւրինցուց. պարտեաց օրէնքն ալ վերցուց որով պարտապանք եթէ պատքը վճարել չէր կրնար իրեն պարտաւիրոջը գերի կ'ըլլար. նոյնպէս բոլոր անպատիւ համարուած քաղաքացիներուն իրենց քաղաքացիութեան իրաւունքը եւ զարձուց, ի բաց առեալ օտարականները, որոնք որոշ հարկ մը վճարելու ու հասարակաց բեռերուն մասնակից ըլլալու պայմանաւ քաղքին մէջ բնգունուած էին: Գերիներն ալ սպանմանէ յապահովցուց եւ անոնց իրաւունք տուաւ որ կարենան իրենց տէրերը դատաւորի ամբաստանել եթէ անոնք զիրենք անիրաւութեամբ չարչարելու ըլլան: Տէրութեան բոլոր բեռերը ամենուն վրայ առանց զանազանութեան՝ իւրաքանչիւրոց կարողութեան համեմատ՝ բաժնեց, որով ազնուականք աւելի կրեցին.

բայց ասոր համար ալ ամենէն մեծ պաշտօններն անոնց վերապահեց: Քաղաքացիներն իրենց ընչիցն համեմատ 4 դասի բաժնեց, որոնցմէ առջի դասը միայն Արքունու Արխպագոս վերին ատենին անդամ կրնար ըլլալ. մնացած պաշտօնները վերջի երեք դասերու թող տուաւ: Կառավարութիւնը 9 Արքուններու թողուց, բայց անոնց իշխանութիւնը շատ չափաւորեց քովերին չորս դասէն հարիւրական հոգի իբրեւ խորհրդական դնելով, որոնք տարւէ տարի ժողովրդէն կ'ընտրուէին: Ամէն բան ասոնց խորհրդովն ու հաւանութեամբը պիտ'որ ընէին: Բայց ամենէն երեւելի իրերն, ինչպէս են օրէնսդրութիւնը, պաշտօններ բաժնելը, պատեւրազմն ու խաղաղութիւնը, իրաւանց խնդիրները եւ այլն, ժողովրդեան ժողովքը կ'որոշէր, որուն ամէն քաղաքացի, բաւական որ 20 տարեկան ըլլար, անդամ էր: Քաղաքացեաց բարուց վրայ հսկողութիւնն ու տղոց կրթութիւնը, ինչպէս նաեւ ծանր յանցանքներու դատաստանն Արխպագոս ատենին յանձնուեցաւ, որուն անդամները պաշտօնին աղէկ կատարած արքունները կ'ըլլային: Իսկ հասարակ դատերը՝ ժողովրդեան ժողովքէն տարւէ տարի ընտրուած 6000 դատաւորներ կ'որոշէին:

5. Իր օրէնքները Սողոն փայտէ տախտակներու վրայ փորել տուաւ, քաղաքացիները երգունցուց որ 100 տարի նոյնները պահեն, եւ սկսաւ Փոքր Ասիա, Կրետէ եւ Եգիպտոս ճամբորդութիւն ընել: Իրեն մեղմ ու արդարացի օրէնքները Աթենացիներուն ամէն բանի մէջ յառաջանալու շատ օգնեց, ուր Լիկուրգոսին զինուորական ազնուապետական խիստ օրէնքներն ասիկա Սպարտացուց թող չէին տար: Իր օրէնքներովը վաճառականութիւնն ու արուեստները բարձրացրնելով՝ եւ տղոց յարմար կրթութիւն մը կարգելով՝ քիչ ժամանակուան մէջ Աթէնք ամէն գիտութեանց ու արուեստից միջավայրն ըրաւ. որով թէ հարստութեամբ եւ թէ փառաւորութեամբ բոլոր միւս յունական տէրութիւնները գերազանցեց:

6. Սակայն քանի մը հոգւոյ փառասիրութիւնը Սողոնին իմաստուն օրէնքներուն բերելու պտուղներն իսկզբան խափանեցին: Երբ որ Սողոն 10 տարիէն

ետքը Աթէնք դարձաւ քաղաքը երեք (ազնուականաց, հարուստներու եւ ռամկին) հին կողմնակցութեանց բաժնուած գտաւ, որոնք օրէնքներն ուզածնուն պէս չգտնելով կ'ուզէին բռնանալ: Պիսիստրատ՝ Սողոնին ազգականն ու Սալամիս կղզւոյն առման գլխաւոր օգնողն՝ աս տոգոհութիւններն իրեն օգտին գործածել ուզելով՝ ռամկին կողմը բռնեց եւ անոր ձեռքովն ետեւէ կ'իյնար բոլոր իշխանութիւնը ձեռք բերելու: Ինք զինք վերաւորելով եւ ըսելով որ ազնուականներն՝ իրեն հակառակորդներն ասի իրեն ըրած են, հրաման ընդունեցաւ, որ իր կողմնակիցներէն քանի մը հարիւր հոգի զինեալ քովը պահէ: Ասոնցմով Միջնաբերդին տիրեց ու Աթէնքին բռնաւորն եղաւ (560): Իսկզբան միւս երկու կողմնակցութիւնները միաբանեցան ու զանի քաղքէն աքսորեցին. բայց քաղաքացիները մեջերին անմիաբան ըլլալով նորէն ետ դարձաւ ու Աթէնքին տիրեց (538), բայց իմաստուն բարի ու արդար կառավարութիւն մը վարեց, Սողոնին սահմանադրութիւնն անփոփոխ պահեց, արուեստներն ու գիտութիւնները յառաջ տարաւ, մեծ շէնքերով քաղաքը գեղեցկացուց ու իր բարեկարգութիւններովն ինք զինք անանկ սիրելի ըրաւ, որ իր մահունէ ետքն իր երկու որդիներն Հիպպիաս ու Հիպպարքոս առանց ընդդիմութեան իրեն յաջորդեցին (527):

7. Երկու եղբայրներն իսկզբան հօրերնուն պէս իմաստութեամբ ու քաղցրութեամբ կրկառավարէին եւ իրենց ժամանակն ալ Աթէնք շատ կը ծաղկէր. բայց Հիպպարքոս անձնական ռիսակալութեամբ Հարմոտիոս ու Արիստոգիտոն ազնուականներէն սպաննուելով Հիպպիաս կասկածատ եղաւ եւ իր իշխանութիւնն յապահովցրնելու համար ամէն տեսակ հարստահարութիւններ ու բռնութիւններ ու բազմութիւ սպանութիւններ սկսաւ ընել, որով իրեն հակառակորդները շատցան ու Սպարտացւոց կղէովն Ա. թագաւորին օգնութեամբը զինքը Աթէնքէն վաճառեցին (510):

8. Ան ատեն կղիսթենէս Ալկմէոնեան ազնուականը կառավարութեան գլուխն անցաւ, եւ իշխանութիւնը ապահովցրնելու համար կատարեալ

ռամկապետութիւն մը խոթեց, չորս դասերուն զանազանութիւնը վերցուց, եւ անոր տեղ ժողովուրդը 10 ցեղ բաժնեց ու արքուններուն խորհրդականները 500ի հանեց (ամէն ցեղէն յիսնական): Եւ որպէս զի կարող չըլլայ մէկը բռնակալել, խեցեկոյտ վճռի օրէնքը դրաւ, որով ամէն քաղաքացի կասկածելի անձին անունը խեցւոյ մը վրայ կը գրէր. եւ աս խեցիները եթէ 6000ի հասնէին՝ կասկածելի անձը ամենէն երկայնը 10 տարւան կ'աքսորուէր: Փուճ տեղ Իսադորաս՝ ազնուականներուն գլուխը կը ջանար ռամկապետութիւնը վերցընելու ու կառավարութիւնը նորէն ազնուականաց ձեռքը դարձնելու: Անգամ մը Սպարտացւոյ օգնութեամբը քաղաքն առաւ ու Կղիսթենէսը 700 ռամկավար ընտանիքներով աքսորեց, բայց ժողովուրդը ոտք ելլելով ազնուականները նորէն զսպուեցան ու Կղիսթենէս աքսորեալներուն հետ Աթէնք դարձաւ: Սպարտացիք կ'ուզէին նորէն Աթէնքի վրայ քալել, բայց իրենց դաշնակիցներէն թող տրուելով՝ ետ կեցան: Իսկ Աթենացիք Եւբէացւոյ ու Բեոփտացւոյ վրայ դային, որոնք նոյնպէս ազնուականներուն օգնութեան կու դային, յաղթեցին ետ վճռուեցին, եւ Եւբէայի ազնուականաց երկիրները մէջերնին բաժնեցին:

Յօդոսած Զ.

ՊԱՐՍՅԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄ

1. Ինչ պատճառաւ Յոյնք Պարսից հետ պատերազմի բռնուեցան եւ ինչպէս եղաւ ստալին Պարսկական պատերազմը: — 2. Դարեհ Յոյները վախեցնելու համար ինչ բռաւ. երկրորդ արշաւանքն յաղութիւն ունեցաւ: — 3. Միջոխադեսին վախճանն ինչպէս եղաւ: — 4. Միջոխադեսէն ետքը Աթէնքին գլխաւորները որոնք եղան: — 5. Ինչպէս եղաւ Պարսից երկրորդ մեծ արշաւանքը: — 6. Ինչպէս եղաւ Սաղամիսայի պատերազմը: — 7. Ինչպէս եղաւ Պլատէայի պատերազմը: — 8. Ինչպէս եղաւ Միւկաղէի պատերազմը: — 9. Աթենացիք իրենց քաղաքը կրցան նորէն շինել: — 10. Պարսկական պատերազմն ինչպէս շարունակուեցաւ. Յունաց սպարապետութիւնն ինչպէս Աթենացւոյ անցաւ. Ախմէն ինչ յաղթութիւն բռաւ: — 11. Ինչ վերջ ունեցան Պաւսանիոս, Թեմիստոկլէս ու Արիստիդէս:

1. Աթէնքէն վճռնաւ շիպպիասը Պարսից Գարեհ Ս. Թագաւորին քովը գնաց եւ զանի կը գրէր. գրէր Յունաստանը նուաճելու. Աթենացիք ալ ասոր առջեւն առնելու համար՝ Փոքր Ասիայի մէջ Պարսիցմէ

ապստամբած Յոյներուն (դեռ էր. 49) 25 նաւով
օգնութեան դացին ու յանդգնութեամբ Սարդք մայ-
րաքաղաքն այրեցին. սակայն Պարսից զօրքէն յաղ-
թուեցան ու թող տուին ետ դարձան: Աս յանդգնու-
թիւնը Գարեհը կատղեցուց¹ ու Մարգոնիոսն՝ իրեն
փեսան նաւատորմով մ'ու բանակով մը Յունաստան
խաւրեց որ Աթենացիներէն վրէժն առնու: Բայց նա-
ւատորմիդն ալէկոծութենէ մը Աթոս հրտանդանին
քով խորտակեցաւ. զօրքն ալ թէպէտ Մակեդոնիայի
տիրեց, բայց թրակացի ժողովրդներէն մեծ ջարդ մը
կերած ետ դարձաւ (492):

2. Գարեհ ասով իր խորհրդէն ետ չկեցաւ.
երկրորդ տարին նոր բանակ մ'ու նաւատորմիդ մը ապս-
տառեց, բայց ինք զինք աւելի ահաւոր ընելու համար
յառաջագոյն Յունաստանի բոլոր քաղաքներուն մարդ-
խաւրեց որ հող ու ջուր պահանջեն: Աղջիներն ու բո-
լոր քաղաքները տարսափած աս հպատակութեան
նշաններն անմիջապէս տուին, մինակ Աթէնք ու
Սպարտա դէմ կեցան, եւ աս լըբութեան դէմ զայ-
րացած աղգաց իրաւանց դէմ դեսպանները մեռցու-
ցին, Աթէնք իրեն եկածը անդունդի մը մէջ նետելով
իսկ Սպարտա՝ ջրհորի մէջ: Ան ատեն Գատ ու Արտա-
փեռն զօրավարները 200,000 զօրքի գլուխն անցած
600 նաւով Հիպպիասի առաջնորդութեամբ սկսան
Եգէական ծովուն վրայէն ուղղակի Աթէնքի վրայ քա-
լել: Բոլոր կղզիներն աս ահաւոր բանակին առանցդի-
մադարձութեան անձնատուր եղան, միայն Եւբէայի
Երետրիա քաղաքը դռները դոցեց, սակայն մատնու-
թեամբ առնուեցաւ, ի հիմանց քանդուեցաւ եւ բո-
լոր բնակիչները շղթայակապ դերի տարուեցան: Ասկէց
պարսկական զօրքը քանդելով աւերելով Աթէնքի մօտ
Մարաթոնի դաշտն եկաւ բանակեցաւ: Աթենացիք
օգնութիւն ուղեցին, բայց ոչ ոք տեղէն շարժեցաւ,
միայն Պղատէացիք 1000 հոգի խաւրեցին. իսկ Սպար-
տացիք, որոնք պարսիկ դեսպաններուն դէմ ըրածնուն
վրայ զղջացած ու երկու հոգի Գարեհին խաւրած էին,

¹ Աթենացուց ըրածը Գարեհին այնչափ ծանր եկած էր, որ իրեն
վրէժխնդրութիւնն աւելի արժարժելու համար ծառայ մը կարգեց,
որ ամէն սեզանի վրայ իրեն ըսէ՝ Տէր Աթենացիները յիշէ:

որ ասոնց արեամբն իրենց ոճիրը քաւէ, պատճառ բերին որ Լիկուրդեան օրէնքներն իրենց կ'արգելէն լուսնոյն լրանալէն յառաջ պատերազմի երթալու: Այսու ամենայնիւ Աթենացիք փոխանակ իրենց քաղքին պատերուն մէջ պատասպարուելու 10.000 հոգի զինեցին եւ Պղատէացւոց 1000ին հետ Միդտիադէս զօրավարին առաջնորդութեամբ թշնամւոյն դիմացը դացին, յարմար դիրք մ'ընտրեցին եւ անկէջ յարձակելով 100.000 պարսիկներուն չարաչար յաղթեցին, որոնք 6400 մեռել թող տուած նաւերնին փախան (490 Սեպտ. 29): Իսկածներուն մէջն էր նաեւ մատնիչ Հիպպիասը: Իսկ Աթենացիք 200 քաջեր միայն կորսնցուցին: Պարսիկք նաւերը մտնելով ուղեցին անդէն Աթէնքի վրայ երթալ, բայց արթուն Միդտիադէսն իմանալով կանխեց, իրենցմէ յառաջ հասաւ ու զանոնք ամօթով ետ դարձուց:

3. Միդտիադէս Պարսիկները Յունաստանէն վերնտեղէն ետեւ նաւատորմով գնաց Պարսից կողմն անցած կղզիները պատժելու եւ Աթէնքի ծովական զօրութեան հիմը դնելու: Քանի մը կղզի նուաճեց, բայց Պարոսի առջեւ իրեն աստղը նսեմացաւ: Երկայն ատեն ան ամուր կղզին փուճ տեղ պաշարելէն ետեւ վերք մ'առնելով ետ դարձաւ: Ան ատեն իր հակառակորդները զինքն ամբաստանեցին, որ Պարսիցմէ կաշառ կերած եւ ասոր համար ուղելով Պարոսէն յաղթուած ըլլայ. թեթեւամիտ ու ապերախտ ժողովուրդն ալ իրեն ազատիչը 50 տաղանդի դատապարտեց, որն որ չկարենալով առ դումարը վճարել բանտ դրուեցաւ, եւ հոն իր վերքէն մեռաւ:

4. Միդտիադէսին մահուրնէն ետեւ Աթէնքին կառավարութիւնը գլխաւորաբար փառասէր բայց խորամանկ ու սրատես Թեմիստոկղէսին ու արդար եւ իմաստուն Արիստիդէսին ձեռքն անցաւ: Թեմիստոկղէս ժողովրդեան գլուխն անցնելով՝ զԱրիստիդէսն իբրեւ ազնուապետ կ'առկածելի ըրաւ եւ խեցեկոյտ վճռով աքսորել տուաւ. ետքէն Աթենացիներն համոզեց որ Լաւրիոնի արծաթահանքէն եկած տարեկան մուտքը նաւատորմիդ մը շինելու գործածեն, ըսելով որ պատգամն իրենց խրատ տուած է որ փայտէ պարիսպներուն

ետեւը պատապարուին, բայց իրեն միտքն էր որ մեծ ծովական զօրութիւն մը ստեղծէ, որովհետեւ իր սրամտութեամբը կը տեսնէր որ Սպարտայի մեծ ցամաքային զօրութեան դիմացը Աթէնքին ապագայ փրկութիւնն ու մեծութիւնը նաւերու վրայ միայն կրնայ ըլլալ:

Ծ. Իսկ Դարեհ էրբ որ իր երկրորդ բանակին յաղթութիւն ալ լսեց, աւելի կատղելով սկսաւ մեծ պատրաստութիւններ տեսնել, որպէս զի ան ափ մը ժողովուրդն անձամբ երթայ երկրիս վրայէն ջնջէ: Բայց երեք տարի անդադար պատրաստութիւն տեսած ատեն մեռաւ եւ գործքն իր Քսերքսէս որդւոյն ու յաջորդին թողուց: Ասիկա նոյն ժամանակն ապրտամբած Եգիպտացիները նուաճելէն ետեւ քաջալերուած՝ ուղեց Յունաստան ալ արշաւել, թէպէտեւ իշխաններէն շատերը յաջողութեան վրայ տարակուսելով կը ջանային անոր միտքն աս բանէս դարձնել: Միայն Մարդոնիոս՝ իր պարտութեան նախատինքը ջնջելու համար պատերազմ կ'ուզէր, եւ իրեն խորհուրդը յաղթեց: Քսերքսէս զօրաժողովը լմնցնելէն ետեւ Հելլեսպոնտոսի վրայ նաւական կամուրջ մը ձգել տուաւ, որուն վրայէն երկուք ու կէս միլիոն (°) զօրքով Եւրոպա անցաւ. ծովու վրայէն 1200 պատերազմական նաւեր ալ իրեն կ'ընկերանային: Թրակիացիք, Մակեդոնացիք անմիջապէս հպատակեցան, իսկ միւս Յոյները մէջբնին անմիաբան էին: Թեսսաղիացիք, Թեբացիք եւ բոլոր Բեովտիան, Փովկիսն ու Դուրիս Պարսից կողմն անցան: Միայն Սպարտացիք իրենց քանի մը դաշնակիցներովը Աթենացւոց հետ հասարակաց թշնամւոյն դէմ միաբանեցան. բոլոր զօրաց վրայ Սպարտացիք զօրավար դրուեցան, բայց Յունաց ու պատերազմի հոգին Թեմիստոկղէսն էր: Լէոնիդաս Սպարտայի թագաւորը 300 սպարտացիներով եւ ուրիշ 5000ի չափ օգնական զօրքով Թերմոպիլէ կիրճը գնաց բռնեց. նաւատորմիդն ալ Սպարտացւոց միւս Եւրիբիադէս թագաւորին ու Թեմիստոկղէսին առաջնորդութեամբ Արտեմիսիոն հրուանդանը գնաց: Պարսիկք իրենց անհնարին բազմութեամբը օրերով չկրցան Թերմոպիլէ կիրճը բռնող Յոյները վաճնտել ու անցնիլ, երկու օր շարունակ կը յարձակէին եւ միշտ կորստով ետ կը

վերնտուէին: Բայց յոյն մը (Եփիաղտէս) մատնութեամբ զանոնք ուրիշ կողմէն անցուց, որով Յոյնք երկու կողմանէ պաշարուեցան: Ան ատեն Լէոնիդաս քովի զօրքն արձակեց որ երթան հայրենիքը պաշտպանեն, իսկ ինքը ուզեց հոն մեռնիլ. բայց 300 Սպարտացիք ու 700 Թեսսալացիք քովը կեցան եւ մինչեւ վերջի շունչը յարատեւութեամբ տեղերնին պաշտպանելով ամէնն ալ դիւցազնաբար հոն մեռան: Քսերքսէս ալ անարգել Ատտիկէ արշաւեց, չորս կողմն աւրրշակեց Աթէնքն ալ, զորն որ քաղաքացիք Թեմիստոկլէսին խորհրդովն յառաջագոյն թող տուած ու Սաղամինա կղզին քաշուած էին, առաւ ու այրեց:

6. Յունական նաւատորմիդն ալ Արտեմիսիոնի քով երկու անորոշ պատերազմներ ընելէն ետքը Սաղամինայի քով եկաւ, եւ Սպարտացիք անկէց կ'ուզէին Այորնթոսի ծովն երթալ ու Պելոպոննէսը պաշտպանել, բայց Թեմիստոկլէս տեսնելով որ ամէնեւին եղանակաւ մը չիկրնար զանոնք հոն կեցընել, բարեկամաբար Քսերքսէսին իմացուց որ Յոյները մեջերնին անմիաբան են եւ կ'ուզեն ետ քաշուիլ, եթէ յանկարծ վրանին յարձակելու ըլլայ դիւրաւ անոնց կը յաղթէ: Անոց Քսերքսէս խորհրդին ու նաւատորմիդն անմիջապէս Սաղամինա խաւրեց, որով Յոյնք իրենք զիրենք հոն փակուած տեսնելով ստիպուեցան կենալ ու պատերազմիլ: Նաւական պատերազմը օր մ'ամբողջ տեւեց եւ Թեմիստոկլէս իր բոլոր հանձարն ու սրտատութիւնը ցուցուց, իր փոքր նաւատորմովը թշնամւոյն յաղթ նաւատորմիդին վրայ յարձակելով՝ նաւերը ցիր ու ցան ըրաւ փախուց ու փառաւոր յաղթութիւն մը կանգնեց (480): Եւ յաղթութիւնը յապահովցընելու համար նորէն Քսերքսէսին բարեկամաբար իմացուց որ Յոյները կ'ուզեն Հելլէսպոնտոսի կամուրջը կործանել ու զինքը պաշարել. ան ալ նորէն հաւատալով մնացած նաւերուն անմիջապէս հրաման տուաւ Հելլէսպոնտ երթալու ու կամուրջը պաշտպանելու եւ Մարդոնիոսը 300,000 ընտիր զօրքով Թեսսաղիա թող տալով՝ ինք պզտիկ նաւով մ'Ասիա անցաւ, որովհետեւ կամուրջը ալէկոծութենէ մը կործանած գտաւ:

7. Մարդոնիոս ի սկզբան ուզեց Յունաց մէջ անմիաբանութիւն ձգել ու Աթենացիներն իրեն կողմը շահիլ, բայց չյաջողելով երկրորդ անգամ Ատտիկէ մտաւ ու Աթենքը, զորն որ քաղաքացիք նորէն թող տուած քաշուած էին, ի հիմանց կործանեց: Իսկ Սպարտացիք տներնին քաշուած Աթենացւոց օգնութեան հասնելու կը դանդաղէին. հազիւ երբոր Աթենացիք սպառնացին որ եթէ անօգնական մնալու ըլլան Պարսից հետ պիտի միանան՝ 45,000 զօրք խաւրեցին, որոնց հետ Աթենացիք ալ իրենց դաշնակիցներովը միանալով եղան 110,000 հոգի եւ Պաւսանիասին առաջնորդութեամբ Բէոպտիա դացին, ուր Մարդոնիոս ալ քաշուած էր, ու Պղատէա քաղքին մօտ բանակեցան: Երբ որ անկէց ալ ջրին պակասութեան համար կ'ուզէին երթալ՝ Մարդոնիոս կարծելով որ կը փախչին՝ զօրքը ճակատեցուց ու ինք ձիաւորաց զլուխն անցած յարձակումն սկսաւ: Երկու կողմն ալ մեծ քաջութեամբ կը պատերազմէին, մինչեւ որ Մարդոնիոս նետէ մը զարնուելով ինկաւ: Ան ատեն Պարսիկները սարսափած փախչելու սկսան. Յոյներն ետեւէն ինկան եւ այնպէս դառնութեամբ կռուեցան որ Պարսիկներէն 3000 (°) հոգի միայն ազատեցան. բոլոր հարուստ բանակը յաղթողներուն աւար եղաւ զորն որ մէջերնին բաժնեցին (476 Սեպ. 25): Պաւսանիաս անկէց Թեբէի վրայ քալեց 20 օրուան պաշարմամբ քաղաքն առաւ ու գլխաւորները որոնք Պարսից կողմն անցած էին կործնութիւն մէջ գլխատել տուաւ:

8. Պղատէայի փառաւոր յաղթութեան օրը յունական նաւատորմիդը (Սպարտացւոց Լէոտիքիդէս թագաւորին ու) Քսանթիպպոս Աթենացւոյն առաջնորդութեամբ Փոքր Ասիա հասաւ, Յոյները ապրատամբեցուց ու մէկտեղ՝ Միւկաղէի քով բանակած պարսկական 60,000 զօրքը ջարդեցին, անոնց նաւերն ալ այրեցին: Ասով Յոյնք առջի անգամուն Պարսից դէմ յարձակողական պատերաժն սկսան Ասիայի Յոյներն ու կղզիները ազատելու համար:

9. Պարսիկները Յունաստանէն փոքնատուէլէն ետեւ Աթենացիք՝ Թեմիստոկլեսի առաջնորդութեամբ քաղաքնին նորէն առջինէն աւելի մեծ շինե-

ցին, եւ ամուր պարիսպներով ամրացուցին, թէպէտ եւ Սպարտացիք՝ Աթենացւոց նախանձաւորներն աւոր հակառակ էին: Նոյնպէս Պիրեոն գեղեցիկ նաւահանգիստն ալ շինեցին ու ամրացուցին, եւ իրենց ծովական զօրութիւնը մեծցնելու ետեւէ սկսան իյնալ:

10. Իսկ Պարսից դէմ պատերազմը դեռ քանի մը տարի շարունակուեցաւ եւ Փոքր Ասիայի կղզիներն ալ դաշնակցութեան մէջ մտան եւ ստակ ու նաւ կու տային, որ Պարսիկները բոլոր յունական քաղաքներէն վռննտուին: Ուստի Սպարտացւոց ու Աթենացւոց միացեալ նաւատորմիղը Պաւսանիասին ու Արիստիդեսին զօրավարութեամբ գնաց Վիպրոս կղզին պարսկական լուծէն ազատեց, ետքէն Պարսիկները Թրակիայի ծովեզերքէն ալ վռննտեց ու Բիւզանդիոն քաղաքն առաւ: Մինչեւ հիմա միացեալ Յունաց սպարապետութիւնը միշտ Սպարտացւոց ձեռքն էր, որոնք Պղատէայի յաղթութեամբ մեծ ազդեցութիւն ստացած էին: Բայց այս ետքի պատերազմներուն աւտենը Պաւսանիաս դաշնակցաց հետ շատ ամբարտաւանութեամբ վարուելով՝ դաշնակիցները մէկիկ մէկիկ ետ քաշուեցան եւ Աթենացւոց աղաչեցին որ սպարապետութիւնն իրենք առնուն, ու զիրենք Սպարտացւոց բռնակալութենէն պաշտպանեն: Յանձն առին Աթենացիք եւ Արիստիդէս նոր դաշնաւորաց յարաբերութիւնը կարգաւորեց, որոշեց որ իւրաքանչիւր ոք որչափ ստակ եւ որչափ նաւ պիտ'որ տայ, Գելոս կըղզին դաշնաւորութեան ժողովատեղի որոշեց, ուր դաշնաւորութեան գանձն ալ դրաւ Աթենացւոց մատակարարութեան տակը: Իսկ Սպարտացիք Պաւսանիասը ետ կանչեցին եւ ալ ամենեւին մասնակից չեղան պարսկական պատերազմին, զորն որ Աթենացիք իրենց դաշնակիցներովը մեծ յաջողութեամբ շարունակեցին, ի սկզբան Թեմիստոկլեսին ու Արիստիդէսին զօրավարութեամբ, եւ երբ որ առջինը Աթենքի աղնուապետական կողմնակցութենէ մը Սպարտացւոց գաղտնի դործակցութեամբն աքսորուեցաւ ու երկրորդը քիչ մը ետքը աղքատութեամբ մեռաւ՝ Վիմոն Միդտիադեսին որդին դաշնակցութեան գլուխն անցաւ, եւ ինք ղինք հօրը արժանի որդի ցուցուց: Պարսիկները

Թրակիայէն ու Փոքր Ասիայի յունական քաղաքներէն վաճառեց, անոնց նաւատորմիլը Պամփիլիայի մէջ Եւրիմեդոն գետին քով զարկաւ խորտակեց, ու Պարսից ծովական զօրութիւնը բոլորովին ոչնչացուց, ցամաք ելլելով անոնց բանակին վրայ ալ մեծ յաղթութիւն մ'ըրաւ (469), եւ անոր հարուստ աւարովը Աթենք զարգարեց ու Պիրէոն նաւահանգիստը երկայն պատերով քաղքին հետ կապեց:

11. Պաւսանիաս Յունաց ազատութեան պատերազմին առաջնորդ եղած ատեն իրեն ունեցած յաջողութենէն չէ թէ միայն դաշնակիցներուն հետ ամրապաշտանութեամբ վարուելու սկսած էր ու զանոնք Սպարտայի հպատակ կը համարէր, հապարեւելեան մեղկ կենաց ճաշակն առնելով Սպարտացւոց խիստ կենսաբնական զգուշի եղաւ, պարտական զգեստ հագաւ, Պարսից պէս սկսաւ կենալ վարել եւ որպէս զի պատասխանատուութենէ ալ ազատ ըլլայ իր հայրենիքը մատնելու յանդէնեցաւ: Բիւզանդիոնն առած ատեն՝ Քսերքսեսին ազգականներէն քանի մը հոգի գերի կ'յնալով՝ Պաւսանիաս զանոնք ծածուկ արձակեց, եւ անոնցմով թագաւորին իմացուց որ ինք Յունաստանը Պարսից իշխանութեան կը հպատակեցընէ, եթէ զինք անոր թագաւոր ընէ, ու իր ազգիին իրեն կ'նութեան տայ: Հաւանեցաւ Քսերքսես եւ բաները շտկելու համար մէջերինն սկսաւ յաճախ թիղթակցութիւն մը: Ասոր վրայ եղած ատեն Դաշնակիցներն իրմէ բաժնուեցան, ինք ետ կ'անշուեցաւ երկու անգամ իրեւ մատնիչ ամբաստանուեցաւ, բայց իր արդեանցը համար արձակուեցաւ, այսու ամենայնիւ երբ որ իր թիղթակցութիւնը շարունակեց, Եփորները զինքը դատաստանի կ'անչեցին, եւ ան ալ վերջը տեսնելով Աթենասայ մեհեանը փախաւ, որուն դուռը Սպարտացիք գոցեցին, ու թող տուին որ անօթիութեամբ մէջը մեռնի:

Սրտուեա թեմիստոկլէսը, որն որ իրաւամբ Յունաստանի ազատիչ ու Աթենքի զօրութեան հիմնիչ կը համարուի՝ Պաւսանիասի պէս փառասեր բայց անկէց շատ աւելի հայրենասէր էր: Իր փառաւոր յաղթութիւններովը, Աթենքը շինելովն ու ամրացընելովը եւ Աթենացւոց զօրութիւնը մեծցընելովը նախանձու Սպարտացիներն իրեն թշնամի ըրաւ, որոնք ձեռքի տակէն սկսան աշխատիլ որ զանի Աթենքէն հեռացընեն, եւ յաջողցուցին ալ որովհետեւ ազնուականք զանի իրեն շատ մեծ ազդեցութեանը համար հասարակապետութեան փասակար ցուցըցին, եւ ան ալ իրեն փառասիրութեամբը շատ թշնամի ստանալով՝ խեցեկոյտ վճռով պարտուեցաւ (469): Ասով դո՛հ չեղան Սպարտացիք, երբ որ Պաւսանիասին մատնութիւնն իմացուեցաւ՝ որպէս զի նախադինքը միայն իրենց վրայ չըլլայ, թեմիստոկլէսն ալ անոր մատնութեան գործակից ամբաստանեցին, որովհետեւ Պաւսանիասին թիղթերուն մէջ առ թեմիստոկլէս գրուած թուղթ մ'ալ պտնուեցաւ: Թեմիստոկլէս իրօք ասանկ թուղթ մ'ընդունած, բայց անոր հրապուրանաց դէմ դարձած էր, եւ որովհետեւ գործքն անկարելի կը կարծէր՝ բարեկամութեան համար չէր ուզած զՊաւսանիասը մատնել: Այսու ամենայնիւ իր թշնամիներէն Աթենք դատաստանի կ'անշուեցաւ, ան ալ Պարսից Արտաշէս թագաւորին քովը փախաւ, որն որ զինք մեծ սիրով ընդունաւ:

նեցաւ եւ Փոքր Ասիայի մէջ իրեն երեք քաղաք շնորհեց: Կըսուի որ Արտաշէս կ'ուզէր Յունաստանի դէմ նորէն արշաւանք մ'ընել ու թեմիստոկղէսը գործածել, լայց ասի հայրենեաց դէմ չգործելու համար թոյնով ինք զինք մեռցուց: Մարմինը ետքէն Աթէնք տարուեցաւ:

Արդար ու խոհեմ Արիստիդէսը միշտ յարգելի ու պատուոյ մէջ մնաց ու ծերութեամբ լայց աղքատութեամբ մեռաւ: Ամէն յայտնութեան ու ձախորդութեան մէջ միշտ նոյն անշահասէրն ու արդարը մնաց, քսերքսեսին արշաւանաց ատեն արտաքանքէն ետ կանչուելով, Սաղամինայի պատերազմին մէջ թեմիստոկղէսին օգնական էր, Պղատէայի պատերազմին ու Պարսից դէմ արշաւանաց մէջ Աթենացւոց զօրավարն էր եւ իր արդարութեամբն Աթէնքն այնչափ յարգելի ըրաւ, որ դաշնակիցք իրենք իրենցմէ Սպարտան թող տուին ու Աթէնքի հետ միացան: Իրմահուրէնէն ետքն իր աղքատութեանը համար յուղարկաւորութեան ծախքն ու աղջիկներուն հոգը տէրութիւնը վրան առաւ:

Յօդուած Ի.

ԱԹԵՆՔԻ ՍՊԱՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

1. Աթենացիք դաշնաւորաց հետ ինչպէս վարուեցան: — 2. Ինչպէս եղաւ երրորդ Մեքսենական պատերազմը: — 3. Ո՞վ է Պերիկղէս եւ ինչ էր իր ջանքը: — 4. Եգիպտոսի արշաւանքն ինչպէս եղաւ. Եգիպտացւոց ու Կորինթացւոց հետ Աթենացիք ինչու պատերազմի բռնուեցան: — 5. Աթենացիք Սպարտացւոց հետ ինչպէս պատերազմի բռնուեցան. Բեոպիլոյի վիճակն ինչ եղաւ: — 6. Ինչպէս ըմբշաւ Պարսից դէմ պատերազմը: — 7. Աշուտապետականք Բեոպիլոյի ինչպէս տիրեցին եւ ասկէ Աթէնքի ինչ հետեւեցաւ: — 8. Պերիկղէս զինադադարն ինչպէս անցուց:

1. Աթէնք՝ դաշնաւորաց սպարապետութիւնը առնելէն ետեւ Յունաստանի առաջին քաղաքն եղաւ, եւ դաշնաւորաց ստակովն այնչափ նաւեր շինեց, որ ուրիշ քաղաք մը չէր կրնար առանձին դիմացն ելլել: Թէպէտ դաշնակիցք պարսկական պատերազմէն շուտ ձանձրացան եւ որոշուած պատերազմի ստակը մէկիկ մէկիկ զլանալու սկսան, սակայն Աթենացիք ան որ յառաջագոյն անոնք իրենք իրենցմէ կ'ընէին հիմա պարտք սեպելով ամենուն վրայ գացին ու զանոնք չէ թէ միայն ստիպեցին որ յառաջուան ստակը շարունակեն, այլ աս պատերազմներուն ծախքերն ալ առին ու անոնց ամբողջութիւնները կործանեցին. ասանկ Սկիրոս, Նաքսոս, Թասոս կղզիներն ու Թրակիայի քերսոնեսոսն իրենց իշխանութեան տակ առին: Հետզհետէ Եգէական ծովուն բոլոր երեւելի կէտերը բռնեցով իրենք ծովուն առանձին տէրը եղան եւ սկսան ջանալ բոլոր Յունաստանի ալ իշխելու:

2. Սպարտացիք Աթէնքին մեծնալը մեծ գովամակութեամբ կը տեսնէին եւ արգելելու համար անոր դէմ արգէն յառաջագոյն պատերազմ պիտի բանային Թատոս կղզւոյն օգնութեան հասնելով, բայց յանկարծ Սպարտա զարհուրելի երկրաշարժ մ'եղաւ որմէ 20,000 հոգի մեռան: Հելլտացիք ու Մեսսենիացիք առիթ գտնելով ապստամբեցան ու առջինները տարաւաժած Սպարտայի վրայ քալեցին (465): Բայց Սպարտացիները պատրաստուած գտնելով՝ երկու անգամ յաղթուելէն ետեւ քաշուեցան ու Մեսսենիացւոց հետ Իթոմէ բերդը բռնեցին: Սպարտացիք բերդը պաշարեցին, բայց իրենք զիրենք բաւական չտեսնելով՝ խոնարհեցան ու Աթենացիներէն եւ դաշնակիցներէն օգնութիւն ուզեցին: Աիմոն տեսնելով որ Յունաստանի շահուն ու արտաքին զօրութեանը համար պէտք են երկու մեծ քաղաքները մէջերնին հաշտ ու բարեկամ ըլլալ, համոզեց Աթենացիներն որ Սպարտայի օգնութեան երթան՝ եւ ինք զնդի մը գլուխն անցած Իթոմէի վրայ գնաց. բայց պաշարումը երկայն տեւելով՝ կասկածոտ Սպարտացիներէն ետ խաւրուեցաւ: Իսկ Մեսսենացիք 10 տարի Իթոմէ բերդին մէջ պաշարուելէն ետեւ խոստում առնելով որ իրենց կեանքին մնաս պիտ'որ չհասնի՝ բերդը Սպարտացւոց տուին (455) եւ իրենք Աթենացիներէն Նաւպակտոս քաղաքն ընդունեցան, զորն որ քիչ մը յառաջ Փովկիսացիներէն առած էին:

3. Իբբ որ Աիմոն Աթենացի զնդին հետ, որն որ Մեսսենացւոց դէմ գացած էր՝ Սպարտացիներէն ետ խաւրուելով ամօթով Աթէնք դարձաւ, Ժողովուրդը կատղեցաւ աս նախատանաց վրայ ու պատճառը Աիմոն համարուելով՝ խեցեկոյտ վճռով պստրուեցաւ (461): Ալ Աթէնքին կառավարութիւնը առանձին Պերիկղեսին՝ Միւկադէի քով յաղթող Քսանդիպպոսին որդւոյն ձեռքը մնաց, որն որ Թեմիստոկղեսին աքսորուելէն ետքը Ժողովրդեան գլուխն անցած էր, ուր որ Աիմոն աղնուականաց կողմնակից էր: Իր ողբոյն մեծութեամբ, անհակառակելի ճարտասանութեամբն ու խորին քաղաքականութեամբը 40 տարի առանց ամենեւին բռնութիւն բանեցրնելու

իրեւ ճարտատան ու զօրավար Յունապետներ կառավարեց ու Աթէնք մեծութեան ու փառաւորութեան վերջի ծագն հասցուց: Արչափ որ Աիմոն ետեւէ կ'իյնար Յոյներն իրարու հաշտ ու բարեկամ ընելու, որպէս զի միաբան Պարսից դէմ պատերազմին, այնչափ ալ Պերսիկդէս՝ տկարացած Պարսիկներէն վախ չունենալով մտադրութիւնը Սպարտայի դէմ ուղղած էր, զանի կ'ուզէր խոնարհեցընել, որպէս զի Աթէնք անհակառակելի ըլլայ: Կաւերը շատցուց, քաղաքը ամբացուց ու փառաւոր շէնքերով զարդարեց, ծախքերը գլխաւորաբար դաշնաւորաց Գեղոս եղած արկղէն առնելով, զօրն որ Աթէնք բերել տուաւ բռնելով որ դաշնաւորներուն յապահովութիւնը Աթէնքին զօրութեանէն կախում ունի: Աթէնքին ծովական իշխանութիւնը յապահովցընելու համար գլխաւոր կղզիներն ու ծովեզերքները Աթենացուց գաղթականութիւններ հաստատել տուաւ. եւ ուզեց նաեւ որ բոլոր յոյն քաղաքները Աթէնք մէյմէկ գետպան խաւրեն, որպէս զի Յունաստանի իրողութիւնները հոն որոշուին: Սակայն Սպարտացիք ասիկա խափանեցին: Իրեն մտածութիւնն էր որ Աթէնք հասարակ ժողովրդով կրնայ զօրաւոր ըլլալ, անոր համար կը ջանար զանի բազմացընել ու կառավարութեան մօտիկընել. եւ որովհետեւ ազնուականք Արիստակոս ատենին ձեռքովը ասոր դէմ կը դնէին՝ ան ատենանք տկարացուց, անոր՝ ժողովրդեան բարուց, աղոց կրթութեան, հասարակաց գանձին ու օրինաց պահպանութեան վրայ ունեցած հսկողութիւնը ժողովրդեան ատեններու տալով: Ժողովրդեան մտաւոր կարողութիւնն ալ կրթելով՝ համար՝ աղքատներուն ստակ որոշեց, որ կարենան ժողովքներու ներկայ գտնուիլ ու թէատրոն երթալ, որն որ ան ժամանակները տեսակ մը կրթարան էր: Գիտութեանց ու արուեստից առատաձեռնութեամբ պաշտպան եղաւ, ու բոլոր արուեստագէտներն ու գիտունները քովը ժողովեց: Մէկ խօսքով իր ժամանակը Յունաց ոսկեգար ըրաւ, որն որ առ հասարակ Պերսիկդէան գար բռնեցաւ:

4. Իսկայ տիեզերակալութեան համար Աթենացիք իրենց զօրութիւնը շատ ցրցկնեցին, որով քա-

նի մը տեղեր ձախորդութիւններ ունեցան եւ Սպարտացիք յարմար առիթներ գտան իրենց մեծ հակառակորդը խոնարհեցընելու: Երբ որ մէկ կողմանէ Պարսից դէմ պատերազմը դեռ կը շարունակէին, ու իրենց դաշնակիցներուն հետ կռիւներ ունէին, Ինարոս Ա թիացի իշխանին օգնութեան հասնելու համար 200 նաւով ու շատ զօրքով Եգիպտոս արշաւանք մ'ըրին (460—455), որն որ ձախորդ վախճան ունեցաւ (Գե. 51): — Նոյն ժամանակը Մեգարան, որն որ Պեղոպոննէսի բանալին էր Աթենացիք իրենց շահեցան, բայց ասով Սպարտացւոց դրդուելովը Եգինացիք, Կորինթացիք, Սիկիոնացիք ու Եպիտուրացիք Աթէնքի դէմ պատերազմ բացին: Աթենացիք Եգինացւոց վրայ գացին ծովու վրայ յաղթեցին, անոնց բոլոր նաւերն առին ու քաղաքին պաշարմամբ տիրեցին: Նոյն միջոցին Կորինթացիք եւ միւս դաշնակիցներն ալ Եգինան պաշարմանէն ազատելու համար Մեգարա յարձակեցան, եւ Աթենացիք նեղ մտան, որովհետեւ զօրաց կէսը Եգիպտոս էր, միւս կէսն ալ Եգինա, այսու ամենայնիւ Միրոնիդաս քաջ զօրավարը ծերերն ու տղաքը ժողովելով վրանին դնաց ու փառաւոր յաղթութեամբ զանոնք ալ վռնտեց:

5. Սպարտացիք Մեսսենացւոց պատերազմէն ազատելէն ետեւ իրենց մտադրութիւնը Աթենացւոց դէմ ուղղեցին ու սկսան անոնց ազդեցութիւնը կուտրելու ետեւէ իշնալ. աս բանիս շուտով առիթ գրտան: Փովկիացիք նոյն միջոցին Գորիս գաւառը յարձակելով՝ Սպարտացիք իբրեւ Գորիացի իրենց հայրենի երկիրը պաշտպանելու պատրուակաւ մեծ բանակով մը Հելլադա մտան, բայց իրենց միտքն էր Թեբացւոց ազնուապետութիւնն ու անոնց Բէոփոիայի մէջ ունեցած գլխաւորութիւնը, որն որ պարսկական պատերազմէն ետեւ դադրած էր, նորէն հաստատել ու ասով Միջին Յունաստանի մէջ թէ Աթենացւոց հզօր հակառակորդ մը կեցընել եւ թէ իրենց սոսնկոխ մը ստանալ: Փովկիացիները առանց զինուց Գորիսէն հանեցին, եւ Բէոփոիայի մէջ իրերը ուղաճնուն պէս կարգաւորեցին, բայց երբ որ ետ դառնալ կ'ուզէին Աթենացիք ճամբան բռնեցին ու Տանագրայի քով

արիւնահեղ ճակատ մը տուին: Թէպէտ Սպարտացիք յաղթող ելան ու Պեղոպոննէս անցան, սակայն Աթենացիք 62 օր ետքը Միրոնիդասին զօրավարութեամբը նորէն Բէովաիա մտան, Թեբացւոց յաղթեցին, ազնուականները վռնտեցին, Սպարտացիներէն աքսուրուած ռամկավարները ետ կանչեցին ու կառավարութեան գլուխը դրին (456): Ասկէց զատ Փովկիացիներն ու Լոկրիացիներն իրենց դաշնակից ըրին, ու Պեղոպոննէսին հիւսիսային կողմը ասպատակելով՝ Սպարտացւոց նաւարանը այրեցին ու Սիկիոնի տիրեցին: Բայց Պերիկլէս վախնալով որ աղէկ մը պատրաստուէլէն յառաջ մեծ պատերազմի մը չբռնուի՝ կիմոնը աքսորէին ետ կանչեց ու անոր ձեռքովը Սպարտացւոց հետ 5 տարւան զինադադար ըրաւ (450):

Զինադադարէն յառաջ Պարսից թագաւորը Սպարտացւոց շատ պարզեւներ խրկեց, որպէս զի Ատտիկէ յարձակին ու Աթենացիներն իրենց զօրքը Եգիպտոսէն քաշելու ստիպուին, սակայն Սպարտացիք արհամարհանօք պարզեւներն ու առաջարկութիւնը մերժեցին:

6. Կիմոն զինադադար ընելուն պէս, անհանդարտ Աթենացիները նորէն Պարսից դէմ տարաւ, որոնց դէմ Ամիւրտէոս ճախիններու թագաւորը Եգիպտոսի մէջ կը կռուէր: Իրեն միտքն էր Պարսից պետութիւնը կործանել. ուստի Ամիւրտէոսին 60 նաւ խրկեց, ինքն ալ 140 նաւով կիպրոս կղզւոյն վրայ դնաց, որուն քովերը ժողվուած էր Պարսից զօրութիւնը: Յաղթութեամբ կղզւոյն մեծ մասին տիրեց, բայց Կիտիոն քաղաքը պաշարած ատեն (վէճք առնելով) մեռաւ, Աթենացիք ալ սովու պատճառաւ Կիտիոնէն դացին ու Եգիպտոսէն նաւերը կանչեցին, որպէս զի Աթէնք դառնան: Կիպրոսի Սալամիս քաղաքին քով Պարսից բանակն ու նաւատորմիդը դիմացնին ելան որ իրենց դառնալն արգելեն, բայց Աթենացիք թէ ծովու ու թէ ցամաքի վրայ անոնց չարաչար յաղթելով անվրդով տեղերնին դարձան (449)¹: Կիմոնին

1 Պղտատըքս ու Ռիդգորոս Սիկիլիացին Կիմոնին աս վերջի արշաւանքը քիչ մը տարրեր կը պատմեն, ու ետքի՞նք Կիմոնեան խաղաղութիւն մ'ալ կը յիշէ, որով Պարսից Արտաշէս թագաւորը Կիմոնէն յաղթութիւնէն ետեւ պատերազմէն ձանձրանալով կը խոստանայ որ բոլոր Ասիայի Յոյներն ազատ թողու, Փոքր Ասիայի բոլոր ծովե-

մահուանէն ետքը Աթենացիք Պարսից դէմ ալ պատերազմ չըրին, այլ զէնքերնին միայն Յունաց դէմ գործածեցին:

7. Կիմոն մեռաւ չմեռաւ Յունաստանի մէջ կռիւները նորէն սկսան: Աթենացիք Բէոլլոտիայի մէջ մնացած երկու ազնուապետական քաղաքներն ալ նուաճելու համար Բէոլլոտիա մտան եւ յաջողութեամբ իրենց վախճանին հասնելով ետ կը դառնային, Բայց Բէոլլոտիայէն, Լոկրիսէն, ու Եւրէայէն փախած ազնուապետականները վրան հասան Կորոնտիայի քով մեծ կոտորած մ'ըրին, ու Բէոլլոտիան, Լոկրիան ու Փովկիսը Աթենքէն ազատեցին եւ ան երկիրներու մէջ ազնուապետութիւնը նորէն հաստատեցին (447): Ասոր վրայ Եւրէան ալ ապստամբեցաւ. եւ երբ որ Պերիկլէս զանի նուաճելու գացած էր, Պեղոպոննեսացիք Սպարտացուց առաջնորդութեամբը Մեգարան ապստամբեցուցին ու Ատտիկէ յարձակելու կը սպառնային: Պերիկլէս անմիջապէս դիմացնին գնաց ու զանոնք հեռացուց ու ետքէն Եւրէան ալ նուաճեց, ոսկայն հարկ տեսաւ որ Պեղոպոննեսացուց հետ 30 տարւան զինադադար մ'ընէ՝ Պեղոպոննեսի մէջ բռնած քանի մը քաղաքները թող տալով (445):

8. Խաղաղութեան ժամանակը Պերիկլէս իր մտադրութիւնը արուեստից եւ գիտութեանց վրայ ուղղեց, զորոնք կատարելութեան ծայրը հասցուց եւ անոնցմով փառաւոր ու անմահ անուն մը թողուց: Բայց ուր որ Աթենքի շահը կը պահանջէր զէնքն ալ նորէն ձեռքը կ'առնուր: Սամոս կղզւոյն ազնուապետականներն Պարսիցմէ օգնութիւն առած ապստամբելով՝ ինք անոնց վրայ գնաց, Պարսկական նաւատորմը ինքն յաղթեց ու եռապատիկ պատով քաղաքը 9 ամսուան պաշարմամբ առաւ: Բիւզանդիոնն ալ որ նոյն միջոցին ապստամբած էր, նորէն նուաճեց: Բայց հա-

զերքը (Սեւ ծովը, Եգէական ծովը ու Վիկիկիայի ծովը) ամենեւին պատերազմական նաւ չտարէ, եւ իրեն զօրքը ան ծովերէն երեք օրավար հեռու կեցընէ: Թուկիտիդէս ժամանակակից ու անոնցմէ շատ աւելի արժանահաւատ պատմագիրն, որուն պատմութեան կը հետեւինք, աս խաղաղութիւնն ամենեւին չ'իյնի եւ կ'երեւայ որ ետքէն Աթենացիք շինած քան Սպարտացիները նախատելու համար, որոնք Անտաղիտեան խաղաղութեամբ փոքր Ասիայի Յոյները Պարսից մատնեցին (տե՛ս էջ. 196):

դիւ թէ Յոյնք 14 տարի խաղաղութեան պատուէն-
րը վայելեցին՝ յանկարծ կրից հրդեհ մը բռնկեցաւ,
որն որ 30 տարւան չափ բոլոր Յունաստանը աւերեց:

Յօդոռած ը.

ՊԵՂՈՊՈՆՆԵՍԱԿԱՆ ՊԼՏԵՐԱԶՄ

1. Ինչ պատճառաւ բրդաւ Պեղոպոննեսական պատերազմը: — 2. Ինչ պէս սկսաւ պատերազմը եւ ինչ յաջողութիւն ունեցաւ: — 3. Ինչ յաջողութիւն ունեցան Աթենացիք եւ ինչու խաղաղութիւն ըրին: — 4. Խաղաղութիւնը որչափ տեւեց: — 5. Ինչպէս եղաւ Սիկիլիայի արշաւանքը: — 6. Սիկիլիայի ձախորդութենէն ետքը ինչ եղաւ Աթէնքին վիճակը: — 7. Ինչպէս լսինցաւ Պեղոպոննեսական պատերազմը: — 8. Երեսուն բոնաւորներն Աթէնքէն ինչպէս վերնառեցան. Պեղոպոննեսական պատերազմը Յունաց համար ինչ հետեւութիւն ունեցաւ:

1. Որչափ Աթենացւոց ամբարտաւանութիւնն ու տիրապետելու բաղձանքը օրէ օր կ'աճէր, այնչափ ալ Սպարտացւոց իրենց նախանձորդներուն մեծնալուն դէմ նախանձն, անոնց դէմ ատելութիւնը եւ անոնց մեծագոյն զօրութեան տակ իրենց անկախութիւնը կորսնցընելու վախը կը սաստկանար. բայց որովհետեւ երկու կողմն ալ կը տեսնէին, որ եթէ մէջերնին պատերազմ մը բացուելու ըլլայ, Յունաստան մեծ աւեր պիտ'որ կրէ, անոր համար երկուքն ալ անկէց կը զգուշանային: Բայց փոքր դէպք մը հրդեհ՝ բռնկեցուց: Եպիտամնոս՝ Լիւրիկէի մէջ Կորկիրացւոց գաղթականութիւն մը՝ դրացի բարբարոսներէն ու ներքին քաղաքական կողմնակցութիւններէն նեղուելով՝ Կորկիրացւոցմէ փուճ տեղ օգնութիւն ուզելէն ետեւ՝ Կորընթոսին դիմեցին, ուստի որ Կորկիրացիք ալ գաղթած են: Կորընթացիք յանձն առին Եպիտամնոսի օգնելու ու նաւատորմիղ մ'ալ խաւրեցին, բայց Կորկիրացիք ասոր վրայ բարկացած՝ Եպիտամնոս գացին քաղաքն առին, ու եկած Կորընթացիները զարկին, վերնտեցին: Ասոր վրայ երկու քաղաքներն ալ սկսան մեծ պատրաստութիւններ տեսնել. Կորընթացիք Պեղոպոննեսացիներն ու Աթենացիներն ալ օգնութեան կանչեցին, բայց Աթենացիք Կորկիրացւոց կողմը բռնեցին, որոնք նոյնպէս իրենցմէ օգնութիւն կ'ուզէին, ու նաւական ճակատի մը մէջ՝ երբ որ Կորընթացիք կը յաղթէին իրենք մէջը մտան ու Կորընթացիները ետ

քաշուելու ստիպեցին: Ասոր վրէժն առնելու համար Կորնթացիք Պատիգէա քաղաքը, որն որ իրենց գաղթականութիւն մըն էր եւ Պարսից պատերազմէն ետքը Աթենացւոց հետ միացած էր, օգնութիւն խոստանալով Մակեդոնացւոց Պերդիկկա թագաւորին ձեռօքն Աթէնքէն ապստամբեցուցին: Սակայն Աթենացիք Պատիգէացւոց՝ թէ եւ Մակեդոնացիք ու Կորնթացիք անոնց օգնութեան եկած էին, յաղթեցին ու քաղաքը պաշարեցին: Ան ատենը Կորնթացիք Սպարտայի մէջ Պեղոպոննէսացւոց ժողովք մը գումարեցին եւ Աթենացիներն ամբաստանեցին որ զինագաղարն աւրած են: Դէմ բողբեցին Աթենացիք եւ Սպարտայի Արքիգամոս թագաւորն ալ խաղաղութիւնը պահելու յորդորեց, այսու ամենայնիւ ժողովականաց մեծ մասը որոշեց որ Յունաստանը ազատելու համար Աթենացւոց դէմ պատերազմ բացուի: Աս երկու կողման համար յուսահատական ու կատաղի պատերազմը, որն որ Պեղոպոննէսէն բացուած ըլլալուն համար Պեղոպոննէսական կ'ըսուի, քիչ ընդհատութեամբ 27 տարի տեւած է (431—404) եւ գրեթէ բոլոր Յոյները մասնակից եղան, Արգոսէն ու Աքայիայէն դուրս բոլոր Պեղոպոննէս ու Հելլասին մեծ մասը՝ Սպարտացւոց կողմը, իսկ կղզիներն ու ծովեզերեաց քաղաքներուն շատերը՝ Աթենացւոց կողմը: Սպարտացւոց վստահութիւնն իրենց անպարտելի զօրաց վրայ էր, իսկ Աթենացւոցն՝ իրենց յաղթ նաւատորմին վրայ:

2. Պատերազմը սկսաւ 60,000 սպարտացի զօրաց Արքիգամոս թագաւորին առաջնորդութեամբ Ատտիկէ յարձակելովն ու ասպատակելովը (431): Պերիկլէս՝ շատ ցամաքային զօրք չունենալով՝ դիմացինն չելաւ, հապա Ատտիկէի բոլոր ժողովուրդը Աթէնքի պատերուն մէջ ժողովեց. սակայն Պեղոպոննէսի ու դաշնակցաց ծովեզերքներն ասպատակելու համար նաւատորմիդ մը խաւրեց, որն որ Սպարտացւոց աւելի մեծ վնաս կը հացընէր: Առջի տարիներն երկու կողմն ալ այսպիսի ասպատակութիւններով անցուցին եւ որովհետեւ ոչ Աթենացիք Սպարտացւոց զօրաց եւ ոչ Սպարտացիք Աթենացւոց նաւատորմին դիմացն ելելու ու որոշիչ

ճակատ մը տալու կը համարձակէին՝ պատերազմը կ'երկրննար։ Երկրորդ տարին Աթէնքի մէջ, ուր կէս միլիոնի չափ հոգի խռնած էին, զարհուրելի ժանտախտ մը մտաւ որն որ հաղարաւորներ յափշտակեց, կարգերն ու կանոնները խախտեց եւ, որն որ Աթենացւոց աւելի ծանր եկաւ, Պերիկղէս ալ անոր զոհ եղաւ (429)։ Ան մեծ մարդուն մահուամբ Աթենացիք իրենց մեծութեան վերին ու զօրաւոր հոգին կորսնցուցին, ու կառավարութիւնը անասնձ ռամկին ձեռքն անցաւ, զորն որ Պերիկղէս վերին իշխանութեան հասուցած, բայց միշտ չափու մէջ բռնած էր։ Ռամկին գլուխն եղաւ Վղէոն անձնասէր ու լիբր խաղախորդը, իսկ ազնուականաց՝ Նիկիաս երկշտ զօրավարը։ Երկուքն ալ անկարող մարդիկնէր։ Այսու ամենայնիւ Աթենացիք պատերազմը յաջողութեամբ շարունակեցին, որով երկու կողման թշնամութիւնը կատաղութեան հասաւ։ Սպարտացիք Աթենացւոց դաշնակից Պլատեա քաղաքն առնելով, մէջը մնացած բոլոր քաղաքացիները գլխատեցին, կիները գերի ծախեցին ու քաղաքը կործանեցին։ Նոյն բանը ըրին Աթենացիք ալ Լեսբոս կղզւոյն, որն որ ապստամբած ու Սպարտացւոց կողմն անցած էր։ Մետիլենէ մայրաքաղաքը խիստ պաշարմամբ առնելէն ետեւ՝ Վղէոնին խորհրդովը բոլոր քաղաքացեաց վրայ մահուան վճիռ կտրեցին, եւ թէպէտ ետքէն վճիռը միայն ապստամբութեան գլխաւորներուն վրայ սեղմուեցաւ, սակայն 1000 ազնուականներէն աւելի արդէն սպանուած էին։ Կորկիրայի մէջ ալ արիւնհահեղ քաղաքացին պատերազմէ մը ետքը ռամիկը Աթենացւոց օգնութեամբ յաղթելով՝ բոլոր ազնուականները ջարդուեցան։

3. Փոփախ բախտով քանի մը կռիւներէն ետքը Աթենացւոց Դեմոսթենէս զօրավարը զնաց Մեսսենիայի արեւմտեան ծովեզերքն եղած Պիլոս քաղաքը առաւ ամրացուց ու փախած Հելտոներու ու Մեսսենիացւոց հետ սկսաւ Լակոնիան աւերել։ Սպարտացւոց Ագիս Ա. թագաւորը (Աքքիդամոսին որդին) վաղեց Աթենացիներն ան կարեւոր կէտէն վռննտելու, բայց Աթենացիք սպարտական նաւատորմիկը զարկին ու 400 ազնուական Սպարտացիներ Պիլոսին դիմացն եւ

ղած Սփականերիա կղզւոյն վրայ պաշարեցին, որոնք քաջութեամբ իրենք զիրենք պաշտպանելէն ետեւ երբոր Աղէոն ուրիշ նաւատորմով մը Գեմոսթենէսին օգնութեան եկաւ, հարկադրեցան անձնատուր ըլլալ ու Աթէնք տարուեցան (425): Ան ատենը Սպարտացիք սրտաբեկած ուզեցին Աթէնքի համար պատուաւոր խաղաղութիւն մ'ընել, բայց իրենց յաջողութեամբն աւելի հպարտացած Աթենացիք խիստ պայմաններ դնելով, Սպարտացիք լաւագոյն սեպեցին պատերազմը շարունակել: Աթենացիք Լակոնիայի ծովածոցին մէջ եղած Աթերա կղզւոյն ալ տիրեցին, բայց իրենց բախտն ալ ծայրը հասած էր: Բրասիդաս Սպարտացւոց յանդուգն ու իմաստուն զօրավարն Աթենացւոց զօրութիւնը կոտորելու համար՝ պատերազմին ասպարէզը Մակեդոնիայի ու Թրակիայի ծովեզերքները փոխեց, ուր շատ Աթենական դաղթականութիւններ՝ նոյն իսկ Ամփիպոլիս աղնուականաց ձեռօք Սպարտացւոց կողմն անցան ու սպարտացի պահապան զօրքաւին: Աս քաղաքները նորէն նուաճելու համար Աղէոն Մակեդոնիա բանակ մը տարաւ, բայց Բրասիդաս Ամփիպոլսոյ քով դիմացն ելլելով ճակատելու ստիպուեցաւ ու յաղթուեցաւ (422): Աղէոն փախած ատեն սպանուեցաւ, Բրասիդաս ալ վերք մ'առած մեռաւ. եւ որովհետեւ ան երկուքը պատերազմ ուզողներուն գլխաւորներն էին, հիմակ խաղաղասէր Նիկիասը, որն որ առանձին Աթէնքի կառավարութեան գլուխ մնաց՝ միջնորդ մտաւ ու 50 տարւան խաղաղութիւն ընել տուաւ, որոշելով որ իրարմէ առած զերիներն ու քաղաքներն երկու կողմանէ ալ ետ տրուին ու ամէն բան առջի վիճակի դառնայ (421): Եւ որովհետեւ Սպարտացւոց շատ դաշնակիցները՝ Բէովտացիք, Մեգարացիք, Աորընթացիք ու Եղիսացիք աս խաղաղութիւնը չէին ուզեր ճանչնալ՝ Սպարտացիք Աթենացւոց հետ բարեկամական նիզակակցութիւն մ'ալ ըրին, որ հարկաւորութեան ատեն իրարու օգնեն:

Է. Յիսնամեայ Նիկեան խաղաղութիւնը 7 տարի միայն տեւեց, ան ալ շարունակ երկու կողմերն իրարու դէմ դանդաղ ընելով: Երկու կողմերն ալ կը դանդաղէին առած տեղերը բոլորովին ետ դարձնելու

լու, երկու կողմերն ալ իրարու վրայ կասկած ունենալով ձեռքի տակէն հասկառակ կը դործէին. Սպարտացիք Բէովտացւոյ՝ Աթենացւոյ թշնամիներուն հետ դադտնի դաշնագրութիւն բրին, Աթենացիք ալ Արգիացւոյ հետ, որոնք Պեղոպոննէսի մէջ Սպարտացւոյ առաւել զօրութեան դէմ թումք մը կազմելու համար Մանտինէացւոյ ու Եղիսացւոյ հետ նիզակակցութիւն մ'ըրած էին: Աղկիբիադ անհանդարտ ու փառասէր բայց ամէն տեսակ ձիւքերով զարդարուած պատանին՝ Պերիկլէսին ազգականը, որն որ 420ին կառավարութեան մէջ մտաւ եւ Պերիկլէսին իշխանութեան հասնելու համար պատերազմ կ'ուզէր ու կը գրգռէր՝նոր նիզակակցութեան իրողութիւնները կարգաւորելու պատրուակաւ, բայց Պեղոպոննէսին վերին տէրութիւնն ալ առնելու դիտմամբ՝ զօրաբաժնով մը Պեղոպոննէս մտաւ: Բայց Սպարտացիք դաշնակիցներովը Մանտինէայի քով Արգիացւոյ ու դաշնակիցներուն յաղթելով յոյսը պարապի ելաւ (417): Ասոր վրայ Աղկիբիադ Սիկիլիայի արշաւանքին ձեռք զարկաւ որն որ Աթէնքը կործանեց:

5. Աթենացիք Պերիկլէսին ժամանակէն միտք ունէին Սիկիլիա արշաւելու, որպէս զի բոլոր Յոյներն իրենց վերին իշխանութեան տակ ունենան. հիմա Սեդեստացիք իրենցմէ օգնութիւն խնդրելով Սելինացւոյ դէմ՝ որոնց օգնական էին Սիրակուսացիք՝ Աղկիբիադին յորդորելովը՝ Նիկիասին ու ազնուականաց խորհրդին հակառակ որոշեցին, որ անմիջապէս Սիկիլիա նաւատորմիլ մը խաւրուի եւ զօրավար դրին Աղկիբիադը, Նիկիասն ու Լամաքոսը: Ուստի 134 նաւ Աթենացւոյ զօրաց ամենէն բնօրի մասովը մեծ յոստերով Սիկիլիա նաւեցին (415) եւ յաջողակ Աղկիբիադին առաջնորդութեամբն սկսան մէկիկ մէկիկ քաղաքներն առնուլ: Բայց նաւատորմիւն Աթէնքէն երթալուն նախընթաց գիշերը Հերմէսին արձանները անդամատուած գտնուելով՝ Աղկիբիադին թշնամիներն աս ոճրագործութիւնն անոր վրայ նետեցին ու զինքը ետ կանչեցին որ պատասխան տայ: Աղկիբիադ իր թշնամիներէն վախցաւ ու Արգոս փախաւ, եւ երբ որ Աթենացիք անհնազանդութեանը համար վրան

մահուան վճիռ կտրեցին՝ վրէժխնդրութեան հոգւով Սպարտացւոց քովը դնաց ու զանոնք Աթենացւոց դէմ պատերազմ բանալու ու Սիրակուսացւոց օգնութիւն խաւրեւու յորդորեց։ Այսու ամենայնիւ Նիկիաս, որն որ Լամպրոսին մեռնելովը առանձին զօրավար մնացած էր, Սիրակուսայի պատերուն առջեւը ճակատի մը մէջ յաղթեց, քաղաքը պաշարեց ու անանկ նեղ խոթեց որ անձնատուր բլլալու վրայ էր, մէյ մ'ալ Գիլիպպոս ճարտար զօրավարը սպարտացի զօրքով քաղաքին օգնութեան հասաւ ու Աթենացիները նաւահանգստին մէջ պաշարեց։ Գեմնութենէն ալ 73 նաւով Աթենացւոց օգնութեան եկաւ, սակայն Սիրակուսացիք որոնց բոլոր Սիկիլիան օգնական էր, ծովու վրայ յաղթեցին եւ երբ որ Աթենացիք ետ քաշուիլ կ'ուզէին ճամբան գոցեցին, մինչեւ Նիկիաս ու Գեմնութենէն յուսահատած՝ նաւերը թող տուին եւ կ'ուզէին ցամաքի վրայէն Սիրակուսացւոց թշնամի քաղաք մը փախչիլ. բայց դանդաղութեամբ ու ցրուած երթալով Գիլիպպոս ետեւէն հասաւ ու զամէնքը գերի բռնեց։ Նիկիաս ու Գեմնութենէն հրապարակի մէջ գլխատուեցան իսկ զօրքը, կէս մը քարահատներու մէջ նետուեցաւ կէս մ'ալ գերի ծախուեցաւ (413)։

6. Սիկիլիայի դժբախտ արշաւանքովը Աթենացիք վերջի աստիճանի նեղութեան մէջ ինկան, իրենց նաւերուն ու զօրաց մեծ մասը կորսնցուցին, Սպարտացիք Աղիլիբադին խորհրդովը Ատտիկէ արշաւեցին, Գեկեւէա բերդը բռնեցին, ամրացուցին եւ մէջը 20,000 զօրք կեցընելով Աթէնք պաշարման վիճակի մէջ խոթեցին, եւ ասոնց վրայ՝ դաշնաւորաց մեծ մասն ալ ապստամբեցաւ ու Սպարտացւոց կողմն անցաւ. այսու ամենայնիւ ժողովուրդը հաստատուն կեցաւ, ինք ղինք սրտապնդեց, նոր նաւատորմիւ շինեց ու իր ծովական զօրութիւնը դեռ 8 տարի պահեց, թէպէտ եւ Սպարտացիք առանց ամչնալու Պարոից հետ դաշնակցելով՝ անոնց ստակովը մեծ նաւատորմիւ մը կազմեցին։ Աթէնքի ազնուականները հայրենեաց նեղութեան ատեն առիթ գտնելով ռամկապետութիւնը կործանեցին ու Սպարտացւոց օգնութեամբը ազնուապետութիւնը հաստատեցին։ Բայց Թրասիպու-

դոսին առաջնորդութեամբ Սամսս կեցած զօրքը աս փոփոխութեան գոհ չըլլալով՝ Աղկիբիադն իրեն կանչեց, որն որ նախանձոտ Սպարտացւոց ատելի ու կասկածելի ըլլալով եւ ինքն ալ անոնցմէ զգուելով Պարսից Տիսափեռն կուռակալին քովը գացած էր։ Աղկիբիադ սիրով հրաւերն ընդունեցաւ, նաւատորմին գլուխն անցած՝ Սպարտացւոց նաւատորմին դիմացը գնաց, Աբիդոսի քով երկու անգամ զարկաւ ու կիզեցնուի քով բոլորովին փծացուց (410)։ Անկէջ ետքը Հելլենսպոնտոսի ու Պրոպոնտիսի ծովեզերքներն ալ նուաճելով ու Բիւզանդիոնն ու Քաղկեդոնն քաղաքներն առնելով՝ Ժողովրդեան մեծ ցնծումովը Աթէնք մտաւ (407), ուր կառավարութիւնը նորէն ռամկապետական եղած էր։ Աթենացիք իրենց յոյսն ու վախը ամենակարող զօրավարէն ըլլալով՝ չէ թէ միայն անոր մահուան վճիռը ջնջեցին, այլ զինքը լիակատար իշխանութեամբ զօրավար ընելով Սպարտացւոց դէմ խաւրեցին։ Բայց շուտով միտքերնին փոխեցին։ Աղկիբիադին բացակայութեան ատեն անոր ստորին զօրավարներէն մէկը (Անտիոքոս) ինք իր գլխուն Սպարտացւոց Լիւսանդր ծովակալին հետ զարնուելով ու յաղթուելով՝ ազնուականք Աղկիբիադը իշխանութենէն ձգել տուին եւ տեղը 10 զօրավար դրին որոնց գլուխն էր քաջ Կոնոնը։

7. Կալլիկրատիդաս զօրավարն ալ Լիւսանդրի տեղ Սպարտացւոց ծովակալ ըլլալով՝ Պարսից օգնութեամբ զինած շատ աւելի հզօրագոյն նաւատորմով մը զԿոնոնը Մետիլենէ նաւահանգստին մէջ պաշարեց, բայց Աթենացիք նոր նաւատորմիդ մը օգնութեան խաւրելով Արգինուսեան կղզիներու քով արիւնահեղ ու յամառ ճակատին մէջ կատարեալ յաղթեցին ու Կալլիկրատիդաս զօրավարն պատերազմի մէջ ինկաւ (406)։ Լիւսանդրնորէն Սպարտացւոց ծովապետ եղաւ, ու Փոքր Կիւրոսի օգնութեամբ նորէն նաւատորմիդ մը կազմեց ու Եգոս Պոտամոսին քով՝ Լամփսակոսի դիմաց սկսաւ Աթենացւոց դարան լարել։ Աթենացիք ալ ինչպէս Աթէնքի մէջ՝ ասանկ նաւատորմին մէջ ալ ամէն կարգ կանոն թող տալով Կոնոնին ամէն ճգանց ու յորդորներուն հակառակ՝

անհոգութեամբ, իբրեւ թէ վտանգ մը չկայ, ցամաք ելած կը ցրուէին. որով խորամանկ Ղիսսանդըրը անգամ մը ան պարապ նաւերուն վրայ յարձակեցաւ, ամէնն ալ աւար առաւ ցամաքին վրայ զօրքին յաղթեց, ու 3000 հոգի մեռցուց: Կոնսն հազիւ իր 9 նաւերովը կրցաւ Կիպրոս փախչիլ (405): Անկէց ետքը Ղիսսանդր առանց ժամանակ կորսնցընելու շտապաւ Աթենացւոց քաղաքներն ու դաշնակիցները նուաճեց, անոնց աթենացի պահապան զօրքը Աթէնք խաւրեց, որպէս զի քաղքին մէջ աւելի շուտով սով ձգէ, զորն որ երկու սպարտացի թագաւորներն ալ դացած պաշարած էին, ու ետքէն ինքն ալ նուաւորմղով երթալով քաղաքը Պիրէոսին կողմէն ալ փակեց: Աթենացիք իրենց մէջն արգէն անմիաբան եւ կողմնակցութեանց կռիւներով պարակտած էին, երբ որ զարհուրելի սով ալ մէջերնին մտաւ՝ ալ առանց պայմանի Ղիսսանդրի անձնատուր եղան: Ան ալ Աթէնքը Պիրէոսին հետ կապող պատերը պատերազմի երաժշտութեամբ վար առնել տուաւ, Աթենացւոց բոլոր նաւերն առաւ՝ 12 հատ միայն անոնց ձգելով, նոր ազնուապետական կառավարութիւն մը դրաւ 30 դիսպոլորներու կամ բռնաւորներու տակ եւ Աթենացիները պարտաւորեց Սպարտացւոց ամէն պատերազմներու մէջ օգնելու եւ անոնց առաջնորդութեան հպատակելու (404): Աթէնք ասով երկրորդական քաղաք մ'եղաւ. Սպարտան առանձին բոլոր Յունաստանի սպարապետ մնաց ու բոլոր քաղաքներուն կառավարութիւնը ազնուապետական ըրաւ:

8. Բաւական չէին Աթենացւոց կրած ահազին վիշտերը՝ հիմակ երեսուն բռնաւորները Սպարտացւոց վրայ յենլով՝ անհնարին հարստահարութիւններ ու անգթութիւններ սկսան ընել. իրենց համամիտ չեղողներն առանց ուրիշ բանի մը մահուամբ կամ աքսորանօք կը հեռացընէին. 8 ամսուան մէջ 1500 (°) հոգի մեռցուցին եւ քաղքին կէսը աքսորեցին: Աղիբիադ, որն որ իշխանութենէն իյնալէն ետքը Թրակիա կ'ապրէր, Ասիա դնաց որ Պարսից Արտաշէս թագաւորէն իրեն հայրենեացը համար օգնութիւն խնդրէ, բայց երեսնից ու Սպարտացւոց դրդե-

լով ֓առնաբազ նախարարը ճամբան վրան յարձակեցաւ ու զանի սպաննել տուաւ 45 տարւան հասակին մէջ: Աթենացւոց բախտովը նոյն ատենը Թեբացւոց ու Սպարտայի մէջ գժտութիւն մտնելով՝ Թեբացիք Աթենացւոց փախստականներն իրենց քաղքին մէջ ընդունեցան եւ Թրասիբուլոս զօրավարն անոնց գլուխն անցնելով Ատտիկէ յարձակեցաւ, երեսուններուն զօրքը զարկաւ, Պիրէոսի տիրեց եւ նոր արիւնահեղ կռուով մը երեսունները Նլեւսիս փախցուց: Ահաւանդը երկու կողմնակցութեանց կ'օգնէր սրպէս զի իրար ուտեն, բայց Պաւսանիաս Սպարտայի թագաւորը Թրասիբուլին կողմը բռնելով՝ Աթենքի մէջ նորէն Սողոնին օրէնքները հաստատուեցան, զանոնք ժամանակին յարմարցընելով ու ընդհանուր թողութիւն տրուեցաւ. միայն երեսունները դաւաճանութեամբ սպաննուեցան (403): Բայց Աթենք ակ չկրցաւ առջի պայծառութեան ելլել. հոս՝ ինչպէս բոլոր Յունաստանի մէջ ալ մեծ ու ազնուական ոգիները պատերազմի զոհ եղան ու կիրքերը երկարատեւ թշնամութեամբ ազատ դաշտ գտան. առջի մեծ մտածելու ու գործելու ոգւոյն, ազնուականութեան ու հայրենասիրութեան տեղ՝ ցած ընչաքաղցութիւն, խաբէութիւն, անվստահութիւն ու երկչոտութիւն յաջորդեցին: Պեղոպոննէսական պատերազմը Յունաց խորին վէրք մը տուաւ, որն որ երբեք չբժշկեցաւ, այլ կամաց կամաց իրենց քաղաքական մահ բերաւ:

Յօդուած Թ.

ՍՊԱՐՏԱՅԻ ՈՒ ԹԵԲԷԻ ՍՊԱՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

1. Սպարտայիք ինչպէս վարուեցան գոյնաւորաց հետ: — 2. Ինչպէս եղաւ Պարսկական արշաւանքը: — 3. Ինչ վախճան ունեցաւ Սօրքիթական պատերազմը. որն է Անտաղկիտեան խաղաղութիւնը: — 4. Սպարտայիք Թեբացւոց հետ ինչպէս պատերազմի բռնուեցան: — 5. Թեբացիք ինչու Պեղոպոննէս արշաւեցին եւ յաջողութիւն ունեցան: — 6. Ինչպէս մեռաւ Պեղոպիդաս: — 7. Եպամոնոնդ ինչու չորրորդ անգամ Պեղոպոննէս արշաւեց. ինչպէս մեռաւ: — 8. Եպամոնոնդին մահուանէն ետքը Յունաստան ինչ վիճակի մէջ էր:

1. Աթենքին իյնալն ի սկզբան բոլոր Յոյները մեծ ուրախութեամբ լսեցին ու սիրով Սպարտացւոց վերին տէրութիւնն ընդունեցան. բայց շուտով զղջացան ու բիրտ Սպարտացւոց անունն իրենց անիծեալ

եղաւ: Սպարտան հիմակ ան հին Աիկուրդեան Սպարտան մնացած չէ. միայն բրտութիւնն ու քաջութիւնը պահած է. իսկ պարզութեան, խստակեցութեան ու զգաստութեան տեղ՝ անյադ ընչաքաղցութիւն, զեղխութիւն ու անառակութիւն մտած է, զորոնք յագեցընելու համար իրեն գործակալներու ձեռք բռնութեամբ ու անտանելի ամբարտաւանութեամբ դաշնակից քաղաքներն սկսաւ կեղեքել, ու հակառակորդներն անողորմութեամբ կոտորել: Եւ ասի անչափ աւելի համարձակութեամբ, որչափ չկար ուրիշ զօրաւոր տէրութիւն մը որ կարենար զինք արգելելու կամ պատժել:

2. Իսկ Պարսիկք Աթենքն՝ իրենց ահաւոր թշնամին խոնարհած տեսնելով եւ Սպարտացւոցմէ այնչափ վախ չունենալով սկսան Ասիայի յոյն քաղաքները նորէն նուաճելու ետեւէ իյնալ, որուն առիթ ալ տուած էր Յունաց Փոքր Աիւրոսին ապստամբութեան օգնելը (դեռ էր. 52): Յոյները Սպարտայի դիմեցին եւ Սպարտացիք ալ իրենց պաշտօնին համեմատ զանոնք պաշտպանելու համար Պարսից դէմ պատերազմ բացին: Ի սկզբան թիմերոն ու Գերկիլլիտաս զօրավարները խաւրեցին, որոնք Աիւրոսին արշաւանքէն դարձած Յոյները վարձելով Փոքր Ասիայի քաղաքները մէկիկ մէկիկ առնելու սկսան. ետքէն Ագեսիդայոս քաջ ու առաքինի թագաւորն ալ Ասիա անցաւ, որ Պարսից պետութիւնը կործանէ ու Աթենացւոց զօրավարներուն փառքը նսեմացընէ: Պակտուրի քով փառաւոր յաղթութիւն մ'ընելով (396) ու քանի մը նախարարներ իր կողմը շահելով Պարսից դահը դղրդեցուց ու Շօշի վրայ քալելու կը սպառնար, երբ որ Պարսիկները նեղ մտած՝ կաշառի դիմեցին. Թեբէ, Արգոս եւ Կորընթոս մարդ խրկեցին ու շատ ստակով Սպարտայի դէմ դաշնակցութիւն մը կազմել տուին, որուն մէջ Աթենացիք ալ սիրով մտան, յուսալով որ դաշնակցութեան գլուխն իրենք կ'ըլլան, եւ ասով նորէն առջի մեծութեան կը հասնին: Աս եղանակաւ Սպարտայի դէմ Կորընթական ըսուած պատերազմը ծագեցաւ, եւ Պարսիկները վրտանդէն ազատեցան:

3. Պաշնակիցները պատերազմն սկսան Սպարտացւոց բարեկամ Փովկիսացւոց վրայ յարձակելով: Սպարտացիք անոնց դէմ Լիւսանդրը խաւրեցին. բայց ասիկա Հաղիարդոսին վրայ յարձակած ատեն իյնալով՝ իր զօրքն արտորնօք Պեղոպոննեսոս փախաւ: Միւս կողմանէ Կոնոն ալ Պարսից նաւերովը Սպարտացւոց նաւատորմիդը Կարիայի Կնիդոս քաղքին առջեւ փրձացուց, որով բոլոր ծովեզերեայ յոյն քաղաքներն իրեն կողմն անցան: Ան ատեն Սպարտացիք ստիպուեցան Ագեսիդայոսը ետ կանչել, որն որ իր յաղթութիւնները կէս թող տուած իր հայրենիքն ազատելու փութաց: Յանկարծ Բեովտիա հասաւ եւ Կորոնէայի քով դաշնակցաց մէկ մասին հանդիպելով մեծ ու աւրիւնահեղ ձակատ մը տուաւ ու յաղթեց (394): Սակայն Կոնոն Սպարտացիները Ասիայէն ու կղզիներէն վերնտեղէն ետեւ պարսկական նաւատորմով Յունաստան եկաւ, Լակոնիայի ծովեզերքները կողոպտեց, Աթենքին պարիսպները նորէն շինեց եւ ծովին պետութիւնը նորէն իրեն քաղքին դարձուց: Ասոր վրայ Սպարտացիք որպէս զի Պարսիկներն Աթենացւոց դաշնակցութենէն ետ կեցընեն՝ Անտաղկիտաս ճարտասանը Պարսից արքունիքը խրկեցին, որն որ Անտաղկիտեան ըսուած ամօթալի խաղաղութիւնն ըրաւ, որով Յունաստանի քաղաքներն ամէն տեսակ իշխանութենէ անկախ հրատարակուեցան, իսկ Ասիայի Յոյները Պարսից իշխանութեան տակ ձգուեցան (387): Կոնոն ասի արգելելու ու Ասիայի յոյն քաղաքները Աթենքի հետ միացընելու համար Ասիա գացած էր, բայց Պարսիկները, որոնք Աթենացւոց այնչափ մեծնալը չէին ուզեր, զինքը խարդախութեամբ բռնեցին ու սպաննեցին:

4. Սպարտացիք Պարսից հոգերէն ազատած աւելի բռնանալու սկսան: Թրակիայի մէջ Ողինթիա յունական քաղաքը մերձաւոր յոյն քաղաքներուն հետ ռամկապետական դաշնակցութիւն մը կազմեց եւ կուզէր քանի մը քաղաքներ ակամայ դաշնակցութեան մէջ խոթել: Ասոնք Սպարտայի դիմեցին, Սպարտացիք ալ օգնութեան հասնելով Յ տարւան պատերազմով շատ կորուստ կրելէն ետեւ Ողինթիան ստիպեցին քաղաքներն ազատ թող տալու ու Սպար-

տայի հետ դաշնակցելու: Բայց Ողինթիա երթալու համար Բէովտիայէն անցած ատեննին, իրենց զօրաց մէկ մասովն յանկարծ Թեբէի Վադմէաբերդը բռնեցին (382), եւ քաղքին մէջ բռնաւորներ դրին, որոնք մեծ անդրթութեամբ իրենց հակառակորդները կէս մը կը սպաննէին, կէս մ'ալ կ'աքսորէին: Ռամկապետականք Աթենք փախան, զորոնք Աթենացիք սիրով ընդունեցան, եւ ասկէց Պեղոպիդաս աղնուականն իր ընկերովը ծպտեալ Թեբէ դառնալով՝ սեղանի վրայ գինովցած բռնաւորները սպաննեց ու Աթենացւոց օգնութեամբը Սպարտացիները բերդէն վաւերեցով քաղաքն ազատեց, ու նորէն ռամկապետութիւն հաստատեց (378): Սպարտացւոց Ագեսիլայոս թագաւորն Աթենքի վրայ քալեց, բայց Աթենացւոց Քաբրիաս զօրավարին նոր եղանակաւ ճակատած գնդէն ստիպուեցաւ ետ դառնալ: Երբ որ Վղէոմպրոտոս թագաւորն ալ Բէովտիայի մէջ անօգուտ յարձակում մ'ըրաւ՝ Սպարտացիք իրենց բախտը ծովու վրայ փորձեցին. բայց հոն իրենցմէ զօրաւոր ելան Աթենացիք, որոնք 70 քաղաքներու նիզակակցութիւն մը կազմած էին, ու Քաբրիասի առաջնորդութեամբ Նաքսոսի քով Սպարտացւոց նաւատորմիդը բոլորովն խորտակեցին ու փճացուցին: Աթենացիք աս յաղթութեամբ դարձեալ ծովական տէրութիւնը ձեռք բերելով՝ զանի յապահովքնեւ համար ուղեցին ընդհանուր խաղաղութիւն մ'ընել, բայց յանձն չառին Թեբացիք եւ Սպարտայի Վղէոմպրոտոս թագաւորը նորէն Բէովտիա յարձակեցաւ, սակայն Լեւկտրայի քով Եպամինոն դասէն ու Պեղոպիդասէն չարաչար յաղթուեցաւ եւ ինք ճակատին մէջ մեռաւ (371):

5. Լեւկտրայի յաղթութեամբ Սպարտայի զօրութիւնը կտրեցաւ, եւ Պեղոպոննեսի դաշնակիցներն անկէց ապստամբելով Թեբէի հետ դաշնակցեցան, որն որ հիմա Յունաստանի առջի քաղաքն եղաւ: Թեբացիք որպէս զի իրենց ախոյեանն աւելի խոնարհեցընեն ու իրենց նոր ստացած իշխանութիւնը յապահովքնեն՝ Եպամինոնդասին ու Պեղոպիդասին առաջնորդութեամբը Պեղոպոննէս յարձակեցան (368), եւ Արգիացւոց, Արկադացւոց ու Եղիսացւոց հետ սկսան

Սպարտայի վրայ քալել: Ազեսիղայոսին պատրաստութենէն, պաշարի պակսութենէն ու օդոց անհարթութենէն անկէջ արգելուեցան, սակայն Մեսսենացիներուն իրենց առջի անկախութիւնը տուին, եւ թերակղզւոյն մէջ Սպարտացւոց դէմ զօրաւոր թումբ մ'ըլլալու համար Արկադիան զօրացուցին ու Մեգալոպոլիս ամուր բերդը շինեցին: Բայց Աթենացիք, որոնք ոչ Սպարտացւոց եւ ոչ Թեբացւոց շատ զօրանալը կ'ուզէին, Թեբացւոց յառաջադիմութենէն անհազիստ եղած՝ Սպարտացւոց օգնութեան հասան. անստեն Թեբացիք ալ Պեղոպոննեսէն հեռացան: Երկրորդ անգամ մը Պեղոպոննէս մտնելով Թեբացիք՝ Սիկիոնը նիղակակցութեան մէջ առին, երրորդ անգամ ալ մտան ու Աքայիան նուաճեցին:

6. Թեբացիք Յունաստանի հիւսիսային կողմը նոյնչափ յաջողութիւն չունեցան: Մակեդոնիայի մէջ դահակալութեան կռիւներ ելած էին, զորոնք Պեղոպիդաս գնաց շտկեց եւ Փիլիպպոս արքայորդին Թեբէ պատանդ խրկեց. ետքէն երբոր Թեսսաղիայի մէջ ելած նոյնպիսի կռիւներն ալ խաղաղցրնել կ'ուզէր՝ հոնտեղի Աղէքսանդր բռնաւորէն բռնուեցաւ ու բանադրուեցաւ, եւ թէպէտ Թեբացւոց սպառնալիքներովը ազատեցաւ, սակայն Աղէքսանդր բռնաւորին դէմ պատերազմի ելլելով կինոսկեփալէի քով ճակատին մէջ մեռաւ (364): Թեբացիք իրենց բոլոր ծիգը թափեցին իրենց սիրելի զօրավարին մահուան վրէժն առնելու ու ստիպեցին բռնաւորը խոնարհական խաղաղութիւն մ'ընելու անոր իշխանութիւնը միայն Փերէի վրայ սեղմելով:

7. Պեղոպիդասին մահուանէն անմիջապէս ետքը Արկադացւոց ու Եղիսացւոց մէջ զգտութիւն մտնելով, եւ Արկադացիք Թեբացիներն օգնութեան կանչելով՝ Եպամինոնդաս չորրորդ անգամ Պեղոպոննէս արշաւեց եւ շիտակ Սպարտայի վրայ քալելով Սպարտացիները զարհուրեցուց. ծեր ու տղայ քաղաքը պաշտպանելու համար զէնք առին մինչեւ որ Ազեսիղայոս իրեն զօրքովը հասնելով՝ Թեբացիները ետ վարձուեց: Մանտինէայի քով երկու հակառակորդները ճակատուցան, Սպարտացիք Աթենացւոց հետ, որոնց հետ զօրաւ

վարութիւնը հինգ հինգ օր փոփոխակի կ'ընէին, եւ Թեբացիք գրեթէ բոլոր մնացած Յոյներուն հետ. աւրիւնահեղ պատերազմը սկսաւ, եւ Եպամինոնդ մեծ պատերազմական հանձար ցուցուց. բայց երբ որ յաղթութիւնը կը ստանար, վերաւորեցաւ մեռաւ եւ աւնով պատերազմն անորոշ մնաց (362): Եպամինոնդին մահունէն ետքը Թեբացիք ուրիշ երեւելի մարդ մը չունենալով, եւ ամէնքը պատերազմէն յոգնած ու ճանճրացած ըլլալով, ինչպէս որ Եպամինոնդ մեռած ատեն Թեբացւոց խորհուրդ տուած էր, ընդհանուր խաղաղութիւն մ'ըրին բոլոր Յոյներն ազատ հրատարակելով: Սպարտացիք իսկզբան դէմ դարձան, բայց շատ դժուարութիւններէն ետքը վերջապէս Մեսսենացւոց անկախութիւնն ընդունեցան:

Տ. Խաղաղութենէն ետքը Թեբէն իրեն առջի աննշանաւորութեան դարձաւ, որովհետեւ իր մեծութիւնը միայն Պելոպոնէզասին ու Եպամինոնդասին վրայ էր: Բայց Յունաստանի մէջ ուրիշ գլխաւոր տէրութիւն մ'ալ չմնաց, այլ ամէն քաղաք բոլորովին ինքնիշխան էր: Սպարտացիք երկարատեւ պատերազմներէն տկարացած, աղքատացած ու վայրենացած էին, եւ Եփորները, որոնք Լիկուրգեան օրինաց հակառակ երկրի շատ բաժիններ իրենց կ'առնուին՝ Սպարտացւոց վրայ բռնաւորներ եղած էին: — Աթենացիք Քաբրիասի, Տիմոթէոսի ու Իփիկրատեսի պէս քաջ ու ճարտար զօրավարներով գրեթէ բոլոր Յունական կղզիներն ու ծովեզերներն իրենց հետ միացուցած ու դարձեալ Յունաստանի հրամանատարն եղած էին: Բայց դաշնակիցները շուտով սկսան հարստահարութեանց դէմ դանդատիլ ու ապստամբութեան դրօշը բանալ: Երեք տարի (357—355) աշխատեցան Աթենացիք զանոնք նուաճելու, բայց մէկ կողմանէ Պարսից Արտաշէս Գ. թագաւորին սպառնալիքներէն եւ ամենէն աւելի Մակեդոնիայի Փիլիպպոս թագաւորին բրած աշխարհակալութիւններէն ստիպուեցան խաղաղութիւն ընել դաշնակիցներուն անկախութիւնը ճանչնալով ու անոնց հարկէն հրաժարելով: Ասանկով Աթենացւոց ծովական տէրութիւնը նորէն կործանեցաւ եւ Յունաստանին հիւսիսային կողմը ուրիշ տէրու-

Թիւն մը սկսաւ զօրանալ, ուսկից Յունաստանի նուա-
ճուիլը չէր յուսացուեր:

Գ Լ Ո Ւ Խ Բ.

Մ Ա Կ Ե Դ Ո Ն Ա Յ Ի Ք

Յօդոռած Ա.

Փ Ի Լ Ի Պ Պ Ո Ս Բ.

1. Մակեդոնիայի թագաւորներն ուստի յառաջ եկած են, եւ ինչպէս
կոռաժարած են: — 2. Ինչպէս գահ ելաւ Փիլիպպոս եւ Մակեդոնիան ինչ-
պէս բարգաւաճեց: — 3. Փիլիպպոս Յունաստան ինչպէս մտաւ: — 4. Ինչ-
պէս եղաւ Փովկիական պատերազմը: — 5. Աթենացիք Փիլիպպոսին հետ
ինչպէս վարուեցան: — 6. Փիլիպպոս ինչպէս մտաւ Բէոպոլիս եւ Յու-
նաստանի սպարապետութիւնն ինչպէս ստացաւ: — 7. Ինչպէս մեռաւ:

1. Յունաստանի հիւսիսային կողմը կամպու-
նեան լեռանց եւ Սարիմոն գետին, Եգեան ծովուն
եւ Լիւրիկէի մէջ Յաւանայ կիթիմ որդիէն յառաջ
եկած Ժողովուրդ մը կը բնակէր, որուն առջի թագա-
ւորը ոմանք Տեմենիտեան կաթանոսարգիացին կը գնէն,
որն որ հոն Դորիացի քաղթականութիւն մը հաստա-
տած էր (813), ոմանք ալ Պերտիկկաս, Ա.ը, որն որ նոյն-
պէս Տեմենիտեան Արգիացի է: Դարեհին աշխարհա-
կալութեանց ատեն Ամինտաս Ա. թագաւորը Թրա-
կիայի Մեգաբալոս նախարարին հպատակութեան
նշաններն՝ հօդն ու ջուրը տուած եւ իր երկիրը Պար-
սից նախարարութիւն մ'եղած էր: Իր որդին Աղէք-
սանդը ականայ Բսերքսեսին հետ Յունաց վրայ գնաց
եւ ետքէն Պղատէայի պատերազմէն յառաջ Պարսից
եւ Աթենացւոց մէջ միջնորդ մտաւ, ու Պարսից պա-
տերազմին յատակադիծն Աթենացւոց յայտնեց:
Բայց ան համբաւաւոր պատերազմէն ետեւ երբ որ
Պարսիկք Եւրոպայէն վճռնտուեցան, Աղէքսանդր ալ
իր երկիրն անկախ ըրաւ: Արքեղայոս (412—394) իր
տէրութիւնն ընդարձակեց եւ աղէկ կարգի խոթեց,
Յունաց երեւելի արուեստաւորներն ու գիտուններն
իրեն կանչեց, ու Յունական կրթութեամբ սկսաւ եր-
կիրը ծաղկեցընել: Իրեն մահուընէն ետքը 7 տարի
գահակալութեան կռիւներ յաջորդեցին, որոնք եր-

կիրը կը քայքայէին, մինչեւ որ Ամինտաս Բ. Թեոսաղիացւոյ օգնութեամբը գահը ելաւ եւ Արքեպայոսին սկսածը մեծ եռանդեամբ սկսաւ շարունակել: Բայց իրեն մահուընէն ետքը գահակալութեան կռիւները նորէն եւ աւելի սաստկութեամբ սկսան: Պեղոպիդաս մէջը մտաւ ու Ամինտասին երէց որդին Աղէքսանդրը թագաւոր դրաւ ու շատ անուանական տղաք, որոնց մէջը Ամինտասին Փիլիպպոս կրտսեր որդին ալ էր, իբրեւ պատանդ Թերէ խաւրեց: Աղէքսանդր սպաննուեցաւ եւ անոր եղբայրն ու յաջորդը Պերտիկկաս Լիւրիկեցւոյ պատերազմին մէջ, որոնք Մակեդոնիա յարձակած էին, ինչաւ եւ նորէն գահակալութեան կռիւներ ծագեցան. միւս կողմանէ Թրակացիք ալ սկսան Մակեդոնիան ասպատակել որով տէրութիւնը կործանման դուռը հասաւ:

2. Փիլիպպոս տասնուհինգ տարի Եպամի-նոնդասին քով Յունաց ամէն գիտութիւնները ու զինուորական կարգերը սորվելէն ու Յունաց նոյն ատեն նուան վիճակը աղէկ մը ծանշնալէն ետեւ, երբ որ Եպամինոնդ մեռաւ ու Թերէի մէջ շփոթութիւններ ելան՝ 23 տարւան Թերէէն փախաւ իր հայրենիքը կործանմանէ ազատելու համար եւ իր աշխուժութեամբն ու խելքովը ներքին խռովութիւններն հանգարտեցուց, տէրութիւնը կարգաւորեց, Թրակացիները Մակեդոնիայէն հեռացուց, ու Աթենացիներն իրեն բարեկամ ըրաւ: Երէք տարի ետքը թագաւորական գահն ալ ելաւ (359—336): Անկէց ետքը Պէոնացւոյ վրայ գնաց, զանոնք հարկատու ըրաւ, Լիւրիկեցիները Մակեդոնիայէն բոլորովին վաճառեց, ու ալ Աթենացիներէն վախ չունենալով անոնց Թրակիայի ու Մակեդոնիայի ծովեզերքներն ունեցած դաշնակից քաղաքները մէկիկ մէկիկ կէս մը բռնութեամբ կէս մ'ալ ստրկով ու խարդախութեամբ առաւ եւ ըստ մեծի մասին քանդեց:

3. Փիլիպպոս իր տէրութիւնը տարածելէն ետքը կ'ուզէր Պարսկաստան արշաւել. ասոր համար զօրաց նոր կրթութիւն տուաւ, զանոնք երկայն նիզակներով ու սուրերով զինեց ու սկսաւ քառակուսի խիտ առ խիտ ճակատեցընել, անանկ որ իրեն զնդերը, որոնք փաղանգ

ըսուեցան, ան ժամանակներն անյաղթելի էին: Բայց Յունաց զօրքին ալ կարօտ էր, պէտք էր անոնց վրայ գլխաւորութիւն մ'ունենալ, աս բանիս ալ հասնելու օգնեցին իրեն՝ Յունաց անմիաբանութիւնն ու թուլութիւնը եւ գլխաւորաբար իրեն ստակը, զորն որ Թրակիայի մէջ գտած ոսկեհանքէն առատութեամբ կը հանէր ու անով զօրքը վարձատրելէն զատ՝ Յունաստանի բոլոր երեւելի մարդիկները կը կաշառէր եւ անոնցմով իրեն վախճանին կը հասնէր:

4. Այն ատենները Փովկիացիք Գեղփիսի տաճարին երկիրները գրաւելով՝ Ամիիկտիոնեան ատեննը անոնց վրայ սարսափելի տուգանք մը դրաւ, եւ երբ որ անոնք ասի չվճարեցին այլ մեհենին ալ տիրեցին՝ ատեննը Թեբացւոց յանձնեց որ սեղանակապուտները պատժեն: Փովկիացիք մեհենին հարուստ գանձերովը շատ զօրք վարձեցին ու իրարու յաջորդող երեք եղբարց (Փիլոմելոսի, Ռոմալքոսի ու Փայիլլոսի) առաջնորդութեամբ 10 տարի յաղթութեամբ կռուեցան Թեբացւոց ու անոնց դաշնակից Թեսսաղացւոց դէմ: Ան ատեն Թեսսաղացիք եւ ետքէն Թեբացիք ալ Փիլիպպոսը օգնութեան կանչեցին, որն որ սիրով Թեսսաղիա մտաւ Փովկիացիները վաճառեց, Թեսսաղիան իրեն հետ միացուց եւ ետքէն երբ որ Թեբացիք զինք կրկին անգամ կանչեցին՝ իբրեւ Ապողղոնի պաշտպան Փովկիս մտաւ ու վհատած Փովկիացիները դիւրութեամբ նուաճեց, Ամիիկտիոնեան ատենին վճռովը բոլոր քաղաքները կործանեց, երկիրը Թեբացւոց հետ բաժնեց ու անոնց տեղ՝ ինք Ամիիկտիոնեան ատենին անգամ եղաւ (346):

5. Միայն Աթենացիք Փիլիպպոսին միտքն իմացած էին եւ անոր ճգանց դէմ կը դնէին, որովհետեւ ամենէն յառաջ իրենք անկէց կրեցին իրենց Մակեդոնիայի ու Թրակիայի ծովեզերքներն ունեցած քաղաքները կորսնցընելով: Բայց Փիլիպպոս խորամանկութեամբ իրենց հետ միշտ յարգութեամբ ու շողոքորթութեամբ կը վարուէր եւ գրեթէ բոլոր ճարտասանները կաշառած էր, որպէս զի ժողովուրդն իր բրաճներուն մտադիր չընեն: Սակայն Գեմոսթենէս ամենէն երեւելի ճարտասանը չկրցաւ ստրկով գնուիլ

եւ անխոնջ Աթենացիները Փիլիպպոսի դէմ կը գրոգռէր: Ուստի երբ որ անի Փովկիացիները թեստադիայէն վաւերացեց եւ Փովկիս մտնել կ'ուզէր, Աթենացիք թերմոպիլէ կիրճը բռնեցին ու զանի արգելեցին: Ան ատենը Փիլիպպոս ալ Թրակիայի յունական քաղաքները նուաճելու գնաց: Աթենացիք Ողինթոսին դըլխաւոր քաղքին օգնութիւն խաւրեցին, բայց քաղքին գլխաւորները կաշառուելով քաղաքը Փիլիպպոսին մատնեցին, զորն որ ուրիշ շատ քաղաքներուն հետ կործանեց, Աթենացւոյ հետ ալ կաշառուած Եպիքինէս ճարտասանին ձեռքովը խաղաղութիւն ըրաւ եւ այնպէսով Փովկիս մտաւ ու Ատտիկէի մօտ ոտնկոխուեցաւ: Ետքէն Պելոպոննէս ալ ուզեց արշաւել, ուր Արգիացիք ու Մեսսենացիք Սպարտացիներէն հարստահարուելով իրմէ օգնութիւն ուզեցին, բայց Աթենացիք Սպարտացւոյ կողմը բռնելով ան արշաւանքն արգելեցին: Ան ատենը Փիլիպպոս Աթենացւոյ հացը կտրելու համար Թրակիա արշաւեց ու Աթենացւոյ Բիւզանդիոն ու Պերինթոս քաղաքները պաշարեց, բայց Աթենացի զօրավարը Փոկիոն նաւատորմով մ'օգնութեան հասաւ ու պաշարումը վերցընելու ստիպեց (341):

6. Փիլիպպոս ամէն իր գործողութեանց մէջ Աթենացիներն իրեն հակառակ տեսնելով՝ որպէս զի պատճառ մ'ունենայ անխափան Յունաստան մտնելու՝ իրմէ կաշառուած Եպիքինէսին ձեռքովը Ամփիկտիոնեան ատենին մէջ որոշել տուաւ որ Ամփիսիայի Լուկրիացիներն յառաջագոյն Գեղպիսի երկիրները գործածելնուն համար պատժուին, եւ աս որոշման գործադրութիւնն իրեն յանձնուի: Ասով անարգել Բէոպտիայի մէջ մտաւ, բայց Ամփիսիայի վրայ քալելու տեղ Ելատէա բերդը՝ Բէոպտիայի ու Յունաստանի դուռը բռնեց: Բոլոր Յունաստան աս գործքիս վրայ սարսափեցաւ, որովհետեւ ասով Փիլիպպոսին միտքն յայտնի եղաւ. սակայն միայն Գեմնսթենէս սիրտ ունեցաւ Աթենացիները ոտք հանելու եւ նոր բանակ մ'ու նաւատորմիղ մը պատրաստել տալու, եւ ինք անձամբ թեբէերթալով՝ իր վառվառն ճարտասանութեամբ կաշառուած Փիլիպպեան կողմնակցութեան յաղթեց ու թե-

բացիններն ալ համոզեց որ Աթենացւոյ հետ դաշնակցին ու մէկտեղ հասարակաց թշնամոյն դէմ պատերազմի ելլեն: Ուստի մէկտեղ 50,000 զօրքով Քերոնէայի քով ճակատեցան ու մեծ քաջութեամբ պատերազմեցան. Աթենացիք Փիլիպպոսին գունդը զարկին ու յաղթութեամբ սկսան հալածել. բայց Փիլիպպոսին որդին Աղեքսանդր իր փաղանգովը Թեբացւոյ նուիրական գունդը բոլորովին ջարդեց ու անով յաղթութիւնը որոշեց (338): Փիլիպպոս՝ Թեբացիները Մակեդոնիայի դաշնակցութենէն ապստամբելուն համար խստիւ պատժեց, ու իրենց Ադամա բերդին մէջ մակեդոնացի զօրք առնելու ստիպեց. իսկ Աթենացւոյ հետ, որոնք նուրէն պատերազմի սկսան պատրաստուիլ՝ պատուաւոր խաղաղութիւն մ'ըքաւ: Ընդհանրապէս բոլոր Յունաց հետ, որոնք հիմա իրեն բարեկամութիւնը շահելու համար իրարու հետ կը մրցէին, սիրով ու քաղցրութեամբ վարուեցաւ, եւ որպէս զի զանոնք դիւրաւ իրեն հետ կապէ, անոնց սահմանադրութիւնն անփոփոխ պահեց եւ բոլորովին անկախ հրատարակեց: Անկեց ետքը Կորինթոսի մէջ Յունաց ազգային ժողովք մը գումարելով՝ ինք զինք Պարսից դէմ բացարձակ իշխանութեամբ վերին սպարապետ ընտրել տուաւ:

7. Պարսից դէմ արշաւելու պատրաստութիւններն արդէն տեսած լմնացուցած էր Փիլիպպոս եւ առաջնապահներն արդէն Ասիա անցուցած էր, երբ որ թէաարոնէն ելած ստեն Պաւսանիասէն, որուն մէկ դատր արհամարհելով մերժած էր, դաւաճանութեամբ սպաննուեցաւ (336): Թէպէտ անխիղճ ու խարդախ էր Փիլիպպոս՝ բայց մեծ քաղաքագէտ ու զօրավար էր միանգամայն. եւ խորամանկութիւն, աշխուժութիւն, առատաձեռնութիւն ու մեղմականութիւն մ'ունէր:

Զօրոհած Բ.

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ ՄԵԾ

1. Աղեքսանդր կրցաւ Յոյները հպատակութեան մէջ բռնել: — 2. Աղեքսանդր փոքր Ասիայի ինչպէս տիրեց. ինչ է Գորդեան հանգոյցը: — 3. Դարեհ ինչ բրաւ երբ որ Աղեքսանդրին յաղթեին ու յառաջ քալել լսեց: Ինչպէս տիրեց Աղեքսանդր Փիւնիկէի, Պաղեստինի ու Եգիպտոսի: — 4. Դարեհ իստոսին քով յաղթուելէն ետեւ Աղեքսանդրը հեռացընելու ինչ փորձեր բրաւ: Աղեքսանդր ինչպէս տիրեց Պարսկաստանի: — 5. Ինչպէս մեռաւ Դարեհ ու իր Բեսսոս նախարարը: — 6. Աղեքսանդր ինչ պատերազմ ունեցաւ Ալիւթացւոց հետ: — 7. Ինչ եղանակաւ Պարսիկները յաճեցաւ: — 8. Գոհ էին Յոյնք Աղեքսանդրին նոր կառավարութեան վրայ, եւ առ պատճառաւ ինչ սպանութիւններ եղան: — 9. Աղեքսանդր ինչո՞ւ Հնդկաստան տրչաւ: — 10. Հնդկաստանի ինչպէս տիրեց: — 11. Մալոխացւոց երկիրը ինչ վտանգի հանդիպեցաւ: Ինչպէս ետ դարձաւ: — 12. Աղեքսանդր Հնդկաստանէն դառնալէն ետքը Պարսկաստան ինչ բրաւ եւ ինչպէս մեռաւ: — 13. Ինչ նկարագիր ունի Աղեքսանդր:

1. Աղեքսանդր 356ին ծնած եւ Արիստոտէլ փիլիսոփայէն կրթուած էր: Արդէն տղայութեան ատենէն մեծամեծ ու ամէն տեսակ ձիւրքեր վրան կը ցուցընէր: Փահն անցնելուն պէս (336—323) իր հայրն սպանողները պատժեց, եւ երբ որ Յոյնք Դեմոսթենեսէն զրգռուած իրեն գլխաւորութիւնը չէին ուզեր ճանչնալ, յանկարծ Յունաստան երեւցաւ եւ Կորընթոս ժողովք մ'ընելով՝ իր ներկայութեամբ միայն խոնարհած Յոյներէն Պարսից դէմ վերին սպարապետ անուանուեցաւ: Ասկէ ետքը ապստամբած հիւսիսային բարբարոսներու վրայ գնաց եւ երբ որ յաղթութեամբ մինչեւ Իստէր գետ յառաջ կ'երթար սուտ ձայն ելաւ, թէ պատերազմի մէջ ինկած է: Ասով Յոյները նորէն ապստամբեցան եւ Թեբացիք մակեդոնացի պահապան զօրաց մէկ մասը ջարդեցին եւ Կադմէա բերդը պաշարեցին: Բայց կայծակի պէս Աղեքսանդր հասաւ, ճակատի մը մէջ Թեբացւոց յաղթեց եւ Կորընթոսի ժողովքին որոշման համեմատ բոլոր Թեբէ քաղաքը կործանեց ու բնակիչները (30,000ի չափ) գերի ծախեց, միայն մեհեաններուն ու Պինդարոս բանաստեղծին տան չդպաւ: Աս սոսկալի պատժէն միւս քաղաքները վախնալով՝ անմիջապէս հպատակեցան:

2. Յունաստանն ու Մակեդոնիան կարգի գնելէն ետեւ՝ Աղեքսանդր Մակեդոնիայի մէջ Անտիպատրոս զօրավարն իրեն փոխանորդ թողով՝ 35,000 զօրք առած Ասիա անցաւ (334), որպէս զի ներքին տկարութեամբ քայքայած Պարսից պետութեան վերջին

Հարուածը տայ, ու անոր Յունաց հասուցած վիշտ-
 րուն վրէժն առնու: Պարսիկնախարարները Դարեհին
 Մեմնոն յոյն զօրավարին խորհրդին հակառակ, որն որ
 միշտ ետ քաշուիլ կ'ուզէր ու Աղեքսանդրը յագնեցը-
 նել, Կրանիկոս գետին քով ժողովուեցան, որպէս զի
 ճամբան գոցեն: Բայց Աղեքսանդր վրանին եր-
 թալով յաղթեց ու զանոնք բոլորովին ջախջախեց:
 Պատերազմին տաքութեան ատեն նախարար մը Ա-
 ղեքսանդրին ետեն եկած սրով անոր գլուխը երկու
 պիտի ձեղքէր, բայց Կղիսոս զօրավարը վրան հասնե-
 լով ու նախարարին վեր վերցուցած ձեռքը կտրելով իր
 թագաւորին կեանքն ազատեց: — Աս փառաւոր յաղ-
 թութեան վրայ Աղեքսանդր առանց արգելքի, մա-
 նաւանդ թէ ամէն տեղ իբրեւ ազատիչ ուրախու-
 թեամբ ընդունուելով Փոքր Ասիայի արեւմտեան ծով-
 եղերքէն յառաջ գնաց, ու բոլոր յոյն քաղաքներն
 ազատ հրատարակեց, որպէս զի իրենց նաւահանգիստ-
 ները Դարեհին նաւերուն առջեւ գոցեն: Միայն Մի-
 լետի մէջ պարսիկ կուսակալէն եւ Հաղիկառնասի մէջ
 Մեմնոն յոյն վարձկանազօրուն զօրավարէն դիմակա-
 լութիւն գտաւ, բայց երկու քաղաքներն ալ յարձա-
 կմամբ առնուեցան: Ան ատենը Մեմնոն Աղեքսանդրը
 Եւրոպայէն կտրելու համար՝ պատերազմը Յունաստան
 փոխադրեց, քանի մը կղզիներու տիրեց, ու մինչեւ
 Եւբէա հասաւ. բայց Աղեքսանդրին մեծ բախտովը
 հոն մեռաւ, եւ Դարեհ անով իրեն ամենէն քաջ զօ-
 րավարը կորսնցուց: Իսկ Աղեքսանդր՝ Պարմենիոն զօրա-
 վարը Փոնդիան նուաճելու թողովով՝ ինք զօրաց մէկ
 մասովը Փոքր Ասիայի հարաւային ծովեզերաց քովէն
 մինչեւ Կիլիկիա յառաջ գնաց եւ երբոր տեսաւ թէ,
 ան գաւառին սեպածեւ լեռներն յառաջ երթալը կը
 դժուարցնեն՝ Փոնդիա գնաց ձմերեց: Հոն Գոր-
 դիոն քաղքին մէջ անլուծանելի հանգոյց մը կար,
 որուն համար համբաւ ելած էր, թէ զանի քակողը
 բոլոր աշխարհքիս պիտի տիրէ. Աղեքսանդր ժողովը-
 դեան աս կարծիքն իրեն օգտին գործածելու համար
 փորձեց մէյ մը հանգոյցը քակելու եւ երբ որ չկրցաւ՝
 սրով երկու բռաւ, ըսելով որ պատգամը կատարեց:
 Երկրորդ տարին (333) Պարմենիոնին հետ Կիլիկիա

արշաւեց, ուր քրտնած գետ մտնելով ծանր հիւանդացաւ, բայց իր Փիլիպպոս բժշկին ձեռօքը, զորն որ Պարմենիոն իբրեւ Վարեհէն կաշառուած զըպարտած էր, առողջացաւ:

3. Վարեհ Աղեքսանդրին յառաջ երթալն արդեւելու համար մեծ բանակի մը գլուխն անցած Կիլիկիա փութաց, բայց Խասոսի քով զարնուելով այնպէս չարաչար յաղթուեցաւ, որ 100,000 մարդ ճակատին մէջ կորսնցուց ու ինք հաղիւ կրցաւ փախչիլ. իր հաւուստ բանակն ու մեծագին վրանք բոլոր ընտանիքովը, մայրը, կիներն ու որդիքը յաղթողին ձեռքն ինկան, որն որ աս բարձր գերելոց հետ մեծանձնութեամբ վարուելով՝ իր մեծ յաղթութիւնը աւելի եւս փառաւորեց: Վարեհ Եփրատէն անդին փախչելով՝ փուճ տեղ խաղաղութիւն ու իր ընտանիքը կը խնդրէր: Պարմենիոն Ասորիք մտաւ ու Վամասկոս քաղաքն առաւ մէջը կուտուած թագաւորական գանձերովը (332): Աղեքսանդր ալ Կիպրոսի ու Փիւնիկիէի տիրեց, ուր միայն Տիւրոս կղզիաքաղաքն համարձակեցաւ դռները դոցելու եւ եօթը ամիս յուսահատաբար ինք զինք պաշտպանեց, բայց Աղեքսանդր թմբով մը կղզին ցամաքին հետ միացընելով քաղաքը յարձակմամբ առաւ, կործանեց ու բնակիչները գերի ծախեց: Նոյնը կ'ուզէր Երուսաղէմին ալ ընել, որովհետեւ Հրեայք Պարսից թագաւորին հաւատարիմ մնալով Աղեքսանդրին չէին ուզեր հպատակիլ. բայց երբ որ զայրացած Պաղեստին մտաւ՝ քահանայապետը բոլոր քահանաներովն իբրեւ աղաչաւոր դիմացն ելլելով՝ բարկութիւնն անցաւ, Երուսաղէմի մէջ Եհովայի զոհ մատոյց ու Հրէից ազատութիւններն հաստատեց: Պաղեստինէն Եգիպտոս անցաւ, ուր Ժողովուրդը Պարսից լուծէն ձանձրացած ըլլալով զինք իբրեւ ազատարար ուրախութեամբ ընդունեցան: Աղեքսանդր հոն իր իշխանութիւնը հաստատելու համար Նեղոսին բերանը Աղեքսանդրիա քաղաքը շինեց, որն որ Յունաց վաճառականութեան ու դիտութեանց կենդրոն եղաւ: — Լիբիա անապատին մէջ Արամազդ Ամոնին մեհենին ալ այցելութեան գնաց, որուն քրմապետէն իբրեւ Արամազդայ որդի ողջունուեցաւ:

4. Իշրկորդ անգամ խաղաղութիւն խնդրեց Գարեհի Եփրատէն անդին բոլոր երկիրները թողլով, 10,000 տաղանդ իրեն գերդաստանին համար վճարելով, իրեն գուստրը յաղթողին կնութեան տալով եւ մշտնջենաւոր նիզակակցութիւն խոստանալով. եւ երբ որ Աղեքսանդր աս առաջարկութիւնն ալ մերժեց՝ դեռ չնուաճուած բոլոր նախարարները Տաւրոսէն մինչեւ Ինդոս եւ Եփրատէն մինչեւ Յաբոարտէս կանչեց որ իրենց բոլոր զօրքը ստք հանեն ու վտանգի մէջ եղած աքեմենիդեան դահին օգնութեան հասնին: Եռասով ահաւոր բանակ մը ժողովուեցաւ 40,000 ձիաւորով ու մէկ միլիոն ոտանաւորով, որն որ Գարեհին առաջնորդութեամբ Արբելայի ու Գաւգամելայի քով յարմար դիրքի մը մէջ ամրացաւ: Աղեքսանդր ասի լսելով 7000 ձիաւոր ու 40,000 ոտանաւոր առած դիմացը դնաց ու ինք նախ վրան յարձակեցաւ: Ճակատը շատ յամառ ու արինասէղ եղաւ. Պարսից ձիաւորները մեծ քաջութեամբ պատերազմեցան եւ Յունաց շատ նեղութիւն հասցուցին մինչեւ ձախթեւը, որուն Պարմենիոն կը հրամայէր, պատուեցին ու բանակին տիրեցին. բայց Աղեքսանդր աջ թեւով Պարսիկներուն ձախթեւն ու կենդրոնը այնպէս չարաչար խորտակեց որ Գարեհ հազիւ փախչելով գերութենէն ազատեցաւ: Անկէց ետքը նեղ մտած Պարմենիոնին ալ օգնութեան հասաւ, Պարսից բոլոր զօրքը ցրուեց, բանակը աւար առաւ ու կատարեալ յաղթութիւն մը ստացաւ (331): Ասոր վրայ Արեւելքի հարստութիւններով լեցուած Բաբելոն ու Եօջ քաղաքները յաղթողին առջեւ դռներնին բացին, որն որ հիմա Պերսեպոլիս՝ Պարսկաստանի մայրաքաղաքին վրայ սկսաւ քալել: Հոն տանող միակ անցքը Արիոբարդան նախարարը 40,000 զօրքով բռնած էր. Աղեքսանդր զարկաւ զանի ու յաղթանակաւ Պերսեպոլիս մտաւ, ուր Աթենքին Բսերքսեսէն այրուելուն վրէժն առնելու համար ինք իր ձեռքովը փառաւոր արքունիքը այրեց: Չորս ամիս հոս կենալէն ետքը Գարեհին ետեւէն ինկաւ:

5. Գարեհ Գաւգամելայի քով յաղթուելէն ետեւ Մարաց անցքերէն Եկբատան փախաւ եւ հոն փուճ տեղ սկիւթական ազգերը օգնութեան կանչե-

լէն ետքը երբ որ լսեց որ Աղեքսանդր վրան կու գայ, թողուց ու Բախտրիա ուզեց փախչիլ, բայց ճամբան Բեսսոս Բախտրիայի նախարարը զինք բռնեց ու շղթայափակ պահաւ իր երկիրը տանիլ: Աս լսելուն պէս Աղեքսանդր՝ Պարմենիոնը իբրեւ զինուորական կառավար Եկբատան թողուց ու ինք մեծ շտապաւ Բեսսոսին ետեւն ինկաւ, որն որ նեղ մտնելով՝ իր նետովը թագաւորը զարկաւ ու փախաւ: Աղեքսանդր մեռած գտաւ թագաւորը, վրան լացաւ ու մեծ հանգիստութեամբ թաղել տուաւ: Ետքէն Ալիանէն, Արիայէն ու Բախտրիայէն Սոգտիանա գնաց, ուր Բեսսոս Արտաշէս Գ. անուամբ թագաւորի տիտղոս առած էր: Սոգտիանայի Սպիտամէն նախարարը զԲեսսոսը Աղեքսանդրին ձեռքը մատնեց. Աղեքսանդր ալ զանի Գարեհին եղբորը տուաւ, որն որ թագաւորին մահուան վրէժն առնելու համար, արքայասպանը Պարսից սովորութեան համեմատ խաշ հանեց:

6. Սպիտամէն Բեսսոսը մատնելով կը յուսար, որ աշխարհակալն իրեն պիտ'որ խնայէ, բայց երբ որ տեսաւ թէ իրմէ ալ հպատակութիւն կը պահանջէ՝ Յաքսարտէս գետին քով բոլոր սկիւթական ցեղերու սոսկալի ապստամբութիւն մը հանեց, եւ Աղեքսանդրը շատ փտանգաւոր վիճակի մէջ ձգեց: Սակայն ասի անվէհեր Սոգտիանացւոց ամրոցները մէկիկ մէկիկ առաւ, զօրքը ջարդեց Յաքսարտէս գետն ալ անցաւ ու Սկիւթացւոց վրայ մեծ ու որոշիչ յաղթութիւն մ'ընելով (329) ամէնքը հպատակեցան, իսկ Սպիտամէն Մազդգդաց քովը փախաւ: Սկիւթացիները սանձահարելու համար Աղեքսանդր Յաքսարտէսի քով Աղեքսանդրի Գրիւն քաղաքը շինեց ու սահմաններու վրայ յոյն գաղթականութիւններ հաստատեց:

7. Սկիւթացւոց յաղթութենէն ետեւ ալ բոլոր Պարսից պետութիւնն աշխարհակալն իրեն թագաւոր ճանչցաւ, Աղեքսանդր ալ ինք զինք սիրցուց ամէն ազգաց սովորութիւնները պահելով, Պարսիկ թագաւորաց կարգերն առնելով, Պարսիկներն Յունաց հաւասար դասելով ու իր զօրացը մէջ խառնելով եւ միանգամայն հպատակած նախարարներն իրենց իշխանութեան մէջ հաստատելով: Իրեն սիրական ու մեծ մտածմունքն

էր որ Յոյներն ու Պարսիկները միացընէ ու անոնցմով յունական կրթութեամբ մէկ ազգ մը ձուլէ: Ասոր համար Սկիւթացւոյ պատերազմէն ետքը Բակտրիա դառնալով՝ Ռոքսանէ անունով պարսիկ աղջկան մը հետ կարգուեցաւ, եւ նոյնը ընել տուաւ իրեն զօրավարնէրուն ալ:

8. Աղեքսանդրին աս յունական պարսկական խառն կառավարութեան, անոր իբրեւ Պարսից թագաւոր երկրպագութիւն պահանջելուն եւ Պարսիկներն Յունաց հաւատարմացնելուն վրայ Յոյներէն շատերը տոգոհ էին եւ համարձակութեամբ դէմ կը խօսէին, ասոր համար ալ շատ մեծերը իրենց մահը գտան: Բակտրիայի մէջ եղած ատեն Աղեքսանդրին կենաց դէմ դաւաճանութիւն մը յայտնուեցաւ, որուն մասնակից համարուելով Փիլոտաս Պարմենիոնի որդին՝ զինուորներէն քարկոծուեցաւ: Աղեքսանդր վախնալով որ չըլլայ թէ Պարմենիոն որդւոյն մահուան վրէժը պահանջէ, ան քաջ ծերունին ալ դաւաճանութեամբ մեռցրնել տուաւ: 'Նոյնպէս Աղիտոս զօրավարը, որն որ Արանիկոսի քով իրեն կեանքն ազատած էր, սեղանի վրայ գինովցած լեզուին տալուն համար իր ձեռքովը սպաննեց, թէպէտ ետքէն չափէ դուրս ցաւեցաւ: Բիւ մը ետքը Աղեքսանդրին կենաց դէմ ուրիշ դաւաճանութիւն մ'ալ յայտնուեցաւ, որուն զլխաւորներն էին Հէրմոլաոս սենեկապետը եւ Վալիսթենէս փիլիսոփան, որուն դէմ Աղեքսանդր շատ դառնացած էր իրեն առջեւն ալ իր նորութիւնները ծաղրելուն համար: Երկուքն ալ տանջանքներով սպաննուեցան: Աս հակառակութիւններէն ինչպէս նաեւ միշտ յաջող բախտէն Աղեքսանդրին կիրքերն ալ անսանձ ըլլալու սկսան: Ամբարտաւանութիւնն ու շուայտութիւնը ան առաքինի պատանդն վրայ երբեմն անախորժ եղանակաւ երեւան կ'ելլէին:

9. Աղեքսանդր արդէն յառաջագոյն միտքը դրած էր որ Պարսից պետութիւնը կործանելէն ետեւ Հնդկաստան ալ արշաւէ, որպէս զի բոլոր աշխարհքին աշխարհակալ ըլլայ ու Յունաց զից վրայ պատմուած առասպելական աշխարհակալութիւնները գերազանցէ, ասոր համար Սկիւթացւոյ հետ պատերազմած ատեն սկսած էր ան երկրին վրայ տեղեկութիւններ ժողովել, ու բարբարոսական բանակ մը կրթել, եւ Աղիտոսը սպաննելէն ետեւ՝ իր տրտմութիւնը փարատելու համար (327ին) սկսաւ աս արշաւանքն ալ: Գարնան յունական ու բարբարոսական զօրքով Բակտրիայէն ելաւ ու զանազան մայրենի, բայց քաջ ժողովորդներուն հետ անդադար կռուելով հասաւ մինչեւ Ինդոս եւ կը յուսար որ շուտով Ասիայի արեւելեան ծովէ գեղքը պիտ'որ հասնի:

10. 'Նոյն ատենները հոն հիւսիսային Հըն-

դկաստանի մէջ երկու գլխաւոր թագաւորները՝ Տաքսիլաս ու Պովրոս՝ իրարու թշնամացած էին։ Տաքսիլաս անմիջապէս իր նախարարներովը Աղեքսանդրին կողմն անցաւ ու զինք եւ իր զօրքն անոր յանձնեց։ Իսկ Պովրոս զօրքը ժողված Հիդասպ գետին քովը բանակեցաւ, որ աշխարհակալին անցնիլն արգելէ։ Բայց արիւնասէղ ճակատի մը մէջ չարաչար յաղթուեցաւ, 20,000 Հնդիկներ մեռան եւ ինքն ալ վերաւոր գերի ինկաւ։ Սակայն Աղեքսանդր զանի պատուով նայեցաւ, նորէն իր իշխանութեան մէջ հաստատեց եւ իրեն բարեկամ ալ բռաւ։ — Անխոնջ աշխարհակալը միշտ յառաջ երթալ կ'ուզէր, բայց երբ որ Հիփատիոս գետն հասաւ (որ Ինդոս գետին ծիւղ մըն է) մէկ կողմանէ արշաւանքէն քիչցած ու յոգնած զօրքն յառաջ երթալ չուզելով, միւս կողմանէ Հընդկաստանին մեծ տարածութիւնն իմանալով եւ լսելով որ պարսիկ կուսակալներն անկարգութիւններ կ'ընեն, հարկ սեպեց որ առ այժմ ետ դառնայ։ Ուստի առջի թագաւորները հպատակութեան դաշինքով նորէն իրենց իշխանութեան մէջ հաստատեց, քանի մը յոյն գաղթականութիւններ հաստատեց ու քաղաքներ շինեց եւ յոյն կուսակալներ թողրւց, որ Հնդիկներն հպատակութեան մէջ բռնեն, եւ Հիդասպ ու Ինդոս գետերուն երկայնութեամբ սկսաւ (326) վար երթալ, ճամբան շարունակ պատերազմելով։

11. Վաջ Մալլիադուց քաղաքը առած առտէն Աղեքսանդր կենաց մեծ վտանգի մէջ ինկաւ. որովհետեւ իր սովորութեանն համեմատ քաղքին վրայ ամենէն յառաջ յարձակելով՝ հազիւ թէ ինք քանի մ'ընկերներու հետ պարիսպներու վրայ ելած էր, մէյ մ'ալ սանդուղը կոտրեցաւ։ Աղեքսանդր առանց վախնալու թշնամի քաղքին մէջ ցաթկեց եւ չորս կողմանէ իրեն վրայ եկած նետերէն խոցուելով գետինը փռուեցաւ։ Ա'լ իրեն բանը լմնցած էր եթէ իրեն զօրքը շուտով ներս չյարձակէին ու զինքը կիսամեռ չազատէին։ Առողջանալէն ետեւ ճամբան շարունակեց ու Հնդկաց ծովը հասնելով Ինդոսին բերանը Պատտալա անուամբ քաղաքը շինեց, որն որ Հնդկաստանի դուռը պիտ'որ բլար եւ յունական վաճառաւ

կանութեան կենդանոն: Հոն զօրքը բաժնեց. մէկ մասը նէարքոս ծովապետը 2,000ի չափ նաւով յաջողութեամբ դէպ ի Պարսից ծոցը ու Եփրատին բերանը տարաւ, իսկ միւս մասը Աղեքսանդր Գեղրոսիայի անմատչելի անապատին մէջէն տարաւ, որուն մէջ զօրքը երկու ամիս սոսկալի նեղութիւններ կրեց՝ թէ այրող արեւէն, թէ ջրի ու կերակրոյ պակսութենէն եւ թէ իրեն անսովոր օգերէն. հաղիւ կէսը կրցաւ Արման հասնիլ, ուր Աղեքսանդր, որն որ հասարակ զինուորի պէս ան նեղութիւնները դիւցազնութեամբ տարածէր, առատ պարգեւներ տալով ու մեծ ուրախութիւններ ընելով անոնց կրած վիշտերը շուտով մոռցուց:

12. Պարսկաստան հասնելուն պէս խիստ դատաստան մը սկսաւ նախարարներուն դէմ, որոնք կարծելով որ Աղեքսանդր Հնդկաստանի մէջ մահը պիտ'որ գտնէ՝ իբրեւ ինքնիշխան տէր ամէն տեսակ անկարգութիւններ ու բռնութիւններ կ'ընէին, անանկ որ Աղեքսանդր դարձած ատեն ամէն կողմանէ գանդատ կը լսէր անոնց դէմ: Ասոր համար ինքն ալ դառնացած բոլոր յանցաւորները անխնայ մեռցնել տուաւ ու տեղը մակեդոնացի կուսակալներ դրաւ. մէկ նախարար մը բարկութենէն ինք իր ձեռքովը մեռցուց: Հարբալ Բաբելոնի կուսակալն ու Աղեքսանդրին գանձապետը արժանաւոր պատժէն ազատելու համար գանձը կողոպտեց ու Աթէնք փախաւ, որ ստրկով հոն ապստամբութիւն մը հանէ. բայց չյաջողեցաւ եւ անկէց վռնտուելով՝ Արէտէի մէջ սպաննուեցաւ: — Աղեքսանդր Եօշի մէջ Յունաց ու Պարսից մեծերը ժողովեց եւ ուղեց Յոյները Պարսից հետ միացնելու մտածմունքը դործադրել: Ուստի սոսկալի ծախքերով հարսանեաց մեծ ու փառաւոր տօներ ըրաւ, որուն մէջ ինք Դարեհին աղջիկն առաւ եւ իր զօրավարներն ու 10,000 մակեդոնացի զինուորներ պարսիկ աղջիկներու հետ կարգուեցան, որոնց Աղեքսանդր հարուստ օժիտներ տուաւ, ու բոլոր զօրաց պարտքերը (150 միլիոնի չափ ֆրանք) իր գանձէն վճարեց: Այսու ամենայնիւ Մակեդոնացիք չէին կրնար տանիլ որ բարբարոսներն իրենց հաւասարին եւ իրենց թագաւորը պարսկական

ղգեստներ հազնի. եւ երբոր Աղեքսանդր թիկնապահներու մէջ ալ պարսիկներ խառնեց ու ծերացած Մակեդոնացիները հայրենիքնին խաւրել ուզեց՝ մեծ աղմուկով զինք իբրեւ ապերախտ նախատեսին: Սակայն Աղեքսանդր իր երկաթի հաստատութեամբը զանոնք կարգի բերաւ ու 10,000 հոգի պարգեւներով Մակեդոնիա խաւրեց: Իսկ ինք Եկեատանէն (ուր իր Հեփեստիոն սիրելի զօրավարը կորսնցուց) Բաբելոն գնաց, զորն որ իր պետութեան մայրաքաղաք ընելու կը մտածէր: Հոն տէրութիւնը ներքուստ կարգաւորելու ու նոր արշաւանքի մը պատրաստութիւն տեսնելու զբաղած էր: Իրեն թող տուած թղթերէն կ'երեւայ որ Արաբիա, անկէց ալ Կարթեգոն, Իտալիա ու Իբերիա (Սպանիա) արշաւելու միտք ունէր: Զօրքն արդէն ճամբայ հանած էր, բայց իր Հեփեստիոնին մահուան վրայ ունեցած տրտմութիւնը փարատելու համար ինք զինք անչափ աշխատութեանց ու կերութեամբ տուած ըլլալով՝ վրան տենդ մ'եկաւ ու 33 տարեան Բաբելոնի մէջ մեռաւ, 12 տարի ու 8 ամիս մեծ փառօք թաղաւորելէն ետքը (323:) Իրեն մարմինը շատ կռիւներէ ետեւ Եգիպտոս տարուեցաւ ու Աղեքսանդրիայի մէջ թաղուեցաւ:

13. Աշխարհքիս ամենէն մեծ մարդիկներէն մէկն է Աղեքսանդր. չեղաւ մէկը որ աշխարհքիս վրայ այնչափ մեծ ու օգտակար փոփոխութիւն ըրած ըլլայ, որչափ անի կարճ ժամանակուան մէջ ըրած է: Մեծ, ընդարձակ ու հեռատես քաղաքագիտութեամբը կ'ուզէր որ բոլոր արեւելքն ու արեւմուտքը իրարու մօտեցնէ, միացնէ ու մէկի ձուլէ, եւ յունական կրթութիւնն ու կենդանութիւնը ամէն կողմ տարածէ: Թէպէտ եւ մահը ընթաց որ աս մեծ մտածմունքը կատարելապէս դործադրէ, բայց ըստ մեծի մասին յաջողութեամբ վախճանին հասաւ: Ասիան երկայն ժամանակեայ թմրութենէն արթնցուց, զանազան տեղեր քաղաքներ շինելով, յոյն գաղթականութիւններ հաստատելով, վաճառականութեան յարմար տեղեր շտկելով, ճամբաներ բանալով՝ Ասիայի մէջ շտեմնուած կեանք մ'ու կենդանութիւն մը ծնաւ ու Հելլենականութիւնը երկայն ատեն ամէն կողմ տիրող ու փարիչ ըրաւ, թէպէտ եւ իրեն կանգնած տիեզերակալ պետութիւնը շուտով կործանեցաւ: Աղեքսանդր արուեստից ու գիտութեանց ալ սիրող ու եռանդեամբ հետամուտ էր եւ իր մեծ առատամեռնութեամբն ու արշաւանքներովը զանոնք շատ ընդարձակեց ու յառաջացուց:

ՅՈՒՆԱՅ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐՆ, ԱՐՈՒԵՍՏՆԵՐՆ ՈՒ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ:

1. Յունաց գրականութեան սկիզբը երբ եւ ինչպէս է: — 2. Երբ սկսաւ գիւցաղնական բանաստեղծութիւնը, եւ ասոր մէջ որոնք երեւելի եղան: — 3. Երբ ելաւ քնարերգութիւնը եւ որոնք անոր մէջ երեւելի եղան: — 4. Ինչպէս ելաւ ողբերգութիւնն ու կատակերգութիւնն ու անոնց մէջ որոնք եղան երեւելի: — 5. Յունաց մէջ փիլիսոփայութիւնը երբ մտաւ եւ ինչ դպրոցներ ելան: — 6. Յունաց պատմագրութիւնը երբ սկսաւ, որոնք են Յունաց երեւելի պատմագիրները: — 7. Աւր ծաղկեցաւ ճարտարախօսութիւնն ու որոնք անոր մէջ երեւելի եղան: — 8. Արոնք են երեւելի քնրականները: — 9. Աստղութիւնը ինչ վիճակի մէջ էր Յունաստան: — 10. Ինչ վիճակի մէջ էր բժշկութիւնը: — 11. Յունաստանի մէջ ինչպէս էր ճարտարապետութիւնը: — 12. Արոնք են Յունաց երեւելի շէնքերը: — 13. Ինչպէս էր Յունաց մէջ արձանագործութիւնն ու քանդակագործութիւնը, որոնք անոնց մէջ երեւելի եղան: — 14. Երբ ծաղկեցաւ նկարչութիւնը, որոնք են Յունաց երեւելի նկարիչները: — 15. Ինչպէս էր Յունաց վաճառականութիւնը:

1. Յունաց գրականութեան առջի հետքերը նոյն ազգին պատմութեան պէս ամենէն հեռաւոր մութ ժամանակներուն մէջ կը կորսուին: Արդէն ամենէն հին ժամանակները Յունաստանին հիւսիսային կողմերը՝ Թրակիայի ու Մակեդոնիայի մէջ կրօնական հիմնարկութիւններ կամ դպրոցներ կային, որոնք կրօնով, բանաստեղծութեամբ, պատգամներով ու խորհրդներով ազգը կը կրթէին ու կ'ազնուացընէին: Աս դպրոցներուն արդիւնքները, որչափ որ մեզի հասած չնչին հատակոտորներէն կ'երեւայ, միայն դից վրայ երգուած տաղեր ու օրհնութիւններ էին, որոնցմով Արփեսս, Մուսէոս եւ ուրիշներ, իբրեւ քուրմ ու բանաստեղծ մեծ անուն ձգեցին:

2. Տրովական պատերազմէն շուրջ 80 տարի ետքը երբ որ Յունաց մէկ մասը Փոքր Ասիայի ծովափերէն ու կղզիները գաղթեց, հոն դիւրքն աւելի զեղեցիկ ու զուարթ, երկինքն աւելի պայծառ ու տեղը վաճառականութեան ու գործօնեւութեան աւելի յարմար ըլլալով՝ աւելի կենդանի կեանք մը ծագեցաւ, եւ բանաստեղծութիւնը, փիլիսոփայութիւնը, նկարչութիւնն ու արձանագործութիւնը հոն իրենց ամենէն զեղեցիկ ծաղկի հասան: Տրովական պատերազմով՝ Յունաց ան առաջին ազգային մեծ գործառնութեամբ բանաստեղծութիւնը շատ ճարակ գտաւ, եւ որովհետեւ անոր դիւցազանց քաջութիւնները պատմելու

կամ երգելու սկսուեցաւ, անոր համար ալ բանաստեղծութիւնը տարբեր կերպարանք մ'առաւ, կամ դիւցազնական վիպասանութիւն եղաւ, զորն որ Հոմերոս (շուրջ 1000ին) կատարելութեան ծայրը հասցուց Եղիական վիպասանութեամբը, որն որ Տրովական պատերազմը կը բովանդակէ, եւ ք. Ոդիսականովը, որով Ոդիսեւսին հայրենիքը դարձած ատեն 20 տարի ծովու վրայ մոլորիլը կը պատմէ: Անկէջ յառաջ եկած է Քիոսի մէջ եղած Հոմերեան դպրոցը, որուն աշկերտները կամ հագներգու պուէտները վարպետին երգերը կը սորվէին, զանոնք կը կատարելագործէին ու անոր հոգւովը նորեր ալ կը շինէին: Աս հագներգու հոմերեանք շինած են, բաց ի ան երկու մեծ վիպասանութիւններէն, միւս Հոմերոսին տրուած բանաստեղծութիւնները: Նոյն տեսակի կը վերաբերին Աիլլեան ըսուած բանաստեղծները (800—500 Ք. Յ.), որոնք Հոմերոսի նմանելով կէս մը նոր դիւցազնական դէպքեր երգած են (ինչպէս Թեբէի պատերազմը), կէս մ'ալ Եղիականն ու Ոդիսականը շարունակած են: Սակայն ասոնց գործքերը աւելի պատմական կերպարանք ունին քան թէ բանաստեղծական: — Քիոսի մէջ ծաղկած յոնիացի Հոմերեան դպրոցին ժամանակակից էր Բէոփոպի մէջ Ասկրական դպրոցը, որուն գլուխն է Հեսիոդոս Ասկրացին (շուրջ 890ին): Ասոր գործքերն ալ (ա. Դիցածնութիւնը, որն որ Աստուածներուն ինչպէս յառաջ գալը կը պատմէ. ք. Հերակլեսի վահանը, որն որ ան դիւցազնն Հերայէն ընդունած վահանը կը նկարագրէ, եւ ք. Գործք եւ աւուրք ըսուած վարդապետական բանաստեղծութիւնը, (որն որ առտնին ու քաղաքային կենաց համար վարդապետութիւններ կը բովանդակէ) հագներգու պուէտներ շարունակ երգելով պահած են եւ ետքի ժամանակները օտար խառնուրդներով կարգաւորուած գրի աւանդուած են: Հոմերոսին ու Հեսիոդոսին գործքերուն բովանդակութեամբն ու հոգւովը, որոնք կանոնական ճոխութիւն ստացան եւ ըստ իմիջ տղոց կրթութեան հիմերն եղան, Յունաց նկարագիրն ան որոշ ուղղութիւնն ստացաւ, որն որ ետքէն զանոնք այնպէս երեւելի ըրաւ:

3. Մինչեւ Ողիմպիականերու ժամանակագրու-

Թեան սկիզբը (776ին) բանաստեղծութիւնը Յունաց միակ ուսուցիչն ու կրթիչն էր, եւ ասի դիւցազնական վիպասանութեան ու աստուածային օրհնութեանց կամ տաղերու տեսակներով միայն: Անկէջ ետքն ալ խել մը ատեն նոյն պաշտօնը պահեց, բայց ուրիշ տեսակներով: Աս ժամանակները յունական մանր տերութեանց մէջ քաղաքական մեծ խմբում մը մտաւ եւ զանազան կողմնակցութիւններ իշխանութեան հասնելու համար իրարու հետ կռուելէն ետքը գրեթէ ամէն տեղ ռամկապետական կառավարութիւններ գրուեցան ու ազգային ժողովքներ հաստատուեցան կրօնական արարողութիւններով ու խաղերով, որոնց մէջ բոլոր Յոյներն իբրեւ մէկ ազգ կը ներկայանային: Աս հանգամանքները ամէն տեսակ զգածմունքներ կը զարթուցանեն, եւ յունական կենդանի հոգին սկսաւ աս զգածած զգածմունքները զանազան պատշաճ եղանակաւ յայտնել, Հայրենեացու ազատութեան համար բռնաւորներուն դէմ կռուող դիւցազունքը դիւցազնական երգերով պատուել. հակառակ դէպքերէն կրած տհաճութիւնը զգայուն ու տխուր եղբերէրք-խեմֆ յայտնել, հակառակորդները հենդակական մեծավերջով կամ երգիծաբանութեամբ ջախջախել, քաղաքացիները երջանիկ վիճակի մը ետեւէ իյնալու առաջներով, առաջներով ու վարդապետական բանաստեղծութեամբ յորդորել, եւ վերջապէս ըմբռնած երջանիկ վիճակին վայելքն ու հաճոյքը քնարական բանաստեղծութեամբ (յանձուկ միտս) նրբամտութեամբ ու փափուկ զգածմունքներով նկարագրել: Աս քնարական բանաստեղծութեան (յրնդարձակ միտս) բոլոր տեսակները գրեթէ մէկէն ստեղծուեցան, Յունաստանի մէջ արուեստ եղան ու մինչեւ Պարսից պատերազմը կատարելութեան ծայրն հասան: — Եղերերգական տաղաչափութիւնը՝ կալլինոս Եփեսացին հնարեց, որն որ պատերազմական եղերերգութիւններով իր քաղաքացիները թշնամեաց դէմ պատերազմի կը յորդորէր: Նոյնպէս Տիրտէոս Աթենացին՝ Սպարտացիները Մեսսենացւոյ դէմ ու Սոլոն Աթենացին իր քաղաքակիցները Մեգարացւոյ դէմ պատերազմական եղերերգութիւններով քաջալերած են: Աւերջի մեծ եղերերգուն՝ Սիմոնիդէս

Աէացին եղաւ, որն որ Մարաթանի մէջ ինկածները համբաւաւոր եղերերգութեամբ մը պատուեց: Աս Սիմոնիդէսը արշաւագիրներ կամ դաժնագիրներ ալ շինած է, որոնք եղերերգութեան տեսակ մըն են: — Երբ որ Յոնիացիք մեղկացան ու պատերազմական ոգին կորսնցուցին, Միմներմոս Կողտփոնացին եղերերգութիւնը պատերազմի տեղ սիրոյ վրայ դարձուց: — Հենդնական մեծավերջը հնարողը Արքիլոքոսն է (Կալլինոսին ժամանակիցը): — Առածներ շինողներուն մէջ երեւելի են Սողոն, Թէոգնիս, Փոկիդիդէս, Սիմոնիդէս, Պիւթագորաս եւ Քսենոփանէս Կողտփոնացին: — Իսկ վարդապետական բանաստեղծութեան մէջ իբրեւ առակախօս բանաստեղծ՝ երեւելի եղաւ Եսոպոս: — Քնարական բանաստեղծութիւնը յանձուկ միտս երկու բաժնուեցաւ 1. Եւողական քնարերգութիւնը, որն որ մէկ հոգիէ մը պատշաճ շարժմունքներով ու քնարի մը բնկերակցութեամբը արտասանուելու համար կը շինուէր եւ 2. Գորացի քնարերգութիւնը, որն որ պարի համար կ'երգեցուէր: Առջինին մէջ երեւելի եղան Աղկէոս (600ին), անոր ժամանակակից Սապփով կինը եւ Անակրէոն. իսկ երկրորդին մէջ՝ Իբիկոս, Սիմոնիդէս եւ ամենէն աւելի Պինդարոս Բէովոտացին իրեն յաղթութեան երգերովը, որոնց մէջն եղած վաւախունութիւնն ու վեհ հոգին անհասանելի է:

4. Պարսկական պատերազմներուն ժամանակները բանաստեղծութեան բոլորովին նոր տեսակ մ'ալ երեւան ելաւ. այսինքն թատերախաղը: Ատաթիէի մէջ սովորութիւն կար Գիոնիսիոս չաստուծոյն պատուոյն համար տօներ եւ ուրախութիւններ կատարելու, որոնց մէջ քանի մ'անձինք Գիոնիսիոսի եւ ուրիշ դիցաբանական անձանց կերպարանքները կ'առնուին ու կաքանչերով կամ Գիոնիսիոսին վիշտերը կ'երգէին (այդեկութէն ետքը) եւ կամ անոր զուարճութիւնները (գարնան): Առջինէն ելաւ ողբերգութիւնը, երկրորդէն՝ կոպիլերգութիւնը: — Ողբերգութեան հայրը կը համարուի Թեսթիս՝ Սողոնին ժամանակակիցը, որն որ ան դիոնիսեան պարը կարգի մը խոթեց ու պարին միջոյնները՝ պարի մէջ չեղող մը բեմի վրայ հանեց, որն որ զանազան կերպարանքներ

առնելով առանձին դիցաբանական աղետալի զոոյցներ
 կը պատմէր: Եսքիլէս Աթենացին (525—456) ասի-
 կա աւելի ազնուացուց ու ձեւի խոթեց: Պարը պահեց
 բայց միջանկեալ խաղը գլխաւոր բրաւ, եւ փոխանակ
 մէկ պատմող անձ մը միայն բեմին վրայ հանելու եր-
 կու գործող ու խօսող անձինքներ հանեց, որով եւ-
 րախօսութեան հնարիչ եղաւ: Թեոքրիսին ողբերգու-
 թիւններէն հատ մ'ալ մեզի հասած չէ, իսկ Եսքիլէ-
 սէն եօթը հատ միայն մնացած են, որոնք մեծ եռանդ
 ու վեհութիւն կը ցուցնեն: Սոփոկլէս Աթենացին՝
 Եսքիլէսին աշկերտը՝ բեմին վրայ երրորդ գործող ու
 խօսող անձ մ'ալ հանեց ու իրեն քաղաքակից ու
 ժամանակակից Եւրիպիդէսին հետ ողբերգութիւնը
 կատարելութեան ծայրը հասցուց: Սոփոկլէսին ողբ-
 երգութիւններէն ալ 7 հատ միայն մնացած են, իսկ
 Եւրիպիդէսէն 18 հատ: Ամենուն նիւթը աղետալի
 վախճան ունեցող դիւցազունքներ ու երեւելի մար-
 գիկներ են, ու մեծ ծանրութիւն ու խիստ բարոյակա-
 նութիւն կը ցուցնեն: — Աս երեք գրեթէ ժամա-
 նակակից ողբերգու մեծ բանաստեղծներէն ետքը երբ
 որ Աթենքի մէջ ռամկապետութիւնը տիրեց՝ Աթե-
 նացւոց ծանր հոգւոյն հետ ողբերգութիւնն ալ ինկաւ
 եւ անոր տեղը կատակերգութիւնը ելաւ՝ Սիկիլիայի
 մէջ Եպիքարմոսին ձեռքովը, իսկ Աթենքին մէջ Արա-
 արիստի, Եւպոլիսի եւ գլխաւորաբար Արիստոփանէսի
 (427—388) ձեռքով, որուն 54 կտոր թատրոններէն
 մնացած 11 կտորները կատակերգութեան մէջ ամե-
 նէն կատարեալներն են. մեծ հայրենասիրութիւն ու
 ճշմարտասիրութիւն կը ցուցնեն ու ամենակծու ծաղ-
 րարարութիւններով ան ժամանակին Աթենացւոց բա-
 րուց հաւատարիմ պատկեր մը կու տան: — Աթենքի
 մէջ երբ որ երեսուն բռնաւորները տիրեցին (404ին)
 ժամանակակից դէպքերն ու կենդանի անձինքները
 ծաղրելն արգելուելով՝ յիշին կատակերգութեան մ'ե-
 լաւ, որն որ պար չունէր ու զանազան վիճակներու
 ծաղրական յիմարութիւնները կը ներկայացընէր կամ
 գրաւորական առարկաներ կը ծաղրէր: Ասոր մէջը ե-
 րեւելի եղան վերոյիշեալ Արիստոփանէսը եւ Ալէքսիս:
 Աղեքսանդր Մեծին ժամանակը քաղաքական դէպ-

քերն ալ բեմին վրայ հանելն արգելուեցաւ ու ելաւ նոր կաթախերգութիւնը, որն որ առանին կենաց մէջ պատահած դէպքերը, գլխաւորաբար սիրոյ դործողութիւնները ու հացկատակութիւնները կը նկարագրէր, զանոնք ծաղր ընելով: Աս տեսակին մէջ շատ երեւելի եղաւ Մենանդր Աթենացին (342—290):

5. Արդէն Պարսկական ժամանակէն յառաջ՝ վարդապետական քնարերգութեան հետ, որով միտքը ինք զինք ու իրեն վախճանը նկատելու սկսաւ, սկսաւ նաեւ իմաստասիրութիւնը կամ փիլիսոփայութիւնը, եւ անկէց ետքը ալ բանաստեղծութիւնը դադրեցաւ: Յունաց միակ կրթիչ ու ուսուցիչ ըլլալէն, նոյն պաշտօնը փիլիսոփայութիւնն առաւ եւ մինչեւ վերջը ազդին վրայ ամենամեծ ազդեցութիւն ընելով վարեց: Առջի փիլիսոփաները (եօթը իմաստուն ըսուածները) բարոյական առածներ միայն թողուցին, բայց շուտով փիլիսոփայական դպրոցներ ալ կանգնուեցան: Թաղէս Միլետացին, եօթը իմաստուններէն մէկը, Փոքր Ասիայի մէջ յոնիական դպրոցը հաստատեց, Պիւթագորաս Իտալիայի մէջ իոնական դպրոցը ու Քսենոփանէս Եդէայի մէջ եդէական դպրոցը: Երեք դպրոցներն ալ Բնութիւնը կամ տիեզերքը նկատելէն սկսան, եւ կը ջանային անոր ծագումն, էութիւնն ու միութիւնը ցուցնել, Յոնիականը փորձառական եւ զանակաւ՝ զգայարանաց ձեռօք, Իտալականը տեսական եղանակաւ՝ վերացեալ, մաթեմատիկական օրէնքներու ձեռօք, իսկ Եդէականը՝ ան գաղափարին ձեռքով, որով տիեզերքը կը մտածուի: Ետքերը աս երեք դպրոցներէն դուրս՝ իմաստականը կամ «սփեսպներ» ելան, որոնք գիտութիւնն ու բարոյական ու կրօնական համոզումը իբրեւ անձնական կարծիք միայն առանց արտաքին իրականութեան կը ցուցնէին, եւ վիճողութեամբ զեղծանելով ամէն բան ուղածուն պէս կը ընկերէին: Աս բարուց ապականիչներուն դէմ Աթէնքի մէջ ելաւ Սոկրատէս, որն որ զելլիեան պատգամին նայելով բոլոր մարդկանց մէջէն իմաստասիրացին է: Ասի կը ջանար վարդապետութեամբ ու օրինակաւ իր ժամանակին ապականութեան դարման մը մանիլ: Եւ ընտանեկան խօսակցութիւններով մարդուն ճանչըր:

նել տալ, թէ ինք ով է, ինչ գիտէ, եւ ինչ պարտքեր
 ունի: Իրեն պայծառ մտածութեամբ հասաւ մինչեւ
 միոյն Աստուծոյ ծանօթութեան: Այսու ամենայնիւ
 չէ թէ միայն հրապարակաւ ծաղը եղաւ ու թշնամանք-
 ներ կրեց, այլ դատաստանի առջեւ իբրեւ պատանե-
 կութեան մոլորեցուցիչ ու նոր աստուածներ խոթող
 ամբաստանուելով մահուան դատապարտուեցաւ ու
 թունալից բաժակը խմեց (399): — Սոկրատէս՝ փի-
 լիսոփայական նկատութիւնը անձին վրայէն սկսե-
 լով՝ փիլիսոփայութեան նոր դար մը կամ երկրորդ
 դարը սկսաւ, եւ իրեն աշկերտները անոր բերնուց
 աւանդած վարդապետութեան սերմերը կերպաւորե-
 լով զանազան դպրոցներ կանգնեցին. Արիստոփանոս՝
 կիւրենական դպրոցը, Անախիթենէս՝ կիւնէկեանը, եւ
 կղերգէս՝ Մեգարականը եւ զլիաւորաբար Պլատոն՝
 Ակադեմիա ըստած մեծ դպրոցը: Պլատոն Աթենա-
 ցին (429—347) որն որ իրեն բարձր գաղափարներուն
 եւ գրութեան կատարեալ ու բարակ կերպին համար
 Աստուածային ըսուեցաւ, Սոկրատէսին մարդուն վրայ
 սկսած (բարոյական) նկատութիւնը ընդարձակեց ու
 Տիեզերաց ու բոլոր փիլիսոփայական սահմանին վրայ
 ալ տարածեց, ու ջանաց իրմէ յառաջ եղած փիլիսո-
 փաներուն կարծիքները միաբանելու: Ինք առջինը ե-
 ղաւ, որ վիճողութիւնը, բնագիտութիւնն ու բարոյա-
 խօսութիւնը իրարմէ զանազանեց: Բայց յունական
 փիլիսոփայութիւնը թէ տարածութեան ու թէ կեր-
 պին նկատմամբ կատարելութեան ծայրը հասցուց Ա-
 րիստոտել (384—322) Պլատոնին աշկերտն ու Ա-
 ղեքսանդր Մեծին վարպետը: Աս հին ժամանակուան
 ամենէն մեծ ու ամէն բան պարունակող հոգին Պե-
 ռեղապիկէան ամենէն մեծ դպրոցը հիմնեց (Աթէնք
 Լիկիոնի մէջ), եւ իրեն նկատութեան հիմը (Պլատոնին
 դէմ, որն որ յաւիտենական տեսիլքէն կը սկսէր)
 փորձառութիւնը դրաւ եւ հասաւ այն ամենայն ճշմար-
 տութեանց, որոնց մարդկային միտքն ինք իրեն մնա-
 լով կրնայ հասնիլ: Ասի չէ թէ միայն Տրամաբա-
 նութեան ստեղծիչն եղաւ, այլ այն գիտութիւնը կա-
 տարեալ յօրինումութեան մը մէջ ալ խոթեց:
 Մինչեւ հիմակ իր փիլիսոփայութիւնը (որն որ իբրեւ

«ամենայն գիտութեանց բովանդակութիւն», ամէն բան
 կը պարունակէ) եթէ ինչպէս որ էր նէ բոլորովին ա-
 նանկ չհսորվեցուիր ալ նէ, առ գիտութեան վրայ
 ամենամեծ ազդեցութիւն ունի: — Բայց Արիստոտէլէն
 ետքը ինչպէս Յոյներն ու անոնց արուեստներն՝ ա-
 նանկ ալ փիլիսոփայութիւնը ինկաւ, եւ փոխանակ
 յառաջ երթալու առջի փիլիսոփաներու կարծիքները
 կը նորոգուէին եւ կամ քանի մը խնդիրներու վրայ
 վէճեր կը յառնէին, մինչեւ որ վերջապէս կատարեալ
 գիտութիւն մը ստանալու վստահութիւնը կորսուե-
 ցաւ: Առ փիլիսոփայութեան անկումը կ'երեւայ արդէն
 Արիստոտէլէն ետքը ելած Եպիկուրեան, Սոքրիկէան,
 Սկեպտիկէան ու նոր Ակադեմիէան չորս դպրոցներուն
 մէջ: Առջի դպրոցը կանգնեց Եպիկուրոս († 269)!,
 մարդուն վերջի վախճանը հոգեւոր հեշտութիւնը
 դնելով, որն որ հոգւոյն անհանգստութենէ ու ցաւէ
 ազատ ըլլալէն կը ծագի: Սոքրիկեան դպրոցը կանգ-
 նեց Զենոն († 264), որն որ իբրեւ միակ ճշմարիտ
 բարի կը ճանչնար առաքինութիւնը, եւ ասի մարդ-
 կային կամքը Բնութեան հետ կատարելապէս համա-
 ձայնեցնելու ջանքին վրայ կը դնէր: Սկեպտիկեանը
 Պիւռոն հիմնած էր մարդկային գիտութիւնը անբա-
 ւական ցուցնելով. բայց ետքէն Արկեսիդայոս աւելի
 յառաջ գնաց եւ հաստատեց որ դրական, յապահով
 գիտութիւն մ'ամենեւին չենք կրնար ստանալ ոչ
 զգայարանօք եւ ոչ մտածելով: Նոր Ակադեմիան հաս-
 տատեց Կուռնէադէս, որն որ իրեն սկեպտիկեան խո-
 սողութեամբը Սոքրիկեանց դէմ կը կռուէր:

6. Ինչպէս քնարական բանաստեղծութենէն
 ելաւ փիլիսոփայութիւնը, անանկ ալ դիւցադնական
 վիպասանութենէն յառաջ եկաւ Պատմագրութիւնը:
 Իսկզբան պատմագիրները (Կադմոս, Դիոնեսիոս Մի-
 լետացին, Հեկադէոս, Ակուսիդայոս, Հելլանիկոս եւ
 Փերեկիդէս) առասպելախառն, քստ մեծի մասին
 զրոյցներ սկսան գրել առանց պատմագրութեան կար-
 դի ու ոճի: Բայց երբ որ մեծ ազգային դէպք մը պա-
 տահեցաւ՝ Պատմագրութիւնն ալ կատարելութեան
 ծայրը հասաւ: Առջի պատմագիրը եղաւ Հերոդոտոս,
 որն որ իրաւամբ պատմութեան հայր կ'անուանուի:

Ասիկա ձեռք զարկաւ իրեն ժամանակը պատահած պարսկական պատերազմը դրի անցընելու։ Եւ որովհետեւ ասոր մէջ գրեթէ բոլոր արեւելեան ազգերը մասնակից եղած էին՝ զանոնք հիմնովին ծանչնալու համար Եգիպտոսու Ասիա ճամբորդութիւններ բռաւ ու իւրաքանչիւր ազգէն սեփական պատմութիւնն ու զրոյցները լսելով թէ զանոնք եւ թէ իր տեսածները գեղեցիկ յոնիական ոճով, մեծ հաւատարմութեամբ ու ճշմարտասիրութեամբ աւանդեց։ Անոր պատմութիւնը շարունակեց Թուկիդիդէս Աթենացին Պեղոպոննեսական պատերազմը գրելով, որուն մէջ ինքն ալ գործած էր։ Անհասանելի է անոր գրութեան պայծառութիւնը, ճշմարտասիրութիւնն ու ճշգրտութիւնն, ինչպէս նաեւ լեզուին բարակութիւնն ու նկարագիրներու սուր ու որոշ ստորագրութիւնները զարմանալի են։ Դեռ մինչեւ հիմա պատմագրութեան օրինակ կը համարուի։ Յունաց երրորդ մեծ պատմագիրը Քսենոփոն Աթենացին եղած է Սոկրատի աշկերաններէն մէկը, որն որ նոյնպէս իրեն ժամանակակից պատմութիւնը գրեց Յունական Պատմութեան գրքին մէջ, Թուկիդիդէսին պատմութիւնը Պեղոպոննեսական պատերազմին 21 երորդ տարիէն շարունակելով ու մինչեւ Եպամինոնդասին Մանտինէայի ծակատը հասցընելով։ Քսենոփոն Փոքր Կիւրոսին հետ Արաաշեսին դէմ արշաւած էր եւ երբ որ Կիւրոս մեռաւ ու միւս զօրապետները սպաննուեցան ինք 10,000 Յոյները Հայաստանէն անցընելով ու շատ դժուարութիւններու յաղթելով Յունաստան դարձուց։ Աս դէպքին պատմութիւնն ալ մեծ պարզութեամբ ու հաւատարմութեամբ գրեց Արշաւանք Կիւրոսի՝ ըստած գրքին մէջ։ Ասկէջ զատ ան արշաւանքէն ստացած ծանօթութիւններով Մեծն Կիւրոսի վարքը գրեց Խրատ Կիւրոսի գրքին մէջ, որուն վախճանն աւելի կը թութեան օրինակ մը տալ է։ Ուրիշ շատ փիլիսոփայական (Սոկրատեսին վարքն ու վարդապետութիւնը եւ այլն) ու զինուորական գրուածներ ալ թողուց Քսենոփոն։ Աս պատմագիրը Թուկիդիդէսին բարձրութեան ու անաչառութեան չհասաւ, բայց իր գրուածներուն մէջ սիրուն ու ազնիւ պարզութիւն մ'ու լեզուի մաքրութիւն մը կը տիրէ, անոր համար

ալ Յոյները զանի Ատտիկէի մեղու կամ Մուսա կանուանէին: Ատոնցմէ զատ յիշուելու արժանի են քսենոփոնին ժամանակակից Կտեսիաս, Փիլիստոս, Թէոպոմպոս ու Եփորոս պատմագիրները. առջինը Պարսից, իսկ միւսները Յունաց պատմութիւնը գրած են մինչեւ Աղէքսանդր Մեծ, բայց իրենց գործքերը կորսուած են, քանի մը հատակոտորներ միայն մնացած են: Աղէքսանդր Մեծէն ետքը Յունական լեզուն տիեզերական լեզու ըլլալով եւ պատմագրութեան շատ նիւթեր աւելնալով՝ պատմագիրներն ալ շատցան բայց ան առջի մեծ պատմագիրներուն պատմագրական հոգին, ոճն ու ճշմարտասիրութիւնն ալ չէր մնացած, այլ ճարտարախօսութիւնն ու նորանշան բաներ պատմելու ջանքը տիրող եղած էր: Միայն Դիոդորոս Սիկիլիացին, Դիոնիսիոս Հաղիկառնացին, Պլուտարքոս եւ գլխաւորաբար բազմահմուտ Պոլիբիոսն իրենց տիեզերական պատմութիւններու մէջ ան ապականած հոգիէն քիչ մ'ազատ մնացած են: Նաեւ ուրիշ ազգերն ալ սկսան իրենց ազգային պատմութիւնը յունարէն գրել, ինչպէս Մանեթիւս՝ Եգիպտացւոց պատմութիւնը գրեց, Սանքունիադոն՝ Փիւնիկեցւոցը, Յովսեպպոս՝ Հրէիցը, Բերոսոս ու Աբիւղենոս՝ Քաղդէացւոցը եւ այլն:

Չ. Ճարտարախօսութիւնը հասարակապետական կառավարութեանց մէջ անհրաժեշտ հարկաւոր է, ասոր համար Աթէնքի մէջ միշտ ծաղկեցաւ ու կատարելութեան ծայրն հասաւ: Աս քաղքին բոլոր կառավարները Պիսիստրատ, Թեմիստոկլէս, Կլիմոն, Պերիկլէս եւ ուրիշներ մեծ ճարտարախօսներ էին, մանաւանդ Պերիկլէս, որն որ իրեն արտաքոյ կարգի լի ու հատու մտածմունքներովը, անհատական դէպքերը ընդհանուր սկզբանց մերձեցընելովը, մտածմունքները յարմար ու գեղեցիկ կարգի մէջ դնելովն ու զանոնք ծանր ու վայելուչ եղանակաւ արտասանելովը Ողիմպիացի ըսուեցաւ: Սովետները աս բնական ճարտարախօսութիւնը ամենուն հաղորդելու համար կանոններ շինեցին, արուեստական կերպի մէջ խոթեցին ու ճարտարախօսութեան դպրոցներ կանգնեցին: Այսպիսի արուեստաւոր ճարտարախօսութեան մէջ ե-

կայական պատեր կը շինէին, որոնք թէպէտ Պեղաս-
գացւոց գործքեր էին, սակայն Յոյներէն Աիկղովեան
շէնքերի՝ անուանուէին. ասոնցմէ դեռ մնացած են Միւ-
կենէի առիւծու դռուը, եւ Արգոսի, Միւկենէի եւ Տի-
րինթի պատերը: — Դորիացւոց արշաւանքէն անմիջա-
պէս ետքը ճարտարապետութեան երեք կարգեր ելան՝
պարզ դորիացին, շատ զարդարուն իորնթիացին, եւ
երկուքին մէջ եղած վայելուչ յոնիացին: Մինչեւ
պարոկական պատերազմը մեհեանները ճարտարապե-
տութեան միակ առարկաներն էին, Պերիկղեսին ժա-
մանակն սկիզբ եղաւ քաղաքները եւ գլխաւորաբար
Աթէնք հրապարական խաղերու շէնքերով ալ, ինչ-
պէս Թէատրոններով, Ոգէոններով, ձիւնթացի ասպա-
րէզներով եւ այլն զարդարելու, բայց մեհենից շինութիւ-
նը շարունակուեցաւ ըստ մեծի մասին յոնիացի զուարթ-
ու պերճ ոճով. միայն Սիկիլիայի մէջ հին դորիացի
կարգը միշտ գործածուեցաւ, որն որ հսկայական մե-
ծութեամբն ու վեհ պարզութեամբը մեծ տպաւորու-
թիւն կ'ընէ:

12. Պերիկղեան ժամանակին շէնքերու մէջէն երեւելի են
Աթենքի մէջ Թեսէոսի տաճարը, Պարթենոն (Աթենասայ տաճա-
րը), Ելեւսիսի մեծ մեհեանը, Սունիոնի վրայ Պալլասայ մեհեանը,
Ողիմպիայի մէջ Արամազդայ, Արգոսի մէջ Հերայի, Փիգալիայի
մէջ Ապողոնի, Տեղէսի մէջ Աթենասայ մեհեաններն եւ Յու-
նիայի ու Սիկիլիայի մէջ ուրիշ շատ մեհեաններ, որոնք ըստ մեծի
մասին մինչեւ հիմակ՝ գէթ իբրեւ աւերակ մնացած են:

13. Արձանագործութիւնը Յունաց մէջը ամե-
նէն կանուխ ժամանակներն արդէն ծանօթ էր եւ յա-
ռաջ կը բերէր մետաղէ զարդարուն գործուածներ,
խեցեղէն անօթներ այրած նկարներով, եւ գլխաւո-
րաբար դից արձաններ՝ որոնք յառաջագոյն փայտէ կը
շինուէին ու իրական զգեստներով կը հագցուէին, ետ-
քէն մետաղէ ու մարմնրէ, եւ Պարսկական պատերազ-
մէն ետքը ամենաբարձր ծաղկին ատենը՝ ոսկիէ ու փղոս-
կրէ ալ կը շինուէին: Քանդակարգործութեան գլխա-
ւոր առարկաներն էին մեհեաններու զարդերը, որոնք
խսկղան փառաւոր նուէրներ (անօթներ, կարասիքներ
քանդակներով ու ըստ մասին յաղթ մեծութեամբ)
կ'ըլլային եւ ետքէն դիցաբանական տեսարաններ ներ-
կայացընող արձաններու մեծ կոյտեր ալ: Աս ետքին-

կայական պատեր կը շինէին, որոնք թէպէտ Պեղաս-
գացւոց գործքեր էին, սակայն Յոյներէն Աիկղոսիեան
շէնքեր կ'անուանուէին. ասոնցմէ դեռ մնացած են Միւ-
կենէի առիւծու դուռը, եւ Արգոսի, Միւկենէի եւ Տի-
րինթի պատերը: — Գորիացւոց արշաւանքէն անմիջա-
պէս ետքը ճարտարապետութեան երեք կարգեր ելան՝
պարզ դորիացին, շատ զարդարուն իոնիացին, եւ
երկուքին մէջ եղած վայելուչ յոնիացին: Մինչեւ
պարսկական պատերազմը մեհեանները ճարտարապե-
տութեան միակ առարկաներն էին, Պերիկլէսին ժա-
մանակն սկիզբ եղաւ քաղաքները եւ գլխաւորաբար
Աթէնք հրապարակական խաղերու շէնքերով ալ, ինչ-
պէս թէատրոններով, Ոգէոններով, ձիւնթացի ասպա-
րէզներով եւ այլն զարդարելու, բայց մեհենից շինութիւ-
նը շարունակուեցաւ ըստ մեծի մասին յոնիացի զուարթ-
ու պերճ ոճով. միայն Սիկիլիայի մէջ հին գորիացի
կարգը միշտ գործածուեցաւ, որն որ հսկայական մե-
ծութեամբն ու վեհ պարզութեամբ մեծ տպաւորու-
թիւն կ'ընէ:

12. Պերիկլէան ժամանակին շէնքերու մէջէն երեւելի են
Աթէնքի մէջ Թեսէոսի տաճարը, Պարթէոն (Աթէնասայ տաճա-
րը), Ելեւսիսի մեծ մեհեանը, Սունիոնի վրայ Պալլասայ մեհեանը,
Ողիմպիայի մէջ Արամազդայ, Արգոսի մէջ շերայի, Փիգալիայի
մէջ Ապոլլոնի, Տեգէսի մէջ Աթէնասայ մեհեաններն եւ Յո-
նիայի ու Սիկիլիայի մէջ ուրիշ շատ մեհեաններ, որոնք ըստ մեծի
մասին մինչեւ հիմակ՝ դէթ իբրեւ սուրբակ մնացած են:

13. Արձանագործութիւնը Յունաց մէջը ամե-
նէն կանուխ ժամանակներն արդէն ծանօթ էր եւ յա-
ռաջ կը բերէր մետաղէ զարդարուն գործուածներ,
խեցեղէն անօթներ պրտած նկարներով, եւ գլխաւո-
րաբար դից արձաններ՝ որոնք յառաջագոյն փայտէ կը
շինուէին ու իրական զգեստներով կը հագցուէին, ետ-
քէն մետաղէ ու մարմորէ, եւ Պարսկական պատերազ-
մէն ետքը ամենաբարձր ծաղկին ատենը՝ ոսկիէ ու փղոս-
կրէ ալ կը շինուէին: Քանդակարգործութեան գլխա-
ւոր առարկաներն էին մեհեաններու զարդերը, որոնք
իսկզբան փառաւոր նուէրներ (անօթներ, կարասիքներ
քանդակներով ու ըստ մասին յաղթ մեծութեամբ)
կ'ըլլային եւ ետքէն դիցաբանական տեսարաններ ներ-
կայացընող արձաններու մեծ կոյտեր ալ: Աս ետքին-

ները հասարակօրէն մեհեաններու ճակատին քիւր զարդարելու կը գործածուէին: Քանդակագործութիւնը ընդհանրապէս իրեն բարձրութեան ու ծաղկին ծայրն հասաւ Պերիկլեսին ժամանակը՝ Աթէնքի մէջ Փիդիասին, իսկ Արգոսի մէջ Պոդիկլետին ձեռքով: Փիդիաս, որն որ բոլոր Պերիկլեսան շէնքերը շինած է եւ ամէն տեսակ արուեստաւորներու մեծ բանակ մ'իւր գաղափարներուն համեմատ կը զբաղեցընէր՝ գլխաւորաբար ոսկիէ ու փղոսկրէ բաղկացած հսկայական մեծութեամբ դից արձաններ կը գործէր անոնց վրայ աստուածային վեհութիւն ու մեծ վայելութիւն դրոշմելով, ինչպէս է Պարթենոնի Պալլասը եւ մանաւանդ Ողիմպիական Արամազդը, որուն վրայ բարձրագոյն աստուածութեան գաղափարը կատարեալ մարմնաւորած էր: Իսկ Պոդիկլետի Սիկիոնեան Արգոսեան դպրոցին մէջ՝ ըմբիշներու մետաղէ արձաններ թափելու արուեստը կատարելութեան ծայրը հասաւ. եւ երբոր Սկոպաս ու Պրաքսիտելէս Աթէնքի մէջ արձաններու վրայ զարմանալի կենդանութիւն մ'ու մեղմ եւ մոգիչ զգածմանքներ սկսան դրոշմել՝ Եւփրանոր ու Լիսսիպոս Սիկիոնեան Արգոսեան դպրոցին մէջ դիւցազնական զօրութեամբ ըմբիշներ երեւցընելու մէջ երեւելի եղան: Լիսսիպոս մարդկանց արձաններ ալ շինելու կը զբաղէր: Քանդակագործութիւնը Աղէքսանդրէն ետքն ալ երկայն ատեն ծաղկած մնաց, բայց յունական մտաց բեղմնաւորութիւնը ալ սպառած ըլլալով առջիններուն գործքերը նոյնպիսի բարակութեամբ կը նմանցընէին միայն:

14. Եկարչութիւնը միւս արուեստներէն շատ ետքը ծաղկեցաւ. յառաջագոյն խեցեղէն անօթներու վրայ սեւ նկարներ միայն կը շինուէին, որոնք Յունաց մինչեւ մեր ժամանակն հասած միակ նկարներն են: Առով նկարչութիւնը Քանդակագործութեան ստորակարգեալ մնացած էր, մինչեւ որ Պերիկլեսին ատենը եւ գլխաւորաբար չորրորդ դարուն մէջ Ք. Յ. Պոդիկլետին, Չեւքսիսին ու Պառասիոսին ձեռքով ազատ արուեստ մ'եղաւ ու մեծ կատարելութեան հասաւ: Աղէքսանդր Մեծին ատենը Ապելլէսին ձեռքով վերջի կատարելագործութիւնն ընդունեցաւ:

Թէ ՀափակցուԹեան, Թէ գոյներու յարմարուԹեան, Թէ կենդանուԹեան ու զգածմանց եւ Թէ Հանճարին ու երեւակայուԹեան նկատմամբ: Անկեց ետքը աս արուեստը շատ ու շուտով ինկաւ:

15. Յոյնք վաճառականուԹիւնն առջի դարուն մէջ Փիւնիկեցւոց ձեռքով կ'ընէին, զորոնք կը Թողուին որ վաճառքներն իրենց ծովեղերքները բերեն: Տրովական պատերազմէն ետքը իրենց ծովերէն զՓիւնիկեցիները վռնտելով իրենք սկսան ընել վաճառականուԹիւնը եւ Կորընթոս, Սիկիոն, Եգինա, Յոնիայի ու կղզիներուն քաղաքները ասպնջականուԹեամբ, տօներու ընկերուԹիւններով ու գաղթականուԹիւններ խրկելով զանի շատ ծաղկեցուցին ու տարածեցին: Պարսկական պատերազմէն ետքը Աթէնք՝ առջի վաճառականական քաղաքն եղաւ, որն որ իրեն նաւերը Միջերկրական ու Սեւ ծովերուն ամէն քաղաքները կը խաւրէր: Աղէքսանդրին տիեզերակալուԹեամբը Յունաց վաճառականուԹիւնը շատ ընդարձակեցաւ Թէ տեղով եւ Թէ վաճառաց նիւթերովը եւ աս ժամանակը վաճառականուԹեան մէջ Հռոդոս առաջնուԹիւնն առաւ, որն որ քիչ մը ետքը Աղէքսանդրիայի անցաւ:

ՀԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ԽԱՐԴՈՒՆ ՍՏԵՂԾՄԱՆԷ ՄԻՆՁԵՒ ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ՀՌՈՄԷԱԿԱՆ
ՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԿՈՐԾԱՆՈՒՄԸ

ԵՐՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆ

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ ՄԵԾԻՆ ՄԱՀՈՒՆԵՆ ՄԻՆՁԵՒ ԱՐԵՒՄՏ-
ՀՌՈՄ. ՊԵՏ. ԿՈՐԾԱՆՈՒՄԸ

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա.

ՅՈՒՆԱՍՏԱՆ ԵՒ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻ ԶՕՐԱՎԱՐՆԵՐԸ

1. Աղեքսանդրին առենը ինչ վեճակի մէջ էր Յունաստան. Սպարտացիք կրցան նորէն Պեղոպոննեսի տիրելու: — 2. Ինչու եղաւ Լամբան պատե-
րազմը եւ ինչպէս վերջացաւ: — 3. Աղեքսանդր Մեծին ով յաջորդեց. Պեր-
զիկկա ա կրցաւ Աղեքսանդրին պետութիւնն իր տակն առնուլ. ինչպէս
մեռաւ, եւ իրեն ով յաջորդեց: — 4. Անտիպատրոս ինչ կարգաւորու-
թիւններ քրաւ եւ իրեն ով յաջորդեց: — 5. Անտիգոնոս կրցաւ Աղեքսան-
դրին դաճը ելլել: — 6. Որչափ տեւեց խաղաղութիւնը. Անտիգոնոս
ինչպէս մեռաւ: Քանի մաս ու ինչպէս բաժնուեցաւ Աղեքսանդրին
պետութիւնը: Ինչ վախճան ունեցաւ անոր ցեղը:

1. Քերոնէայի ճակատէն ետքը Յոյնք ի-
րենց անկախութիւնը գրեթէ կորսնցուցած էին. իրենց
առջի ազատ սահմանադրութիւնը դեռ ունէին եւ ար-
տաքուստ դեռ անկախ կ'երեւնային, բայց իրենց մէջ ան-
միաբան ըլլալով մակեդոնական ազդեցութիւնը ու
վերին տէրութիւնը վրանին կը ճնշէր եւ չէին համար-
ձակեր անոր հակառակ գործելու: Երբ որ Աղեքսանդր
մակեդոնական զօրաց մեծ ու ընտիր մասն առած
Պարսկական պետութեան ներքին կողմերը կը կռուէր՝
Սպարտացիք, որոնք Աղեքսանդրին սպարապետութիւնը
չէին ճանչցած, իրենց Ագիս երիտասարդ թագաւորէն
խրախուսուած փորձ մը փորձեցին գէթ Պեղոպոննէսը
մակեդոնական վերին տէրութենէն խալըսելու ու նորէն
իրենց տակն առնելու: Ուստի Ագիս Ասիայէն յոյն զօրք
վարձեց, Աքայեցիներն ու Եղիսացիներն իրեն հետ
միացուց եւ 22,000 զօրքով բանակ մը կազմելով Ար-
կադիայի Մեգալոպոլիս քաղքին վրայ յարձակեցաւ:
Արկադիացիք Մակեդոնացւոց դիմեցին, որոնց Անտի-
պատրոս կառավարն անմիջապէս 40,000 զօրքով օգ-
նութեան հասաւ ու Եգէայի քով Սպարտացիները զար-
նուելու ստիպեց: Թէպէտ Սպարտացիք դիւցազնաբար

պատերազմեցան, սակայն յաղթութիւնը հզօրագոյն Մակեդոնացւոյ մնաց եւ Ագիս ամէն բան կորսուած տեսնելէն ետքը ճակատին մէջ մահը փնտռեց ու դատու (330): Ան ատեն Սպարտա ալ Աղէքսանդրէն շնորհք խնդրեց ու ընդունեցաւ եւ անկէջ ետքը բոլոր Յոյները Աղէքսանդրին մեծանձնութեանը համար ու անոր զօրութենէն վախնալով մինչեւ անոր մահը հանդարտ կեցան:

2. Բայց երբ որ Աղէքսանդրին անախնկալ մահուան լուրը Յունաստան տարածուեցաւ ու ստուգուեցաւ՝ Գեմուսթենէս ու Հիպերիդէս ճարտասաններուն գրգռելովը Աթէնք, որն որ Աղէքսանդրին նպաստաւորութեամբընորէն ծաղկած ու բարձրացած էր, ոտք ելաւ Յունաստանի ազատութեան համար վերջի պատերազմը պատերազմելու, ու Միջին Յունաստանի մեծ մասն ալ ու շատ Թեսսաղիացիք անոր հետ միացան: Անանկ որ Լէոսթենէս Աթենացւոյ զօրավարը 30,000 զօրք ունեցաւ, եւ անոնցմով մինչեւ Թեսսաղիա յառաջ քալեց: Թերմոպիլէի քով Անտիպատրոս դիմացն եկաւ, բայց Լէոսթենէս զանի զարկաւ ու Լամիա բերդին մէջ պաշարեց, ուսկից պատերազմը Լամեան պատերազմ՝ բոսուեցաւ: Նեղ մտած էր Անտիպատրոս եւ անձնատուր ըլլալու վրայ էր, երբ որ Լէոսթենէս դուրս յարձակող մակեդոնացիներէն վիրաւորուելով մեռաւ եւ Լէոննատոս Փոլիգիայի կուսակալը 22,000 զօրքով Մակեդոնացւոյ օգնութեան հասաւ: Ան ատեն Անտիփիլոս՝ Լէոսթենէսին յաջորդը պաշարումը վերցուց ու Լէոննատոսին դիմացը գնաց, Թեսսաղիայի դաշտերու մէջ անոր զօրքը զարկաւ, յաղթեց, եւ Լէոննատոս ալ ճակատին մէջ ինկաւ: Բայց Յոյները փոխանակ պատերազմը յառաջ տանելու ու իրենց յաղթութիւնը պսակելու, կարծելով որ ալ Մակեդոնացւոյ բանը լմընցած է՝ մեծ մասը տեղերնին դարձան, որով Անտիպատրոս յաղթուած զօրքը ժողվեց ու Մակեդոնիայի սահմանները քաշուեցաւ. եւ երբ որ Աղէքսանդրէն ետ խաւրուած 10,000 ծերացած զօրքը կրատեր զօրավարին առաջնորդութեամբ Մակեդոնիա հասաւ՝ անոնցմով իր բանակը 50,000ի հասնելով Անտիփիլոսի վրայ գնաց ու կրանոնի քով անոր շատ նուազ զօրքին

յազմեց (322): Աս յաղթութիւնն ըստ ինքեան անշան էր, սակայն Անտիպատոս ասոր վրայ սկսաւ Յոյներն՝ առանձին առանձին անոնց հետ դաշնակցելով՝ Աթենացիներէն բաժնել: Ասոնք ալ առանձին մնալով ստիպուեցան ծանր դնով խաղաղութիւնը դնել ու յանձն առնուլ պատերազմին ծախքը վճարելու, դուրս ունեցած երկիրները (Սամոս, Որոպոս) թող տալու, Մունիքիա՝ Աթենքին մէկ բերդին մէջ մակեդոնացի պահապան զօրք առնելու, կառավարութիւնը քանի մը անձանց ձեռքը միայն յանձնելու, 2000 դրաքմէ շունեցողները քաղաքացւոյ իրաւունքէն զրկելու (որով 12,000 քաղաքացի ստիպուեցան Աթենքէն ելլելու) եւ վերջապէս Գեմնութենէսն ու Հիպերիդէսը ձեռք տալու: Ետքի երկուքը փախան, բայց Հիպերիդէս Անտիպատոսէն բռնուեցաւ ու չարաչար մահուամբ սպաննուեցաւ, իսկ Գեմնութենէս ձեռք չիյնալու համար թոյն առաւ ու մեռաւ: Ասկէց ետքը Աթենք չկրցաւ մէյ մ'ալ կատարեալ անկախութիւն ստանալ, այլ ետեւէ կ'ըլլար հզօր վեհապետները շողքորթութեամբ իրեն շահելու: Սակայն միշտ Յունաստանի ամենէն երեւելի քաղաքը մնաց ու մինչեւ Քրիստոնէութեան առջի դարը դեռ զիտութեանց ու արուեստից կենդրոնն էր: — Իսկ Անտիպատոս Ասիայի մէջ եղած Աղեքսանդրին զօրավարներուն կռիւները լսելով Յունաց բաները շուտով կարգի դրաւ ու Ասիա արշաւեց:

Յ. Աղեքսանդր Մեծ մեռած ատեն իր Ռոքսանէ կինը դեռ յղի էր եւ իրեն յաջորդորոշած չէր, ասոր համար իրեն փառասէր ու երկայն արշաւանքներէն վայրենացած զօրավարները սկսան ետեւէ իյնալ ասոր պետութիւնը յափշտակելու, ուստի երկայնժամանակեայ կռիւներ յարուցին, որոնցմով պետութեան ամէն կողմը աւերեցին, եւ վերջապէս Պետութիւնն ալ բաժնեցին: Ի սկզբան Պերդիկկաս, որն որ Աղեքսանդրին ամենէն մեծ ու սիրելի զօրավարն էր եւ անկէց իշխանութեան մատանին ալ ընդունած էր, միւս զօրավարներուն հաւանութեամբ Ռոքսանէէն ծնանելու Աղեքսանդր որդին (ենթադրելով որ մանչ պիտի ծնանի, ինչպէս որ երկու ամիս ետքը ծնաւ ալ) թա-

Կաւոր անուանեց եւ ետքը զօրաց ուզելովը Աղեքսան-
 դրին խորթ ու ապուշ եղբայրը Փիլիպպոս Առիգէոսն
 ալ անոր գահակից ըրաւ. իսկ ինք երկուքին խնամա-
 կալութիւնն ու բոլոր պետութեան վարչութիւնն ա-
 ուաւ. եւ որպէս զի միւս զօրավարներուն նախանձը չի
 գրգռէ եւ զանոնք զօրքէն հեռացընէ, անոնց ալ մէյ
 մէկ կուսակալութիւն բաժնեց: Իրեն միաքն ու ջանքն
 էր որ երկու ստուերական թագաւորները մէջ տեղէն
 վերցընէ ու Աղեքսանդրին թագն իր գլուխը դնէ, ա-
 սոր համար ալ Աղեքսանդրին մէկ քրոջը հետկարգուե-
 ցաւ: Սակայն փոխանակ քաղցրութեամբ գէթ զօրքը
 չահելու՝ ամբարտաւանութեամբ վարուելով թէ զօրքն
 ու թէ փառասէր զօրավարներն իրեն թշնամացուց:
 Միայն առաքինի ու աղնուական Էւմենէսն, Աղեքսանդր
 Մեծին դադտնի ատենադպիրն, որուն գեռ շնուա-
 ծուած Կապպադովկիայի ու Պափղադոնիայի կուսակա-
 լութիւնները տուած եւ զանոնք նուաճելու համար ա-
 նոր օգնած էր, իրեն բարեկամ մնաց, ասոր համար ալ
 Փոքր Ասիայի զօրապետութիւնն անոր յանձնեց, իսկ
 միւս բմբոստ զօրավարները գլխաւորաբար Անտիգոնոս
 Պամփիլիայի, Փառլզիայի եւ Լիւկիայի կուսակալն ու
 Պտղոմէոս Եգիպտոսի կուսակալը ուզեց զէնքի ձեռքով
 խոնարհեցընէլ: Անտիգոնոս առանձին անոր զօրու-
 թեան չկարենալով դէմ դնել՝ Մակեդոնիա Անտի-
 պատրոսին դիմեց, որն որ Պերդիկկասին միաքն իմա-
 նալով՝ անմիջապէս Յունաց հետ խաղաղութիւն ըրաւ
 ու Կրատերին հետ Ասիա արշաւեց: Պերդիկկաս՝ փո-
 խանակ միացեալ զօրութեամբ անոնց վրայ երթալու՝
 Էւմենէսն անոնց դէմ թողուց եւ ինք Եգիպտոս՝ Պաղու-
 մէոսի վրայ գնաց: Իրեն բախտովը՝ Անտիպատրոս ալ
 Պտղոմէոսին օգնութեան համնելու համար Կրատերէն
 բաժնուեցաւ, որով Կրատեր Էւմենէսէն չարաչար
 յաղթուեցաւ ու ճակատի մէջ ինկաւ. սակայն ինք՝
 Պտղոմէոսին ըրած պաշտպանողական կարգադրու-
 թիւններէն՝ չկրցաւ հեղոս գետն անցնիլ. եւ երբ որ
 գետեղերքը երկայն ատեն կորստով կը կենար՝ տօգոհ
 զօրքն սկսաւ Պտղոմէոսին կողմն անցնիլ ու զօրավար-
 ներէն մէկը զինքը վրանի մէջ մեռցուց: Ան ատեն զօր-
 քը թագաւորներուն խնամակալութիւնն ու տէրու-

Թեան վարչութիւնը Պատդմէոսին յանձնեց, եւ երբ որ ասի իմաստութեամբ անկէց հրաժարեցաւ՝ նոյնը Անտիպատրոսին տուաւ (321):

4. Անտիպատրոս վարչութիւնն առնելով կուսակալութեանց նոր բաժանում մ'ըրաւ ու թագաւորներն առած Մակեդոնիա դարձաւ. իսկ Ասիայի մէջ Էւմենէսին ու Պերդիկկասին բարեկամներուն դէմ Անտիգոնոսը թողուց, զանի բոլոր զօրաց վրայ զօրավար անուանելով: Աս փառասէր մարդն իրեն հնարագիւտ ու ռազմագէտ հանճարովը շուտով մեծցաւ եւ ամենուն ահաւոր եղաւ. Էւմենէս ուրիշ կողմանէ օգնութիւն չունենալով անկէց նեղ մտաւ, ճակատի մը մէջ իր մէկ ստորին զօրավարին մատնութեամբն յաղթութեցաւ ու Նորա լեռնաբերդին մէջ խստիւ պաշարուեցաւ, բայց փախաւ: Իրեն բախտովը նոյն միջոցին Անտիպատրոս մեռաւ (318), որով իրերը նոր կերպարանք մ'առին. որովհետեւ անի իր վայրագ որդին կատանդրը զանց առնելով՝ իրեն յաջորդ անուանած էր Պողիսպերքոն զօրավարը. կատանդր ալ չուղելով իր իրաւունքը Պողիսպերքոնին թողուլ պատերազմ բացաւ՝ իրեն կողմը շահելով Անտիգոնոսը, Պատդմէոսը եւ ուրիշ կուսակալներ: Պողիսպերքոն օգնական մ'ունենալու համար Էւմենէսին հետ միացաւ, զանի Ասիայի զօրավար անուանեց ու հարկաւոր ստակը խաւրեց որ նոր բանակ մը կազմէ: Բայց երկուքն ալ յաջողութիւն չունեցան: Էւմենէս թէպէտ եւ գրեթէ բոլոր Ասիան նորէն իրեն հետ միացուց, բայց ճակատի մը մէջ իր անհաւատարիմ զօրքէն Անտիգոնոսին մատնուեցաւ ու սպաննուեցաւ (316): Իսկ Պողիսպերքոն թէպէտ եւ Յունաց ազատութիւն խոստացաւ, պքորուած ռամկապետականները ետ դարձուց ու քաղաքներուն ռամկապետական կառավարութիւններ տուաւ որպէս զի զանոնք շահի, սակայն Մեգալոպոլիս վրայ անյաջող արշաւանք մ'ընելով՝ Յոյնք Աթէնքին առաջնորդութեամբ կատանդրին կողմն անցան, որն որ նոյնպէս չափաւորեալ ռամկապետական կառավարութիւններ տուաւ: Ասոր վրայ Պողիսպերքոն Աղեքսանդրին Ողիմպիոս փառասէր մօրը ձեռքով ջանաց գէթ Մակեդոնիայի մէջ իրեն կողմնակցութիւնը զօրացընել, եւ Ո-

ղիմպիա շատ կողմնակիցներ գտնելով Մակեդոնիա արշաւեց, դիմացն եկող Փիլիպ. Առիդէոս թագաւորին յաղթեց, զանի բռնեց ու շատ ազնուականներու հետ մեռցնել տուաւ, բայց Կասսանդր շուտով վրան հասաւ ու անգուլթ կինը բռնելով քարկոծել տուաւ: Եւ որպէս զի Պողիսպեղքոն Աղեքսանդրին ընտանեաց ձեռքով ուրիշ փորձ մը չընէ՝ Աղեքսանդրին Ռոքսանէ կինն ու Աղեքսանդր ժառանգ որդին բանտ դրաւ, ու անոր մէկ քրոջը հետ կարգուեցաւ. Յոյներն ալ շահելու համար թեբէ քաղաքը նորէն շինեց ու ծաղկեցուց եւ ամենուն շատ բարիք ըրաւ: Բայց հիմա ստիպուեցաւ զէնքն իրեն Ասիայի մէջ ունեցած դաշնակցին դէմ դարձնելու:

5. Անտիգոնոս Եւմենէսը մեռցընէէն ետքը Փոքր Ասիայի առանձին տէր մնացած էր եւ Շօշի մէջ եղած արքունի գանձերը գրաւելով այնչափ զօրք վարձեց, որ ոչ ոք կրնար իրեն դիմացը ելլել: Ասով խրախուսուած սկսաւ ետեւէ իյնալ Աղեքսանդր Մեծին գահը ելլելու ու միւս զօրավարներն իրեն հնազանդեցընելու. Պարսկաստանի ու Մարաստանի կուսակալները՝ որոնք հպատակիլ չէին ուղեր վաւերաց, Սելեւկոսն ալ Բաբելոնի կուսակալը ուղեց բանտ դնել: Բայց Սելեւկոս Եգիպտոս Պտղոմէոսին քովը փախաւ եւ զանի յորդորեց Անտիգոնոսին դէմ նիզակակցութիւն մ'ընելու, որուն մէջ մտան Կասսանդր ալ ու Լիւսիմաքոս Թրակիայի կուսակալը, որպէս զի իրենց վնասակար զօրապետին զօրութիւնը կոտորեն: Անտիգոնոս առանց վախնալու չորսին դէմ ալ պատերազմելու պատրաստուեցաւ, եւ զանոնք իրարմէ բաժնելու համար՝ Լիւսիմաքոսին դէմ Թրակացիները ոտք հանեց, Կասսանդրին դէմ ալ՝ ըսելով որ Ողիմպիային մահուան վրէժը պիտ'որ առնու ու Ռոքսանէն եւ անոր Աղեքսանդր որդին պիտ'որ ազատէ, Յունաստանին ալ կատարեալ անկախութիւն պիտի տայ՝ Յունաստան բանակ մը խաւրեց, որն որ բաց ի Աթէնքէն գրեթէ մնացած բոլոր Յունաստանին տիրեց: Իսկ ինքը Պտղոմէոսին վրայ գնաց, որն որ Ասիա մտած ու Փիւնիկէն եւ Ասորիքը առած էր, զանի զարկաւ վաւերաց ու ան երկիրներուն նորէն տիրեց: Բայց երբ որ ինք դարձաւ

Մակեդոնիա արշաւելու համար՝ Պաղումէոս ու Սելւկոս իրեն Ասորիքի մէջ թող առած Դեմետր որդւոյն վրայ Գազայի քով մեծ յաղթութիւն մ'առացան, որով Պաղումէոս նորէն Փիւնիկէի, Ասորիքի ու Պաղեստինի տիրեց եւ Սելւկոս բանակով մը Բաբելոն փութալով իր կուսակալութիւնը առաւ ու ասոր վրայ Մարաստանի ու Պարսկաստանի ալ տիրեց: Դեմետր Բաբելոն նորէն ձեռքէն առաւ, այսու ամենայնիւ Անտիգոնոս լուազոյն պատրաստութիւն տեսնելու համար պառչած սեպեց Պաղումէոսին, Կասսանդրին ու Լիսիմաքոսին հետ խաղաղութիւն ընելու, որով Ասիան իրեն պահեց, Պաղումէոս Ափրիկէի ապարապետութիւնն առաւ, Լիսիմաքոսը Թրակիայինը եւ Կասսանդր Եւրոպայինը մինչեւ որ Ռոքսանէի որդին չափահաս ըլլայ, իսկ Յունաստան անկախ որոշուեցաւ (311):

6. Խաղաղութիւնը շատ քիչ տեւեց, որովհետեւ ոչ որ կ'ուզէր պայմանները կատարել, եւ Կասսանդր ալ՝ երբ որ Մակեդոնացիք Աղեքսանդր Մեծին 14 տարւան Աղեքսանդր որդին գահը հանել ուղեցին՝ զանի ու Ռոքսանէ մայրը մեռցրնել տուաւ: Առանգամ պատերազմը Յունաստանի մէջ սկսաւ ուր Անտիգոնոս, Պաղումէոս, Կասսանդր ու Պողիսպերքոն ըստ դաշանց Յոյներն ազատ ընելու պատրուակաւ իրարու հետ կը կռուէին: Ամենուն աչքը Աթէնքին վրայ էր: Հոս Կասսանդր հասարակապետութեան գլուխը Դեմետրիոս Փաղերացի ճարտասանը դրած էր, որն որ արուեստից ու գիտութեանց մեծ սէր ունենալով՝ առատաձեռնութեամբ զանոնք յառաջացուց ու 10 տարւան մէջ քաղաքը շատ ծաղկեցուց, որուն համար Աթէնացիք ալ՝ տարւան օրերուն թուոյն չափ իրեն արձաններ կանգնեցին: Բայց շատ զեղխ ու պերճասէր ալ ըլլալով քաղաքացւոց բարբը բոլորովին ապականեց ու ազնուական զգածմունքները խեղդեց: — Աս քաղքէն մակեդոնացի զօրքը վերնտնելու համար՝ Անտիգոնոս իր Դեմետր որդին 250 նաւով Յունաստան խաւրեց, թեթեւամիտ Աթէնացիք ալ Փաղերիոսը վերնտնելով՝ զանի իբրեւ ազատարար արտաքոյ կարգի պատիւներով ընդունեցան (307): Բայց Դեմետր Աթէնքն առնելէն ետքը միւս Յունաստանին հոգ չտարաւ, այլ

քաղքին մէջ քաշուած ինք զինք ուրախութեանց տուաւ, եւ անկէջ ելաւ երբ որ հօրմէն հրաման ընդունեցաւ Կիպրոս կղզին ալ նուաճելու: Պաղոմէոս՝ կրղզւոյն օգնութեան հասաւ, բայց ծովու վրայ չարաչար յաղթուեցաւ եւ Գեմետր կղզւոյն տիրեց (306): Կիպրոսին Սաղամիս քաղաքը պաշարած ատեն ցուցած պաշարողական արուեստին համար Պողիորիէտ, այս ինքն Պաշարիչ ըսուեցաւ: Աս մեծ յաղթութեան վրայ ուրախացած՝ Անտիգոնոս ու Գեմետր թագաւորի անուն առին, եւ Պաղոմէոս, Լիւսիմաքոս ու Սելւէկոս անկէջ վար չմնալու համար իրենք զիրենք ալ թագաւոր անուանեցին: Անտիգոնոս ու Գեմետր յաղթութեան պտուղը վայելելու համար Պաղոմէոսին վրայ արշաւեցին, որն որ Կիպրոսի պարտութեամբը շատ տկարացած էր, բայց Նեղոս աճելով ու քանիմը զարհուրելի ալէկոծութիւններ ելելով չկրցան Եգիպտոս մտնել: Ան ատեն Գեմետր Հռոդոսի վրայ գնաց, որն որ Պաղոմէոսին օգնական էր. բայց հոս ալ Հռոդացւոց դիւցազնական պաշտպանութեան դէմ չկրցաւ բան մ'ընել, թէպէտ զարհուրելի պաշարիչ մեքենաներ շինած էր: Ուստի երբ որ լսեց որ Կասսանդր Աթէնք պաշարեր է, Հռոդացւոց հետ խաղաղութիւն ընելով Յունաստան գնաց, յաջողութեամբ Կասսանդրին ու Պաղոմէոսին զօրքը ամէն կողմէն վաւերաց, ու Կորինթոսի ժողովքին մէջ բոլոր յոյն զօրաց սպարապետ ընտրուելով՝ երկրորդ տարին (302ին) 65,000 զօրքով Մակեդոնիա Կասսանդրին վրայ արշաւեց: Կասսանդր նեղ մտած Պաղոմէոսին, Լիւսիմաքոսին ու Սելւէկոսին դիմեց. անոնք ալ Անտիգոնոսը մէջ աեղէն վերցնելու համար նորէն դաշնակցեցան ու ամէն կողմանէ Փոքր Ասիա թափուեցան, ուր կը կենար Անտիգոնոս. Լիւսիմաքոս ու Սելւէկոս անձամբ իրենց բոլոր զօրաց զլուխն անցած վրան գացին: Ան ատեն 81 տարւան Անտիգոնոսն իր որդին Մակեդոնիայէն իրեն կանչեց, որն որ շուտով ալ հասաւ, բայց Փոլիդիայի Իփսոս քաղքին քով զարնուելով՝ Սելւէկոսի պատերազմի փիղերուն առաւելութեամբը յաղթուեցան, ու Անտիգոնոս վէրք առնելով մեռաւ. իսկ Գեմետր Յոնիայի ծովեզերքը փախաւ (301): Ասոր վրայ յաղթողներն անոնց երկիրը

մէջերնին բաժնեցին ու բոլորովին անկախ թագաւորներ եղան: Պաղոմէոս առաւ Եգիպտոսը, Լիբիան, Արաբիան ու Պաղեստինը, իբրեւ Եգիպտական թագաւորութիւն, Կասսանդր՝ Մակեդոնիան ու Յունաստանը իբրեւ Մակեդոնական թագաւորութիւն, Լիւսիմաքոս՝ Թրակիան ու Փոքր Ասիայի արեւմտեան կողմը մինչեւ Տաւրոս, իսկ Սելեւկոս՝ մնացած Ասիան իբրեւ Ասորական թագաւորութիւն մը: Աս կատարի 22 տարւան պատերազմներուն ատենը Աղէքսանդրին յեղն ալ, զորն որ զօրավարներն իրենց վախճանին հասնելու համար կ'ուզէին դորձածել, բոլորովին ջնջուեցաւ: Ողովպիա մայրը զՓիլիպպոս Առիգէոսն ու անոր կիներ սպաննեց, Կասսանդր՝ զՈղիմպիան, զՌոքսանէ կիներն ու Աղէքսանդր թագաժառանգ որդին, Պաղիսպերքոն՝ անոր միւս կիներն ու ասկէց ունեցած Հերակլէս որդին, Անտիգոնոս Կղէսպատրաքոյրը, որն որ Պաղոմէոսին հետ պիտի կարգուէր, իսկ միւս քոյրը Թեսսալոնիկէ, որն որ Կասսանդրին հետ կարգուած էր ետքէն իրեն որդիէն սպաննուեցաւ (սեւ էր. 237):

Գ Լ Ո Ւ Խ Բ.

ՄԱԿԵԴՈՆԻԱ ԵՒ ՅՈՒՆԱՍՏԱՆ

1. Ինչպէս էր Մակեդոնիայի թագաւորութիւնը. Կասսանդրին ով յաջորդեց: — 2. Դեմետր Ինչպէս Մակեդոնիայի թագաւորութիւնն առաւ: — 3. Ինչպէս կորսեցուց Մակեդոնիան: — 4. Ինչպէս մեռաւ Դեմետր: — 5. Ինչպէս մեռաւ Լիւսիմաքոս եւ Մակեդոնիայի թագաւորութիւնը որուն անցաւ: — 6. Ով է Պաղոմէոս Կերանոս: — 7. Ինչ վախճան ունեցաւ Պաղիպերքոն արշաւները: — 8. Ինչպէս թագաւորեց Անտիգոնոս Գունատոս: Ինչ վախճան ունեցաւ Պիւտոս: — 9. Ինչպէս կազմուեցան Եսողիպեցւոց ու Աքայեցւոց դաշնակցութիւնները եւ ինչ յարաբերութեան մէջ էին: — 10. Դեմետր Բ. դաշնակցութեանց հետ ինչպէս վարուեցաւ, իրեն ով յաջորդեց: — 11. Անտիգոնոս Դոսանին ատենը ինչպէս էր Աքայեցւոց դաշնակցութիւնը: — 12. Ագիս կրցաւ Լիկորքեան օրէնքները նորոգել: — 13. Կղէոմէն Ագիսին սկսածն ինչ յաջողութեամբ յառաջ տար: — 14. Փիլիպպոս Յունաց հետ ինչպէս վարուեցաւ, Հռոմայեցւոց դէմ ինչու պատերազմ բացաւ, եւ ինչ ելք ունեցաւ: — 15. Ինչ վախճան ունեցաւ Հռոմայեցւոց դէմ երկրորդ պատերազմը: — 16. Եսողիպիք կրցան Յունաստանի մէջ Հռոմայեցւոց ազդեցութիւնը կտրել: — 17. Աքայեցւոց դաշնակցութիւնը Փիլոպիմէնին ատենն ինչպէս էր: — 18. Մակեդոնիա ինչպէս Հռոմական նահանգ եղաւ: — 19. Յունաստան ինչպէս Հռոմայեցւոց տակը մտաւ:

1. Աղէքսանդրին պետութենէն կազմուած տերութեանց մէջ Մակեդոնիան ամենէն դժբախտն եղաւ, որովհետեւ մէկ կողմանէ անդադար դահաւալութեան կռիւներ կ'ըլլային եւ զօրքը շատ անդամ

կ'ապստամբէր. եւ միւս կողմանէ թագաւորները Յունաստանի փշոտ իրողութեանց մէջ կը մանէին, որպէս զի ան կէս մը անկախ երկիրն իրենց տակն առնուն: — Իփսոսի պատերազմէն երեք տարի ետքը անգլոթ Վասսանդըրը մեռաւ (298), տարի մը ետքը Փիլիպպոս որդին ու յաջորդն ալ, որուն վրայ միւս երկու որդիները Անտիպատրոս ու Աղեքսանդր՝ թագին համար սկսան իրարու հետ կռուիլ: Անտիպատրոս իրեն մայրը, որն որ աւելի Աղեքսանդրին կողմը կը բռնէր, մեռցնելով իրեն կողմնակիցները կորսնցուց ու Վիւսիմաքոսին դիմեց, բայց Աղեքսանդր ալ Գեմետր Պողիորիկեան ու Եպիրոսի Պիւռոս թագաւորն օգնութեան կանչեց:

2. Գեմետր Իփսոսի պատերազմէն ու հօրը մահուանէն ետքն ալ դեռ ամենէն մեծ ծովական զօրութիւնն ունէր, եւ իր թշնամիներուն հետ հաշտուելով ուսնոնց հետ խնամութեամբ կապուելով՝ Վիլիկիա եւ Փիւնիկէ զաւառներն ու Նիպրոս կղզին իրեն յապահովցուց: Սակայն ինք կ'ուզէր հօրը առջի երկիրները նորէն առնուլ: Նաւատորմովն Աթէնքի վրայ գնաց, որն որ բոլոր Յունաստանի հետ իրմէ ապստամբած էր, եւ պաշարմամբ քաղաքն առաւ, բայց ապերախտ Աթենացիներուն հետ զթութեամբ ու մեծանձնութեամբ վարուեցաւ: Ասկէց Պեղոպոննէս ալ մտաւ եւ Սպարտացւոց, որոնք դիմացն եկած էին Մանտինէայի եւ ետքէն Սպարտայի քով ալ յաղթեց, եւ Սպարտան պաշարելու պիտ'որ սկսէր, երբ որ լսեց թէ Պտղոմէոս, Սելեւկոս ու Վիւսիմաքոս իրեն դէմ միաբաներ ու իր Ասիայի մէջ ունեցած երկիրները զբաւերեն: Ան ատեն ինքն ալ զէնքը Մակեդոնիա դարձուց, ուր Աղեքսանդրէն կանչուած էր. բայց Պիւռոս յառաջագոյն գացած ու երկու եղբայրներն իրարու հետ հաշտեցուցած էր, ուստի երբ որ Գեմետր եկաւ՝ Աղեքսանդր անոր ալ հարկաւորութիւն չունենալով, մանաւանդ թէ անկէց վախնալով ուզեց զանի մէջ տեղաց վերցընել: Ասիկա իմացաւ Գեմետր եւ ինք կանխելով սեղանի վրայ Աղեքսանդրը մեռցընել տուաւ, Մակեդոնացիք ալ զինքը Մակեդոնիայի թագաւոր անուանեցին:

3. **Գեմետր Մակեդոնիայի** թագաւոր ըլլալէն ետքը **Յունաստանի** մեծ մասն ալ նուաճեց, միայն **Եստովիայի** ու **Եպիրոսի** չկրցաւ տիրել, որուն **Պիւռոս** քաջ պատանին կը թագաւորէր ու անդադար **Յոյներն** իրեն դէմ կը գրդուէր: Անկէց ետքը 98.000 հետեւակ ու 12.000 ձիաւոր զօրք ժողովեց եւ 500 դեռ չտեսնուած մեծութեամբ նաւեր պատրաստեց, որպէս զի **Հօրը** երկիրները նորէն նուաճէ. բայց **Սելեւկոս**, **Պրտղոմէոս** ու **Լիւսիմաքոս** կանխելով անոր դէմ նորէն դաշնակցեցան, **Պտղոմէոս** **Յունաստանի** ջրերը նաւատորմիդ մը խաւրեց ու **Լիւսիմաքոս** **Թրակիայէն**, **Պիւռոս** ալ **Եպիրոսէն Մակեդոնիա** յարձակեցան: **Գեմետր** **Պիւռոսին** դիմացը գնաց, որովհետեւ անի իրեն քաջութեանն ու առաքինութեանցը համար **Մակեդոնացւոց** շատ սիրելի էր, եւ ասով իրեն աւելի վտանգաւոր. սակայն զօրքը անմիջապէս **Պիւռոսին** կողմն անցաւ, եւ ինք ստիպուեցաւ ծպտեալ **Յունաստան** փախչելու (287): Ան ատեն **Պիւռոս** ու **Լիւսիմաքոս** միաբանեցան ու **Մակեդոնիան** մէջերնին բաժնեցին, իսկ **Գեմետրին**՝ **Աթէնքը** դուրս առնելով՝ բոլոր **Յունաստանը** թողուցին:

4. **Մակեդոնիան** կորսնցընելէն ետքն ալ **Գեմետր** իր առջի դիտաւորութենէն ետ չկեցաւ: **Յունաստանը** իր **Անտիգոնոս** **Գոնատաս** որդւոյն թողլով ինք 11.000 հետեւակ զօրքով ու խել մը ձիաւորով **Փոքր Ասիա** անցաւ եւ յաղթութիւններով մինչեւ **Սարգք** յառաջ գնաց, բայց երբ որ **Լիւսիմաքոսին** որդին **Ագաթոկղէս** վրան եկաւ՝ չկրցաւ անոր դէմ դնել ու **Սելեւոսին** քովը փախաւ, որն որ զինքը **Սիլիկիայի** մէջ թագաւորական պատուով բայց մեծ հսկողութեամբ պահեց մինչեւ որ երեք տարի ետքը մեռաւ (283): — **Գեմետր** երկրորդ **Աղկիբիադ** մըն էր թէ ունեցած տաղանդներուն ու յաջողակութեանն ու թէ մոլութիւններու կողմանէ:

5. **Գեմետրին** իյնալէն ետքը **Լիւսիմաքոս** առանց **Պիւռոսին** հետ դրած դաշինքին նայելու **Մակեդոնիան** ու **Թեսսաղիան** գրաւեց եւ իր իշխանութիւնը **Թերմոպիլէէն** ու **Իստէր** գետէն մինչեւ **Տաւրոս** լեռները տարածեց, բայց քիչ ժամանակ: Իրեն երկրորդ

կինը ուզելով իր որդիները Լիւսիմաքոսին յաջորդ-
 րնել, քաջ Ագաթոկղէսը, որն որ առջի ամուսնու-
 թեւէն ծնած էր, Լիւսիմաքոսին ամբաստանեց, որ
 զինքը մեռցրնել ու գահը ելլել կ'ուզէ: Հաւատաց
 Լիւսիմաքոս ու Ագաթոկղէսը մեռցրնել տուաւ, բայց
 ասով շատերը իրմէ պաղեցուց եւ դրեթէ բոլոր Փաբր
 Աոխացիները, որոնք Ագաթոկղէսը կը սիրէին, արքունի
 գանձն առնելով Սելեւկոսին կողմն անցան, որն որ
 յարմար առիթ սեպելով եկաւ Փաբր Ասիան դրաւեց:
 Անոր գէմ՝ զնաց ծերունի Լիւսիմաքոսը, բայց Կորու-
 պեդիոնի քով յաղթուեցաւ ու ճակատին մէջ ինկաւ
 (281): Ասով Սելեւկոս Թրակիայի ու Մակեդոնիայի
 ալ աէր եղաւ. բայց երբ որ Մակեդոնիա կ'ուզէր եր-
 թալ ան հայրենի երկիրը ժառանգելու՝ Պաղոմէոս
 Կերաւնոսէն սպաննուեցաւ, որն որ զօրքէն անմիջապէս
 Թրակիայի թագաւոր անուանուեցաւ:

6. Պաղոմէոս Կերաւնոս Եգիպտոսի Պաղո-
 մէոս թագաւորին երէց որդին էր, եւ իր ժանաու-
 թեանը համար ժառանգութեւէն զրկուելով ի սերզ-
 բան Լիւսիմաքոսին ու ետքէն Սելեւկոսին քովը
 զնաց. եւ երբոր տեսաւ թէ անի Լիւսիմաքոսին Եւ-
 րոպական երկրին ալ տիրել կ'ուզէ, որուն ինք աչք
 անկած էր, զանի դաւաճանութեամբ մեռցուց ու Թրա-
 կիայի թագաւոր ըլլալէն ետքը Մակեդոնիա փու-
 թաց, ուր Անտիգոնոս Գոնատաս շփոթութիւններուն
 ժամանակը մտած էր մակեդոնական թագն առնելու
 համար: Պաղոմէոս յաղթեց ու վաճառեց անի, Սե-
 լեւկոսին Անտիգոնոս որդւոյն հետ ալ խաղաղութիւն
 ըրաւ, որով Լիւսիմաքոսին Եւրոպական երկիրներն ըն-
 դունեցաւ, եւ որպէս զի անվախ թագաւորէ՝ Լիւսի-
 մաքոսին միւս որդիները նենգութեամբ սպաննեց:
 Բայց աս մարդասպանութիւններով ձեռք ձգած տէ-
 րութիւնը երկայն չվայելեց:

7. Վաղղիական կամ կեղտ աղգերը, որոնք դար-
 մը յառաջ արեւմուտքէն գաղթելու սկսած եւ Խոա-
 լիայի մէջ մեծ աւարաւութիւն ու աւեր ըրած էին,
 հիմակ երեք խումբ բաժնուած գէպ ի արեւելք ար-
 շաւեցին: Առջի խումբը Մակեդոնիա մտաւ, եւ Պրո-
 զոմէոս առանց յառաջագոյն պատրաստուելու դիմացն

ելլելով ճակատն ու կեանքը կորսնցուց, զօրքն ալ կէս մը ջարգուեցաւ, կէս մը գերի ինկաւ (280): Ասոր վրայ բարբարոսներն այրելով գերիելով Թրակիայի ու Մակեդոնիայի մէջ մտան, ուր Մակեդոնիայի մեծերը գահը յափշտակելու համար իրարու հետ կը կռուէին: Վերջապէս Սոթենէս մակեդոնացին գահը գրաւեց ու բարբարոսները երկրէն վաճնտեց: Բայց երկրորդ տարին ուրիշ խումբ մը 150,000 հոգի Բրեննոսին առաջնորդութեամբ աւելի կատաղութեամբ յարձակեցան, ու ասպատակութիւններով սկսան Յունաստանի վրայ քալել: Աս մեծ վտանգէն շարժած՝ անգամ մ'ալ նորէն միաբանեցան Յոյներն արտաքին թշնամւոյն դէմ, ու Վալիպպոս Աթենացւոյն զօրավարութեամբ Թերմոպիլէն բռնեցին: Փռճ տեղ Գաղղիացիք աս տեղւոյն վրայ կը յարձակէին, կորստով ետ կը վաճնտուէին ու անցքը չէին կրնար բանալ: Բայց աս անգամ ալ Եփիալզէսէն Քսերքսեսին մատնուած ճամբան Բրեննոսին մատնուեցաւ, որուն վրայ Յոյները ցրուեցան, Բրեննոս ալ շիտակ Դեղփիսի վրայ քալեց, որպէս զի հարուստ մեհեանը կողոպտէ: Հոս բնութիւր Յունաց օգնութեան հասաւ, սաստիկ ցուրտ մ'ու երկրաշարժ մ'ըլլալով, ահագին փոթորիկ մ'ալ ելլելով բարբարոսներն անանկ վախճան որ արտորանօք սկսան ետ քաշուիլ: Ետեւնէն ինկան Յոյներն ու մեծ մասը Բրեննոսն ալ սպաննեցին: Մնացածները Մակեդոնիայէն անցնելով ու նորէն Սոթենէսի յաղթելով, որն որ ճակատին մէջ ինկաւ (288), Թրակիա գացին ու հոն թագաւորութիւն մը կանգնեցին, որն որ 60 տարի տեւելէն ետեւ Թրակացիներէն ջնջուեցաւ: Ուրիշ խումբ մ'ալ Փոքր Ասիա անցաւ ու Փոլսգիայի մէջ թագաւորութիւն մը կանգնեց, որն որ իրենց անունովը Գաղատիա ըսուեցաւ:

8. Սոթենէսին իյնալէն ետքը նորէն գահակալութեան կռիւներ ելան, բայց երբ որ Անտիգոնոս Գոնատաս Մակեդոնիա եկաւ ամէնը իրեն կողմն անցան ու զինքը թագաւոր ըրին (277—242): Նոյն միջոցին, Գաղղիացւոց արշաւանքէն յառաջ՝ Պիւռոս Իտալիայի Յոյներէն կանչուելով Իտալիա գացած ու Հռոմայեցւոց ու Վարքեդոնացւոց դէմ պատերազմ

բացած էր. բայց ան արշաւանքը ամէն կողմանէ ձա-
խաղ ելլելով՝ Եպիրոս դառնալէն ետքը Մակեդոնիա
յարձակեցաւ Գոնատասէն վրէժն առնելու համար,
որովհետեւ Իտալիայէն օգնութիւն ուզած էր եւ
Անտիգոնոս չէր խաւրած: Առջի ճակատին մէջ Ան-
տիգոնոսին զօրքը Պիւռոսին կողմն անցաւ, անանկ որ
Գոնատաս ստիպուեցաւ ծովեզերեայ քաղաքները
փախչելու (274): Սակայն Պիւռոս փոխանակ ան քա-
ղաքներուն վրայ երթալու ու զանոնք առնելով Մա-
կեդոնիայի ստացուածքն իրեն յապահովցրնելու՝ Սպար-
տայէն վաճնտուած Սպարտացի արքայորդիէ մը յոր-
դորուած՝ Սպարտայի վրայ արշաւեց, զորն որ չկրցաւ
առնուլ, որովհետեւ Սպարտացիք քաջութեամբ քա-
ղաքնին պաշտպանեցին եւ կիններն ալ թագուհւոյն
առաջնորդութեամբ զէնք առած արանց հետ կը պա-
տերազմէին. եւ երբ որ Կրետէէն եւ ուրիշ կողմերէն
անոնց օգնութիւն եկաւ՝ Պիւռոս քաղաքն առնելէն
յուսահատելով մեծ կորստով ետ քաշուեցաւ ու Ար-
գոս գնաց, ուր իր կողմնակիցները զինքը կանչեցին:
Գիշեր մ'անակնկալ իրեն կողմնակիցներուն օգնու-
թեամբը քաղաքը մտաւ, բայց Սպարտացիք, ինչպէս
նաեւ Անտիգոնոս, որն որ աս միջոցին Մակեդոնիայի
նորէն տիրած էր, Արգոսի օգնութեան եկաւ ու փո-
ղոցներու մէջ սոսկալի պատերազմը բռնաւ, որուն
մէջ Պիւռոս ազիւսի կտորէ մը զարնուելով իր անհան-
դարտ կեանքը կնքեց (272) ու Անտիգոնոս Գոնատաս
չէ թէ միայն առանց հակառակորդի Մակեդոնիայի
թագաւոր մնաց, հապա աս պատերազմն յարմար ա-
ռիթ առնելով Պեղոպոննեսին մեծ մասին տիրեց,
Աթէնքն ալ թէ եւ Պաղոմէոս Եգիպտոսի թագաւորն
ալ օգնութիւն խաւրած էր, առաւ ու մէջը մակեդո-
նացի պահապան զօրք թողուց: Անգամ մը Պիւռոսին
Աղէքսանդր որդին Մակեդոնիա յարձակեցաւ ու մա-
կեդոնացի զօրքն անոր կողմն անցնելով Մակեդոնիայի
մեծ մասին տիրեց, բայց Անտիգոնոսին որդին Գեմետր
անոր վրայ մեծ յաղթութիւն մ'ընելով՝ Եպիրացի-
ները տեղերնին վաճնտեց: — Անտիգոնոս իր երկայն կա-
ռավարութեամբը Մակեդոնիան քիչ մը կարգի խո-
թեց, տէրութեան կերպաւորութիւն մը տուաւ ու

Թագաւորութիւնը մինչեւ վերջը իրեն ցեղին մնաց : Բայց իրեն վերջի տարին հարաւային Յունաստանի մէջ իրեն ազդեցութիւնը կորսնցուց :

9. Եւտոզիացիք Լամեան պատերազմին մասնակից ըլլալով՝ քանի մը կէս մ'աւազակ ցեղերը սերտիւ իրարու հետ կապուեցան Մակեդոնացւոց յարձակումներուն դէմ՝ դնելու համար, եւ ետքէն կամաց կամաց Եւտոզիական դաշնակցութիւն մը կերպաւորեցին, գլուխը դնելով ամէն տարի ընդհանուր ժողովքէն ընտրուած սպարապետ մը եւ ասոր քովը մասնական ժողովք մը : Մակեդոնացւոց անընդհատ պատերազմներուն ու դահակալութեանց կռիւներու ատենը իրենց ազդեցութիւնը մինչեւ Ակառնանիա, Փովկիս, Լոկրիս ու հարաւային Թեսսաղիա տարածեցին, ու ասով մեծկակ զօրութիւն մ'եղան. բայց որչափ որ ալ քաջ ու աննուաճելի էին՝ իրենց աւազակութեանցը համար շատ մեծ կողմնակցութիւն չգտան : — Մի եւ նոյն ատեն Աքայիայի փոքր քաղաքներն ալ մակեդոնացի զօրքը վաւերացնելով իրենց հին դաշնակցութիւնը նորոգեցին եւ շատ զօրացան երբ որ Արատոս Սիկիոնացին՝ իրեն քաղաքն ալ բռնաւորներէն ազատելով Աքայեցւոց դաշնակցութեան մէջ խօթեց (250) ու ինք դաշնակցութեան սպարապետ ընտրուեցաւ : Արատոս՝ աս վերջի մեծ Յոյներէն մէկը, հետ զհետէ դաշնակցութիւնն այնչափ մեծցուց, որ անի Յունաց գլխաւոր զօրութիւնն եղաւ : Նախ յանկարծ Կորընթոսի վրայ յարձակելով մակեդոնացի զօրքն անկէց վաւերաց ու ազատած Կորընթացիները դաշնակցութեան մէջ առաւ (243) : Դեռ Անտիգոնոս չմեռած Մեգարան ալ Մակեդոնիայէն ապստամբեցաւ, ու Աքայեցւոց հետ միացաւ, որուն օրինակին հետեւեցան Պելոպոննեսին շատ քաղաքներն ալ. միայն Մեգալոպոլիս, Արգոս ու Սպարտա մեծ քաղաքները դաշնակցութենէն դուրս էին : Դաշնակցութիւնը Մակեդոնացւոց դէմ հզօր նեցուկ մ'ունենալու համար Արատոսին խորհրդովն Եգիպտոսի Պտղոմէոս Գ. Թագաւորին հետ դաշնակցեցաւ ու զանի դաշնակցութեան գլուխ անուանեց : Ասոր վրայ Եւտոզիացիք ալ, որոնք Աքայեցւոց մեծնալը դժկամակութեամբ կը տեսնէին,

որովհետեւ Յունաստանին առաջնորդութիւնն իրենք առնելու միտք ունէին, Անտիգոնոսին հետ միացան, ու Պեղոպոննէս յարձակելով Պելլէնէ քաղաքն առին. բայց աւարառութեան ատեն Աքայեցիք վրանին գալով այնպէս մեծ ջարդ մը տուին, որ անմիջապէս Պեղոպոննէսէն ելան: Անտիգոնոս ալ վախնալով որ Յունաստանի մէջ ամէն ունեցածը Աքայեցւոց շանցնի, անոնց հետ խաղաղութիւն բռնաւ, ու քիչ մը ետքը մեռաւ յաջորդ թողլով իր Դեմետր որդին:

10. Դեմետր Բ. (242—233) երկու դաշնակցութիւններն ալ տկարացընել կ'ուզէր, անոր համար Եպիրոսի թագաւորներուն օգնական կ'ըլլար Ետողիացւոց դէմ, զորոնք ասով ստիպեց Աքայեցւոց հետ աւելի բարեկամական յարաբերութեան մէջ մտնելու: Իսկ Աքայեցւոց դէմ յունական քաղաքներուն բռնաւորները կը պաշտպանէր, բայց ազդու եղանակաւ գործք մը չգործեց: Իրեն յաջորդ թողուց Փիլիպպոս անչափահաս որդին, իր հօրեղբորորդին Անտիգոնոս Դոսոնը անոր խնամակալ դնելով: Բայց ասի Դեմետրին այրի կնիկանը հետ կարգուելով թագն իրեն յափշտակեց:

11. Անտիգոնոս Դոսոն (233—221) ի սկզբան զանազան պատերազմներու բռնուեցաւ. հիւսիսային կողմը Դարդանիացիք Մակեդոնիայէն ապստամբած էին, անոնց վրայ զնաց ու զանոնք նուաճեց. հարաւային կողմը Թեսսալիացւոց ու Ետողիացւոց հետ պատերազմ ունեցաւ, զորն որ յաջողութեամբ լմնցուց, եւ նոյն իսկ Մակեդոնիայի մէջ ապստամբութիւն ելաւ, սակայն աս ալ զսպուեցաւ: Բայց աս միջոցիս Արատոս առիթ գտաւ Աքայեցւոց դաշնակցութիւնը աւելի եւս ընդարձակելու. Դեմետրին մահուրէն անմիջապէս ետքը Աթէնքին մէջ եղած մակեդոնական զօրաց հրամանատարը համոզեց որ 150 տաղանդ առնելով Աթէնքէն ու անոր երկիրներէն հեռանայ, որով Աթէնք՝ թէպէտ եւ շատ մեծ ըլլալով Աքայեցւոց դաշնակցութեան մէջ հասարակ քաղքի մը պէս չմտաւ, սակայն դաշնակցութեան բարեկամ եղաւ, ու Սաղամիս ու Եգինա կղզիները դաշնակցութեան հետ միացան: Նոյն եղանակաւ՝ Արգոսի բռնաւորն ալ ստը-

կով հեռացուց, իսկ Մեգալոպոլսոյ բռնաւորն ինքնակամ իշխանութենէն հրաժարեցաւ ու երկու քաղաքներն ալ դաշնակցութեան մէջ մտան: Ասոր վրայ Սպարտա բոլորովին աննշան չըլլալու համար իրեն մէջը սկսաւ բարեկարգութիւններ ընել եւ ետքէն ալ դաշնակցութեան դէմ պատերազմ բացաւ, որպէս զի Պեղոպոննեսի գլխաւորութիւնը նորէն ձեռք բերէ:

12. Պեղոպոննեսական պատերազմէն ետքը Սպարտայի մէջ ընչաքաղցութիւն մտնելով ու Լիւրդոսի հաւասարութեան օրէնքները ջնջուելով՝ ստակը քանի մ'անպիտան մարդիկներու քովը ժողվուեցաւ, իսկ ժողովրդեան մեծ մասը ուտելու հաց չէր ունենար ու կը ստիպուէր շարունակ պարտք առնելու կամ անկարգութիւններով բախտը փնտռելու: Ասով տէրութիւնը հետզհետէ ինկաւ մինչեւ կործանման դուռը հասաւ: Երբ որ Արատոս Աքայեցւոց դաշնակցութիւնը կը զօրացընէր ու կ'ընդարձակէր՝ Ագիս Գ. Սպարտայի թագաւորն ալ իր տէրութիւնը առջի բարձրութեան հասցընելու համար ուզեց Լիւրդոսի օրէնքները նորոգել, պարտքերը ջնջել, երկիրը նորէն հաւասարապէս բաժնել, ու հին լիւրդեան կրթութիւնն ու պարզ կեանքը խոթել: Շատերը ասոր հաւան գտնուեցան ու Ագիսի հօրեղբայրը Ագեսիդայոս շատ պարտքեր ունենալով ետեւէ ինկաւ որ պարտքերը նախ ջնջուին, ինչպէս իրօք ալ եղաւ, բայց անկէջ ետքը իրեն շատ կալուածները բաժնել չուզելով անանկ ըրաւ որ Ագիս բանակով մ'Արատոսի օգնութեան գնաց Ետոդացւոց դէմ, եւ ինք Սպարտայի վրայ տիրապետեց: Ասով Սպարտացիք կարծեցին որ Ագիսին վախճանը պարզապէս իրեն կողմնակիցները պարտքերէն ազատել էր, անոր համար անոր դէմ անանկ կատղեցան, որ դառնալուն պէս զանի, մայրն ու մեծ մայրը սպաննեցին (241): Սակայն իրեն ձգած սերմն անպտուղ չմնաց:

13. Կղէսմենէս թագաւորն, որն որ Ագիսի պէս մեծանձն էր եւ անոր այրի կինն առած էր, ասկէջ յորդորուած ուզեց Ագիսին սկսածն յաւաջ տանիլ, բայց զօրքի ձեռքով, որպէս զի անոր վախճանը չուենայ: Ուստի զօրքը իրեն շահելու համար Արատոսի դէմ

պատերազմի տարաւ, որն որ Արկադիայի ու Եղիսի մէջ
 ասպատակութիւններ կ'ընէր, անոր վրայ քանի մը
 յաղթութիւններ կանգնեց, ու յաղթանակով Սպար-
 տա դառնալով՝ պարեաները մեռցուց ու բռնութեամբ
 Լիկուրգեան կրթութիւնն ու հաւասարութեան օրէնք-
 ները խոթեց (224): Ետքէն Սպարտացիները պատե-
 րազմի վարժեցընելու ու անոնց իշխանութիւնը մեծ-
 ցընելու համար երկրորդ տարին նորէն Մեգալոպոլսոյ
 սահմաններն սկսաւ ասպատակել, ու Աքայա ալ յար-
 ձակեցաւ, որով Աքայեցիք խաղաղութիւն խնդրե-
 ցին: Յանձն առաւ Կղէոմէն այսու թէութեամբ որ
 դաշնակցութեան սպարապետութիւնը Սպարտայի տը-
 րուի, որով Սպարտան եւ ասով Յոյներն ալ իրենց
 առջի զօրութեան ու մեծութեան կը դառնային: Բայց
 Յունաստան արդէն իրեն գործքը կատարած էր, ալ
 չէր կրնար միանալ, պէտք էր սէգ Հռոմին տեղի տալ.
 ուստի Արատոս, որն որ միայն քաջ քաղաքագէտ էր
 եւ ոչ զօրավար ու ամէն պատերազմի մէջ յաղթուած
 էր, իրեն պատիւն ու աստիճանը չկորսնցընելու հա-
 մար պայմանը մերժեց՝ եւ երբ որ Կղէոմէն պատերազ-
 մը շարունակելով Արգոսն ու դաշնակցութեան շատ
 քաջազաքներ առաւ՝ դաշնակցութեան վախճանին
 հակառակ Անտիգոնոս Դոսոնը օգնութեան կանչեց,
 որն որ անմիջապէս 21,400 զօրքով Պելոպոննէս եկաւ:
 Կղէոմէն Իսթմոսին բերանը բռնեց ու Անտիգոնոսին
 յաղթեց, բայց նոյն միջոցին Արգոս իրմէ ապստամբե-
 լով ստիպուեցաւ ետ քաշուիլ: Ասով Անտիգոնոս Ա-
 քայեցւոց հետ միացաւ ու 30,000 զօրքով Լակոնիա
 մտաւ. Սելլասիայի քով արիւնահեղ ճակատ մ'եղաւ
 (222), որուն մէջ Անտիգոնոս իր առաւել զօրութեամբը
 կատարեալ յաղթեց, Սպարտացւոց մեծ մասը ինկաւ,
 Կղէոմէն ալ Եգիպտոս փախաւ օգնութիւն ուզելու
 համար, բայց չգտաւ ու Աղեքսանդրիայի մէջ ապրս-
 տամբութիւն մը հանել ուզելով ու չյաջողելով՝
 ձեռք չիյնալու համար ինք զինք սպաննեց: Իսկ Սպար-
 տացիք Սելլասիայի պարտութենէն ետքը ամենեւին
 զօրք չունենալով յաղթողին առջեւը դռները բացին,
 որն որ իրենց հետ գթութեամբ վարուեցաւ, միայն
 Կղէոմէնին նորութիւնները ջնջեց ու պարեաները նու-

րէն հաստատեց, եւ զիրենք ստիպեց Ա.քայեցւոց հետ դաշնակցելու: Ասով բոլոր Պեղոպոննէս նորէն Մակեդոնիայի վերին իշխանութեանը տակ մտաւ: — Անտիգոնոս՝ Պեղոպոննէս առանց երկայն կենալու Մակեդոնիա ածապարեց ուր Գարդանիացիք նորէն յարձակած էին, զանոնք վճռնտեց ու տարիէ մ'ետքը մեռաւ յաջորդ թողլով Գեմետր Բ.ին որդին՝

14. Փիլիպպոս Գ. (221—179): Ասիկա Յունաստանի մէջ իրեն ճոխութիւնը Ետողիացիները խոնարհեցրնելով պահեց (217), բայց Հռոմայեցւոց դէմ պատերազմ մը բացաւ, որն որ իրեն կործանումը բերաւ: Հռոմայեցիք նոյն ատենները իրենց ազդեցութիւնը մինչեւ Լիւրիկէի ծովեզերքները տարածած էին, եւ Մակեդոնիայի մօտեցած ըլլալով՝ Փիլիպպոս անտարբեր չէր կրնար կենալ: Ուստի երբ որ անոնց Տրասիմենեան լճին քով Աննիբաղէն յաղթուիլը լսեց՝ Աննիբաղին հետ դաշնակցեցաւ ու Լիւրիկեցւոց վրայ արշաւեց որոնք Հռոմայեցւոց դաշնակից էին: Ի սկզբան յաջողութեամբ շատ քաղաքներու տիրեց, եւ կը պատրաստուէր Իտալիա անցնելու, բայց Հռոմայեցիք կանխեցին Լիւրիկէ եկան, Ապողոնիայի քով յաղթութիւն մը ստացան ու Ետողիացիները, Եղիսացիները, Մեսսենիացիներն ու Սպարտացիներն ինչպէս նաեւ Ատտաղոս Պերգամոնի թագաւորն իրենց դաշնակից ընելով՝ զանոնք Փիլիպպոսին դէմ ոտք հանեցին: Եւ որովհետեւ Ա.քայեցւոց դաշնակցութիւնը, Եպիրոս ու Ակաոնանիա ալ Փիլիպպոսի կողմն էին՝ 10 տարւան քաղաքական պատերազմ մը բռնաւ (214—205) որն որ բոլոր Յունաստանի մէջ մեծ ու արիւնահեղ խռովութիւն մը պատճառեց: Արատոս Փիլիպպոսին դործողութեանց արգելք ըլլալով՝ Փիլիպպոս զանի թունաւորել տուաւ, որով Ա.քայեցւոց օգնութենէն քիչ մ'ատեն զրկուեցաւ, բայց ետքէն դաշնակցութեան սպարապետ Փիլոպիմէն Մեգալոպոլսեցին ըլլալով եւ ասի դաշնակցութեան զօրաց նոր կրթութութիւն մը տալով՝ Հռոմայեցւոց դաշնակիցներուն բանն սկսաւ ձախող երթալ, անանկ որ Ետողիացիք շատ տկարացած՝ Փիլիպպոսէն խաղաղութիւն խնդրեցին ու ըրին, եւ Հռոմայեցիք ալ պատերազմը նորէն

գրգռելու փուճ տեղ փորձելէն ետքը անոնց հետեւեցան Լիւրիկէի սահմանները որոշելով եւ դաշինք դնելով որ ոչ ոք միւսին դաշնակիցներուն վրայ յարձակում ընէ (204):

15. Խաղաղութիւնը տեւողութիւն չունեցաւ, որովհետեւ անհանդարտ Փիլիպպոսը դաշանց միտ չդնելով Լիւրիկէի վրայ յարձակեցաւ ու մաս մը երկիր առաւ, Կարբեղոնացւոյ օգնութիւն խաւրեց, Հռոդոսի դէմ Կրետէի ծովահէնները հանեց, Թրակիայի մէջ Ետողիացւոյ կողմն եղած քաղաքներն առաւ, ու իրեն սահմաններն ընդարձակելու ետեւէ սկսաւ բլլալ: Ի սկզբան իրեն դէմ դաշնակցեցան Եգիպտոսի ու Պերգամոնի թագաւորներն, Հռոդոս, Քիոս ու Բիւզանդիոն եւ ետքէն Աթէնքն ալ. բայց որովհետեւ Փիլիպպոս թէ ծովու ու թէ ցամաքի վրայ դեռ միշտ յաջող էր՝ Պերգամոն ու Հռոդոս Հռոմայեցւոյ դիմեցին, որոնք նոյն ատենը Չամայի յաղթութեամբ Կարբեղոնացիները խոնարհեցուցած բլլալով՝ անմիջապէս Մակեդոնացւոյ դէմ պատերազմ հրատարակեցին ու Յունաստան զօրք խաւրեցին (200): Աս անգամ Փիլիպպոս Յոյներէն դաշնակից չունեցաւ, որովհետեւ իրեն հարստահարութիւններովն անոնց ատելի եղած էր: Նոյն իսկ Աքայեցիք Հռոմայեցւոյ կողմն անցան: Այսու ամենայնիւ երեք տարի մանր ու անորոշ կռիւներով անցաւ, մինչեւ որ Հռոմայեցւոյ Կուինկտոս Փլամինինոս հիւպատոսն եկաւ, Թեսալիայի մէջ Կինոսկեփաղէ (Շնագլուխք) ըսուած տեղը մեծ ու որոշիչ յաղթութիւն մ'ըրաւ եւ անով Փիլիպպոս Հռոմայեցւոյ դրած պայմաններն յանձն առնելով խաղաղութիւն ընելու ստիպուեցաւ (197): Աս խաղաղութեամբ Փիլիպպոս՝ պատերազմի ծախքը վճարելէն զատ՝ Յունաց քաղաքներուն վրայ ունեցած բոլոր իրաւունքներէն հրաժարեցաւ. Հռոմայեցիք ալ Իսթմեան խաղերուն մէջ հրատարակեցին, որ Յոյները բոլորովին անկախ ու ազատ են եւ իրենց սեփական սահմանադրութեամբ պիտ'որ կառավարուին: Յոյներն աս որոշումն արտաքոյ կարգի ցնծութեամբ ընդունեցան եւ կը կարծէին որ ալ իրենց ցանկալի ազատութիւնն ստացան, մանաւանդ երբ որ Հռոմայեցիք իրենց

զօրքը Յունաստանէն բոլորովին քաշեցին. բայց անոնք Յունաստանն ինչպէս նաեւ Մակեդոնիան իրենց պաշտպանութեանը տակ առած էին եւ իբրեւ վերին դատաւոր ամէն ներքին իրողութեանց մէջ կը մտնէին, ու շատ անգամ աւելի խառնակութիւն կը պատճառէին:

16. Ըս Հռոմայեցւոց ազգեցութիւնը Յունաստանէն հեռացընելու համար Ետողիացիք Սպարտացւոց Նաբիս բռնաւորէն զրգուռած ոտք ելան եւ երբոր ոչ Յոյներն ու ոչ Փիլիպպոս իրենց ձայնին անսալ ուզեցին՝ Ասորւոց Անտիոքոս Գ. թագաւորը Յունաստան կանչեցին որպէս զի Յոյները Հռոմայեցիներէն ազատէ: Անտիոքոս՝ արդէն Հռոմայեցւոց ազգեցութիւնը մինչեւ Ասիա տարածուելէն անհանգիստ ըլլալով եւ միւս կողմանէ իրեն քովը փախած Աննի բաղէն զրգուռելով հրաւերն ընդունեցաւ, բայց դանդաղութեամբ երկայն ատեն կորսնցուց ու ետքէն այնպէս քիչ զօրքով Յունաստան անցաւ, որ առջի զարնուելուն (191) Հռոմայեցւոցմէ յաղթուեցաւ ու ըստիպուեցաւ Ասիա փախչելու, ուր երկրորդ անգամ Մագնետիայի քով յաղթուելով՝ խաղաղութիւն ըրաւ Փոքր Ասիայէն ալ հրաժարելով ու խօսք տալով որ մէյ մ'ալ Եւրոպա պիտ'որ չանցնի: Ասով Ետողիացիք առանձին մնացած՝ նեղ մտան ու խաղաղութիւն ուզեցին, զորն որ Աթենացւոց ու Հռոմացւոց միջնորդութեամբ ընդունեցան, բայց իրենց երկիրներէն մեծ մասը թող տալով եւ այնչափ ստակ վճարելով որ անկէջ բոլորովին աղքատացած իրենց անկախութիւնը կորսնցուցին:

17. Ետողիացւոց նուաճուելէն ետեւ՝ Աքայեցւոց դաշնակցութիւնն առ երեւոյթս ամենէն մեծ ծաղկի մէջ էր, եւ իրեն դուխը կը կենար Փիլոպիմէն քաջ ու անշահասէր զօրավարը, որն որ իրաւամբ վերջէ յոյճ կ'ըսուի: Ասիկա Անտիոքոսին պատեւրազմէն յառաջ Սպարտացւոց վրայ դացած էր, որոնց Նաբիս բռնաւորը՝ բոլոր Պեղոպոննէսի մէջ ասպատակութիւններ կ'ընէր, անոր յաղթեց, եւ երբոր անի իրմէն կանչուած Ետողիացիներէն սպաննուեցաւ՝ Փիլոպիմէն Սպարտա մտաւ ու Սպարտացիները ստիպեց Աքայեցւոց դաշնակցութեան մէջ մտնելու: Ետողիացւոց պատերազմին ժամանակը Մեսսենիացիք եւ Եղիսացիք ու Միջին Յունաստանի քանի մը քաղաքներ ալ ստիպուեցան դաշնակցութեան մէջ մտնելու, որով դաշնակցութիւնն ունեցաւ բոլոր Պեղոպոննէսն եւ թերակղզիէն դուրս ուրիշ շատ քաղաք-

ներ: Հռոմայեցիք դաշնակցութեան պայտօք զօրանալուն վրայ դո՛՛հ չէին, անոր համար երբ որ Սպարտացիք դաշնակցութենէն ելլել կ'ուզէին ու Փիլոպիմէն վրանին երթալով ու յաղթելով Սպարտայի պատերը կործանեց ու Լիկուրգեան օրինաց մնացորդն ալ ջնջեց՝ իրենք մէջը մտան ու համար պահանջեցին: Աս վարմունքէն Մեսսենիացիք սիրտ առնելով՝ իրենք ալ ապստամբեցան: Ծեր ու հիւանդ Փիլոպիմէն ասոնց վրայ ալ դնաց, բայց Աքայեցւոց ետ քաշուած ատեն ձիէն իյնալով՝ թշնամեաց ձեռքն ինկաւ, ու թունաւոր բաժակը խմելու ստիպուեցաւ (183): Սակայն Աքայեցիք վրէժն առին. Մեսսենիացւոց յաղթելով անոնց բոլոր մեծերը սպաննեցին ու նորէն բոլոր Պելոպոննէսը դաշնակցութեան մէջ առին:

18. Փիլիպպոս Ետողիացւոց պատերազմին ատենը Հռոմայեցւոց կողմն էր եւ անոնց օգնելով Ետողիացւոց շատ քաղաքներ առաւ: Բայց անոր Հռոմայեցիք նախանձեցան, եւ անկեց ետքը անոր ամէն գործքին արգելք կ'ըլլային ու անոր թշնամիներուն կողմը կը բռնէին, անանկ որ Փիլիպպոս համբերութիւնը հատնելով սկսաւ նորէն պատերազմի պատրաստուիլ. սակայն ան միջոցին զբաւարտուած Դեմետրիորդին առանց աղէկ քննելու մեռցնելով եւ ետքէն անոր անմեղութիւնն իմանալով սրտի ցաւէն մեռաւ, ու իրեն յաջորդեց իր երէց որդին Պերսէոս (179—168), որն որ հօրը պատերազմի պատրաստութիւնները շարունակեց, բայց իր ազահոլութեամբն ու ցած բնութեամբը ոչ դաշնակից եւ ոչ վարձկանազօր կրցաւ գտնել: Իրեն թշնամիներն իրեն դէմ՝ ամբաստանութեանց ցանկ մը խաւրեցին Հռոմ, Հռոմայեցիք ալ ասոր սպասելով՝ Յունաստան բանակ մը խաւրեցին եւ Յունաց հետ միանալով անոր դէմ պատերազմ բացին (171): Ի սկզբան Պերսէոս յաջող էր, եւ Հռոմայեցիք չէին կրնար Մակեդոնիա մտնել, բայց ետքէն իր ազահոլութեամբն իր վարձկան զօրքը կորսնցնելով՝ Պիւդնայի քով չարաչար յաղթուեցաւ (168), մատնութեամբ ձեռք ինկաւ ու Հռոմ գերի տարուելով՝ բանտի մէջ մեռաւ: Ասոր վրայ Մակեդոնացիք չօրս իրարու բոլորովին անհաղորդ դաւառներու բաժնուեցան՝ Հռոմայեցւոց վերին իշխանութեան տակը, որոնց հարկ ալ վճարելու ստիպուեցան: — Հռոմայեցւոց ծանր ու բիրտ լուծը խորտակելու համար Մակեդոնացի ազնուականները 20 տարի ետքը Անտրիսկոս Պերսէոսին կեղծեալ որդւոյն առաջնորդութեամբ ոտք ելան,

բայց նորէն յաղթուեցան, բոլոր ազնուականները Մակեդոնիայէն աքսորուեցան ու Մակեդոնիա անկէջ ետքը Հռոմէական նահանգ եղաւ:

19. Մի եւ նոյն ատեն Յունաստան ալ Մակեդոնիայի վախճանն ունեցաւ: Հոս ալ Հռոմայեցիք Աքայեցւոյ դաշնակցութեան մէջ հակառակութիւններ կը սերմանէին, դաշնակցութենէն ապստամբներն ու աւազակ բռնաւորները կը պաշտպանէին ու դաշնակցութեան հետ արտաքոյ կարգի ամբարտաւանութեամբ ու խստութեամբ կը վարուէին: Անգամ մը առանց պատճառի 1000 հոգի երեւելի յոյներէն դատաստանի համար Հռոմ կանչեցին ու 17 տարի բանտարկելոյ պէս պահելէն ետեւ՝ երբ որ մեծ մասը մեռաւ՝ 300 մնացածները արձակեցին: Ետքէն Սպարտացւոյ բռնաւորը Հռոմի պաշտպանութեան տակ՝ դաշնակցութեան հետ ոահմանի խնդիրներ հանելով՝ Հռոմայեցիք Սպարտացւոյ կողմը բռնեցին ու դաշնակցութիւնը լուծեցին: Ան ատեն Կրիտոլոսս սպարապետն ալ ոտք հանեց դաշնակցութեան հաւատարիմ մնացած քաղաքները որ յուսահատական պատերազմով մը Հռոմայեցւոյ ծանր լուծը խորտակեն: Բայց Հռոմայեցիք մէյ մը Լոկրիսի մէջ եւ երկրորդ անգամ մ'ալ Կորընթոսի քով Լեւկոպետրա ըսուած տեղը յաղթելով Կորընթոսը առին, կողոպտելէն ետեւ այրեցին ու բոլոր Յունաստանը Աքայա անուամբ Հռոմէական նահանգ ըրին (146):

Գ Լ Ո Ւ Թ Գ.

ՊՏՂՈՄԵԱՆՔ — ԵԳԻՊՏԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆ:

1. Ինչպէս սկսաւ Պաղոմեանց թագաւորութիւնը. Պաղոմէոս Ա. ինչպէս թագաւորեց: — 2. Պաղոմէոս Բ. Փիղադելփոս ինչպէս կառավարեց: — 3. Ինչ արշաւանքներ ըրաւ Պաղոմէոս Գ. Եւերգետէն ու Եգիպտոս ինչպէս կառավարեց: — 4. Առջի երեք Պաղոմեանցատէն Եգիպտոս ինչ վիճակի մէջ էր: — 5. Պաղոմէոս Գ. Եւերգետէնէն ետքը Պաղոմեանք ինչպէս էին եւ Եգիպտոս ինչպէս Հռոմայեցւոյ իշխանութեան տակ մտաւ:

1. Աղէքսանդր Մեծին պետութեան բաժնուելուն ատենը՝ Եգիպտոս Պաղոմէոս Սոտերին ¹

¹ Պաղոմէոս Ա.ին Սոտեր (Փրկիչ) մականունը Հռոգայիք տունէ, որովհետեւ երբ որ Դիմետր Պաշարիչ զերենք պաշարած էր՝ անոնց օգնութեան հասաւ:

(323—284) ինկաւ եւ անկէց սկսաւ Եգիպտոսի Պտղոմեան թագաւորներուն ցեղը: Աղէքսանդրի զօրավարներուն մէջէն ասիկա միայն փառասիրութեան ու աշխարհակալութեան հոգիէն ազատ մնաց ու ետեւէ ինկաւ Աղէքսանդրին գաղափարին համեմատ Հելլենական ու արեւելեան տարրները մէկտեղ ձուլելով՝ իր տէրութիւնը ներքուստ զօրացնելու ու ծաղկեցնելու: Իրեն գլխաւոր մտածմունքն էր որ Աղէքսանդրիան, զորն որ տէրութեան մայրաքաղաք ըրած էր, տիեզերական վաճառականութեան ու յունական արուեստից ու գիտութեանց կեդրոն ընէ: Ասոր համար Միջերկրական ու Կարմիր ծովերուն մէջ երկու մեծ նաւատորմիղներ շինեց, ու Աղէքսանդրիայի մէջ արքունի պալատին քովը հռչակաւոր Մուսէոնը կանգնեց, մէջը աշխարհքիս բոլոր գիւրքերն ու ժամանակուան բոլոր գիտուններն ու բանաստեղծները ժողովելու համար: Աղէքսանդրին զօրավարներուն կռիւներն ամենայն զօրութեամբ իր երկրէն հեռու բռնեց, եւ անոնց մէջ այնչափ միայն խառնուեցաւ, որչափ իրեն յապահովութեան համար հարկաւոր էր: Աս իրեն յապահովութեանը համար միայն ան կռիւներուն միջոցները մէկ կողմանէ Կիւրենէի եւ միւս կողմանէ ալ Պաղեստինի, Փիւնիկիի ու Խորին Ասորոց տիրեց, որոնք Եգիպտոսի նախապարիսպներն էին:

2. Պտղոմէոս Ա. մեռնելէն երկու տարի յառաջ՝ երէց որդին Պտղոմէոս Կերաւնոսը մերժելով՝ (որն էր. 239) երկրորդ որդին Պտղոմէոս Բ. Փիլադելփոսն¹ իրեն գահակից ըրաւ (284—246), որն որ նոյնպիսի եռանդեամբ ու առատաձեւնութեամբ արուեստից ու գիտութեանց պաշտպան կեցաւ ու աղէքսանդրեան գրքատան գիւրքերը բազմացուց: Տուրեւառն ալ գիւրքնցընելու համար ջրանցք մը բանալով Միջերկրական ծովը Կարմիր ծովին հետ միացուց:

3. Պտղոմէոս Գ. (246—221) Փիլադելփոսին

1 Փիլադելփոս (քոյրատէր) ըսուեցաւ, որովհետեւ իրեն քոյրը շատ կը սիրէր եւ նոյն ժամանակուան անկարգ սովորութեան համեմատ անոր հետ կարգուած էր: Ոմանք զոսի եղբայրատէր կը մեկնեն, եւ կը կարծեն որ հենդնութեամբ նոյն անունն առած ըլլայ, որովհետեւ իր ամէն եղբայրներուն դէմ պատերազմ ըրած է եւ երկուքը մեղցուցած է. բայց առիկ կարծիքն աւելի հաւանական է:

որդին դահ ելելուն պէս Ասորոյ դէմ պատերազմ բացաւ իր քրոջը մահուան վրէժն առնելու համար, որն որ Անտիոքոս Թէոսին հետ ամուսնացած էր, բայց անոր առջի կնոջմէն թունաւորուեցաւ: Յաջող պատերազմներով բոլոր Միջերկրական ծովուն ծովեզերքին, Ասորիքի ու Արեւելիայի տիրեց, Եփրատ գետն ալ անցաւ ու իր աշխարհակալութիւնները մինչեւ Տիգրիս ու Բաղտրիա տարածեց, բայց նոյն միջոցին Եգիպտոս խռովութիւն մ'ելելով՝ անբաւ հարստութիւններ ու Կամֆիւսեսէն գերի տարուած շատ եգիպտական կռուքեր առած Եգիպտոս դարձաւ, ուր քրմերն իրենց աստուածները երկայն գերութենէ ետքը ազատած տեսնելով Պտղոմէոսը Եւերգետէս (Բարեբար) անուանեցին: Քանի մը տարի ետքը Ասորիքի դէմ նորէն պատերազմ բացաւ, ուր Սելեւկոս Գ. թագաւորած էր, բայց մէկ տարւան պատերազմէն ետքը 10 տարւան զինագաղար ըրաւ (238): Կ'ըսուի, որ Արաբիա ու Եթովպիա ալ մինչեւ Նեղոսին աղբերակունքը արշաւանքներ ըրած ըլլայ: Սակայն ասոնց զբաղած ատեն ալ արուեստից ու գիտութեանց ինչպէս նաեւ վաճառականութեան անփոյթ չեղաւ, իր երկու նախորդներուն պէս առատութոյշ կապելով գիտունները Եգիպտոս կը հրաւիրէր, եւ երթեւեկութիւնը դիւրինցընելու համար նոր ձամբաներ բացաւ: Ոմանք կը կարծեն որ իր Պտղոմէոս Փիլոպատոս որդիէն թունաւորուած ըլլայ, բայց հաւանական կարծիքն է թէ հիւանդութեամբ մեռած է:

4. Երեք առջի զօրաւոր, իմաստուն ու առատաձեռն Պտղոմէանց քաղցր ու խաղաղ կառավարութեան ատենը՝ դար մը ամբողջ Եգիպտոս ամենէն զօրաւոր, ծաղկած ու երջանիկ երկիրն էր: Ամէն կողմանէ Յոյները հոն թափուեցան, երկիրը կենդանացուցին ու մինչեւ Եթովպիա ու Կարբեղոն յունական կրթութիւնը տիրող ըրին: Աղեքսանդրիա, որուն բնակիչները քիչ ատենուան մէջ մէկ միլիոնի հասան, գիտնոց, արուեստաւորաց ու վաճառականաց ժողովատեղի եղաւ ու Աթէնքին առաջնութիւնն առաւ: Հոս գիտութիւնները, որոնց թագաւորներն ալ անձամբ կը պարապէին, ճիշդ ուսումնական կերպ մ'առին, աւելի նիւթական գիտութիւնները շատ յառաջ գացին, ինչպէս Բշօկութիւնն, Ուսողութիւնն, Աստղարաշխութիւնն, Աշխարհագրութիւնն ու Բանասիրութիւնը. իսկ գեղեցիկ արուեստներն ինկան (տես էր. 224): Թագաւորները բանուկ վաճառականութենէն ինչպէս նաեւ երկրին բերրիութենէն անսպառ դանձեր կը ժողվէին, որոնցմով կարող կ'ըլլային թէ յաղթ նաւատորմիդ մ'ու զօրաւոր բանակ

մը միշտ պատրաստ պահելու եւ անոնցմով բոլոր թշնամիները Եգիպտոսէն հեռու բռնելու ու պետութիւնը օտարաց առջեւ յարգելի ընելու, թէ դիտուններն ու արուեստաւորները առատութեամբ վարձատրելու, թէ տուրեւառի դիւրութեան համար բազմաձայն շինութիւններ ընելու եւ թէ միանգամայն մայրաքաղքին ու արքունեաց մէջ շտեմնուած փառաւորութիւն ու շոպլութիւն ընելու: Եգիպտացիք պարսկական ծանր ու զկծեցուցիչ լուծին վարժած ըլլալով յունական կառավարութիւնը սիրով կը տանէին, մանաւանդ որ Պտղոմեանք անոնց կրօնն ու սովորութիւնները կը յարգէին: Բայց որչափ որ յունական դադափարներն ալ ստացան՝ միշտ իրենց զատուածութեան ու անհաղորդութեան մէջ մնացին: Աւելի յառաջագիտութիւն ըրին Հրեայք, որոնք բազմութեամբ Եգիպտոս եկած էին ու Աղեքսանդրիայի մէջ սեփական արուարձան մ'ունէին: Ասոնց ջանքն էր Յունական փիլիսոփայութիւնն ու գիտութիւնները Ս. Գրոց հետ միացնել, եւ շատ երեւելի մարդիկներ հանեցին ինչպէս Յովսէփ-պոս, Փիլոն եւ այլն: Երկայն ժամանակ Յունաց մէջը կենալով եւ իրենց մայր լեզուն մոռնալով՝ Պտղ. Փիղադելիոսին ատենը 72 գիտուններ Ս. Գրքը յունարէն թարգմանեցին որպէս զի ժողովուրդանոցներու մէջ կարդացուի: Աս է Եօթնամեայ ըսուած Խաբժմանութիւնը, որուն ըստ մեծիմասին հայ Մեսրոպեան թարգմանութիւնը հետեւած է:

Ծ. Շուայտ, անառակ ու բռնաւոր Պտղոմէոս Գ. Փիլոպատորով սկսաւ տէրութիւնը իյնալ: Ասի ու իր՝ իրեն նման 9 յաջորդները տէրութեան գործքերն իրենց պաշտօնեաներուն ու սիրականներուն թող տալով՝ իրենք շուայտութեան ու յղփութեան մէջ կ'ընկրդէին: Աս Պտղոմեանց ատենը բարուց ապականութիւնը արքունեաց մէջ զարհուրելի էր, եւ գահակալութեան կռիւներն անպակաս էին. որդիքը գահը ելելու համար հայրերը ու մայրերը կը մեռցնէին. եղբայրներն ու քոյրերն իրար կը հալածէին, ու միւս կողմանէ ժողովուրդը կը կեղեքէին, որպէս զի սարկի ձեռքով գահը իրենց պահէն: Աս խռովութեանց ժամանակը Ասիայի մէջ ունեցած բոլոր երկիրները Սելեւկեանք առին, ժողովուրդը շատ անգամ ոտք ելաւ օտար տէրութեան լուծը թօթափելու համար, եւ՝ որն որ աւելի մնասակար եղաւ, Հռոմայեցիք ալ մէջը խառնուեցան: Ասոնք Պտղոմէոս Փիլոպատովին անչափահաս որդւոյն Պտղ. Եպիփանին ժողովուրդէն խնամակալ անուանուելով սկսան անկէց ետքը Եգիպտոսի վրայ մեծ ազդեցութիւն ունենալ, գահակալութեան կռիւներուն ատենը՝ իրենց քաղաքականութեանն համեմատ մէկուն միւսին կողմը բռնելով հակառակութիւններն աւելի կը տառնէին, տէրութիւնը տկարացընելու համար քանի մ'ան-

գամ զանի կռուողներուն մէջ բաժնեցին, եւ ետքէն իրենց ուզածը սկսան գահը հանել. վերջապէս վերջի կղէնպատրա թագուհւոյն ատենը Ազոստոս ինքնակալն իրեն Անտոնիոս հակառակորդին յաղթելէն ետեւ՝ կղէնպատրան Անտոնիոսին օգնական եղած ըլլալուն համար Եգիպտոս արշաւեց, կղէնպատրան բռնեց ու երկիրը Հռոմէական նահանգ ըրաւ (30 ք. Յ.)

Ք Լ Ո Ւ Խ Պ.

ՍԵԼԵՒԿԵԱՆՔ — ԱՍՈՐԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆ.

1. Սելեւկոս ինչպէս կանգնեց Ասորական պետութիւնը: — 2. Ինչպէս կառավարեց Սելեւկոս Ա.: — 3. Անտիոքոս Ա. Սոտերին ատենը պետութիւնն ինչպէս էր. Գաղապոյիք ինչպէս Ասիա արշաւեցին: — 4. Ինչպէս էր Անտիոքոս Բ. թէոս. Պարթեւք ինչպէս ապստամբեցան: — 5. Ինչպէս թագաւորեց Սելեւկոս Բ.: — 6. Սելեւկոս Բ.ին ո՞վ յաջորդեց. ինչ պատերազմներ ըրաւ Անտիոքոս Գ. Մեծ: — 7. Անտիոքոս Մեծին ո՞վ յաջորդեց. Անտիոքոս Դ. Եպիփան Եգիպտոսի ինչպէս տիրեց: — 8. Ինչպէս անկախ եղաւ Պաղեստին: — 9. Ինչպէս թագաւոր էր Անտիոքոս Եպիփան: — 10. Անտիոքոս Եպիփանէն ետքը ինչպէս եղաւ պետութեան վիճակը: Տիրոսն Հայոց թագաւորն ինչպէս Անտիոքի գահէն եկաւ: Ասորիք ինչպէս Հռոմայեցւոց նահանգ եղաւ: — 11. Հռոմայեցիք միւս ասիական տէրութիւններուն ինչպէս տիրեցին:

1. Սելեւկոս Աղեքսանդր Մեծին մեծ զօրավարներէն ըլլալով՝ անոր մահուընէն ետքը Բաբելոնի կռսակալութիւնն ընդունեցաւ, ու իր քաղցրութեամբն ու իմաստուն կառավարութեամբը ժողովրդեան սերն իրեն շահեցաւ: Յառաջագոյն Անտիգոնոսին օգնական էր Եւմենեսին դէմ, բայց Եւմենեսին մահուընէն ետքը երբ որ Անտիգոնոս միւս զօրավարներու վրայ սկսաւ բռնանալ ու զօրաւորները մէջ տեղէն վերցընել, Սելեւկոս, որն որ նոյնպէս անկէց մահուան դատապարտուած էր, Եգիպտոս փախաւ ու Պաղոմէսը, Կասսանդր ու Լիսիմաքոսն Անտիգոնոսին դէմ ոտք հանեց (քե՞ս էր. 233): Գաղայի յաղթութեամբ (312) չէ թէ միայն Բաբելոնի կռսակալութիւնն ետ առաւ, հապա՝ երբոր Անտիգոնոս միւս երեք զօրավարներուն դէմ զբաղած էր՝ Եփրատէն ասդին մինչեւ Ինդոս բոլոր երկիրներուն կէս մը քաղցրութեամբ կէս մ'ալ զէնքով տիրեց ու Անտիգոնոսին զօրքն իրեն կողմը շահեցաւ: Նաեւ Բակտրիան, որն որ Մակեդոնիայէն ապստամբած էր, նորէն նուաճեց

ու անկէց Հնդկաստան անցաւ, ուր Սանդրակոդ Տրն-
դիկը Աղեքսանդրին կուսակալները վաճառելով մեծ
պետութիւն մը կանգնած էր (Կէս էր. 14): Ասոր ալ
յաղթեց Սելեւկոս ու յաջողութեամբ մինչեւ Գանդէս
յառաջ գնաց, բայց լսելով որ Անտիգոնոս նորէն զօ-
րացած ու պատերազմ բացած է, Սանդրակոդին հետ
խաղաղութիւն ըրաւ ու անկէց 500 պատերազմի փի-
ղեր առնելով Պտղոմէոսին, Կասսանդրին ու Լիսիմա-
քոսին հետ Անտիգոնոսին դէմ արշաւեց: Իփսոսի
յաղթութեամբ (301), որուն մէջ շատ օգնած էին
իրեն Հնդկաստանէն առած փիղերը, Եփրատէն անդին
ալ մինչեւ Միջերկրական ծով ու Տաւրոս լեռներն
եղած երկիրներն առաւ, ու յունական ասորական
յաղթ պետութիւնը հաստատեց, որն որ իրեն մե-
ծագոյն տարածութիւնն ընդունեցաւ երբ որ Սելեւկոս
քսան տարի ետքը Լիսիմաքոսին հետ ալ զփտելով
ու Փռիւզիայի մէջ Կորուպեդիոնի (°) քով անոր յաղ-
թելով (281) բոլոր Փոքր Ասիայի ալ տէր եղաւ. բայց
Սելեւկոս ուղեւով Թրակիան ու Մակեդոնիան ալ առ-
նուլ ու մնացած օրերը խաղաղութեամբ հոն անցընել՝
Պտղոմէոս Կերաւնոսէն, իր հիւրէն դաւաճանութեամբ
սպաննուեցաւ:

2. Վաջ զօրավար եւ արդար ու իմաստուն թա-
գաւոր էր Սելեւկոս. իրեն շատ յաղթութիւններուն
համար Նիկանովը (Յաղթող) ըսուեցաւ, եւ անոր եր-
կրորդ անգամ Բաբելոն առնելէն (312 էն) կը սկսի
Սելեւկեան համբաւաւոր թուականութիւնը: Պտղո-
մէոս Ա.ին պէս ինքն ալ իր լայնածաւալ տէրու-
թիւնը վաճառականութեամբ, արուեստներով ու գի-
տութիւններով ծաղկեցընելու ետեւէ ինկաւ: Ա-
սորիքի մէջ Որոնտէս գետին քով իր Անտիոքոս հօրը
անուամբն Անտիոք քաղաքը շինեց որն որ ամէն կող-
մանէ Աղեքսանդրիայի հետ կը մրցէր եւ դարերով Ա-
սիայի գլխաւոր քաղաքը մնաց: Ուրիշ շատ երեւելի
քաղաքներ ալ շինեց ու մէջը յոյն գաղթականներ կան-
չելով Ասիայի մէջ հելլենական կրթութիւնը, լեզուն
ու գիտութիւնները տիրող ըրաւ: Իր մեծ սխալմունքն
աս եղաւ որ փոխանակ Աղեքսանդրին ուղածին պէս
պետութիւնը կենդրոնէն (Շօշէն, Բաբելոնէն կամ Եկ-

բատանէն) կառավարելու՝ թագաւորական աթոռը Անտիոք՝ պետութեան մէկ ծայրը հաստատեց, որով թագաւորներն ստէպ առիթ կ'ունենային Եւրոպայի ու Ափրիկէի իրողութիւններու մէջ խառնուելու, եւ պետութեան միւս կողմերն եղածներուն միտ չէին կրնար դնել: Ասով եւ գլխաւորաբար ամէն պաշտօններու մէջ միայն Յոյները գործածելով արեւելեան ազգերը մէկիկ մէկիկ ապստամբելու սկսան:

3. Անտիոքոս Ա. Սոտերին՝ (281—262) Սելեւկոսին որդւոյն ատենն արդէն Պերգամոնի ու Բիւթանիայի կուսակալներն ապստամբեցան եւ Բիւթանիացիք Անտիոքոսին զօրութեան դէմ դնել կարենալու համար Յունաստան ասպատակող Գաղղիացիներն իրենց կանչեցին, որոնք սիրով եկան, Փռիւզիայի մէկ մասն առին, որն որ անկէց ետքը Գաղատիա ըսուեցաւ, եւ անկէց սկսան բոլոր Փոքր Ասիան ասպատակել: Անտիոքոս յաղթեց ու զսպեց զանոնք, եւ ասոր համար Սոտեր (Փրկիչ) ըսուեցաւ, բայց ոչ Բիւթանիան եւ ոչ ալ Պերգամոնը կրցաւ նորէն նուաճել: Աս եղանակաւ՝ Պոնտոս, Կապպադովկիա ու Պափղագոնիա ալ բոլորովին անկախ եղան:

4. Աւելի դժբախտ եղաւ Անտիոքոս Բ. Թէոս, Սոտերին որդին (262—247): Ասոր քոյրը Եգիպտոսի Պտղոմէոս Փիղադելփոսին կինն ըլլալով եւ անկէց մերժուելով՝ Անտիոքոս պետութեան բոլոր զօրքը ժողովեց ու Եգիպտոսի դէմ պատերազմ բացաւ: Աս միջոցիս Պարթեւաստանի մէջ Արշակ Պարթեւը Ագաթոկղէս կուսակալէն բռնութիւն մը կրելով Ագաթոկղէսը մեռցուց ու իր կողմնակիցները շատցնելով Մակեդոնացիները Պարթեւաստանէն վճռեց (256) ու պարթեւական Արշակունեաց թագաւորութիւնը հիմնեց: Նոյն օրինակին հետեւեցան Բակտրիա եւ ուրիշ արեւելեան գաւառները, անանկ որ քիչ ժամանակուան մէջ Տիգրիսէն անդին եղած բոլոր երկիրները դիւրաւ անկախութիւննին ստացան, որովհետեւ զօրքը Եգիպտոսի դէմ գացած էր: Ասոր վրայ Անտիոքոս Պտղոմէոսին հետ խաղաղութիւն ըրաւ ու անոր աղջիկը իրեն կին առաւ, սակայն իրեն առջի կնիկանէն թունաւորուեցաւ:

5. Սեւեւկոս Բ. Կալլինիկոս Թեոսին որդին գահն իրեն յապահովցրնելու համար Պաղոմէոսին աղջկն՝ իր խորթ մայրն ու անոր ստնդեաց որդին մեռցուց, բայց ասով Եգիպտոսի հետ վնասակար պատերազմի մը բռնուեցաւ, երբոր միւս կողմանէ իրեն անդթութիւններուն համար շատ քաղաքներ ալ իրմէ ապստամբեցան: Պաղոմէոս Եւերգեդէս Ասիա մտաւ, Միջերկրական ծովուն բոլոր ծովեզերաց տիրեց ու յաղթութիւններով մինչեւ Եփրատ արշաւեց: Իսկ Սեւեւկոս եգիպտացիները Ասորիքէն վռնտելու համար իր եղբայրն Անտիոքոսը օգնութեան կանչեց անոր Փոքր Ասիան խոստանալով, բայց անի հազիւ թէ Պաղոմէոսը ստիպեց 10 տարւան զինագադար ընելու՝ եղբորը վրայ ելաւ որպէս զի գահն ալ առնու: Քանի մը փոփոխ պատերազմներէն ետքը Անտիոքոս յաղթուեցաւ ու ետքէն աւազակներէն սպաննուեցաւ: Աս պատերազմներուն ատենը Պարթեւաց Տրդատ Թագաւորն իր տէրութիւնը մինչեւ Տիգրիս տարածելով՝ Սեւեւկոս անոր վրայ ալ գնաց, բայց յաղթուեցաւ ու գերի ինկաւ (238): Ետքէն բանտէն փախաւ ու ձիէն իյնալով մեռաւ:

6. Սեւեւկոս Բ.ին յաջորդեց անոր Սեւեւկոս Գ. Կերաւնոս երէց որդին, եւ երեք տարի ետքն անի իր պաշտօնեաներէն թունաւորուելով՝ գահը ելաւ անոր եղբայրը Անտիոքոս Գ. Մեծն (224—187): Ասիկա խարխուլ պետութիւնը քիչ մը ժամանակ կործանմանէ ազատեց ու ետեւէ ինկաւ անոր առջի տարածութիւնը տալու: Առջի տարիները տէրութիւնը կարգաւորելով ու ապստամբած կուսակալները ռուսձելով անցուց. անկէց ետքը ուզեց Պաղոմեանց Ասիայի մէջ աշխարհակալած երկիրները ետ առնուլ եւ ի սկզբան մեծ յաջողութիւն ունեցաւ, սակայն ետքէն Պաղոմէոս Գ. Փիլոպատովէն Ռափիայի քով չարաչար յաղթուեցաւ (217) ու Պաղեստին, Խորին Ասորիք ու Փիւնիկէն անոր թողուց: Ասոր վրայ արեւելք արշաւեց, ուր Պարթեւք Մարաստանն ալ առած էին, եւ Տիգրիսէն ասդին կը տարածուէին: Զանոնք զարկաւ ու Պարթեւաստան վռնտեց, բայց խաղաղութիւն ըրաւ Պարթեւաց անկախութիւնը ճանչնալով,

ու անոնցմէ զօրք առած Բակտրիա արշաւեց, զորն որ իրեն Եւթիգեմոս զօրավարը նուաճած բայց ինք զլուխ քաշելով զինք Բակտրիայի Թագաւոր անուանած էր: Քանի մը կռիւներէն ետքը Անտիոքոս անոր հետ ալ խաղաղութիւն բրաւ, Թագաւորի անունն աւոր շնորհելով ու զանի իրեն դաշնակից բնելով: Անկէջ Հնդկաստան արշաւեց, բայց համոզուելով որ արեւելեան դաւառներն երկայն ատեն չիկրնար բռնել՝ քանի մը փիղ առնելով արեւմուտք դարձաւ, ուր Պաղոմէոս Եպիփան Փիլոպատովրին անչափահաս որդին Եգիպտոսի դահնելած ըլլալով՝ Մակեդոնիայի Փիլիպպոս Գ. Թագաւորին հետ անոր դէմ նորէն պատերազմ բացաւ, ու յաջողութեամբ բոլոր Ասիական դաւառներն առաւ, Թէպէտեւ Հռոմայեցիք՝ Եպիփանին խնամակալ ըլլալով մէջը մտան եւ ուղեցին զանի աշխարհակալութենէն արգելուլ: Նաեւ Փոքր Ասիայի արեւմտեան ծովեզերքին ալ տիրելու գնաց ու յաջողութեամբ իր նպատակին կը հասնէր, երբ որ Պերգամոնի Թագաւորն ու յունական քանի մը քաղաքներ Հռոմայեցւոց դիմելով՝ ասոնք Անտիոքոսին դէմ պատերազմ բացին: Անտիոքոս յառաջն առնելու համար Եստողիացիներէն կանչուելով Յունաստան անցաւ, յուսալով որ Մակեդոնիայի Փիլիպպոս Թագաւորն ու Յոյներն իրենց խոստմանը համեմատ Հռոմայեցւոց ազդեցութիւնը կտորելու համար իրեն հետ պիտ'որ միանան, սակայն ոչ Փիլիպպոսեւ ոչ Յոյները տեղերնէն շարժեցան, մանաւանդ Թէ Ա. քայեցիք իրեն դէմ պատերազմ հրատարակեցին: Այսպիսի ձախող հանգամանաց մէջ Անտիոքոս փոխանակ Ասիա դառնալու ու իր զօրքն հոն կենդրոնացընելու՝ տատամսած Յունաստան կեցաւ, մինչեւ որ Հռոմայեցիք եկան ու Թերմոպիլէի քով յաղթելով զինք Ասիա փախցուցին: Առն. Սկիպիոն զօրավարն ետեւէն եկաւ եւ Մազնեսիայի քով նոր ճակատ մը տալով ու յաղթելով Անտիոքոս խաղաղութիւն բրաւ 12 տարւան մէջ 15,000 տաղանդ վճարելով, բոլոր նաւատորմիդը Հռոմայեցւոց տալով ու Փոքր Ասիան մինչեւ Տաւրոս թող տալով, զորն որ Հռոմայեցիք Հռոդացւոց ու Պերգամոնի Թագաւորին մէջ բաժնեցին, քանի մը յունական քա-

ղաքներ ալ ազատ հրատարակեցին (190): — Պատերազմին աս տուգանքը վճարելու համար Անտիոքոս ժողովրդեան վրայ հարկերը աւելցուց ու սկսաւ մեհեանները կողոպտել, բայց Պարսկաստանի մէջ Արամազդայ մեհեանը կողոպտած ատեն ասոր դէմ կատղած ժողովրդէն սպաննուեցաւ: Քաջ զօրավար էր Անտիոքոս ու առատաձեռն եւ իմաստուն կառավար: — Մագնեսիայի ձախորդութեան վրայ Մեծ ու Փոքր Հայոց կուսակալներն ալ գլուխ քաշեցին ու Սելեւկեանց հարկ տալը դադարեցուցին:

7. Անտիոքոս Մեծին յաջորդեց անոր Սելեւկոս Դ. երէց որդին (187—176), եւ ետքէն միւս որդին Անտիոքոս Դ. Եպիփան (176—164), որն որ Հռոմայեցւոց Մակեդոնիայի վրայ յարձակած ատեն փոխանակ Պերսէոս Թագաւորին հետ Հռոմի հասարակաց թշնամւոյն դէմ միաբանելու՝ Պաղլմեանց դէմ պատերազմ բացաւ (174—168), որոնք Խորին Ասորիքը, Փիւնիկէն եւ Պաղեստինը նորէն գրաւած էին: Եպիփան աս գաւառները նորէն ետ առաւ եւ Եգիպտոս ալ արշաւելով երկրին մեծ մասին տիրեց, Պաղլմէոս Փիլոմետոր Թագաւորն ալ ձեռք ձգեց (171), զորն որ ետքէն ազատ թողուց, բայց 3 տարի Եգիպտոսի վրայ վերին տէրութիւն մը բանեցուց մինչեւ որ Փիլոմետոր Հռոմայեցիներն օգնութեան կանչեց եւ անոնց հրամանաւը Անտիոքոս Եգիպտոսը թողուց:

8. Պաղեստինի մէջ Մովսիսական օրինաց պահպանութեան վրայ հաստատուն կեցող մասէ մը զատ ուրիշ նորասէր կողմնակցութիւն մ'ալ ելած էր, որն որ յունական կրօնին ու սովորութեանց միտեալ էր, եւ առաջիններուն դէմ միշտ կը կռուէր: Անտիոքոս իր տէրութիւնը ամրացընելու համար՝ ամէն տեղ կրօնի միութիւն խոթել ուղեւով աս ուրացող կողմնակցութեան կողմը բռնեց, ու հաւատարիմ Հրեաներն սկըսաւ հալածել, որով ասոնք ալ ոտք ելան ու Յուդա Մակաբէին զօրավարութեամբը չէ թէ միայն իրենց ազատութիւնն ստացան այլ բոլոր Պաղեստինի ու Եգիպտոսեցւոց ալ տիրեցին: Անտիոքոս Հրէից դէմ իր զօրավարները խաւրեց ու ինք Պարսկաստան արշաւեց,

ուսկից Եղիմայիսին Արամազդայ մեհեանը կողոպտել ուղերով կատղած ժողովրդէն Բաբելոն վաճառեցաւ: Հոն իր զօրավարներուն Հրէիցմէ յաղթուիլը լսելով զայրացած անձամբ սկսաւ Պաղեստինի վրայ երթալ, բայց ճամբան կառքէն իյնալով չարաչար մահուամբ մեռաւ (164) ու իր անչափահաս Անտիոքոս Ե. որդին յաջորդ թողուց:

9. Վերջի Սելեւկեան թագաւորն է Անտիոքոս Եպիփան, որն որ յունական գիտութիւններն ու արուեստները յառաջացնելու ետեւէ եղաւ: Սելեւկիա՝ անոր աթոռանիստ քաղաքը իրեն ժամանակը երեւելի արուեստաւորներու ժողովատեղի էր: Իրեն տէրութեան մէջ շինած լազմաթիւ շէնքերէն զատ՝ Աթէնք, Դելփիս, Տեգէա եւ ուրիշ տեղեր փառաւոր մեհեաններով ու արձաններով զարդարեց: Անոր դրամները արուեստին կողմանէ ամենէն գեղեցիկներն են: Ասորական պետութեան մէջ Անտ. Եպիփան ազնիւ ճաշակին եւ արուեստին համար վերջի ճիգը ըրաւ, իրմէ ետքը հսկայաբայլ սկսան իյնալ թէ գիտութիւններն ու թէ արուեստները: Բայց շատ ալ չօսյլ էր Անտիոքոս, ուստի իրեն մեծագործութիւններն յառաջ տանելու ու չօսյլութիւնը յապեցընելու համար ժողովուրդը կը կեղեքէր, շատ ալ անգթութիւններ կ'ըներ:

10. Անտիոքոս Եպիփանին մահուանէն ետքը երկայնժամանակեայ զարհուրելի անտէրընչութիւն մը տիրեց Ասորական պետութեան մէջ: Երբոր մէկ կողմանէ Պարթեւաց ու Հրէից դէմ պատերազմը կը շարունակուէր եւ Պարթեւաց աշխարհակալութիւններովը պետութիւնը միայն Ասորիքի մէջ կ'ամփոփուէր, միւս կողմանէ անդադար դահակալութեան կռիւներ ու արիւնհեղութիւններ կ'ըլլային, զորոնք Հռոմայեցիք մէջը մտնելով աւելի եւս կ'արծարծէին, մինչեւ Անտիոքացիք աս կռիւներուն վերջ տալու համար մեր Տիգրան Բ. Հայոց թագաւորն Ասորւոց թագաւոր ըրին (85), եւ Տիգրան 20 տարիի չափ կուսակալներ Անտիոք դնելով ասորական պետութեան առաջնորդեց, մինչեւ որ Պոնտոսի Միհրդատ թագաւորին հետ Հռոմայեցւոց դէմ պատերազմ բանալով եւ անոնցմէ յաղթուելով՝ Հռոմայեցիք Ասորիքը ձեռքէն առին ու վրան Անտիոքոս ԺԳ. Ասիացի Սելեւկեանը թագաւոր դրին (68): Բայց չորս տարիէն ետքը Պոմպէոս Հռոմայեցի զօրավարը ան ալ վար առաւ, ու Ասորիք մինչեւ Եփրատ գետ Հռոմէական նահանգ ըրաւ (64):

11. Ասորական պետութենէն բաժնուած փոքր

Ասիայի տէրութիւններն ալ հետզհետէ նոյն վախճանն ունեցան:

Պերգամոնի թագաւորութիւնը զորն որ Փիլարետոս՝ Լիւսիմաքոսին գանձապետը ու Միւսիայի կուսակալը Սելեւկոս Աին սպանուելէն ետքը՝ Ասորական պետութենէն գլուխ քաշելով կանգնած էր եւ անոր յաջորդները Հռոմայեցւոց՝ Մակեդոնիայի ու Ասորիքի դէմ օգնելով մինչեւ Տաւրոս լեռինք ընդարձակած էին՝ հինգերորդ թագաւորը Ատտաղոս Գ. մեռած ատեն Հռոմայեցւոց ժառանգութիւն թողուց, անոնք ալ Յատուկ Ասիա անուամբ Հռոմէական նահանգ ըրին (133): Պերգամոն գլխաւորաբար Եւմենէս Բ. թագաւորին ջանքովը դիտութեանց ու արուեստից մէջ ծաղկած էր, մեծ գրքատուն մ'ունեցաւ, եւ որովհետեւ հնութեան բոլոր գիրքերն օրինակելու համար եգիպտական պապիրոսը բաւական չէր աւելի յարմար մագաղաթը հնարեց: Հոս ալ յոյն դիտուններու ու արուեստաւորներու ժողովատեղի մ'եղած էր եւ արքունիքը առատաձեռնութեամբ ամէն մասին մէջ Աղեքսանդրիայի հետ կը մրցէր:

Բիւթանիան Ասորիքէն ապստամբելէն ետեւ անդադար կռիւներ ունէր գրացի մանր տէրութիւններու հետ: Միհրդատ Պոնտոսի մեծ թագաւորը՝ Նիկոմեդէս Գ. թագաւորը վաւրտեց ու գաւառին տիրեց. բայց Հռոմայեցիք Նիկոմեդէսը նորէն գահը նստեցուցին, ան ալ իրեն թագաւորութիւնն անոնց ժառանգութիւն թողուց (73):

Գաղղիացիք կամ Գաղատացիք Յունաստան ապստամբելէն ու Դեղփիսի քով յաղթուելէն ետեւ՝ Բիւթանիացիներէն Սելեւկեանց դէմ օգնութեան կանչուելով՝ Բիւթանիայի մէկ մասն ընդունեցան, որն որ Գաղատիա ըսուեցաւ եւ անկէց բոլոր Փոքր Ասիա կ'ապստակէին ու մանր տէրութեանց վարձկանազօր կ'ըլլային: Իսկզբան մանր տէրութիւններու բաժնուած էին. ետքէն Դեյոտար իշխանը բոլորն ալ իրեն տակը միացուց ու թագաւորի անուն առաւ, բայց անոր մահուանէն ետքը Գաղատիան Հռոմէական նահանգ եղաւ (25 Ք. Յ.):

Պոնտոսի թագաւորը Միհրդատ Բ., որն որ Պարսիցմէ ապստամբած էր, Աղեքսանդր Մեծին ինքնակամ հպատակեցաւ, անոր համար ալ թագաւորութիւնն ընդունեցաւ. բայց անոր մահուանէն ետքը երբոր Անտիգոնոս նոյն գաւառն իրեն առնուլ կ'ուզէր՝ Միհրդատ զանի զարկաւ ու ինք զինք նորէն անկախ ըրաւ: Ասորական պետութեան անկման ատենները Պոնտոս գրացի երկիրներ գրաւելով շատ մեծցաւ, մինչեւ Միհրդատ Բ. թագաւորը (124—63) յանդգնեցաւ Հռոմայեցւոց դէմ պատերազմ բանալու, որպէս զի զանոնք Ասիայէն վաւրտէ: Հայոց Արտաշէս ու Տիգրան թագաւորներուն հետ միացած բոլոր Փոքր Ասիայի տիրեց ու Յունաստան ալ արշաւեց եւ թէպէտ Հռոմայեցիք անոր դէմ երեք դժուարին բայց յաջող արշաւանքներ ըրին, սակայն դեռ զինքը չէին կրնար զսպել, մինչեւ որ անոր Փառնակ որդին զօրքն ապստամբեցընելով՝ Միհրդատ յուսահատած ինք զինք մեռցուց, Հռոմայեցիք ալ Պոնտոսը Հռոմէական նահանգ ըրին:

Կապպադովկիան Աղեքսանդրին մահուանէն ետքը Եւմենէսէն նուաճուեցաւ, բայց Սելեւկոս Աին մահուանէն ետքը Արիարատ կուսակալը, որն որ Հայաստան փախած էր, Կապպադովկիա դարձաւ ու հայրենի երկիրը ետ առաւ: Անոր յաջորդները Հռոմայեցւոց կողմը բռնելով անոնց նպատաւորու-

Թեամբը Կիլիկիան, Փոքր Հայքն, ու Փռիւզիայի մէկ մասն ալ ընդունեցան, բայց վերջի Արքեղայոս ծերունի թագաւորը Տիբերիոս կայսրմէն Հռոմ կանչուելով ու հոն (բռնի) մեռնելով՝ երկիրները Հռոմեական նահանգ եղան (18 ք. Յ.) :

Բախտրիան, որն որ Մենանդր թագաւորին առաջնորդու թեամբ Հնդկաստան ալ նուաճած էր, Պարթեւաց հետ անգաղար կռիւներ ունենալով Արշակ Զ-էն նուաճուեցաւ ու Պարթեւաստանի հետ միացուեցաւ :

Գ Լ Ո Ւ Թ Ե .

Հ Ր Ե Ա Յ Ք

1. Աղեքսանդրին մեռնելէն ետքը Պագեստին ինչ եղաւ : — 2. Անտիոքոս Եպիփան Հրէից հետ ինչպէս վարուեցաւ : — 3. Հրեայք Ասորւոց լուծէն ինչպէս ազատեցան : — 4. Յուդա՝ խաղաղութենէն ետքը ինչ ըրաւ, ինչպէս մեռաւ : — 5. Յուդայիին ով յաջորդեց : Հրէաստան ինչպէս իրեն անկախութիւն ստացաւ : — 6. Ինչ է Փարիսեցւոց ու Սադուկեցւոց ազանդը : — 7. Հրէաստան ինչպէս Հռոմայեցւոց հարկատու եղաւ : — 8. Հերովդէս ինչպէս Հրէաստանի գահը եղաւ : — 9. Հերովդէս՝ ինչպէս թագաւորեց, սնոր մեռնելէն ետքը Հրէաստան ինչ եղաւ : — 10. Հրեայք Հռոմայեցիներէն ինչու ապստամբեցան եւ ինչ վախճան ունեցան : — 11. Բարկղեբասին ապստամբութիւնն ինչ վախճան ունեցաւ :

1. Աղեքսանդրին պետութեան բաժնուած առտէն Պաղեստին Ասորւոց կուսակալին ինկաւ, բայց Պաղոմէոս Ա. Եգիպտոսի թագաւորը զանի գրաւեց եւ Աղեքսանդրիայի մէջ Հրէից զաղթականութիւն մը հաստատեց, ուր 72 թարգմանիչներ Հին կտակարանը յունարէն թարգմանեցին : Երբ որ Անտիոքոս Մեծ Եգիպտոսի դէմ պատերազմ բացաւ՝ Հրեայք Եգիպտական պետութենէն ձանձրացած, ինքնակամ Ասորւոց կողմն անցան (203) եւ Սելեւկեանց իշխանութեանը տակ մնացին մինչեւ Անտիոքոս Դ. Եպիփանին թագաւորութիւնը : Նոյն ժամանակները Հրէից մէջ ալ Յունական բարուց միտեալ կողմնակցութիւն մ'երաւ, որն որ Եպիփանէն քահանայապետութիւնը գնեց, յունական վարժոցներ բացաւ եւ իրենց հին սովորութեանց վրայ հաւատարիմ մնացող Հրէից հետ շարունակ կը կռուէր :

2. Երբ որ Եպիփան Եգիպտոսի հետ պատերազմ կը վարէր՝ աս կռիւը կատարեալ պատերազմի փոխուեցաւ, զորն որ Անտիոքոս լսելով եւ կարծելով որ Հրեայք իրմէ ապստամբիլ կ'ուզեն՝ յանկարծ Երուսաղէմայ վրայ ինկաւ, 40,000 հոգի մեռցուց, այնչափ մ'ալ գերի տարաւ, տաճարը պղծեց եւ անոր Սրբու-

Թիւնն ու գանձերը կողոպտեց (170): Երկու տարի ետքը ուրիշ բանակ մը Երուսաղէմայ վրայ խաւրեց, որն որ ժողովրդեան սոսկալի ջարդ մը տուաւ ու քաղաքն ըստ մեծի մասին այրեց. եւ որպէս զի Հրեաներն ալ յունացրէն՝ Հրեական օրինաց պահպանութիւնն ու ճշմարիտ Աստուծոյ պաշտօնը խափու արդէլեց, յունական սովորութիւնները խաթեց, տաճարն ալ Արամազդայ նուիրեց: Շատ Հրեաներ վախէն կամ Թուլութենէն Թաղաւորին հնազանդեցան, բայց շատեր ալ իրենց կրօնին հաւատարիմ մնացին ու քանի մը հոգի իրենց հաւատարմութեանը համար շարաշար տանջանքներով սպաննուեցան:

3. Աբուսի պաշտօնակալ մը Մատթիա քահանան ալ ուրացութեան հրապուրել ուղելով՝ ասիկա պաշտօնակալը մեռցուց, աստուածապաշտ Հրեաները քովը ժողովեց ու իր հինգ քաջ որդիներուն հետ անապատ քաշուեցաւ: Ասորիները շաբաթ օր մը վրանին յարձակելով անոնց մեծ ջարդ մը տուին. բայց Յուդա Մակաբէն՝ Մատթիայի որդին անոր մահուանէն ետքը աստուածապաշտներուն զօրավարութիւնն առնելով (166—160)՝ իր գունդը զօրացուց եւ Պաղեստինի մէջ եղած ասորական զօրաց սկսաւ մեծ ջարդ տալ: Անտիոքոս Եպիփան նոյն ատեն Պարսից վրայ արշաւելով՝ Հրէաստանը Լիւսիաս կուսակալին Թուլաց, որն որ Յուդային վրայ 50,000 զօրք խաւրեց, բայց Յուդա Էմմաուուսի քով 3000 հոգւով յաղթեց ու զանոնք խայտառակութեամբ վռնտեց: Լիւսիաս 65,000 զօրք առած անձամբ Հրէաստան եկաւ, բայց Յուդա 10,000 զօրքով անոր ալ յաղթեց, Երուսաղէմն առաւ, սրբեց ու աստուածային պաշտամունքը նորէն հաստատեց: Անտիոքոս Պարսկաստանէն վռնտուելէն ետքը երբոր եղածը լսեց՝ կառաղութեամբ սկսաւ անձամբ Հրէից վրայ երթալ, որպէս զի աննշան ազգը բոլորովին անհետ ընէ, բայց ճամբան կառքէն իյնալով մեռաւ: Սակայն Լիւսիաս, որն որ հիմակ անչափահաս Անտիոքոս Ե.ին խնամակալ եղած էր՝ Տիմոթէոս զօրավարը Երուսաղէմի վրայ խաւրեց եւ երբ որ աս ալ յաղթուեցաւ ու մեռաւ՝ 80,000 զօրք ու 80 փիղ առած ինք նորէն Հրէաստան արշաւեց, յուսա-

ւատային. բայց օրէնքները բռնի մեկնելով ու փոքր բաներու պահպանութեան վրայ շատ մեծ յարգ դնելով՝ կեղծաւորութեան մէջ ինկան: Իսկ բանաւորական Սաղուկեցիք, որոնք մեծամեծներէն ու հարուստներէն կը բաղկանային՝ մովսիսական գրաւոր օրէնքներն այնչափ խիստ չէին ըմբռներ, եւ զանոնք յունական բարուց, վարդապետութեանց ու մտածութեանց համաձայնցընելու կը ջանային. մարդը բոլորովին ազատ կը համարէին, բայց հոգւոյ անմահ հոլութեան չէին հաւատար:

7. Արիստոբուղ Բ. Փարիսեցիներն հալածելով՝ անոր եղբայրը Հիւրկանոս անոնց կողմը բռնեց եւ քաղաքային պատերազմը սաստկացաւ, որուն վերջ տալու համար նոյն ժամանակը Ասիա գտնուած Հռոմայեցիները իրաւընտիր դատաւոր ըրին: Պոմպէոս զօրավարն եկաւ, բայց Արիստոբուղ ըրածին վրայ զղջալով անոր դէմ պատերազմ բացաւ, սակայն յաղթուեցաւ ու գերի ինկաւ, Պոմպէոս ալ Հրէաստանը հարկատու ըրաւ ու Հիւրկանոսը քահանայապետ ու ազգապետ դրաւ (64):

8. Հիւրկանոս Հրէաստանի կառավարութեան անհոգ ըլլալով՝ Անտիպատրոս փառասէր Եզոմայեցին՝ Հռոմայեցւոց Յուլիոս Կեսար զօրապետին սիրելին՝ կառավարութիւնը ձեռք բերաւ ու Պալէլիայի կուսակալ դրաւ իր 15 տարւան Հերովդէս որդին: Մակաբեանք նորէն փորձ մը փորձեցին առջի իշխանութիւնը ձեռք բերելու, բայց Հերովդէս Հռոմայեցւոց դիմելով՝ անոնցմէ Հրէաստանի թագաւոր անուանուեցաւ, եւ անոնց օգնութեամբը Մակաբեանց յաղթեց ու անոնց ցեղը ջնջեց:

9. Հերովդէս որովհետեւ օտարազգի էր եւ օտարականներէն դահը հանուած, ու հրէական օրէնքները չէր պահեր, կարգերն ու սովորութիւնները կ'աւերէր՝ բնականապէս պէտք էր որ խիստ Հրեաներն իրեն հակառակ ունենար, այսու ամենայնիւ Հռոմայեցւոց հետ սերտիւ կապուելով ու խորամանկութեամբ 37 տարի մեծ բռնաւորութեամբ բռնակալեց: Անոր կառավարութեան վերջընդեւ տարին Քրիստոսի թուականութենէն 4 (°) տարի յառաջ Բեթղէհէմ գեղին մէջ ծնաւ ՅԻՍՈՒՍ ՔՐԻՍՏՈՍ Մարդկութեան Փրկիչը: Հերովդէսին մահուընէն ետեւ (3) Հրէաստան անորերեք որդիներուն բաժնուեցաւ եւ անոնց կարճ թագաւորութենէն ետեւ Ասորւոց կուսակալի տակ Հռոմէա-

ւատային. բայց օրէնքները բռնի մեկնելով ու փոքր բաներու պահպանութեան վրայ շատ մեծ յարգ դնելով՝ կեղծաւորութեան մէջ ինկան: Իսկ բանաւորական Սաղուկեցիք, որոնք մեծամեծներէն ու հարուստներէն կը բաղկանային՝ մովսիսական գրաւոր օրէնքներն այնչափ խիստ չէին ըմբռներ, եւ զանոնք յունական բարուց, վարդապետութեանց ու մտածութեանց համաձայնեցնելու կը ջանային. մարդը բոլորովին ազատ կը համարէին, բայց հոգւոյ անմահութեան չէին հաւատար:

Պ. Արիստոբուղ Բ. Փարիսեցիներն հալածելով՝ անոր եղբայրը Հիւրկանոս անոնց կողմը բռնեց եւ քաղաքային պատերազմը սաստկացաւ, որուն վերջ տալու համար նոյն ժամանակը Ասիա գտնուած Հռոմայեցիները իրաւքնտիր դատաւոր ըրին: Պոմպէոս զօրավարն եկաւ, բայց Արիստոբուղ ըրածին վրայ զղջալով անոր դէմ պատերազմ բացաւ, սակայն յաղթուեցաւ ու գերի ինկաւ, Պոմպէոս ալ Հրէաստանը հարկատու ըրաւ ու Հիւրկանոսը քահանայապետ ու աղագապետ դրաւ (64):

Տ. Հիւրկանոս Հրէաստանի կառավարութեան անհոգ ըլլալով՝ Անտիպատրոս փառասէր Եգոմայեցիին՝ Հռոմայեցւոց Յուլիոս Կեսար զօրապետին սիրելին՝ կառավարութիւնը ձեռք բերաւ ու Գալիլիայի կուսակալ դրաւ իր 15 տարւան Հերովդէս որդին: Մակաբեանք նորէն փորձ մը փորձեցին առջի իշխանութիւնը ձեռք բերելու, բայց Հերովդէս Հռոմայեցւոց դիմելով՝ անոնցմէ Հրէաստանի թագաւոր անուանուեցաւ, եւ անոնց օգնութեամբը Մակաբեանց յաղթեց ու անոնց ցեղը ջնջեց:

Գ. Հերովդէս որովհետեւ օտարազգի էր եւ օտարականներէն գահը հանուած, ու հրէական օրէնքները չէր պահեր, կարգերն ու սովորութիւնները կ'աւերէր՝ բնականապէս պէտք էր որ խիստ Հրեաներն իրեն հակառակ ունենար, այսու ամենայնիւ Հռոմայեցւոց հետ սերտիւ կապուելով ու խորամանկութեամբ 37 տարի մեծ բռնաւորութեամբ բռնակալեց: Անոր կառավարութեան վերջնական տարին Քրիստոսի թուականութենէն 4 (°) տարի յառաջ Բեթղէճէմ գեղին մէջ ծնաւ ՅԻՍՈՒՍ ՔՐԻՍՏՈՍ Մարդկութեան Փրկիչը: Հերովդէսին մահուընէն ետեւ (3) Հրէաստան անորերեք որդիներուն բաժնուեցաւ եւ անոնց կարճ թագաւորութենէն ետեւ Ասորւոց կուսակալի տակ Հռոմէա-

կան նահանգ եղաւ, բայց միշտ սեփական վերակացուներ կամ դատաւորներ ունեցաւ, ինչպէս է Պոնտացի Պիղատոսը, որուն ժամանակը Քրիստոս վարդապետեց ու մեռաւ:

10. Հռոմայեցի վերակացուներն ամբարտաւանութեամբ ու ընչաքաղցութեամբ Հրեաները յուսահատութեան դուռը հասուցին, որոնք բռնաւորներէն ազատելու համար վերջապէս ապստամբութեան դրօշը բացին: Առջի նշան տուողը Պաղեստինի Կեսարիա քաղաքն եղաւ, ուսկից ապստամբութիւնը բոլոր Պաղեստինի ու դրացի երկիրներու մէջ տարածուեցաւ (66): Բայց որովհետեւ Հրեայք իրենց լըբութեանն ու հպարտութեանը համար ամէն տեղ ատելի եղած էին՝ ապրտամբութիւնը առիթ տուաւ զանոնք զարհուրելի եղանակաւ հալածելու: Կեսարիայի մէջ 20,000 հոգի ջարդուեցան, Սկիւթոպոլսոյ մէջ՝ 13,000, Դամասկոսի մէջ՝ 10,000, Աղեքսանդրիայի մէջ 50,000, եւ այլն: Ասով Հրէից յուսահատութիւնն ու կատաղութիւնը աւելի սաստկացաւ ու Երուսաղէմայ մէջ ապստամբները Եղիազարին առաջնորդութեամբ յաղթելով՝ Հռոմայեցւոց ու անոնց հաւատարիմ Հրեաներուն սոսկալի կոտորած մ'ըրին ու բոլոր Հրէաստանի մէջ ռամկապետական կառավարութիւն մը դրին: Ան ատեն Ղեսայասիանոս Ասորիքի կուսակալը իր Տիտոս որդւոյն հետ յաղթ բանակով մը Հրէաստան արշաւեց եւ ինք կայսր ընտրուելէն ետքը Տիտոս Երուսաղէմը պաշարեց, ուր Հրեայք զատկական տօնին համար ամէն կողմանէ ժողվուած խռնած էին: Ասոնք Հռոմայեցւոց դէմ վերջի աստիճանի յուսահատութեամբ ու մահն արհամարհելով կը պատերազմէին. ուր որ նեղ կը մտնէին՝ իրար կը սպաննէին բայց անձնատուր չէին ըլլար: Բայց աս ճգնական վիճակի մէջ ալ, որ արտաքուստ թշնամին մեծ կոտորած կ'ըներ եւ ներքուստ սոսկալի սով մը մտնելով քաղքին կէսը կը յափշտակէր՝ իրենք մէջերնին միաբան չէին, Երուսաղէմայ մէջ կողմնակցութեան զարհուրելի կռիւներով սկսան իրար ջարդել մինչեւ որ Տիտոս զանոնք զիջմամբ ու քաղցրութեամբ շահելու փորձեր ընելէն ետքը քանի մը յարձակումներով քաղաքն առաւ ու տաճարին հետ բոլորովին քանդեց

ու անհետ ըրաւ. 97,000 հոգի գերի ինկան իսկ մնացած 1.100,000 հոգիները պարիսպներու մէջ սովով, կրակով ու սրով ջարդուեցան (70): Հրէաստանի մայրաքաղաքն անկէջ ետքը Սամարիա եղաւ, ուր Հռոմայեցի վերակացուն սկսաւ նստիլ:

11. Եւրբ որ Ադրիանոս կայսրը Երուսաղէմայ տեղ Հռոմայեցի գաղթականութիւն մը հաստատեց եղիա Կապիտոլեան անուամբ, եւ տաճարին տեղը Կապիտոլեան Արամազդայ մեհեան մը շինեց՝ Հրէից կատաղութիւնը նորէն գրգռուեցաւ եւ Բարկոքեբաս սուտ մարգարէի մ'առաջնորդութեամբ ոտք ելան նորէն իրենց բախտը փորձելու: Բայց Հռոմայեցիք Պաղեստին մտնելով ամէն կողմը աւերեցին, կէս միլիոնէ աւելի մարդ մեռցուցին ու Երուսաղէմ երթալը մահու պատժով Հրէից արգելեցին (133): Անկէջ ետքը Հրեայք երկրիս ամէն կողմը ցրուեցան:

Գ Լ Ո Ւ Խ Զ.

Պ Ա Ր Թ Ե Ի Ա Ս Տ Ա Ն

Յօդոսած Ա.

Ա Ր Շ Ա Կ Ո Ւ Ն Ի Ք

1. Ուր է Պարթեւաստան եւ վրան ինչ տեղեկութիւն ունինք: — 2. Ինչպէս էր կառավարութիւնն ու կրօնը: — 3. Պարթեւական պետութեան հիմնադիրն ով եղաւ: — 4. Արշակ Ա.ին ով յաջորդեց: Աստիքոս Մեծ կրցաւ Պարթեւաստանը նուաճել: — 5. Ինչ գործքեր ունի Միհրդատ Ա.: — 6. Հրաշատ Բ. կրցաւ Ատրիքի տիրել: — 7. Միհրդատ Բ. Մեծն ինչ գործքեր ունեցաւ: — 8. Միհրդատ Բ.ին ով յաջորդեց: — 9. Որո՞ք ինչպէս գահը ելաւ: Հռոմայեցւոց դէմ ինչ պատերազմ ունեցաւ: Ինչպէս մեռաւ: — 10. Հրաշատ Դ. ինչպէս Հռոմայեցւոց հետ պատերազմի բռնուեցաւ, ինչ յաջողութիւն ունեցաւ: Տրդատ կրցաւ Թագաւորութիւնը յափշտակել, ինչպէս մեռաւ: Հրաշատ: — 11. Հրաշատ Դ.ին ով յաջորդեց:

1. Աղքատ ու լեռնոտ Պարթեւաստանը վրլահանիայի, Կրմանի, Արիայի ու Մարաստանի մէջ տեղն է ու այնպէս հզօր պետութիւն մ'եղաւ, որ դարերով Սելեւկեանց ու Հռոմայեցւոց յարձակմանց դիմացաւ ու անոնց ահաւոր եղաւ: Դժբախտութեամբ անոր պատմութեան վրայ կատարեալ տեղեկութիւն չունինք, որովհետեւ Պարթեւք ազգային պատմագիր մը չէն ունեցած կամ գէթ մեզի չէ հասած, եւ Յոյնե-

րէն ու Հռոմայեցիներէն գրուած Պարթեւական պատմութիւնները կորսուած են: Միայն Սեւեւկեանց ու Հռոմայեցւոց հետ ունեցած յարաբերութիւնները գիտենք, ներքին իրողութեանց վրայ շատ քիչ տեղեկութիւն ունին:

2. Պարթեւաց կառավարութիւնը Միապետական էր, բայց նախարարներուն իշխանութեամբը չափաւորուած, եւ որչափ կ'երեւայ թագաւորը ընտրական էր, բայց միշտ Արշակունի ցեղէն կ'ըլլար: Գլխաւոր զօրութիւնը հեծելոց վրայ էր, որոնք զօրաց մեծ մասը կը կացուցանէին եւ ամէն ազգաց ահաւոր էին: Ասոնց միակ ռազմագիտութիւնն էր՝ յարձակելով ու փախչելով թշնամին յոգնեցընել եւ կամաց կամաց ջարդել: Կրօնը՝ Պարսից մոգական կրօնը չէր, այլ աւելի յունական կրօնը կ'երեւայ: Առհասարակ, մանաւանդ ի սկզբան, յունական կրթութիւնը, լեզուն ու սովորութիւնները Պարթեւական պետութեան վրայ մեծ ազդեցութիւն ունէին. բայց Պետութեան մէջ եղած բազմաթիւ Յոյները ետքէն Պարթեւաց հետ մէկի ձուլուեցան:

3. Պետութեան հիմնադիրը Արշակ († 243) եղաւ, որն որ Սեւեւկեան զինուոր մըն էր եւ իր քաջութեանն ու ձիրքերուն համար ստորին կուսակալ եղած էր: Երբոր Անտիոքոս Թէոս իր զօրքն ամէն կողմանէ ժողված Եգիպտոսի դէմ պատերազմ կը վարէր, Պարսկաստանի ընդհանուր կուսակալը Ագաթոկղէս՝ Արշակին Տրդատ եղբօրը բռնաբարութիւն մ'ընելով՝ Արշակ իրեն քանի մը կողմնակիցներուն հետ վրան գնաց, զանի սպաննեց եւ իր Պարթեւաստան գաւառը Ասորիքէն անկախ հրատարակեց (256): Անտիոքոս՝ Եգիպտական պատերազմին զբաղած ըլլալով եւ արեւելք եղածներուն միտ գնել չկրնալով՝ Արշակ հետզհետէ իր կողմնակիցները շատցուց ու Արկանից երկիրն ալ առաւ: Յոյները իրեն հետ կապելու համար Պարթեւաստանի մէջ եղած բազմաթիւ յոյն դադլթականութեանց մեծամեծ արտօնութիւններ տուաւ, յունարէն լեզուն տէրութեան ու արքունեաց լեզու ըրաւ, ստակները սկսաւ յունարէն գրով գրողմել, ինք զինքն ալ Փիլհելէն (Յունասէր) անուանեց: Իսկ Պարթեւք իրենց դիւցազին պատուոյն համար անոր բոլոր յաջորդներն Արշակ անուանեցին, ինչպէս որ Հռոմայեցւոց թագաւորներն ալ կեսար կամ կայսր ըսուեցան:

4. Արշակ Ա.ին յաջորդեց անոր եղբայրը Տրդ-

դատ (+216), եւ ետքէն ասոր որդին Արտաւան (+196), որոնք Արշակ Ա.ին աշխարհակալութիւններն յառաջ վարելով Մարաստանի ալ տիրեցին ու մինչեւ Տիգրիս տարածուեցան: Սելեւկոս Բ. կալլինիկոս՝ իր ապրտամբած եղբօրը յաղթելէն ետեւ Տրդատին վրայ եկաւ որպէս զի անոր առած դաւառները նորէն նուաճէ, բայց չարաչար յաղթուեցաւ ու գերի ինկաւ (233): Աս յաղթութեամբ Պարթեւք իրենց անկախութիւնը ապահովուցին: Բայց Անտիոքոս Մեծ նորէն Արեւելք արշաւեց (206), ամէն դժուարութեանց յաղթելով Մարաստանը ետ առաւ եւ երկրորդ տարին Պարթեւաստան ալ մտաւ: Արտաւան Վրկանից երկիրը փախաւ եւ ճամբաները բռնեց, սակայն Անտիոքոս Պարթեւաստանը նուաճելէն ետեւ Վրկանից երկիրն ալ յարձակեցաւ, յաղթութեամբ բոլոր ճամբաներուն տիրեց ու Վրկանից մայրաքաղաքն ալ պաշարմամբ ու յարձակմամբ առաւ: Ան ատեն Արտաւան ամէն ճիգը թափելով՝ 100,000 հետեւակ ու 20,000 ձիաւոր զօրք ժողովեց ու Անտիոքոսին զիմացն ելաւ. քանի մ'անորոշ ճակատներ տալէն ետեւ՝ Անտիոքոս տեսնելով որ ան երկիրները երկայն ատեն պիտի չկարենայ բռնել, եւ Բակտրիա ու Հնդկաստան արշաւելու համար Պարթեւաց օգնութեան կարօտ է՝ Պարթեւաստանն ու Վրկանից երկիրը Արտաւանին թողուց ու զանի իրեն նիզակակից ըրաւ (208):

5. Պարթեւական պետութեան ամենէն մեծ տարածութիւնը տուաւ Արշակ Զ. Միհրդատ Ա. թագաւորը՝ Արտաւանայ թուր՝ Արշակ Ա.ին եղբօրը Տրդատին թուոնորդին (164—136), որն որ Սելեւկեանց դահակալութեան կռիւներուն ատենը Պարսկաստանի, Մարաստանի, Եդիմայիսի, Միջագետաց, Բաբելոնի ու Հայաստանի տիրեց եւ ետքէն զէնքը դէպ ի արեւելք դարձրնելով՝ Բակտրիացիներն ու անոնց Հնդկաստանի մէջ ըրած աշխարհակալութիւններն ալ իրեն տակը առաւ, անանկ որ պետութեան սահմաններն եղան ինդոս եւ Եփրատ գետերը: Միհրդատ ասկէց ետքը Յունացմէ վախ չունենալով՝ սկսաւ իրեն պետութեան մէջ եղածներուն հետ ամբարտաւանութեամբ ու խստութեամբ վարուիլ: Ան ատեն անոնք Դեմետր

Պիկանովը Ասորիքի թագաւորին դիմեցին, որն որ յուսաւով որ արեւելք դիւրաւ կը նուաճէ եւ անկէջ գա՛հը յափշտակելու ետեւէ եղողներուն դէմ իր բանակը կրնայ զօրացընել՝ անմիջապէս Եփրատ ու Տիգրիս գետերն անցաւ եւ Պարսիկներն, Եղիմացիներն ու Բակտրիացիները իր կողմը բռնելով՝ Պարթեւաց շատ հարուածներ տուաւ, սակայն անոնց լարած դարանին մէջ իյնալով գերի բռնուեցաւ, բանակն ալ ջարդուեցաւ (141): Միհրդատ Դեմետրը ի սկզբան սկսաւ շրջաթայակապ հետը պտըտցընել, որպէս զի ամէն կողմ վախ ձգէ, բայց ետքէն Վրկանից երկիրն ու իր աղջիկն անոր տուաւ եւ թագաւորաբար պահեց: — Ասաշխարհակալութիւններէն զատ Միհրդատ պետութիւնը շատ բարեկարգութիւններով ու իմաստուն օրէնքներով ամրացուց, եւ արեւմտեան կողմը Սելեւկեանց դէմ թումբ մը կանգնելու համար իր Վաղարշակ եղբայրը Հայոց ու Մարաց վրայ թագաւոր դրաւ:

6. Հրահատ Բ. Միհրդատայ որդին (136—127) ալ Դեմետրը քովը պահեց, որպէս զի անոր ձեռքը Ասորիքի ալ տիրէ, բայց երբոր անոր սահմանները մոնելու սկսաւ՝ Անտիոքոս Սիրիացին՝ Դեմետրին եղբայրը, որն որ նոյն ատենը անոր գա՛հը ելած էր, դիմացը ելաւ, ճակատի մէջ Հրահատին յաղթեց եւ Բաբելոնն ու Մարաստանը առաւ (130): Ասոր վրայ Պարթեւաստանէն զատ բոլոր գաւառները Հրահատէն ապստամբեցան ու Անտիոքոսին կողմն անցան: Հրահատ Սկիւթացիներն օգնութեան կանչեց եւ երբ որ անոնք ուշացան՝ Դեմետրը արձակեց որ նորէն գահակալութեան կռիւներ ելլելով՝ Անտիոքոս ետ քաշուելու ստիպուի: Սակայն Անտիոքոսի զօրքը նոյն միջոցին ձմերելու համար ցրուած ըլլալով եւ յափըշտակութիւններ ընելով՝ տեղացիները Պարթեւաց հետ միաբանեցան ու յանկարծ վրանին իյնալով մեծ կոտորած մ'ըրին: Անտիոքոս իրեն քովը եղածներուն հետ ցրուած զօրքին օգնութեան հասաւ, բայց թշնամեաց բազմութենէն յաղթուեցաւ ու ինկաւ: Ասոր վրայ Հրահատ Դեմետրը արձակելուն վրայ զղջաց եւ ուզեց Ասորիք յարձակիլ, բայց դեռ պատրաստուած ատենը իրեն վրայ Սկիւթացիք ելան,

որոնց՝ ուշանալնուն համար խոստացած ստակը էէր ուզեր տալ: Ուստի Հրահատ Անտիոքոսին յոյն զօրքը վարձելով անոնց դիմացը գնաց, բայց Յոյնք ճակատին մէջ Սկիւթացւոց կողմն անցնելով չարաշար յաղթուեցաւ, ինք ինկաւ եւ իր բանակին մեծ մասը ջարդուեցաւ (127): Նոյն վախճանն ունեցաւ Արտաւան Բ. ալ, որն որ անոր յաջորդեց ու Սկիւթացւոց պատերազմը ժառանգեց:

7. Միհրդատ Բ. (Արշական՝ 126—86), որն որ իրեն քաջութեանը համար Մեծ ըսուեցաւ, մեծ պատերազմներով Սկիւթացիները զարկաւ, նուաճեց եւ արեւելեան սահմաններն անոնցմէ յապահովուց: Նաեւ Հայոց Արտաշէս Ա. թագաւորին դէմ պատերազմ ըրաւ, որն որ Պարթեւներէն գլուխ քաշած էր, յաղթեց եւ խաղաղութեան դաշինքով անոր Տիգրան որդին պատանդ առաւ²: Սելեւկեանց կռիւներուն մէջ ալ մտնելով՝ Անտիոքոս Եւսեբիոսը գահը դարձուց, եւ ետքէն Դեմետր Եւկերը բռնեց: — Իրեն ժամանակը սկսան Ասիայի մէջ Հռոմայեցւոց ու Միհրդատ Պոնտոսի թագաւորին մէջ պատերազմները. ինք ի սկզբան իր անուանակցին կողմը բռնեց, բայց ետքէն Հռոմայեցւոց հետ բարեկամութեան դաշինք դրաւ:

8. Միհրդատ Բ. Մեծին մեռնելէն ետքը Պարթեւաց մէջ խռովութիւնք ելան, որոնցմով շատ տկարացան եւ Հայոց Տիգրան թագաւորը անոնցմէ շատ դաւառներ առաւ եւ Պարթեւաստանի վրայ ալ վերին տէրութիւն մը ստացաւ: Ասոր համար Պարթեւ թագաւորներն ալ (Մանագլիր, Սանատրուկ եւ Հրահատ Գ.) անոր դէմ Հռոմայեցւոց կողմը կը բռնէին: Հրահատ Գ. (Արշանակ 68—58) Տիգրանին Տիգրան ապրոտամբ որդւոյն իր աղջիկը կնութեան տուաւ եւ զանի Հայոց գահը հանելու համար Հայաստան արշաւեց ու Արտաշատ մայրաքաղաքը պաշարեց, բայց մեծ դիմակալութիւն գտնելով եւ Հռոմայեցիք ալ

1 Պարթեւաց թագաւորներուն դիմացը փակագծի մէջ եղած անունները Մովս. Խորենացւոյն տուածներն են:

2 Մովսէս Խորենացին կ'ըսէ որ Արտաշէս Պարթեւաց յաղթեց ու անոնցմէ նախագահութիւնն առաւ, սակայն աւելի հաւանական կ'երևայ որ ասի Տիգրանն ըրած ըլլայ:

իրեն սահմանին շատ մօտեցած ըլլալով՝ Տիգրանին հետ խաղաղութիւն ըրաւ եւ Հռոմայեցւոյ հետ ալ ունեցածը նորոգեց։ Ասոր վրայ երկայն չապրեցաւ, իր երկու որդիքը զինքը սպաննեցին եւ երէցը Միհրդատ Գ. գահը ելաւ, բայց չորս տարի բռնաւորութեամբ թագաւորելէն ետեւ ժողովրդէն վաճառեցաւ ու անոր Որոգ եղբայրը գահը ելաւ։

9. Որոգ (Արշէլ 58—36) ամենէն յառաջ եղբօրը Միհրդատայ վրայ զնաց, որն որ փութ տեղ Հռոմայեցւոյ օգնութիւնը խնդրելէն ետեւ Բաբելոնի մէջ ամրացած էր, զանի պաշարեց, անձնատուր ըլլալու ստիպեց եւ իր առջեւը մեռցրնել տուաւ։ Բայց շուտով ուրիշ մեծ թշնամի մ'իրեն վրայ ելաւ։ Արասսոս ընչաքաղց Հռոմայեցին Ասորիքի կռսակալ ըլլալով՝ մեծ փառք ու հարստութիւն ստանալու յուսով Պարթեւաց դէմ պատերազմ բացաւ, Եփրատ գետն անցաւ ու առանց դժուարութեան Միջագետաց տիրեց. բայց փոխանակ սկսածը շուտով յառաջ տանելու՝ ձմերելու համար Ասորիք քաշուեցաւ, որով Պարթեւք պատրաստուելու ժամանակ դառն եւ Որոգ բանակով մը Հայաստանի վրայ զնաց, որպէս զի Հայերը զբաղեցրնէ եւ չթողու որ Հռոմայեցւոյ օգնեն, ուրիշ բանակ մ'ալ Սուրէն զօրավարին առաջնորդութեամբ Միջագետք խաւրեց, որն որ Արասսոսին բռնած տեղերը նորէն ետ առաւ (53)։ Երկրորդ տարին Արասսոս Հայոց Արտաւազգ թագաւորին խորհրդին դէմ նորէն Եփրատն անցաւ՝ Միջագետքէն Պարթեւատան արշաւելու համար, բայց Սուրէնէն սոսկալի ջարդ կերաւ եւ բանակը թշնամոյն աւար թող տուած ինք զօրաց պղտիկ մասով մը Խառան քաղաքը փախաւ։ Երբոր Սուրէնէն պաշարուած անկէց ալ սկսաւ փախչիլ՝ Սուրէն զանի խաբէութեամբ ձեռք բերաւ ու սպաննեց եւ զօրաց մեծ մասը կոտորեց, շատերն ալ գերի բռնեց։ Իսկ Արտաւազգ՝ տեսնելով որ Արասսոս իրեն անխոհեմութեամբ անշուշտ պիտի յաղթուի,

1 Մովսէս Խորենացին Արասսոսին սա արշաւները Հայոց Տիգրան թագաւորին դէմ եղած կը պատմէ, իսկ արտաքին ժամանակակից պատմիչները չէ թէ միայն Տիգրանը նոյն տոները մեռած կը համարին, այլ անոր Արտաւազգ յաջորդն ալ Արասսոսին հետ Պարթեւաց դէմ կը գնեն։

երբոր անի դեռ խարանի մէջ պաշարուած էր Որոգին հետ բարեկամութեան դաշինք դրաւ, Պարթեւաց վերին տէրութիւնն ընդունեցաւ, եւ հաստատութեան համար իրեն քոյրը անոր Բակուր որդւոյն կնութեան տուաւ: Բայց ապերախտ Որոգը Սուրենի քաջութիւններուն վրայ նախանձելով՝ զանի սպաննեց եւ ետքէն Բակուր որդին Ասորիքը նուաճելու խաւրեց, կարծելով որ Հռոմայեցիք ան կողմերն անպատասպար թողուցած են: Բակուր իրօք երկրին մեծ մասին տիրեց եւ Անտիոքը պաշարեց, սակայն վրան հասնող Հռոմայեցի զօրավարներէն չարաչար յաղթուեցաւ ու Եփրատէն անդին անցաւ: Պարթեւաց բախտովը նոյն ատենը Հռոմայեցւոց երկու գլխաւոր զօրապետներուն Պոմպէոսի եւ Կեսարին մէջ պատերազմ բացուեցաւ, որով Որոգ իրեն ասպատակութիւնները կրցաւ յառաջ տանիլ, Բակուրը Հայոց Բարդափրան սպարապետին հետ Ասորիքի, Պաղեստինի ու Կիլիկիայի տիրեց եւ Փոքր Ասիա ալ ասպատակութիւններ կ'ընէր մինչեւ որ Հռոմայեցւոց Անտիոքիոս զօրավարէն դարանի մը մէջ հրապուրուելով զարնուեցաւ ինկաւ եւ ասով զօրքը Ասորիքէն վաճնտուեցաւ (37): Որոգ սիրելի ու տաղանդաւոր որդւոյն մահուան վրայ ինք զինք կորսնցուց, եւ վիշառ վերջի ծայրը հասաւ երբ որ իր զանազան կիներէ ունեցած որդիները յաջորդութեան համար սկըսան իրարու հետ կռուիլ: Ինքը մուկէզին Հրահատը երիցութեանը համար յաջորդ որոշեց, ան ալ որպէս զի աւելի շուտով դահը ելլէ՝ ալեւոր հայրը սպաննեց:

10. Հրահատ Դ. (Արշաւիր 36—4) Թագաւորութեան մէջ նախանձորդ մը չունենալու համար բոլոր եղբայրներն ու նոյն իսկ իր որդին սպաննեց եւ նախարարներուն ու ժողովրդեան վրայ ալ սկսաւ մուկէզնիլ: Պարթեւները իրենց Թագաւորին դէմ Հռոմայեցւոց բողոքեցին, որուն վրայ Անտոնիոս զօրապետը 16 լեգէոնով Ասիա արշաւեց: Բայց Անտոնիոս Եգիպտոսի Կլէոպատրա Թագուհւոյն հետ կապուած ըլլալով պատերազմը շատ դանդաղութեամբ ու անհոգութեամբ կը վարէր, Թէպէտ եւ Հայոց Արտաւազդ Թագաւորն ի սկզբան իրեն հետ դաշնակցած էր: Առջի անգամ Մարաստան զօրաբաժին մը խաւրեց եւ ինք

մնացած զօրքով Հայաստանէն Ատրպատական դաւա-
ռը արշաւեց ու Պրասպ քաղաքը պաշարեց (36)։ Բայց
Պարթեւք անգագար յարձակելով ու փախչելով Հոռ-
մայեցիները շատ յոգնեցուցին, որոնք արդէն պա-
շարի պակասութեամբ ու օգէրու ցրտութեամբ կը նե-
ղուէին։ Երբ որ Անտոնիոս լսեց որ Մարաստան խաւ-
րած զօրաբաժինն ալ Պարթեւներէն նեղ մտած է՝
փախնալով որ Արաստոսին եղածն իրեն ալ չըլլայ՝ մեծ
արտոնջք Եգիպտոս դարձաւ, ձախողութեան պատ-
ճառը Արտաւազդին վրայ ձգելով։ Երկու տարի ետքը
նորէն Պարթեւաստան արշաւեց, բայց խաբէութեամբ
Արտաւազդը բռնելէն ու Հայաստանը նուաճելէն ե-
տեւ նորէն Եգիպտոս դարձաւ։ Ետքէն երբորդ ան-
գամ մ'ալ արշաւեց, բայց երբոր Երասխին քովը հա-
տա՝ լսելով որ Հոռմայեցիք զինքը հայրենեաց թըշ-
նամի հրաաարակած ու իրեն գէմ պատերազմ բացած
են՝ զօրքը անոնց գէմ դարձուց։ Ասանկով Հրահատ
ահաւոր թշնամիէն ազատեցաւ եւ սո յաջողութենէն
սիրտ առած Ժողովրդեան վրայ աւելի բռնանալու սկը-
սաւ։ Ան տաւնը նախարարները ոտք ելան, Հոռ-
մայեցւոց օգնութեամբ զինքը վաճնաւեցին ու տեղը
Տրդատ անունով մէկը դրին։ Սակայն Հրահատ Սկիւ-
թացիներէն օգնութիւն առած նորէն Պարթեւաս-
տան մտաւ, իսկ Տրդատ օգնութիւն խնդրելու համար
Հրահատին որդին առած Հոռմ փախաւ (25)։ Հրա-
հատ ալ Հոռմ դէսպան խաւրեց ու Արաստոսէն ու
Անտոնիոսէն աւար առած զրօշներն ու բռնած գերի-
ները ետ տալով խաղաղութիւն բրաւ։ Ետքէն իր Ի-
տալացի հարձէն յորդորուած՝ որպէս զի աներկիւղ
թագաւորէ իր 4 որդիներն ալ Հոռմ խաւրեց, բայց
ան տաւնը հարձը զինքը թունաւորեց ու իր որդին
գահը հանեց (4)։

11. Հրահատին մահուանէն ետքը Պարթեւաս-
տան երկայն տաւն գահակալութեան կռիւներ ունե-
ցաւ, զորոնք Հոռմայեցիք մէջը մտնելով աւելի կը
գրգռէին։ Հրահատին հարձորդին Հրահատակ՝ հայ-
րասպանութեամբ առած գահը չկրցաւ վայելել, նոյն
տարին մերժուեցաւ, եւ տեղը ուրիշ Որոդ անուամբ
արշակունի մը գահ ելաւ որն որ իրեն անգթութեան

Համար նոյնպէս նոյն տարին սպանուեցաւ, եւ նախա-
րարները Օգոստոսէն Հրահատին Հռոմի մէջ կեցած
Վոնոն երէց որդին խնդրելով ու ընդունելով հօրը
գահը հանեցին. սակայն շուտով զգացան ու սկսան
ամենալ որ օտար իշխանէ մ'իրենց թագաւոր ուզեցին,
եւ երկայն ատեն կայսեր ծառայ եղողն հիմակ իրենց
կը հրամայէ: Աս տեղահալութիւնը Վոնոն ալ հայրենի
սովորութիւններն արհամարհելով ու Հռոմայեցւոց
պէս ապրելով՝ աւելի եւս սաստկացուց եւ վերջապէս
Պարթեւները զինքը գահէն ձգեցին ու տեղը դրին
Արտաւան Աշխանեանը Մարաց թագաւորը, որն որ մօր
կողմանէ արշակունի էր եւ Գաղաց քովը մեծցած էր:

Յօդոսած Բ.

ԱՆՎԱՆՆԱՆ ԱՐՇԱՊՈՒՆԻՔ

1. Արտաւան Գ. ինչպէս գահը ելաւ: — 2. Արտաւան Գ. կրցաւ Հայ-
աստանի տիրել: — 3. Արտաւան Գ. ինչպէս նորէն գահը ելաւ: Ինչպէս
մեռաւ: — 4. Արտաւան Գ. ին ո՞վ յաջորդեց: — 5. Գոտարդին ո՞վ յա-
ջորդեց. Վաղարշ Հայաստանը կրցաւ Հռոմայեցւոց ձեռքէն առնուլ: —
6. Վաղարշ Ա. ին ո՞վ յաջորդեց. խոսքով ինչու Հռոմայեցւոց հետ պա-
տերազմի բռնուեցաւ եւ ինչ յաջողութիւն ունեցաւ: — 7. Ինչպէս թա-
գաւորեց Վաղարշ Բ.: — 8. Վաղարշ Գ. կրցաւ Հայաստանի տիրել:
— 9. Վաղարշ Գ. ինչպէս Հռոմայեցւոց հետ պատերազմի բռնուեցաւ:
— 10. Պարսկախա կրցաւ Պարթեւաստանի տիրել. Արտաւան ինչ յա-
ջողութիւն ունեցաւ: — 11. Ինչպէս վերջացաւ Պարթեւական Արշա-
կունի թագաւորութիւնը:

1. Արտաւան Գ. (Արտաշէս 14—44) Գաղաց
օգնութեամբ Վոնոնը Պարթեւաստանէն վաճա-
տեց, եւ սկսաւ Հայոց վրայ ալ սպաննալ, որոնք Վո-
նոնն իրենց թագաւոր ըրած էին, ապօր համար անի
ալ Հայոց մէկ մասէն թող տրուած՝ Հռոմայեցւոց դի-
մեց: Տիրերիս կայսրը իր Գերմանիկոս եղբորը-
դին Ասիա խաւրեց, որպէս զի իրերը կարգի դնէ:
Բայց Արտաւան Հռոմայեցւոց հետ զարնուիլ չուզե-
լով Հայաստանը թողուց ու Գերմանիկոսին հետ խա-
ղաղութիւն ըրաւ, որով Գերմանիկոս ալ Վոնոնը
Հայաստանէն հեռացուց եւ տեղը Զենոն Պոնտացի
աւքայորդի մը դրաւ: Անկէջ ետքը Արտաւան գահն
իրեն յապահովընելու համար Պարթեւաստանի մէջ
եղած բոլոր Արշակունիները մեռցուց եւ մերձաւոր
թշնամի ազգերուն ալ յաղթեց, եւ սկսաւ մեծերուն
վրայ բռնանալ:

2. Վրանի որ Գերմանիկոս ողջ էր Հռոմայեցւոց բարեկամ մնաց Արտաւան. բայց անոր մահունէն ետքը ծերացած Տիբերիոսէն վախ չունենալով՝ սկսաւ ետեւէ իյնալ Հայաստանի ալ տիրելու: Ուստի Զենոն մեռնելուն պէս իր Արշակ երէց որդին Հայոց թագաւոր դրաւ, Վապպադովկիան դրաւեց եւ կը սպառնար բոլոր Ասիայի ալ տիրելու: Սակայն նոյն միջոցին քանի մը Պարթեւ նախարարներ Արտաւանին խստութեան չկրնալով համբերել դաղտուկ Տիբերիոսի մարդ խաւրեցին որ Հրահատ Բ.ին որդին Հրահատը իրենց խաւրէ ու Արտաւանին տեղը թագաւորեցընէ: Սիրով յանձն առաւ Տիբերիոս եւ Հրահատը իբրեւ Պարթեւաց թագաւոր խաւրեց, եւ երբոր անի Ասորիք մեռաւ՝ տեղը Հրահատին թոռերէն Տրդատը խաւրեց. եւ որպէս զի Վրաց օգնութիւնն ընդունի՝ անոնց Փարսման թագաւորին Միհրդատ եղբայրն ալ Հայոց թագաւոր անուանեց: Ան ատեն Միհրդատ հայ մեծամեծները կաշառելով՝ Արշակը մեռցընել տուաւ եւ Փարսման Հայաստան մտնելով Արտաշատ մայրաքաղաքը պաշարմամբ առաւ: Երբոր Արտաւան ասի լսեց՝ իր միւս որդին Որոդը պարթեւական բանակով մը խաւրեց որ եղբորը վրէժն առնու. սակայն Փարսման Աղուանքն ու Սարմատները իրեն հետ միաբանելով դիմացը գնաց, արիւնահեղ ճակատի մը մէջ յաղթեց ու Պարթեւները Հայաստանէն վռնտեց: Արտաւան զայրացած անձամբ Փարսմանին վրայ գնաց, բայց չկրցաւ բան մ'ընել, եւ լսելով որ Հռոմայեցիք Միջագետք կ'ուզեն մտնել՝ Հայաստանէն ելաւ ու Պարթեւաստան դարձաւ: Հոն տեղուհի նախարարները ձախորդ արշաւանքն առիթ առնելով արդէն զամենքն ապստամբեցուցած ու Տրդատայ կողմն անցած էին, անոր համար ալ Արտաւան օտպուեցաւ իրեն հաւատարիմներուն հետ Վրկանից երկիրը փախչել (35):

3. Տրդատ Բ. հազիւ տարի մը կրցաւ թագաւորել, որովհետեւ քանի մը նախարարներ շուտով անկէց բաժնուելով Արտաւանը նորէն կանչեցին, որն որ նախարարաց Տրդատայ դէմ ունեցած տեղուհիները ստուգելէն ետեւ Գակերէն ու Սակերէն օգնութիւն առած գնաց Սելեւկիան պաշարեց: Տրդատ

դիմացը գնաց, սակայն զօրաց մեծ մասը Արտաւանին կողմն անցնելով՝ Ասորիք փախաւ եւ Արտաւան նորէն Պարթեւաց գահը ելաւ։ Ան ատենը Տիբերիոս անոր հետ խաղաղութիւն ըրաւ, զորն որ Կաղիգուղա նորոգեց, իսկ Արտաւան իրեն Վաղարշ որդին ընծանելով Հռոմ պատանդ խաւրեց, որուն վրայ Կաղիգուղան ալ Միհրդատը Հռոմ կանչեց ու Արտաւանը Հայաստանի աէր թողուց (37)։ Բայց անկէց ետքը չկորցաւ երկայն թագաւորել, որովհետեւ Գոտարզ եղբայրը՝ որպէս զի գահը ելլէ զանի եւ անոր կինն ու որդին մեռցուց (44)։

4. Արտաւանին մահուրնէն ետքը Գոտարզ եւ անոր եղբայրը Վարդան սկսան թագին համար կռուիլ եւ բոլոր պետութիւնը տակն ու վրայ ըրին։ Վարդան եղբօրը յաղթեց ու գահը ելաւ. բայց իրեն բռնաւորութեանը համար իրեններէն որոի ատեն սպաննուեցաւ եւ Գոտարզ տեղը անցաւ։ Ասի աւելի խիստ ու զեղիս ըլլալով՝ Պարթեւները Կղաւղիոս կայսրմէն Վոնոնին Հռոմ պատանդ կեցած Միհրդատ որդին խընդրեցին, որն որ Հռոմայեցի զօրքով եկաւ, բայց Եգեսիայի ու Ադիաբենի թագաւորները, որոնք ծածուկ Գոտարզի բարեկամ էին, խնջոյքներով զինքը քովերնին պահեցին, մինչեւ որ Գոտարզ աղէկ պատրաստուելէն ետեւ վրան եկաւ յաղթեց ու մատնութեամբ զինքը ձեռք ձգեց։ Սակայն միայն ականջները կտրելով գոհ եղաւ եւ ի նախատինս Հռոմայեցւոց կենդանի պահեց (47)։

5. Գոտարզին մեռնելէն ետեւ գահը ելաւ Վոնոն Բ. որն որ նոյն տարին մեռնելով յաջորդ թողուց Վաղարշ Ա. որդին (Գարեհ 51—91)։ Ասիկա նստելուն պէս Մարաց թագաւորութիւնն իրեն Բաւուր եղբօրը տուաւ եւ Հայաստանը միւս Տրդատ եղբօրը։ Բայց Հայաստանը Արտաւանին մեռնելէն ետքը ելած գահակալութեան կռիւներուն ատենը Միհրդատ վրացին Հռոմայեցւոց օգնութեամբը նորէն առած եւ ետքէն անոր եղբօրորդին Հրադամիզդ անկէց յափշտակած էր։ Ասոր համար Վաղարշ 12 տարի վրաց ու Հռոմայեցւոց հետ պատերազմ ունեցաւ, եւ թէպէտ նոյն միջոցին իրեն որդին ու Վրկանք իրմէ

ապօտամբեցան, այսու ամենայնիւ Վաղարշ թէ ասոնք նուաճեց եւ թէ Հռոմայեցիներուն յաղթեց ու Հայաստանէն ժռնտեց. սակայն իրերը խաղաղութեամբ լմնցընելու համար յանձն առաւ որ Տրդատ Հռոմերթացու Հայաստանն իբրեւ Հռոմէական պարգեւ Ներոն կայսրմէն ընդունի (64): Ներոնին մահունէն ետքը Հռոմայեցւոց մէջ գահակալութեան կռիւներ ելլելով՝ Վաղարշ Վեսպասիանոսին կողմը բռնեց եւ զինք պատրաստ ցուցուց զօրքով իրեն օգնելու: — Վերջի տարիները Ալանք Մարաստան ու Հայաստան յարձակեցան եւ Բախուրն ու Տրդատը շատ յոգնեցուցին, մինչեւ Վաղարշ ստիպուեցաւ Հռոմայեցիներէն օգնութիւն խնդրել. սակայն դեռ անոնք չեկած Ալանք իրենք իրենցմէ հեռացան:

6. Վաղարշ Աին յաջորդեց անոր Բախուր եղբայրը, որն որ յառաջագոյն Մարաստան կը թաղաւորէր, եւ հինգ տարիէն մեռնելով դահը ելաւ միւս Խոսրով եղբայրը (107—121), որն որ դահն իրեն յապահովընելու համար Բախուրին Պարթամասիր որդւոյն Հայաստանը տուաւ, ուր նոյն ատենը կը թաղաւորէր Աշխադար Տրդատին որդին: Աս կարգադրութեան դէմ դարձաւ Տրայանոս կայսրը եւ Հռոմայեցւոց ահաւոր թշնամին ընկճելու համար բանակով մ'Ասիա արշաւեց: Առանց միտ դնելու Խոսրովին դեպքաններուն ու Պարթամասիրին որոնք իրեն դիմացն եկած էին հաշտութիւն ու բարեկամութիւնը խնդրելու՝ Հայաստան մտաւ Պարթամասիրը ճակատի մը մէջ մեռցուց, եւ երկիրը Հռոմէական նահանգ բրաւ (115): Անկէց անփոփոխ բախտով Եփրատ ու Տիգրիս գետերն ալ անցաւ, Միջագետացու Ասորեստանի տիրեց, զանոնք նոյնպէս Հռոմէական նահանգ բրաւ, եւ Տիգրոն մայրաքաղաքն ալ առնելով՝ Խոսրովին տեղը Պարթեւաց վրայ Պարթամասպատ արքայորդի մը թագաւոր դրաւ եւ արշակունի ոսկիէ դահն ու Խոսրովին աղջիկն առած դարձաւ: Բայց նոյն տարին մեռնելով՝ Խոսրով նորէն իր երկիրը դարձաւ եւ Ագրիանոս կայսեր հետ խաղաղութիւն բրաւ, որն որ Եփրատ գետը նորէն երկու տէրութեանց սահման որոշեց: Իսկ Պարթամասպատ երկու վեհապետներուն հա-

ւանութեամբը Հայոց թագաւոր եղաւ: Խոսրովին յաջորդը

7. Վաղարշ Բ. (121—150) խաղաղ թագաւորութիւն մ'անցուց, միայն Ալանք ի սկզբան Մաւրաւոտան ու Հայաստան արշաւեցին ու մինչեւ Կապպադովկիա ասպատակութիւններ ըրին, բայց ետքէն Վաղարշ զանոնք պարգեւներով ետ դարձուց: Հռոմայեցւոյ հետ ալ խաղաղութեամբ ապրեցաւ, թէպէտ եւ անոնք Տրայանոսին աւար առած ոսկիէ արշակունի դահը ետ չէին դարձրներ, ինչպէս Ադրիանոս կայսր խոստացած էր եւ Հայաստանի վրայ առանց իրեն հաւանութեանը Պարթաւաստպաին որդին Աբեմննիդը թագաւորեցուցած էին:

8. Վաղարշ Գ. Պերտղին (149—191) ժամանակը Հռոմայեցւոյ ու Պարթեւաց մէջ զրդուութիւնը սաստկանալով՝ երբ որ Աբեմննիդ մեռաւ ու Սոյեմոս Հռոմայեցւոյ հաւանութեամբ տեղն անցաւ՝ Վաղարշ խոսրով զօրավարը Հայաստան խաւրեց, որն որ զՍոյեմոսը վաճնտեց, օգնութեան եկած Հռոմայեցիներուն մեծ ջարդ մը տուաւ (161) ու մինչեւ Կապպադովկիա յառաջ դնաց: Իսկ ինք Վաղարշ ուրիշ բանակով մը Միջագետքէն Հռոմայեցւոյ երկիրն յարձակեցաւ ու Ասորիքի տիրեց, որով Ղուկիոս կայսր ստիպուեցաւ Ասիա արշաւելու: Ասոր Կասսիոս զօրավարը յաջորդութեամբ Միջագետք մտաւ Սելեւկիան առաւ աւերեց, եւ յաղթութեամբ մինչեւ Տիգրոն յառաջ երթալով նոյն մայրաքաղաքն ալ առաւ եւ արքունիքը այրեց. բայց իրեն բանակին մէջ սով ու ժանտախտ մտնելով ստիպուեցաւ ետ դառնալ: Աս միջոցին Հայաստան ալ Պրիսկոս ու Վերոս զօրավարները դացին, Պարթեւներն անկէց վաճնտեցին ու Սոյեմոսը նորէն դահը դարձուցին (164): Բիշ մը ետքը Մարկոս Աւրելիոս կայսրն ալ Ասիա գալով՝ Վաղարշ անոր հետ խաղաղութիւն ըրաւ խոստանալով որ մէյ մ'ալ Հայաստան ու Ասորիք չ'յարձակիր (175): Ասոր որդին

9. Վաղարշ Դ. (191—208) Հռոմայեցւոյ գահակալութեան կռիւներուն ատենը Նիդեքին օգնական եղաւ Սեւերոսին դէմ եւ երբոր ետքինը Նի-

գերին յաղթեց եւ Իտալիայի մէջ իրեն միւս նախան-
ձորդին դէմ կը կռուէր՝ Հայոց հետ Հռոմայեցւոց
սահմաններն ասպատակեց։ Ասոր համար Սեւերոս
ալ բոլոր հակառակորդներուն յաղթեւն ետեւ շի-
տակ արեւելք արշաւեց։ Հայոց թագաւորը դիմացն
երթալով զանի իրեն հետ հաշտեցուց եւ օգնութեան
զօրք ալ տուաւ Վաղարշին դէմ։ Իսկ Վաղարշ յաղ-
թուեցաւ եւ Սեւերոս Միջագետքին տիրեց ու Տիգրան
մայրաքաղաքն առաւ, որն որ երրորդ անգամ Հռո-
մայեցի զօրքէն կողոպտուեցաւ (197)։ Այսու ամե-
նայնիւ դեռ քիչ մ'ատեն պատերազմը շարունակուե-
լէն ետեւ՝ Եփրատ գետը դարձեալ երկու տէրու-
թեանց սահման որոշուեցաւ։

10. Վաղարշ Ե.ին ժամանակը (208—214)
տղայամիտ Կարակալա կայսրը փառք ստանալու հա-
մար Ասիա եկաւ որ Հայոց ու Պարթեւաց դէմ արշա-
ւանք մ'ընէ։ Վաղարշ քաղցրութեամբ զանի Պար-
թեւաստանէն հեռացուց, իսկ Հայոց թագաւորը խա-
բէութեամբ Կարակալայէն կանչուելով բանտ դրուե-
ցաւ։ Ասոր վրայ մեռաւ Վաղարշ եւ տեղը անցաւ
Արտաւան Գ. (214—226)։ Կարակալա պատերազմ
բանալու պատճառ մը գտնելու համար անոր աղջիկը
կնութեան ուզեց, Արտաւան ալ կարծելով որ ասով
երկու պետութիւններն անկէց ետքը բարեկամ պիտի
մնան տալու յանձն առաւ եւ Կարակալան մեծ հան-
դիսութեամբ Տիգրան ընդունեցաւ։ Բայց Կարակալա
հարսանեաց ատենը հրաման տուաւ իր զօրացը, որ
անդէն ու անկասկած Պարթեւներուն վրայ ելլեն ու
զանոնք ջարդեն։ Ազնուականաց մեծ մասը սրոյ տակ
ինկան եւ Արտաւան ալ մեծ դժուարութեամբ կո-
տորածէն փախաւ։ Անկէց ետեւ Կարակալա սկսաւ
երկիրը աւերել ու կողոպտել. Արբելա քաղաքն առ-
նելով Արշակունի թագաւորներուն ոսկրները հանեց
ցրուեց, նոյնպէս ուրիշ քաղաքները կողոպտեւն
ու այրեւն ետեւ Միջագետք դարձաւ, ուր իրեն-
ներէն սպաննուեցաւ։ Աս անհաւատարմութեան վը-
րէժն առնելու համար Արտաւան իրեն զօրքը ժող-
վելով Միջագետք Հռոմայեցւոց վրայ ինկաւ ու սկսաւ
անխնայ ջարդ տալ։ Դիմացը գնաց Մակրինոս, որն որ

Կարակալայի յաջորդած էր, եւ Մծբինի քով երկու
օր արիւնահեղ ճակատ մ'եղաւ. եւ երբոր Արտաւան
յամառութեամբ պատերազմը շարունակել կ'ուզէր՝
Մակրինոս իմացուց որ ոճրագործ Կարակալան սպան-
նուած է եւ ինք կ'ուզէ խաղաղութիւն ընել անոր ա-
ռած գերիներն ու աւարը ետ դարձնելով եւ պա-
տերազմի ծախքը վճարելով: Ասոր Արտաւան հաւա-
նեցաւ ու խաղաղութիւն եղաւ:

11. Հռոմայեցւոց դէմ եղած արիւնահեղ
պատերազմը Պարթեւարշակունեաց կործանումը պատ-
ճառեց, որովհետեւ անոր մէջը ամենէն ընտիր զօրքը
ինկաւ եւ տէրութիւնը շատ տկարացաւ: Արտաշիր
Սասանեանը աս բանս իմանալով երկրորդ Կիւրոսի մը
պէս Պարսիկները ոտք հանեց որ Պարթեւներէն ազա-
տութիւնն ու պետութիւնը առնուն. անոնք ալ իրեն
ձայնին հետեւելով սոսկալի պատերազմ մ'եղաւ,
որուն մէջ Արտաւան ինկաւ: Ան ատեն ամէնքը Ար-
տաշիրը թագաւոր դրին եւ անով սկսաւ նոր Պարսկա-
կան Սասանեան պետութիւնը (226):

Ք Լ Ո Ւ Թ Ի.

ՀԱՅԱՍՏԱՆ — ԱՐՇԱԿՈՒՆԻԲ

Յօդոսած Ա.

1. Աղեքսանդրէն ետքը Հայաստան ինչ վիճակի մէջ էր: — 2. Արշակու-
նիք դեռ Հայաստանի շտիրած Հայերն ինչ կուսակալներ եւ թագաւորներ
ունեցան: — 3. Արշակ Զ. ինչու եւ զով Հայոց վրայ թագաւոր դրաւ:
Վաղարշակ ինչպէս թագաւորեց: — 4. Ինչպէս էր Հայ Արշակունեաց
կառավարութիւնը: Վաղարշակ պաշտօններն ինչպէս բաժնեց: — 5.
Վաղարշակ ինչ զինուորական կորգաւորութիւններ բրաւ: — 6. Արշա-
կունեաց ատենը Հայերը ինչ կրօն ունէին: — 7. Վաղարշակ Հայոց պատ-
մութեան նկատմամբ ինչ արդիւնք ունի: Արշակ Ա. ինչպէս կառավարեց:
— 8. Արտաշէս Ա. ինչպէս կառավարեց: — 9. Տիգրան Բ. Մեծն ինչ-
պէս թագաւորեց: — 10. Տիգրան Ղուկուղղոսին հետ ինչպէս պատե-
րազմի բռնուեցաւ եւ ինչ յաղթութիւն ունեցաւ: — 11. Փոքր Տիգրան
կրցաւ Տօրը թագաւորութիւնը յաիշտակել. Մեծն Տիգրան ինչու եւ ինչ
խաղաղութիւն բրաւ Պոմպէոսին հետ: — 12. Ինչպէս մարդ էր Արտա-
ւազդ. Կրտստոսին հետ ինչպէս վարուեցաւ: — 13. Արտաւազդ Անտո-
նիոսին հետ ինչպէս վարուեցաւ, ինչպէս մեռաւ:

1. Աղեքսանդր Մեծին մահուրէն ետքը Հայ-
աստանի մէջ շփոթութիւններն ու խռովութիւններն
անպակաս էին. Սելեւկեանք, եւ հայազգի ու օտա-
րազգի իշխաններ շարունակ իրարու հետ կը կռուէին,

որպէս զի երկիրն իւնեց առնուն, մինչեւ որ Պարթեւները զօրացան ու անոնց վեցերորդ Արշակը Միհրդատ Ա. երկպառակութեամբ քայքայած Հայաստանին ալ տիրեց:

2. Աղեքսանդր Մեծ երբ որ Հայաստանին տիրեց՝ անոր վրայ Միհրան անունով իշխան մը կուտակալ դրաւ: Աղեքսանդրին մեռնելէն ետքն աս կուտակալութիւնը Նեոպտոլեմոս զօրավարն առաւ, որն որ Եւմենէսին թշնամիներուն հետ միացած անոր դէմ կը պատերազմէր, անոր համար ալ անկէց բռնուեցաւ ու սպաննուեցաւ: Աղեքսանդրին զօրավարներուն իրարու հետ կռուած ատեն Արդուարդ Հայ իշխանը չէ թէ միայն Հայաստանի տիրեց ու ինք զինք թագաւոր անուանեց, այլ Արիաւրաթ Գամբաց արքայորդւոյն ալ զօրք տուաւ, որ երթայ իր հայրենի թագաւորութիւնն առնու: Սակայն Արտաւազդ Ասորպատականի իշխանը աւելի զօրանալով Մարաստանն, Հայաստանն ու քանի մ'ուրիշ նահանգներ իրեն տակը առաւ, թէպէտ շատ քիչ ժամանակուան համար միայն, որովհետեւ Անտիոքոս Մեծ դահը ելելուն պէս անոր վրայ գնաց, զանի հպատակեցուց (220⁰), Հայաստանն ալ երկու կուտակալութիւններու բաժնեց, Մեծ Հայաստանը Արտաշէս Հայ զօրավարին տուաւ, իսկ Փոքր Հայքն ու Ծոփաց աշխարհը Չադրիստէս իշխանին յանձնեց: Երկուքն ալ Մագնեսիայի պատերազմէն ետեւ Անտիոքոսէն գլուխ քաշեցին եւ Հռոմայեցւոց հետ դաշնակցելով անոնց միջնորդութեամբը Անտիոքոսին բարկութենէն ազատեցան ու անկախ ծանցուեցան (190): Անտիոքոսին Հռոմայեցիներէն յաղթուելէն ետեւ Անտիոքոսի Վարդանացի զօրավարը Հայաստան փախչելով Արտաշէս զանի սիրով ընդունեցաւ, անոր խորհրդովը Հայաստանի մէջ շատ բարեկարգութիւններ ըրաւ եւ անոր վերակացութեամբը Արտաշատ մայրաքաղաքը շինեց: Անտիոքոս Եպիփան Ասորւոց դահը ելելէն ետեւ Հայաստան արշաւեց, Արտաշէսին յաղթեց ու զանի գերի բռնեց, սակայն քիչ մը ետքը նորէն դահը դարձուց, ուր խաղաղութեամբ մեռաւ Ասորւոց վերին իշխանութեանը տակ: Անոր յաջորդեց Արտաւազդ որդին որուն ատենը Պարթեւք եկան ու Հայաստանի տիրեցին:

3. Արշակ Զ. Միհրդատ Ա. Պարթեւաց թագաւորը Հայաստանի տիրելէն ետեւ իր արեւելեան սահմանները յապահովցրնելու համար իր Վաղարշակ եղբայրն իր վերին իշխանութեանը տակ Հայաստանի Միջագետաց ու Մարաստանի թագաւոր դրաւ, եւ անկէց սկսաւ Հայոց Արշակունի հարստութիւնը: Բայց Վաղարշակ (146—124) եղբորմէն առած թագաւորութիւնը պէտք էր նախ զէնքով յապահովցրնել, որովհետեւ Դեմետր Սելեւկեան թագաւորին Միհրդատէն յաղթուելէն ետեւ ալ Մորփիւզիկէս Սելեւկեանց հաւատարիմ իշխանը (Միհրորուզանք որն որ նոյն ատենը Փոքր Հայոց թագաւորն էր) Փոքր Հայոց,

Փռիւգացւոց, Պոնտոսի եւ ուրիշ մօտաւոր կողմերուն զօրքը ժողված Հայաստան յարձակելու կը սպառնար։ Ուստի Վաղարշակ կանխելով ինք անոր վրայ դնաց, Խաղտեաց սահմանին մօտ զարնուեցաւ, յաղթեց եւ Մորիիւղիկէս ճակատին մէջ ինկաւ։ Անոր վրայ բոլոր Հայերն զՎաղարշակ իրենց թագաւոր ճանչցան եւ դրացիները ասպատակութիւններէ դադրեցան։ Վաղարշակ ալ երկիրը կարգաւորելէն ետեւ Մծրին դարձաւ, զորն որ իրեն մայրաքաղաք բրած էր, եւ հոն թագաւորական պաշտօնեաները, նահանգաց կուսակալութիւնները կամ նախարարութիւններն ու զինուորաց կարգերը որոշեց։

4. Հայոց թագաւորներուն իշխանութիւնը չափէ դուրս զօրաւոր նախարարներէն շատ չափաւորուած էր։ Հայաստանի բնակիչները զանազան ցեղերու կը բաժնուէին իրենց ժառանգական նահապետներու կամ նախարարներու տակ, որոնք նահապետական իշխանութեամբ թագաւորի մը պէս իրենց դաւառը կը կառավարէին, սեփական զօրքն ու պաշտօնեաներն ունէին եւ թագաւորին միայն հարկ մը կու տային ու անոր գլխաւորութիւնը կը ճանչնային։ Քանի մը ամուր գաւառներուն նախարարները շատ անգամ իրենք զիրենք բոլորովին անկախ կ'ընէին եւ դրացիները աւազակութիւններով կը նեղէին։ Ոչ Պարսիկները եւ ոչ Մակեդոնացիք կրցած էին զանոնք կատարեալ նստածել, Վաղարշակ ալ անոնց ամէն ազատութիւնները շնորհելով զանոնք շահեցաւ ու իր վերին իշխանութեանը տակ առաւ։ Ըսով տէրութեան միութիւնը շատ թոյլ էր եւ միայն զօրաւոր ու իմաստուն թագաւորները կարող կ'ըլլային զանի հաստատուն պահել ու նախարարներն իրենց չափուն մէջ բռնել։ Վաղարշակ զանոնք եղանակաւ մը արբունեաց մէջ բռնելու համար շատերուն ժառանգական պաշտօններ բաժնեց։ Մարաց նախարարը (Մուրացան Տէրը) թագաւորին երկրորդական բրաւ, Բագարատ իշխանը, որն որ դեռ Հայաստանը Պարթեւներէն չնստածուած Վաղարշակին կողմն անցած ու Սելւկեանց դէմ շատ քաջութիւններ քրած էր, թագադիր ասպետ անուանեց, եւ որոշեց որ Արշակունի թագաւորներն անոր (Բագարատունեաց) տոհմին իշխանէն միայն կարենան պսակուիլ։ Գնթունեաց իշխանին թագաւորը հազգընելու պաշտօնը տուաւ, Խոռխոռունեաց իշխանը անձնապահապետ բրաւ, Վարաժնունեաց իշխանը որոց վրայ դրաւ, Գնունեաց իշխանը տակառապետ անուանեց, Գարեղինեանց տանուտէրը աստուապետ բրաւ, Արծրունեաց իշխանը արծուէնշան գրօշին գրօշակիր բրաւ, Հայաստանին արեւելեան հարաւային կողման (Մարգապետ կամ Հայր) նախարարը ներքինապետ անուանեց, Վահունեաց բերմապետութիւնը տուաւ եւ այլն։

5. Տէրութիւնը արտաքին թշնամիներուն դէմ պաշտպանելու համար Վաղարշակ երկրին չորս գլխաւոր կողմերը մէյմէկ բանակ կեցուց, անոնց զօրավարութիւնն ան կողմանց նախարարներուն յանձնելով։ Հիւսիսային բանակը Գուգարաց իշխանին յանձնեց, արեւելեան հիւսիսին՝ Սիւնեաց իշխանին,

արեւմտեան հարաւինը՝ Աղձնեաց իշխանին, իսկ հարաւինը՝ Նոր-
շիրական կողման իշխանին. աս չորս իշխանները կողմնակալ կամ
բղէշխ կ'ըսուէին եւ արքունեաց մէջ բարձրեց էին¹: Ասոնցմէ
զատ սահմաններուն վրայ եղած միւս նախարարութիւններն ալ
զինուորական ըրաւ Վաղարշակ ու անոնց նախարարները սահ-
մանակալ անուանեց:

6. Կրօնի նկատմամբ կը պատմուի որ Վաղարշակ Ար-
մաւիրի մէջ մեհեան մը շինեց եւ արեգական, լուսնի եւ իրեն
նախնեացը արձանները կանգնեց: Սակայն Արշակունեաց հարա-
տութեան ատենը Հայոց կրօնը զրադաշտական արեւապաշտու-
թիւնը չէր, այլ բոլորովին Յունաց մարդակերպ բազմաստուա-
ծութեան փոխուած էր, եւ արիական աստուածներն, ինչպէս
նաեւ յառաջագոյն Ատրեստանցիներէն առած աստուածու-
թիւնները Յունաց դիցաբանութեան յարմարեցուած էին: Ասանկ
Արամազդը՝ Յունաց Զեւսն եղած էր, Անահիտ՝ Արտեմիսը,
Տիւր՝ Ապոլլոնը, Մհրական դիքը՝ Կրոնոսը կամ Հէփեստոսը,
Նանեական դիքը՝ Աթենասը, Աստղիկ՝ Ափրոդիտէսը եւ Վա-
հագն՝ Հերակղէսը: Աս ամենուն համար առանձին քաղաքնե-
րու մէջ մեհեաններ շինուած եւ մասնաւոր քուրմեր կարգուած
էին: Հայոց գլխաւոր մեհենաշատ ու նուիրական քաղաքներն
էին Արմաւիր, Աշտիշատ, Անի, Թիլ, Բագարան, եւ այլն:

7. Վաղարշակ Հայաստանի մէջ ուրիշ շատ
բարեկարգութիւններ ու շինութիւններ ընելէն զատ
Մար Աբաս ասորւոյն Բաբելոնի գիւանէն Հայոց պատ-
մութիւնը գրել տուաւ, որն որ Հայկէն կը սկսի ու
մինչեւ Արշակ Ա. Վաղարշակին որդին կը հասնի: Ար-
շակ Ա. ալ (124—111) հօրը ճամբուն վրայէն եր-
թալով իմաստութեամբ ու խաղաղութեամբ կառա-
վարեց, բայց ասոր պատերազմասէր որդին

8. Արտաշէս Ա. (111—86) աշխարհակալու-
թեան ձեռք զարկաւ. Հայաստանի բոլոր կուսակալ-
ները հպատակեցուց, Փոքր Հայքը նուաճեց, Պարթեւ
արշակունեաց գլխաւորութիւնը չուզեց ճանչնալ եւ
իրեն անուամբը ստակ կոխեց. եւ թէպէտ Պարթեւաց
Միհրդատ Մեծ թագաւորը վրան եկաւ, յաղթեց, ի-
րեն գլխաւորութիւնը նորէն ճանչցուց ու Տիգրան ար-
քայորդին պատանդ առաւ, սակայն Արտաշէս իրեն
պատերազմական կարգաւորութիւններովը Հայաստանը
Ասիայի մէջ մեծ տէրութիւններէն մէկը ըրաւ: — Ի-
րեն ատենը Պոնտոսի մէջ զօրացաւ Միհրդատ Մեծ

1 Պլուտարքոս Յոյն պատմիչը կ'ըսէ թէ Տիգրան Բ. Մեծը շատ թա-
գաւորներ իրեն տակը ունէր եւ անոնցմէ չորսը միւտ քովը կ'ունենար.
աս թագաւորներն անշուշտ նախարարներն էին, որոնք իրօք կէս մը
թագաւոր էին, իսկ Տիգրանին քովը կեցող չորսը՝ չորս բղէշխներն
եղած պիտ'որ ըլլան:

Թագաւորը. Արտաշէս իրեն աղջիկը անոր կնութեան տուաւ եւ իրեն բոլոր զօրքը ժողոված անոր հետ Փոքր Ասիան ու Յունաստանը աշխարհակալեց եւ անկէց շատ աւարներ Հայաստան խաւրեց, բայց երբ որ Հռոմայեցիք Միհրդատին յաղթեցին ու անոր զօրքը Եւրոպայէն ելլելու ստիպեցին՝ Արտաշէս իրեն զօրքէն սպաննուեցաւ (86):

9. Տիգրան Բ. (86—53) հօրը պատերազմական ճամբուն վրայ յառաջ գնաց եւ անոր սկսածը աւելի յաջողութեամբ գլուխ հանեց: Իր Թագաւորելուն երկրորդ տարին Ասորիները զօրաւոր Թագաւոր Ժուհենալու համար Սելեւկեան Թագն իրեն տուին եւ Տիգրան 17 տարի Սելեւկեանց բոլոր պետութիւնը՝ Ասորիքը, Պաղեստինը, Բաբելաստանը եւ այլն, տեղապահներով կառավարեց: — Պարթեւաց Միհրդատ Մեծին (Արշականին) մահունէն ետքը Պարթեւաստան ալ խռովութիւններ ծագելով՝ Տիգրան Պարթեւաց վրայ ալ արշաւեց, անոնցմէ շատ գաւառներ (Մարաստանը, Ատրպատականը Ադիաբենէն) գրաւեց եւ Պարթեւներն ալ իրեն վերին իշխանութեանը տակ առաւ: Ան ատենը Հայաստան իրեն մեծութեան ու փառաց ծայրն հասած էր եւ Տիգրան, որն որ անկէց ետքը Ասիայի ամենէն մեծ Թագաւորն էր, ինք զինք «Անբայից արքայ», կ'անուանէր: — Պոնտոսի Միհրդատ Թագաւորին հետ աւելի սերտիւ կապուեցաւ անոր աղջիկն իրեն կին առաւ եւ անոր Հռոմայեցւոց դէմ ունեցած պատերազմներուն օգնական ըլլալով Կապպադովկիան, Կիլիկիան ու Գաղատիայի մէկ մասը իր իշխանութեանը տակ առաւ եւ Հայաստանը Փոքր Ասիայի աւարներով ու գերիներով լեցուց. սակայն Հռոմայեցիներն ալ իրեն դէմ զրգռեց:

10. Երբ որ Տիգրան Պտղոմայիսի Կղէոպատրա Թագուհիէն ելած ապստամբութիւն մը նուաճելու եւ ան Թագուհւոյն Գիոնիս որդիէն իրեն հօրը եղած Թշնամանքին վրէժն առնելու համար 50,000 զօրքով Ասորիք արշաւեց, Պտղոմայիս քաղաքը պաշարմամբ առաւ ու Կղէոպատրան սպաննեց (70): Միհրդատ Հռոմայեցւոց Ղուկուղոս զօրավարէն յաղթուեցաւ ու Տիգրանին քովը փախաւ: Ղուկուղոս՝ Պոն-

տացին Տիգրանէն պահանջեց եւ երբ որ չընդունեցաւ անոր դէմ ալ պատերազմ հրատարակեց, Ասորոց յոյն քաղաքները անկեց ապստամբեցուց եւ անոնց վրայ Անտիոքոս Ասիացին թագաւոր դրաւ եւ նոյն իսկ Կորդուխները Զաւէն (Ապիկոն) իշխանին առաջնորդութեամբը Տիգրանին դէմ ստրկահանեց, որոնք իրենց ամուր լեռներէն Հայաստանը խռովելու սկսան։ Անտոներ Տիգրան Հայաստան դարձաւ եւ ապստամբները նուաճեց, բայց Տիգրանակերտի քով Ղուկուղոսէն յաղթուեցաւ (69), որն որ անոր վրայ Տիգրանակերտ եւ Մծբին երկու գլխաւոր քաղաքները պաշարմամբ առաւ, բայց անկեց ետքը իր զօրքը ալ պատերազմիլ չուզելով Կորդուաց երկիրը անգործ սկսաւ կենալ։ Ասով Տիգրան ժամանակ ունեցաւ իրեն ցրուած զօրքը ժողովելու, Միհրդատին հետ արեւմուտք արշաւեց եւ Փոքր Հայոց ու Կապպադովկիայի նորէն տիրեց, Միհրդատ ալ Պոնտոսէն Հռոմայեցիները վարձուեց եւ անոնց երեք անգամ չարաչար յաղթեց։ Անտոներ Հռոմայեցիք Ղուկուղոսին տեղ Պոմպէոս զօրավարը Ասիա խաւրեցին, որն որ Միհրդատին այնչափ պատերազմներէն յոգնած զօրքին յաղթեց եւ Միհրդատ նորէն Տիգրանին քովը փախչելու ստիպուեցաւ, բայց աս անգամ Տիգրանէն մերժուելով Տաւրիա քաղաքացաւ եւ երբ որ անկեց Սկիւթացոց օգնութեամբը Եւրոպա անցնելու կը մտածէր, որպէս զի Անտիբաղին պէս Հռոմայեցիներն իրենց երկրին մէջ զարնէ, իր Փառնակ որդին ու զօրքն իրմէ ապստամբելով յուսահատութեամբ ինք զինք մեռցուց։

11. Պոմպէոսին Ասիա արշաւած ատեն Տիգրան իր համանուն որդւոյն հետ պատերազմի բռնուած էր, որն որ դահն իրմէ յափշտակել կ'ուզէր։ Խեռ որդին հօրմէն յաղթուելով Պարթեւաց Արշանակ (Հրահատ Գ.) թագաւորին ապաւինեցաւ, որուն դուստրը կնութեան առած էր, անոր հետ նորէն Հայաստան եկաւ ու Արտաշատը պաշարեց, սակայն նորէն յաջողութիւն չունեցաւ եւ Արշանակ Պարթեւաստան դառնալով ինք Պոմպէոսին դիմեց, որն որ Միհրդատին պատերազմը լմնցուցած ըլլալով անմիջապէս Հայաստան մտաւ։ Տիգրան այնչափ պատերազմներէ յոգնած

չըզեց նորէն պատերազմիլ, այլ անձամբ Պոմպէոսին դնաց ու խաղաղութիւն բրաւ Մեծ Հայաստանէն դուրս ունեցած բոլոր երկիրներէն (Ասորոյ պետութենէն, Միջագետքէն, Կիլիկիայէն, Կապպադովկիայէն ու Գաղատիայէն) հրաժարելով: Իրեն որդւոյն հետ ալ հաշտուեցաւ ու անոր Ծովաց գաւառն ու Փոքր Հայաստանը տուաւ, սակայն անի ասով զոհ չըլլալով եւ բոլոր Հայաստանն առնելու համար պատերազմի պատրաստուելով Պոմպէոս զանի բռնեց ու Հռոմ տարաւ, Փոքր Հայաստանն ալ Կապպադովկիայի թագաւորին տուաւ (64): Աս խաղաղութեամբ Հայաստան նոր ստացած բարձրութենէն դարձեալ իրեն առջի սահմաններուն մէջը ամփոփուեցաւ: Պոմպէոսին Հռոմ դառնալէն ետեւ Տիգրան դէպ ի Ասորիք արշաւանք մ'ըրաւ, ուր Գարինիոս Հռոմայեցին կուսակալ դրուած էր, սակայն ամենեւին հետեւութիւն մը չունեցաւ: Անկէց ետքը բոլոր արտաքին պատմագիրները Տիգրանը մեռած կը համարին, բայց ներքին պատմիչները զանի դեռ կենդանի կը դնեն. անշուշտ ծերութեանը կամ հիւանդութեանը համար կառավարութիւնն իր Արտաւազդ որդւոյն թողուցած է:

12. Արտաւազդ (53—33) թէպէտ եւ հօրը պէս քաջ ու պատերազմասէր չէր, բայց արտաքին պատմագրոց վկայութեանն համեմատ շատ ուսումնասէր էր եւ մատենագիր միանգամայն: Իր կառավարութեան առջի տարին Կրասոս՝ Ասորոյ հռոմայեցի կուսակալը Պարթեւաց դէմ պատերազմ բացաւ. Արտաւազդ ի սկզբան հռոմայեցւոյ կողմը բռնեց եւ անձամբ Կրասոսի օգնութեան պիտ'որ երթար, բայց Պարթեւաց Որոդ (Սրէզ) թագաւորը Հայաստան արշաւելով զանի անկէց խափանեց, Արտաւազդ ալ տեսնելով որ Կրասոսին իրերը ձախող կ'երթան՝ անոր խառանի մէջ պաշարուած արեւնր Պարթեւաց հետ խաղաղութիւն բրաւ, անոնց վերին տէրութիւնը ճանչցաւ եւ դաշանց հաստատութեանը համար իրեն քշորը Որոդին Բակուր որդւոյն կնութեան տուաւ: ¹

¹ Հարանեաց ատենը Սուրեն պարթեւ զօրավարը Կրասոսին գլուխը Որոդին խաւրեց, եւ Արտաւազդ անմիջապէս անոր վրայ սղերդութիւն մը երգեց, կ'ըսէ Պղոտարքոս պատմագիրը:

Ասոր վրայ Կրասսոս սպաննուելով եւ անոր բանակը բոլորովին ջարդուելով՝ Բակուր Պարթեւաց ու Հայոց զօրաց սպարապետ եղաւ ու Ասորիք յարձակեցաւ: Ի սկզբան Կասսիոս՝ Կրասսոսին յաջորդը դաշնակցաց զօրքը Եփրատէն անդին վաճնտեց, բայց երբ որ անի հեռացաւ ու Հռոմայեցւոց պետութիւնը քաղաքային կռիւներով կը պառակտէր՝ Բակուր Հայոց Բարզափրան սպարապետին հետ նորէն Ասորիք յարձակեցաւ: Ասորիքի ու Կիլիկիայի տիրեց եւ Փոքր Ասիա ալ ասպատակութիւններ սկսաւ ընել. իսկ Բարզափրան Պաղեստին մտնելով Հիւրկանոս քահանայապետը գերի բռնեց եւ տեղը անոր եղբորորդին Անտիգոնոսը դրաւ, որն որ իրեն 1000 քանքար ոսկի խոստացած էր: Սակայն Հռոմայեցւոց քաղաքական կռիւները լմննալէն ետեւ անոնց Վենտիդիոս զօրավարը դաշնակցեալ զօրաց վրայ եկաւ, զանոնք նորէն Եփրատէն անդին վաճնտեց, եւ Անտիգոնոսը սպաննուելով տեղը Հերովդէսը Հրէից թագաւոր դրաւ (37): Երկրորդ տարին մեռաւ Մեծն Տիգրան Հայոց ամենէն փառաւոր թագաւորը:

13. Արտաւազդ հօրը մահուրէն ետեւ աւելի վտանգաւոր պատերազմի մը բռնուեցաւ: Անտոնիոս՝ Հռոմայեցւոց Արեւելքի կողմնակալը՝ Պարթեւաց դէմ պատերազմը նորոգելով Արտաւազդ ի սկզբան անոր հետ դաշնակցեցաւ, որով անի Հայաստանէն անցնելով Մարաստան մտաւ, բայց երբ որ Պրասպ քաղաքը կը պաշարէր՝ Արտաւազդ անկէց բաժնուեցաւ եւ սկսաւ ծածուկ Պարթեւաց օգնել, որով Անտոնիոս մեծ կորստով Եգիպտոս քաշուեցաւ, իսկ Արտաւազդ գնաց Միջագետքը նորէն բռնեց: Սակայն Անտոնիոս երկրորդ տարին վրէժխնդրութեան հոգւով նորէն Հայաստանի վրայ եկաւ, խաբէութեամբ Արտաւազդը որդիներովն ու գանձերովը բռնեց, շղթայակապ Եգիպտոս տարաւ (34), եւ Հայոց վրայ իր Կլէոպատրայէն ունեցած Աղէքսանդր որդին թագաւոր դրաւ: Կլէոպատրան ալ Արտաւազդը մեռցընել տուաւ:

Ծօղրոս Բ.

1. Արտաւազդէն ետքը ինչ եղաւ Հայաստանի վեճակը: Արտաւազդին ով յաջորդեց: Արտաշէս Բ. ինչպէս դահը ելաւ. իրեն ով յաջորդեց: — 2. Տիգրան Գ. Հռոմայեցւոց դէմ կրցաւ Հայոց թագաւորութիւնը իրեն առնուլ: — 3. Արիւրարզանին ով յաջորդեց. Գերմանիկոս ինչ բրաւ Հայաստան: — 4. Արտաւան Գ. Պարթեւաց թագաւորը ինչպէս Հայաստանի տիրեց: — 5. Միհրդատ ինչպէս նորէն Հայոց դահը ելաւ: — 6. Հռադամիդդ ինչպէս Հայոց թագը յափշտակեց: — 7. Արտաշէս Գ. ինչպէս դահը ելաւ: — 8. Հռոմայեցիք Արտաշէսն ընդունեցան. Վորբուզոն ինչ բրաւ Հայաստան: — 9. Արտաշէս ինչպէս երկրորդ անգամ դահը ելաւ: — 10. Արտաշէս Հայաստանի մէջ ինչ բարեկարգութիւններ բրաւ: — 11. Արտաշէս Արանաց դէմ ինչ պատերազմ ունեցաւ: — 12. Ռոմէոս են Հայոց Միջագետք նստող թագաւորները: — 13. Արտաշէս Գ. ինչ ով յաջորդեց: — 14. Տիրան Ա. ինչպէս դահը ելաւ, անոր ով յաջորդեց: Վաղարշ Գ. Պարթեւաց թագաւորը կրցաւ Հայաստանի տիրել: — 15. Վաղարշ Ա. ինչպէս թագաւորեց: — 16. Վաղարշին ով յաջորդեց: Խոսրով Ա. Պարսից դէմ ինչ պատերազմ ունեցաւ, ինչպէս մեռաւ: Հայաստան ինչպէս Պարսից նահանգ եղաւ:

1. Արտաւազդին բռնուելէն ետեւ Հայաստան երկայն ժամանակ երկու՝ պարթեւական ու հռոմէական կողմնակութեանց եւ նոյն իսկ Պարթեւաց ու Հռոմայեցւոց խաղալիկ մ'եղած էր, անոր համար երբեք հանգիստ չէր ունենար: Անտոնիոս Արտաւազդին տեղը իրեն Աղեքսանդր որդին Մարաց թագաւորին խնամակալութեան տակը Հայոց թագաւոր դրաւ. բայց Հայերը դեռ Անտոնիոսէն չնուաճուած՝ Արտաւազդին Արտաշէս Բ. (34—21) որդին, որն որ Հռոմայեցւոց ձեռքէն պրծած էր, իրենց թագաւոր դրած էին եւ երբոր Անտոնիոս Ոկտաւիանոսին հետ պատերազմի բռնուած էր՝ Արտաշէս Պարթեւաց օգնութեամբ Մարաց յաղթեց ու հօրը թագաւորութիւնը ժառանգեց (32), զորն որ տասը տարի անվրդով կռաւովաբեց: Բայց իրեն հօրը անիրաւ մահուանը համար Հռոմայեցւոց դէմ միշտ յօսակալութիւն մ'ունենալով՝ Հռոմայեցւոց կողմն եղողները երբ որ զօրացան՝ զինքը մեռցուցին (21) ու Աւգոստոսէն Արտաւազդին միւս Տիգրան որդին խնդրեցին, զորն որ Անտոնիոս Արտաւազդին հետ Աղեքսանդրիա տարած էր եւ ետքէն Աւգոստոս անկէց Հռոմ փոխադրած էր: Աւգոստոս սիրով խնդիրքն ընդունեցաւ եւ իր Տիբերիոս որդեգիրը Հռոմայեցի զօրքով հայաստան արշաւելով եւ ամէն կողմը նուաճելով Տիգրան Գ. Նախարարներուն առջեւ Հայոց թագաւոր պսակեց (20):

2. Տիգրան Գ. ինչ յաջորդեցին անոր Տիգրան Գ. որդին ու երաւոյ դուստրը, որոնց վրայ Աւգոստոս ԸՆԴՀ. ՊԱՏՄ. Ա. ՀԱՏ. 19

գոհ չըլլալով զօրքով զանոնք վաճառեց եւ Արտաւազդ Բ. անունով մէկը Հայոց վրայ թագաւորեցուց (5): Սակայն Տիգրան երեք տարիէն ետքը Պարթեւաց օգնութեամբը նորէն Հայաստան դարձաւ, Հռոմայեցւոց մեծ ջարդ տուաւ, ու գահը նորէն գրաւեց (2 Բ. 3.): Ան առենք Աւգոստոս Գայոսն՝ իրեն միւս որդեգիրը՝ զօրքով խաւրեց, որ ապստամբած Հայերը նորէն նուաճէ. բայց դեռ Գայոս Հայաստան չեկած Տիգրան Գ. մերձաւոր աղգաց դէմ կռուած առեն մեռաւ եւ Պարթեւները ձեռքերնին Հայաստանէն քաշեցին, որով Երատոյ ստիպուեցաւ երկրորդ անգամ գահը թողուլ, եւ Գայոս առանց դժուարութեան Հայերը հպատակեցընելով՝ անոնց վրայ Մարաց դեղեցիկ ու քաջասիրտ Արիոբարզան արքայորդին թագաւոր դրաւ (1 Բ. 6.): Երկրորդ տարին Հայոց մէկ մասը Հռոմայեցւոց դէմ ապստամբութիւն մը հանեց, սակայն Գայոս զանոնք նուաճեց:

3. Արիոբարզանին մեռնելէն ետեւ Հայերը չուզեցին անոր Արտաւազդ որդին թագաւոր ճանչնալ, անոր համար Աւգոստոս ալ անոնց Տիգրան Ե.՝ Արտաւազդ Ա.ին թուր խաւրեց եւ թագաւոր դրաւ: Ասոր մահունէն ետքը Երատոյ երրորդ անգամ գահը ելաւ, բայց Հայերը կնկան կառավարութեան վարժած չըլլալով՝ զանի դարձեալ մերժեցին, եւ քիչ մը ժամանակ առանց թագաւորի մնացին, մինչեւ որ Վառնոն Պարթեւաց թագաւորը Պարթեւներէն մերժուելով Հայաստան փոխաւ եւ Հայերը զանի իրենց թագաւոր ըրին (16): Ասիկա եւ ոչ տարի մը կրցաւ թագաւորել, որովհետեւ Արտաւան Պարթեւաց թագաւորը իրեն Որոգ որդին Հայոց թագաւոր ըրաւ եւ Տիբերիոս զինք չէր ուզեր պաշտպանել. ուստի տեսնելով որ Հայոց մէկ մասն ալ Արտաւանին կողմն է եւ ինք առանձին անոր դէմ դնելու բաւական չէ, թողուց Ասորւոց կուսակալին քովը գնաց: Սակայն Որոգ ալ չկրցաւ ինք զինք Հայոց հաւնեցընել, անոր համար Տիբերիոսին Գերմանիկոս եղբորորդին Հայաստան գալով քաղցրութեամբ Հայերը շահեցաւ եւ անոնց ուղեովը Պոնտացւոց թագաւորին Չենոն որդին թագաւորեցուց, զորն որ Հայերը Արտաշէս Գ. անուանե-

ցին (18): Արտաւան Արտաշեսին թագաւորելուն հաւանեցաւ եւ Հռոմայեցւոց հետ դաշնակցութիւնը նորոգեց: Իսկ Վանոն Արտաւանին խնդրելովը Ալիւիկիա տարուեցաւ եւ երբոր անկէց փախչիլ ուզեց, իր պաշտպանէն սպաննուեցաւ (19):

4. Արտաւան Հայաստանը չկրցաւ մոռնալ. Արտաշէսը մեռնելուն պէս նորէն իր Արշակ որդին զօրքով Հայոց վրայ թագաւորեցուց, եւ երբ որ տեսաւ որ Տիբերիոս կայսրն ասոր աչք կը դօցէ՝ կապալազովկիա ալ յարձակեցաւ (34): Ան ատենը Տիբերիոս սկսաւ ծածուկ Արտաւանին դէմ գործել: Երբ որ մէկ կողմանէ արտաքուստ դեռ բարեկամութիւն կը ձեւացընէր՝ միւս կողմանէ քանի մը Պարթեւ նախարարներուն խնդրելովը Արտաւանին դէմ հակառակութիւն թագաւոր մը խաւրեց եւ Արաց Փարսման թագաւորը շատ պարզեւներով յորդորեց, որ Պարթեւներն Հայաստանէն վաճնտէ ու Հայոց վրայ իր Միհրդատ եղբայրը թագաւորեցընէ: Միհրդատ անմիջապէս Հայոց մեծերէն քանի մը հոգի շահեցաւ եւ Արշակը մեռցընել տուաւ, որուն վրայ Փարսման ալ Հայաստան յարձակեցաւ, Արտաշատն առաւ ու եղբայրը Հայոց թագաւոր պահեց: Երբ որ Արտաւան եղածը լսեց՝ իր միւս Որոգ որդին բանակով մը Հայաստան խաւրեց, որ եղբօրը մահուան վրէժն առնու, սակայն Փարսման Ազուաններն ու Սարմատներն օգնութեան առած նորէն Հայաստան յարձակեցաւ, Որոգը Պարթեւաստանէն կտրեց եւ ճակատելու ստիպեց: Պատերազմը արիւնահեղ ու անորոշ էր մինչեւ որ Որոգ Փարսմանէն վերաւորուելով Պարթեւները զանի մեռած կարծեցին ու փախան: Ան ատենը Արտաւան զայրացած իր պետութեան բոլոր զօրքովն Հայաստան վազեց, բայց Վիրք ան կողմերուն աւելի տեղեակ ըլլալով՝ աւելի յաջողութիւն ունէին, եւ Արտաւան լսելով որ Ասորոց Հռոմայեցի կուսակալը ասիական լեզէոնները կը ժողվէ ու Միջագետք յարձակելու միտք ունի՝ Պարթեւաստան դարձաւ, զորն որ ազստամբած գտնելով Սկիւթացւոց քովը փախաւ, եւ ասով Հայաստան Միհրդատին ձեռքը մնաց. բայց տարի մը միայն, որովհետեւ երկրորդ տարին Արտաւան նորէն գահը դառնա-

լով՝ Հայաստանին ալ տիրեց եւ Տիբերիոս անոր հետ խաղաղութիւն ընելու փութաց, զորն որ Տիբերիոսին յաջորդը Վաղիգուղա նորոգեց. իսկ Միհրդատ Հռոմ կանչուեցաւ ու հոն պահուեցաւ:

5. Արտաւանին մեռնելէն ետեւ (44)՝ Պարթեւաց մէջ ծագած գահակալութեան կռիւներուն առենք Կլաւդիոս կայսրը Միհրդատը նորէն Հայաստան խաւրեց, որն որ Հռոմայեցի ու Արացի զօրքով մտաւ ու ամէն կողմը նուաճեց: Դեմոնաքս նախարարը զէնքով անոր դէմ ելաւ, բայց յաղթուեցաւ եւ անկեց ետքը մէկը չհամարձակեցաւ ընդդիմանալու. ամէնն ալ Միհրդատին հպատակեցան, որն որ յառաջունէ աւելի սկսաւ բռնանալ ու մոլեգնիլ, մինչեւ որ երկրորդ տարին իր Հռադամիզդ եղբօրորդին թագաւորութիւնն իրմէ յափշտակեց:

6. Հռադամիզդ Փարսմանին վայելուչ ու կրակոտ որդին ծերացած հօրը թագաւորութեան աչք անկելով՝ Փարսման զանի քովէն հեռացնելու համար յորդորեց որ երթայ Հայաստան առնու, զորն որ ինք իր եղբօրը տուած էր: Հաւանեցաւ Հռադամիզդ եւ ծածուկ Հայ նախարարներն իրեն շահելէն ետեւ սուտ պատճառ մը շինելով յանկարծ Արացի բանակով մը Միհրդատին վրայ քալեց, որն որ ամենեւին պատրաստուած չըլլալով Գառնի բերդը փախաւ ամրացաւ, ուր Հռոմայեցի զօրք ալ կար: Սակայն Հռադամիզդ բերդին Հռոմայեցիները կաշառելով՝ անոնք Միհրդատը ստիպեցին որ երթայ եղբօրորդւոյն հետ հաշտուի, եւ երբ որ բերդէն դուրս ելաւ՝ Հռադամիզդ զանի սպաննել տուաւ, ու Հայոց թագաւորական գահը ելաւ (45): Հռոմայեցիք եղածին վրայ գոհ չըլլալով քանի մ'անգամ Հայաստան արշաւեցին, բայց Հռադամիզդ զանոնք ալ հեռացուց:

7. Աղարշ Ա. Պարթեւաց թագաւորը Հայաստանի մէջ եղած շփոթութիւններն յարմար առիթ առնելով ուզեց ան երկիրը նորէն Պարթեւաց իշխանութեան տակ առնուլ, ուստի իր Տրդատ եղբայրը Հայոց թագաւոր անուանեց եւ զանի առնելու համար բանակով մը Հայաստան մտաւ: Աիրք առանց զարնուելու Արաստան քաշուեցան եւ Արտաշատ ու Տիգրանա-

կերտ Պարթեւաց առջեւն իրենց դռները բացին. սակայն Վաղարշ նոյն տարւան խիստ ձմերուան, պաշարի պակասութեան եւ զօրաց մէջ մտած հիւանդութեանը պատճառաւ ստիպուեցաւ Հայաստանէն ելլել, եւ Հռադամիզդ անտէրունչ երկիրը նորէն գրաւեց ու Հայոց հետ մեծ անգթութեամբ սկսաւ վարուիլ: Ան ատենը Հայերն ալ բարկացած զէնք առին ու զինքը պալատին մէջ պաշարեցին, որով Հռադամիզդին ուրիշ ճար չմնաց բայց եթէ ձիւ վրայ հեծնալ ու ամենայն շուտութեամբ Հայաստանէն փախչիլ: Ասոր վրայ Տրդատ Հայաստան եկաւ ու Հայոց դահը ելաւ (53—94°): Իսկ Հայերն անոր անունը փոխեցին ու Արտաշէս¹ Գ. դրին:

8. Հռոմայեցիք չուզեցին Արտաշէսը Հայոց թագաւոր ճանչնալ, որովհետեւ առանց իրենց հաւանութեան Պարթեւաց ձեռքը դահը ելած էր. ասոր համար ներոն կայսրը Դոմետ Կորբուլոն քաջ բայց խիստ զօրավարը Ասիա խաւրեց որ արեւելեան լեզէոններով ու Հռոմայեցւոց դաշնակից թագաւորներուն ձեռքը Պարթեւներն Հայաստանէն վճռնուէ: Կորբուլոն՝ Հռոմայեցի զօրքը կրթելէն ետեւ Հայաստան մտաւ եւ իրեն հրամանաւր՝ Վրաց, Փոքր Հայոց,

1 Օտար պատմագիրներուն Տրդատ Պարթեւին վրայ պատմածներն ու ազգային երգերուն Արտաշեսին վրայ զրուցածներն իրարու այնպէս կը համաձայնին, որ իրաւամբ կարծել կու տան թէ Տրդատ ու Արտաշէս մէկ անձ են կրկին անունով (Դեմ Տէլ. Պր. Հ. Յովհ. Գալեթ. Հայ. Բ. Ե. 394), ինչպէս է Ջենոնն ալ, զորն որ Հայերը Արտաշէս անուանեցին: Անուանափոխութիւնը միւս ազգերուն մէջն ալ յաճախ կ'ըլլար: — Ազգային երգերուն զրուցածներն բոլոր, որովհետեւ Մովս. Խորենացին երգերը ծուռ մեկնելով, մակարերելով եւ պղտոր աղբիւրներէն առնելով Արտաշեսին վրայ ուրիշ բաներ ալ կը պատմէ, որոնք պատմական ճշմարտութիւն ունեցող իրերուն կը հակառակին եւ նոյն իսկ իրեն ժամանակագրութեան չեն համաձայնիր: Ինչպէս Արտաշեսին վրայ՝ անանկ ալ միւս թէ Պարթեւ ու թէ Հայ թագաւորներուն վրայ (Արտաշէս Ա. էն՝ ուր կը դադրի Մար Աբասին պատմութիւնը, մինչեւ Խոսրով Գ. որուն ժամանակը ինք Խորենացին կ'ապրէր) նոյնպէս պղտոր աղբիւրներէն ժողովելով անանկ բաներ կը պատմէ, որ ոչ իրեն ժամանակագրութեան եւ ոչ ուրիշ վաւերական պատմութիւններու կը համաձայնին: Ասկէջ զատ իրեն թագաւորները չէ թէ միայն ըստ մեծի մասին տարբեր անուն ունին, այլ իրենց թիւն ալ քիչ է: Ասոր համար մեք ընդհանուր պատմութիւն, մանաւանդ զասագիրք գրողն պարտքը կտարելով հաւատարիմ պատմագիրներէ ու յիշատակարաններէ վաւերացած պատմութիւնները պատմած ենք, իսկ Խորենացին ան ամեն պատմական դէպքերն առած ենք, որոնք ճշմարտութեան չեն հակառակիր: Խորենացին յառաջ բերուած Հայ թագաւորներուն անուններն ազգայնացած ըլլալով՝ պահեցինք եւ պատմութեան ու ժամանակագրութեան նայելով՝ արտաքին պատմիչներէն ու յիշատակարաններէն յիշուած թագաւորներուն յարմարեցուցինք:

Արիւնհայի եւ ուրիշ սահմանակից երկիրներուն թա-
գաւորներն ամէն կողմանէ Հայաստան յարձակեցան
եւ սկսան մեծ աւեր ու կոտորած ընել (57): Հայերն
ալ վախցընելու համար Կորբուղոն անառիկ բերդ մը պա-
շարմամբ առաւ, բոլոր էրիկ մարդիկները մեռցուց, մնա-
ցածները գերի ծախեց ու բերդը ի հիմանց կործանեց.
նոյնը սկսան ընել միւս Հռոմայեցի զօրավարներն ալ,
որով բոլոր մնացած բերդերը վախէն անձնատուր
եղան: Իսկ Արտաշէս այնչափ թշնամիներուն առան-
ձին դէմ դնել չկրնալով՝ քիչ մը ատեն Հռոմայեցի-
ները նեղելէն ետեւ Մարաստան քաղաքացաւ, որով
Արտաշատ ու Տիգրանակերտ մեծ քաղաքներն ալ
Հռոմայեցւոյ առջեւն իրենց դռները բացին. այսու
ամենայնիւ Կորբուղոն իրեն զօրքը չբաժնելու համար
Արտաշատ քաղաքը եւ Տիգրանակերտի միջնաբերդը
կործանեց եւ Ներոնին հրամանովը Կապպադովկիայի
Տիգրան Զ. արքայորդին Հայոց թագաւոր դրաւ. իսկ
Փարսմանին եւ միւս դաշնակից թագաւորներուն Հայ-
աստանէն մէյ մէկ կտոր երկիր պարգեւեց:

9. Կորբուղոնին Հայաստանը նուաճած ատենը
Վաղարշ Արկանից հետ պատերազմի բռնուած էր.
երբ որ եղածը լսեց եւ իմացաւ որ Տիգրան Պարթեւ-
աց սահմաններն ալ ասպատակելու սկսաւ՝ անմիջա-
պէս Արկանից հետ բանը լմնցուց ու Հայաստան ար-
շաւեց, Հռոմէն խրիւաւծ Պետոս զօրավարը, որն որ
խրոխտանօք բայց զօրքը ցրուած Հայաստան մտած
էր, պաշարեց եւ այնպէս նեղ խոթեց, որ Պետոս
ստիպուեցաւ անձնատուր ըլլալու: Վաղարշ Հռոմայե-
ցի զօրքը լուծի տակէն անցընելէն եւ անոնց առած
բոլոր աւարը ետ առնելէն ետքը թողուց, որ շուտով
Հայաստանէն ելլեն (62): Այսու ամենայնիւ Ներոն
չուզեց Հայաստանը Արտաշէսին թողուլ եւ Հռոմայե-
ցի զօրաց վրայ նորէն Կորբուղոնը սպարապետ դրաւ,
որն որ երկրորդ տարին Հայաստան մտնելով դարձեալ
ամենուն վրայ վախ ձգեց. սակայն Կորբուղոն մի եւ
նոյն ատեն Վաղարշին ալ խորհուրդ տուաւ որ Արտաշէս
աստ եւ այժմ թագաւորական նշաններէն մերկանայ
եւ Հռոմ երթայ որպէս զի թագը Ներոնէն առնու:
Հաւանեցաւ աս բանիս Վաղարշ եւ թէ Պարթեւներն

ու թէ Հռոմայեցիները Հայաստանէն ելան. Արտաշէս ալ 3000 Հայ եւ Պարթեւ ձիաւորներով Հռոմ դնաց, ուր Ներսէնէն մեծ փառաւորութեամբ Հայոց թագաւոր պսակուեցաւ (65):

10. Արտաշէս Հռոմի մէջ իրեն պատուոյն համար եղած տօներէն ետքը Ներսէնէն շատ պարզեւներ ընդունելով եւ Հռոմէն խել մը արուեստաւորներ առնելով Հայաստան դարձաւ, Կորբուղոնէն քանդուած Արտաշատը նորէն շինեց, Հայաստանի մէջ եղած աւերները անհետ ըրաւ, երկիրը մարդիկներով լեցուց, եւ այնպէս շէնցուց, որ իրեն ասեւնը Հայաստանի մէջ անգործ տեղ չէր գտնուեր, ոչ լեռնային եւ ոչ դաշտային:

11. Եւրի Արտաշէսը Ալաններուն հետ ալ դժուարին պատերազմ մ'ունեցաւ: Ասբարբարոս Սկիւթացի ժողովուրդը Վրկանէն Մարաստան մտնելէն ու կողոպտելէն ետեւ Հայաստան ալ յարձակեցան: Արտաշէս զօրքը ժողոված դիմացնին դնաց ճակատեցաւ ու յամառութեամբ կռուած ատենը քիչ մնացած էր գերի պիտ'որ իյնար, որովհետեւ Ալանք իրենց սովորութեանն համեմատ (շիկափոկ) պարան մը Արտաշէսին վրայ նետեցին ու սկսան զինքը քաշել, սակայն անի անմիջապէս իր սրովը պարանը կտրեց եւ ազատեցաւ: Ասոր հակառակ իրենները Ալանաց թագաւորին որդին գերի բռնեցին, որուն վրայ Ալանաց թագաւորը սկսաւ խաղաղութիւն խնդրել եւ ընդունեցաւ իր Սաթինիկ դուստրը Արտաշէսին կնութեան տալով (72°): Ետքէն երբ որ Սաթինիկան հայրը մեռաւ եւ Ալանաց մէջ գահակալութեան կռիւներ ելան՝ Արտաշէս իր Սմբատ սպարապետը խաւրեց, որն որ Սաթինիկան եղբայրն անոնց վրայ թագաւորեցուց ու հակառակորդները հնազանդեցուց. անկէց ետքը մեծ բազմութիւն մը գերի առնելով՝ Մասեաց հաբաւային արեւելեան կողմը բնակեցուց, որն որ անոնց երկրին անուամբը Արտազրսուեցաւ:

12. Երբ որ Արտաւազդին բռնուելէն մինչեւ Արտաշէս Դին թագաւորելը բուն Հայաստանի մէջ անդադար խռովութիւններ ու գահակալութեան կռիւներ կ'ըլլային՝ կ'երեւայ որ քանի մը հայ նախարարներ Միջագետք դացած էին, ուր Արտաւազդին բռնուած ատենը Տիգրան Մեծին եղբօրորդին Արշամ Մծբնայ մէջ թագաւորած էր, եւ անոր համար Հայոց մէկ մասը

Արշամն ու անոր չորս յաջորդներն Հայոց թագաւոր կը համարէին: Արշամին յաջորդած է անոր որդին Արգար, որուն թագաւորութեան ատենը Քրիստոս ծնած ու մեռած է: Արգար արքունիքը Վճրինէն Եդեսիա փոխադրեց, եւ իրեն ատենը Պարթեւաստանի մէջ խռովութիւններ ու գահակալութեան կռիւներ ելլելով՝ ինք գնաց, կ'ըսէ Մովս. Խորենացին, զանոնք խաղցուց, Արտաշէսը (Արտաւան Գ.ը) գահը հանեց եւ յաջորդութեան կարգը որոշեց. բայց հոն հիւանդացաւ, կ'աւելցրնէ նոյն պատմագիրը, եւ բժիշկներուն ամէն դեղերը անօգուտ ելլելէն ետեւ՝ Քրիստոսին հրաշագործութիւններն ու բժշկութիւնները լսելով՝ զանի իրեն հրաւիրեց: Քրիստոս Տէրն մեր նոյն ատենը չկրնալով հրաւերն ընդունիլ, անոր համբաւնալէն ետքը թագուս աշակերտը Եդեսիա գնաց, Արգարը բժշկեց եւ բոլոր արքունիքն ու քաղաքը քրիստոնեայ մկրտեց: — Արգարին մահուանէն ետեւ անոր Անանուն որդին ու Սանատրուկ քեռորդին սկսան յաջորդութեան համար կռուիլ, մինչեւ որ Արգարու որդին Եդեսիայի մէջ մարմնէ սինէ մը զարնուելով մեռաւ ու Եդեսիա Սանատրուկին անձնատուր եղաւ: Ասիկա նորէն հեթանոսութեան դարձած էր եւ քրիստոնեայ մնալ ուզողները մահուամբ կամ աքսորանօք քովէն հեռացուց. 30 տարի թագաւորելէն ետեւ մեռաւ եւ իշխանաց հաւանութեամբը գահը ելաւ Երուանդ մօր կողմանէ արշակունի իշխանը, որն որ գահն իրեն յապահովցրնելու համար Սանատրուկ բոլոր որդիները մեռցուց, բացի Արտաշէս տղէն, զորն որ Պարսկաստան փախցուցին: Երուանդ Հռոմայեցիներն իրեն օգնական ունենալու համար Միջագետքն անոնց տուաւ, կ'ըսէ Մովս. Խորենացին, եւ ինք Բուն Հայաստան գնաց բնակեցաւ. սակայն, նոյն պատմագրին ըսածին նայելով՝ անկէց ալ Սանատրուկ Արտաշէս որդիէն վաճնտուեցաւ, որն որ Պարթեւաց օդնութեամբը Հայոց թագաւորութիւնն առաւ ¹:

- 1 Ասանկ կը պատմէ Մովս. Խորենացին առ հինգ ասորի-հայ թագաւորներուն պատմութիւնը, զորոնք Հռոմայեցւոց, մանաւանդ թէ Հրէից Հերովդէս թագաւորին հարկատու կը դնէ եւ անոնց քանի մ'ուրիշ գործքեր ալ կու տայ, զորոնք Հերովդէսին հետ ունեցած պիտ'որ ըլլան: Բայց բոլոր պատմիչները Հռոմայեցւոց սահմանը Եփրատ գետը կը դնեն, որով Միջագետք Պարթեւաց կ'իջնայ: Սուրբ Է Եփեսացիք սահմանի վրայ ըլլալով՝ պարագաներուն համեմատ Հռոմայեցւոց կամ Պարթեւաց կողմը կը բռնէին, սակայն ասոնք մինչեւ Տրայանոս կայսեր ատենը երբեք հարկատու չեն եղած Հռոմայեցւոց, ուր մնաց Հերովդէսին՝ Հրէից թագաւորի մը, մանաւանդ Արշամ, որն որ Վճրին կը նստէր: Արգարին Հեղինէ կնիկնը համար Խորենացին կը պատմէ թէ Արգարին մահուանէն ետքը երբոր արքունիքը նորէն հեթանոսութեան դարձաւ՝ ինք կուսպալտներուն մէջ բնակիլ ջուզելով Երուսաղէմ գնաց ու հոն քրիստոնէից շատ բարութիւններ ըրաւ, եւ ասոր վկայ կը գտէ Յովսէպպոս պատմագիրը: Յովսէպպոս, որն որ Հեղինէին ժամանակակից էր եւ անշուշտ զանի Երուսաղէմի մէջ տեսած էր, անոր Երուսաղէմին մէջ ըրած բարեգործութիւններն ու ոգորնութիւնները նոյնպէս կը պատմէ, սակայն զանի իբրեւ ըզատի՝ Ադիաբենի թագաւորին մայրը կը ճաննայ. եւ Ըզատին համար կը պատմէ թէ Հրէայ (քրիստոնեայ) եղած է. եւ երբոր Արտաւան Գ. Պարթեւաց թագաւորն իրեն գահէն վաճնտուեցաւ՝ Ըզատ գնաց քաղցրութեամբ Պարթեւները խաղաղցուց ու Արտաւանը նորէն գահը հանեց: Ըս Ըզատը Արգարին հետ չիկրնար նոյնանալ, որովհետեւ Յովսէպպոս ու Յակիմոս Ըզատէն՝ Ադիաբենի թագաւորէն դատ Եդեսիայի Արգար թագաւոր մ'ալ կը յիշեն, որն որ Ըզատին հետ Գոտարգին օգնեց Միհսրատին դէմ (Թեա էր. 277): Իսկ Երուանդին պատմութիւնը: Մեր ձեռքն եղած աղբիւրները դեռ անոր վրայ լոյս մը չեն տար: Արդեօք արտաքին պատմիչներուն յիշած Եդեսիայի թագաւորին Երուանդ (Arbades) արքայորդին է, որուն ձեռքէն Տրայանոս կայսրը Եդեսիան առած ու Միջագետքն առի առգամը Հռոմայեցւոց նահանգ ըրած է:

13. Արտաշէս Գ.ին յաջորդեց անոր Արտաւազդ (Աշխադար) որդին, որն որ քիչ մը ժամանակ թագաւորելէն ետեւ որսի ատեն վհի մէջ իյնալով մեռաւ: Ան ատենը Պարթեւաց խոսրով թագաւորը իր Պարթամասիր եղբորորդին Պարթեւաստանէն հեռացընելու համար Հայոց վրայ թագաւոր դրաւ (107°): Բայց Տրայանոս Հռոմայեցւոց կայսրը ասի իրեն իրաւանցը բռնաբարութիւն համարելով՝ արեւելք արշաւեց: Փռճ տեղ խոսրով ու Պարթամասիր դեսպան խաւրեցին, որ զանի հաշտեցընեն, պատերազմասէր կայսրը Հայաստան մտաւ: Պարթամասիր յուսալով որ զանի կը շահի՝ ու թագաւորութիւնն անկէց կ'ընդունի՝ անոր դիմացը գնաց ու իր թագը անոր ոտքը դրաւ, բայց երբ որ տեսաւ որ Տրայանոս Հայաստանը Հռոմայեցւոց նահանգ ըրաւ՝ դունդ մը ժողովեց ու պատերազմի ելաւ, սակայն առջի զարնուելուն ինկաւ եւ Հայաստան Հռոմայեցւոց հպատակեցաւ (115°):

14. Տրայանոս կայսեր մեռնելէն ետեւ Ադրիանոս Հայաստանը նորէն ազատ թողուց (117) եւ Հայոց խնդրելովը ու Պարթեւաց հաւանութեամբը թագաւոր դրաւ Արտաւազդին եղբայրը՝ Տիրան Ա. (կամ Պարթամասպան), զորն որ Տրայանոսէն Պարթեւներուն վրայ թագաւոր դրուած, բայց Պարթեւներէն մերժուած էր: Ասիկա 21 տարի խաղաղութեամբ թագաւորելէն ետեւ մեռաւ եւ Անտոնինոս Պիոս կայսրը Ա.քեմենիդը թագաւորեցուց (140) որուն յաջորդեց Տիգրան Է. (կամ Սոյեմոս): Ասոր ատենը Պարթեւաց Վաղարշ Գ. թագաւորը Հռոմայեցւոց հետ դժտելով՝ Միջագետք յարձակեցաւ եւ Հայաստան ալ խոսրով զօրավարը խաւրեց (160°): Սեւերիանոս Կապպադովկիայի հռոմայեցի կուսակալը Տիգրանին օգնութեան զօրք հասցուց եւ երբ որ անի յաղթուեցաւ՝ անձամբ ալ Հայաստան եկաւ, սակայն խոսրով անոր զօրքը ջարդեց զինքն ալ բռնեց մեռցուց, որով Տիգրան ստիպուեցաւ Հռոմ փախչելու, ուր Սինկղիտիկոսութեան պատիւն ընդունեցաւ: Ան ատենը Ղուկիոս կայսրը Ասիա արշաւեց ու Հայաստան Ստատիոս Պրիսկոս եւ Մարտիոս Վերոս զօրավարները խաւրեց, որոնք ի սկզբան նեղ մտան, բայց ետքէն Պար-

Թեւեները Հայաստան վճռնտեցին եւ Արտաշատ մայրաքաղաքը պաշարմամբ առին, Ղուկիոս կայսրն ալ Տիգրանը Հռոմէն կանչեց եւ նորէն իր Թագաւորութեանը մէջ հաստատեց (164):

15. Տիգրան Է.ին յաջորդեց անոր որդին Վազարշ Ա. (195—210): Ասիկա դահընստելուն պէս Պարթեւաց հետ Հռոմայեցւոց սահմաններն ասպատակելու սկսաւ, բայց երբ որ Սեւերոս կայսրը Ասիա արշաւեց՝ Վազարշ պարգեւներով դիմացը դնաց, զանի շահեցաւ եւ Պարթեւաց դէմ ալ անոր զօրք տուաւ (197): Քանի մը տարի ետքը կարակալա կայսրն ալ փառասիրութենէ շարժած Ասիա արշաւեց եւ խաբէութեամբ Վազարշն իրեն կանչելով քովը պահեց, որպէս զի Հայաստանը Հռոմէակ ան նահանգ ընէ. բայց Հայերն ասոր դէմ բարկացան եւ պատերազմի ելան: Կարակալա Թէոկրիտոս անձնապահապետը վրանին խաւրեց, սակայն Հայերն անոր յաղթեցին ու Հռոմայեցիներն Հայաստանէն վճռնտեցին: Իսկ Վազարշ կամ Հռոմայեցւոց քովը մեռաւ եւ կամ՝ Մովս. Խորենացւոյն բաժին համեմատ՝ խաղրաց եւ Բասւլաց դէմ պատերազմած ատենը ինկաւ, որոնք հիւսիսէն կուր դետն անցնելով Հայաստան յարձակած էին եւ ամէն կողմն աւեր կ'ընէին, մինչեւ որ Հայերէն իրենց տեղը վճռնտուեցան:

16. Խոսրով Ա.¹ Վազարշին որդին հօրը յաջորդեց (217—239), որն որ հօրը մահուան վրէժն առնելու համար Բասւլաց վրայ յարձակեցաւ, մեծ ջարդ տուաւ անոնց եւ բազմաթիւ պատանդներ առնելով ետ դարձաւ: Ասոր ժամանակը Արտաշիր Սասանեանը Արտաւանի վրայ ելաւ Թագաւորութիւնը արշակունիներէն առնելու համար: Խոսրով իր ազգակցին օգնութեան փութաց, բայց երբ որ Պարթեւաստան հասաւ՝ լսեց որ Արտաւան սպաննուեր ու Արտաշիր դահընստելու է (226), ուստի Արտաւանին ազգականներն իրեն քովը կանչեց ու ետ դարձաւ: Երկրորդ տարին Խոսրով Արտաւանին ազգականներուն ու դրացի ազգերուն օգ-

¹ Արտաքին պատմիչներն ինչպէս Արտաշէս Ա. Տիգրան Մեծին հայրը Տիգրան կ'անուանեն, անանկ Խոսրովն ալ Տրդատ Մեծին հայրը Տրդատ կը կոչեն:

նութեամբը Պարսից դէմ պատերազմը նորոգեց եւ երկու արշաւանքներով Արտաշէրնայնչափ նեղ խոթեց, որ Հնդկաստան փախչելու ստիպուեցաւ : Հոն Արտաշիր օգնական զօրք ժողովելով նորէն Պարսկաստան դարձաւ. բայց աս անգամ Աղէքոսանդր Սեւերոս կայսրն ալ անձամբ Ասիա եկաւ եւ Հայոց հետ միանալով՝ չորս տարւան արիւնհահեղ պատերազմէ մը ետքը Արտաշիրը ստիպեց որ Պարսկաստանով դո՛հ ըլլայ : Արտաշիր տեսնելով որ դէնքով Խոսրովը չեկրնար խոնարհեցընել՝ դաւաճանութեան ձեռք զարկաւ : Անակ պահլաւ արշակունի իշխանը Հայաստան խաւրեց, որ բարեկամութիւն ձեւանալով Խոսրովը սպաննէ : Խաբուեցաւ Խոսրով իր ազգակիցին կեղծաւորութենէն եւ զանի իբրեւ Արտաշըէն փախած սիրով ընդունելէն ու երկու տարիէն աւելի մեծ հիւրասիրութեամբ քովը պահելէն ետեւ՝ անկէց որսի ատեն սպաննուեցաւ (139°) : Հայերն անմիջապէս սպաննողներն աղգաւ ջարդեցին ու դրացի աղգերէն զօրք ժողովելով՝ քանի մը տարի Պարսից դէմ կեցան, որոնք Խոսրովին մահուան վըայ Հայաստան յարձակեցան, սակայն նոյն ատենը Հռոմայեցիք քաղաքական պատերազմներ ունենալով՝ Հայերը առանձին մնացած վերջապէս յաղթուեցան ու Հայաստան Պարսից նահանգ եղաւ :

Ք Լ Ո Ւ Խ Ը.

Ի Տ Ա Լ Ի Ա

1. Ուր կ'էյնայ Խաւիա, ինչ երկիր է : — 2. Ինչպէս կը բաժնուի Խաւիա : — 3. Խաւիայի ժողովուրդն ինչ ազգ է. Վերին Խաւիայի մէջ որո՞նք կը բնակէին : — 4. Միջին Խաւիայի մէջ որո՞նք կը բնակէին : Ինչ ժողովուրդ էին Տուսկիացիք եւ ուր կը բնակէին : — 5. Ինչ ժողովուրդ էին Սաբինացիք : — 6. Ինչ ժողովուրդ էին Լատինացիք : — 7. Սոսրին Խաւիայի մէջ որո՞նք կը բնակէին :

1. Խաւիա, ուստի Հռոմէական տիեզերապետութիւնն ելած է, Յունաստանին արեւմտեան կողմը թերակղզի մըն է, զորն որ հիւսիսային Եւրոպայէն Ալպեան լեռինքը կը բաժնեն, արեւելեան կողմը՝ Ադրիական ծովն է, հարաւային կողմը՝ Միջերկրական ծովը եւ արեւմտեան կողմը Տիրենեան ծովը : Վերէն մինչեւ վար պարզ ու միաձեւ

Ապենինեան լերանց շղթան ձգուած է: Գետերը քիչ ու պզտիկ են եւ գլխաւորներն են՝ Աթեսիս (Էջ) ու բազմաճիւղ Պազոս (Բոյ) գետերը, որոնք Ադրիական ծովը կը թափուին, եւ Առնոյ ու Տիբերիս գետերը, որոնք Տիւրքիոյն ծովը կը թափուին: Ծովեզերքներն ալ շատ պարզ են, ծովայծոցներ խիստ քիչ ունի: Արեւմտեան կողմն են Սարտինիա ու Կորսիկա մեծ կղզիներն ու հարաւային կողմը Սիկիլիան: Երկիրը պտղաբեր է, օգը քաղցր ու զուարթ, բայց Յունաստանի պէսպիսութիւնն ու կենդանութիւնը չունի:

2. Բանաստեղծները թերակղզին Հեսպերիա կ'անուանէին, իսկ Իտալիա անունը յառաջագոյն միայն հարաւային մասին կը տրուէր. ետքէն բոլոր թերակղզւոյն վրայ ալ տարածուեցաւ: Վերջի ժամանակները թերակղզին Վերին, Միջին ու Ստորին Իտալիայի կը բաժնուէր. Վերին Իտալիան Ալպեան լեռներէն մինչեւ Մակրա ու Ռուֆիկոյ գետերը կը հասնէր, Միջին Իտալիան Վերին Իտալիայէն մինչեւ Սիլարոս ու Փրենտոյ գետերը կը տարածուէր. իսկ անկէջ վար՝ Ստորին Իտալիա էր:

3. Տեղացի հին բնակիչները գլխաւորաբար Պեղասգացի էին (ա. թ. 138), որոնք զանազան իրարմէ անկախ ցեղեր ու կը բաժնուէին: Ետքէն եկած են Տուսկացիները, Գաղղիացիներն ու Յոյները: Վերին Իտալիայի մէջ՝ արեւմտեան կողմը կը բնակէին բիրտ Լիգուրիացիք՝ Գենուա (Ճենովա) վաճառաշահ քաղքով, արեւելեան կողմը Վենետացիք՝ Վերոնա եւ Պատաւոն (Բատուա) քաղաքներով, իսկ ասոնց մէջ տեղը՝ Բոյին հովիտներու մէջ՝ Քրիստոսէն 6 դար յառաջ Գաղղիական ազգեր գաղթեցին ու անոնցմէ երկիրը Գաղղիա յայտ կոչս Ալպից ըսուեցաւ. ասոնց քաղաքներն են, Բոյէն վեր՝ Վերկեյլէ, Մետիոլանոն (Միլան) եւ Մանտուա, իսկ Բոյէն վար՝ Մուտինա (Մոտենա) եւ Ռաւեննա:

4. Միջին Իտալիայի մէջ կը բնակէին Տուսկիացիք կամ Ետրուրիացիք, որոնք հիւսիսէն Վերին Իտալիա եկած ու տեղացիքը վաճառելով՝ Բոյին հովիտներուն մէջ 12 ինքնիշխան քաղաքներու դաշնակցութիւն

մը կազմած էին: Դաշնակցութեան մայրաքաղաքը Փեխնան (Պոլսնիան) էր: Ետքէն երբ որ Գաղլիացիք հոս գաղթեցին՝ Տուսկիացիք Ապենին լեռն ու Առնոյ գետնանցան եւ Առնոյ ու Տիբերիս գետերուն մէջ տեղը բնակող Ումբրիացիներն ու Տիւրենացիները վաճնտելէն կամ նուաճելէն ետեւ Դոսկանայի մէջ ուրիշ դաշնակցութիւն մը կազմեցին նոյնպէս 12 քաղաքներով, զորոնք Աիկլովեան պատերով պատեցին: Աս դաշնակցութեան երեւելի քաղաքներն էին Վէյի, Տարկուինի, Ալուսիոն եւ Պերուսիա: Վերջապէս (շուրջ 470ին) մինչեւ կամպանիա ալ յառաջ գացին եւ հաւանականաբար 12 քաղաքներով երրորդ դաշնակցութիւն մ'ալ կազմեցին, բայց աս ետքինը տեւողութիւն չունեցաւ: Տուսկիացիք շատ կրօնասէր ժողովուրդ մըն էին, եւ իրենց կրօնական պաշտամունքը կատարեալ կերպաւորուած էր: Ամէն քաղաք մէյ մէկ թագաւոր ունէր, սահմանադրութիւնը ազնուապետական էր, եւ ազնուականները միանգամայն քուրմ ալ կ'ըլլային: Ժողովուրդը ժիր էր եւ զանազան գիտութիւններու ու արուեստներու մէջ հմուտ. վաճառականութիւնն իրենց մէջը շատ ծաղկած էր:

5. Լատուրիացիներէն զատ Սաբինեան կամ Սաբելեան զօրաւոր ցեղն ալ Միջին Իտալիայի մէջ կը բնակէր, որն որ զանազան ճիւղերու բաժնուած էր Սամնիացիք, Սաբինիացիք, Մարսացիք, Վեստինացիք, Լուկանիացիք եւ այլն ան ցեղին կը վերաբերէին: Բոլոր ցեղը զօրաւոր ու ազնուական նկարագիր մը կը ցուցընէր. ժիր էին, զուարթ ու սակաւապէտ, ծնողաց կը հնազանդէին, իրենց աստուածները կը պատուէին եւ իրենց վրայ առած պարտաւորութիւնները ճշդիւ կը կատարէին: Դաշտի վրայ իրենց քաջութիւնն ու յարատեւութիւնն անգերազանցելի էին:

6. Տիբերիս եւ Անիոյ գետերուն քով՝ ծովուն ու Ապենինեան լեռանց մէջ տեղը կը նստէին Լատինացիք, որոնց 30 քաղաքները դաշնակցութիւն մը կը կազմէին եւ իրենց ժողովքները Փերենտինեան անտառին մէջ կ'ընէին: Լատինացիք ալ ժիր, քաջ ու կրօնասէր ժողովուրդ էին: Երեւելի քաղաքներն էին Հոմ, Ոստիա, Ալբա լոնգա, եւ այլն:

Դ. Ստորին Իտալիայի մէջ կային Վալաբրիացիք, Ապուլիացիք, Բրուտտիացիք, Մետապիացիք եւ այլն, որոնք երեւելիութիւն մը չունեցան, որովհետեւ իրենց բոլոր երկիրը յունական գաղթականութիւններէ բռնուած էր, որուն համար ալ Մեծ Յունաստանը բռնուցաւ։ Սիկիլիա կղզին Հռոմայեցւոց տակ մտնելէն յառաջ աւելի Յունաստանի կը վերաբերէր քան թէ Իտալիայի։ Իտալիան բուն Հռոմ քաղքով մեծ նշանաւորութիւն ստացաւ, որն որ Իտալիական բոլոր ցեղերը նուաճելէն ետեւ իրեն իշխանութիւնը բոլոր ծանօթ երկրին վրայ տարածեց։

Գ Լ Ո Ւ Խ Թ.

ՀՌՈՄ ԹԱԳԱՒՈՐԱՅ ՏԱԿ

1. Հռոմայեցւոց պատմութեան վրայ ինչ տեղեկութիւն ունինք։ — 2. Ինչպէս է Հռոմայեցւոց ծագումը։ — 3. Հռոմայեցիք իրենց ծագումը ինչպէս կը պատմեն։ Հռոմուլոս ինչպէս Հռոմը շինեց։ — 4. Հռոմուլոս ինչու դրացի քաղաքներուն հետ պատերազմի բռնուեցաւ. Սաբինիացւոց հետ կռիւն ինչպէս լինեցաւ։ — 5. Հռոմ ինչ սահմանադրութիւն ունէր։ — 6. Հռոմուլոսն ով յաջորդեց. Նումա ինչ կարգաւորութիւններ բերաւ։ — 7. Ինչ է Հռոմայեցւոց կրօնը։ — 8. Նումային ով յաջորդեց։ — 9. Անկոս Մարկիոս ինչ գործք ունեցաւ։ — 10. Անկոսն ով յաջորդեց. Տարկուինիոս երեց ինչպէս կառավարեց։ — 11. Սերուիոս Տուլլիոս ինչպէս գահը երաւ ինչ գործք գործեց. ինչ է անոր տուած սահմանադրութիւնը։ Ինչպէս մեռաւ։ — 12. Տարկուինիոս Գոռոզ ինչպէս կառավարեց. Գաբի քաղաքն ինչպէս առաւ։ Հռոմայեցիք ինչու զինուորն ու հասարակապետութիւն գրին։

1. Հռոմայեցւոց նախնական պատմութիւնը թանձր մութի մէջ ծածկուած է։ Եղած զրոյցներուն մէջէն դժուարաւ ստոյգը կրնայ զտուիլ։ Եօթներորդ դարուն մէջ Քրիստոսէն յառաջ Հռոմի (Անկոս Մարկիոս) չորրորդ թագաւորին ատենը հազիւ աղօտ լոյս մը պատմութիւնը առասպելներէն բաժնելու կը սկսի, այսու ամենայնիւ անկէց ետքն ալ առասպելներու մէջ դեռ կը խարխափենք։ Հռոմական պատմութիւնը Հռոմայեցւոց Իտալիայէն դուրս ելելէն ու միւս ազգաց հետ յարաբերութեան մէջ մտնելէն ետեւ ճշմարտութեան երաշխաւորութիւն մը կը ստանայ։

2. Հիմակուան պատմական քննութիւնները կը ցուցնեն որ Տիբերիսի մօտ եղած Եօթը բլուրները՝ Տուսկիացւոց, Սաբինիացւոց ու Լատինացւոց բնական սահմանագլուխներն էին, Տիբերիսի անգիլի կողմը Յա-

նիկուլոս բլոյն վրայ Տուսկիացիք բերդ մ'ունէին, Կուիրինալին վրայ՝ Սաբինիացւոց Կուիրիոնք կար իսկ Պալատինեան բլուրին վրայ Լատինացւոց Հռոմը շինուած էր։ Աս երեք ցեղերէն ելան աշխարհակալ Հռոմացիք, որոնք երկայն ատեն ան ցեղերուն բաժանումը մէջերնին պահեցին։ Բայց Հռոմացիք իրենց ծագումը իրենց նպաստաւոր առասպելներով զարդարած են։

3. Իրենց ծագման նկատմամբ Հռոմացիք կը պատմեն թէ Տրովայի կործանմանէ ետքը Ենէաս զօրապետն իր Ասկանազ որդւոյն ու տրովադացի գնդի մը հետ երկայն ժամանակ թափառելէն ետեւ Իտալիա եկած ու իր որդին Լատինի մէջ Ալբա լոնգա քաղաքը շինած է։ Ալբա լոնգայի տաճնուշորերորդ թագաւորը Ամուլիոս՝ իր Նումիտոր եղբորմէն իշխանութիւնը յափշտակեց, անոր ժառանգ որդին մեռցուց եւ որպէս զնոմիտորին սերունդը բոլորովին չորցրնէ՝ անոր Ռէա Սիլվիա աղջիկն ալ Վեստեան կուսանաց մէջ խոթեց։ Սակայն ասիկա (Արեսէն) երկուորեակ զաւակներ ունեցաւ Հռեմոս ու Հռոմուլոս, որոնք Ամուլիոսի հրամանաւր կողովէ մը մէջ Տիբերիս գետը նետուեցան։ Ալեքները կողովը ցամաք նետեցին ու գայլ մ'իր կաթովը սկսաւ տղաքը սնուցանել. մինչեւ որ (Փաւստուլոս) հովիւ մը զանոնք գտաւ ու քովը առաւ պահեց։ Երբոր մեծցան ու իրենց սերունդն իմացան՝ կտրիճ հովիւներու դռնդ մը կազմելով Ամուլիոսի վրայ գացին, զանի մեռցուցին եւ Նումիտորը նորէն գահը նստեցուցին։ Ետքէն անոր խորհրդովն իրենց գտնուած տեղը քաղաք մը շինեցին. բայց մէջերնին կռիւ ելաւ թէ քաղաքը որուն անունը պիտ'որ առնու եւ ո՞վ անոր տէր պիտ'որ ըլլայ։ Հռոմուլոսին 12 անգոյններ երեւնալով՝ խնդիրն անոր կողմը որոշեցին եւ քաղաքն անոր անուամբ Հռոմ քուլեցաւ։ Ան ատեն Հռեմոս սկսաւ քաղաքը ծաղր ընել եւ անոր պարիսպներուն ցածութիւնը ցուցնելու համար վրայէն ցաթքեց, որուն վրայ Հռոմուլոս ալ կատղելով վրան ինկաւ ու զանի մեռցուց։ Հռոմացիք իրենց թուականութիւնը քաղքին հիմնարկութենէն կը սկսէին եւ նոյն օրը (753 Ապրիլ 21ին) մեծ հանդիսութեամբ կը տօնէին։

4. Հռոմուլոս (753—715) իրեն քաղաքը շու-

տով բազմամարդ ընելու համար հրատարակեց որ մէջը բնակողը ամէն պատիժներէն կ'ազատի: Ատով անմիջապէս ոճրագործներով, պարտապաններով ու փախած գերիներով լեցուեցաւ: Սակայն ասոնք ըստ մեծի մասին կին չունէին եւ դրացի քաղաքները չէին ուզեր իրենց աղջիկներն այնպիսի աւազակներու տալ: Ուստի ուրիշ ճար չմնալով Հռոմուլոս բոլոր դրացիները ըմբռնամարտութեան խաղի մը հրաւիրեց, որուն ատենն իրենները հանդիսատես աղջկանց վրայ յարձակելով զանոնք յափշտակեցին: Երեք լատինացի քաղաքներ ու Սաբինիացւոց Կուրէս քաղաքն աս իրենց եղած թշնամանաց վրէժն առնելու համար զէնք առին: Բայց Հռոմուլոս Լատինացւոց մէկիկ մէկիկ յաղթեց, քաղաքները կործանեց եւ բնակիչները Հռոմի մէջ փոխադրեց: Իսկ Սաբինիացիները, որոնք յաղթութեամբ մինչեւ Հռոմի պատերուն առջեւն եկած ու անոր Կապիտոլինս բերդին մատնութեամբ տիրած էին՝ երբ որ վերջի որոշիչ պատերազմը պիտ'որ տային՝ յափշտակուած աղջիկները մէջը մտնելով՝ իրենց ծնողքն ու եղբայրները իրենց երկներուն հետ հաշտեցուցին. Սաբինիացւոց մէկ մասը (Կուրիացիք) Հռոմի մէջ Կուրիինալ բլրոյն վրայ բնակեցան եւ անոնց Տատիոս թագաւորը Հռոմուլոսին դահակից եղաւ, իսկ երկուքին մեռնելէն ետքը որոշուեցաւ որ, փոփոխակի մէյ մը Հռոմայեցիներէն մէյ մ'ալ Սաբինիացիներէն թագաւոր ընտրուի: Նոյնպէս ծերակոյտը, որն որ Հռոմուլոսէն զրուած թագաւորին խորհրդատու ժողովք մըն էր, 100 Հռոմայեցիներէ եւ 100 Սաբինիացիներէ կազմուեցաւ: Բայց Հռոմուլոս իրեն ընկեր ունենալ չուէլով քիչ մը ետքը Տատիոսը սպաննեց. իսկ ինք 37 տարի շարունակ պատերազմներով թագաւորելէն ետեւ զրոյցին ըսածին նայելով՝ ամպոտ ու մրրկալից օր մը Արեւսէն երկինք յափշտակուեցաւ եւ ժողովուրդն սկսաւ զինքը իբրեւ Կուրիինեան աստուած պաշտել:

5. Երկու դաշնակից Հռոմայեցի ու Սաբինիացի ցեղերէն զատ ետքէն Հռոմի մէջ բնակող Տուսկիացիք ալ իրենց կողմանէ 100 հոգի ծերակուտի մէջ խոթելով ծերակուտին անգամները 300 հոգի եղան: Աս երեք ցեղերը, Ռամնենսիք (Հռոմայեցիք), Տիտենսիք (Սաբինիացիք) եւ Լուկերենսիք (Տուսկիացիք) տասնական Կուրիաներու կը բաժնուէին, ամէն մէկ Կուրիան ալ հա-

բիւրական անուններու : Իւրաքանչիւր բաժին իրեն սեփական առաջնորդն ունէր, որն որ թէ կրօնական հանգէսներու մէջ, թէ պատերազմի ատեն եւ թէ քաղաքային իրողութեանց մէջ իրենց բաժնին կ'առաջնորդէր : Թագաւորը ընտրական էր եւ անոր իշխանութիւնը շատ չափաւորուած : առանց ձերակալութիւն հաւանութեան չէր կրնար բան մը որոշել եւ ձերակալսն ու թագաւորը երեւելի խնդիրներու մէջ պէտք էին կուրիաներու ժողովքը ժողովել ու անոնց խորհրդովը գործել :

6. Հռոմուլոսին մահունէ ետքը ձերակալար կ'ուզէր կառավարութիւնն առանձին իրեն պահել անոր համար տարի մը թագաւոր չգրաւ, մինչեւ որ ժողովրդէն՝ ստիպուած Տատիոսին փեսան Նումա Պոմպիլիոս Սաբինիացին (716—679) ընտրեց, որն որ իր նախորդին պէս զրոյցներու կը վերաբերի, եւ ինչպէս Հռոմուլոս Հռոմայեցւոց տէրութեան ու պատերազմական հոգւոյն հիմնադիրը կը համարուի, անանկ ալ կրօնական կարգաւորութիւններուն մեծ մասը Նումային կը տրուի : Աս իմաստուն թագաւորին ջանքն էր օգտակար օրէնքներով ու կրօնական կրթութեամբ ժողովուրդը երջանկացնել : Երկիրը ժողովրդեան բաժնեց եւ (կամենենա Եգեթիա գիցուհւոյն խորհրդովը) կրօնական պաշտամունքը կարգաւորեց ու պաշտօնեաները որոշեց : Ժողովրդեան գործքերուն ու առտնին կենաց նկատմամբ ալ կարգադրութիւններ քրաւ եւ անոնց վրայ տեսուչներ սահմանեց : Շատ մեհեաններ շինեց, ի մէջ այլոց երկդլուխ Յանոսին մեհեանը, որն որ միայն պատերազմի ատեն պիտի բացուէր : Հռոմուլոսին Տումարն ալ շտկեց :

7. Հռոմայեցւոց կրօնը Յունաց կրօնին բոլորովին նման է, եւ բաց ի քանի մը ազգային աստուածութիւններէ, ինչպէս են Յանոս, Կուիրինոս, Ենէաս եւ քանի մը վերացեալ գաղափարներէ ինչպէս Հաւատը, Միաբանութիւն, Սահմանը եւ այլն, միւս բոլոր աստուածութիւնները Յունաց աստուածութիւններն են (տե՛ս էր. 155) միայն տարբեր անուններով : Յուպիտեր՝ Զեւսն է, Նեպտուն՝ Պոսիդոնը, Մարս՝ Արէսը, Վուլկան՝ Հեփեստոսը, Դիանա՝ Արտեմիսը եւ այլն : Նոյնպէս կրօնական պաշտամունքն ալ՝ տօները, խաղերը, խորհրդները, զոհերն ու աղօթքները Յոյներէն առած են : Միայն հաւահամայութիւնները եւ քանի մը ձեւերը Ետրուրիացիներէն են : — Նշանաւորէին Հռոմայեցւոց մէջ Վեստեան կուսանքը, որոնք տասը տարիէն վար կ'առնուէին ու երեսուն տարի Վեստա գիցուհւոյն մեհեանին մէջ կը ծառայէին : Ասոնց գործքն էր մեհեանին կրակը միշտ վառ պահել, որովհետեւ կրակին մարիլը Հռոմայեցիք տէրութեան գերախառութիւն մը կը համարէին : Քանի որ մեհեանին ծառայութեան մէջ էին ողջախոհութեան ուխտ ունէին, եւ եթէ մէկը ուխտը ոտքի տակ առ-

նուր՝ ողջ ողջ կը թաղուէր: Ծառայութեան երեսուն տարին լմննալէն ետքը ազատ էին:

8. Խաղաղասէր Նումային՝ պատերազմասէր Տուղլիոս Ոսթիլիոս Հոմայեցին յաջորդեց (773—640) Ալբա լոնգացիք Հոմայեցւոյ մեծնալուն վրայ նախանձելով սկսան անոնց երկիրներուն վրայ յարձակիլ, որով մեծ կռիւ մը բռնուաւ, բայց Ալբայեցւոյ Փուփիետիոս զօրավարին առաջարկելովը արիւնհեղուծեան վերջ տալու համար սահմանուեցաւ որ խնդիրը մենամարտութեամբ որոշուի: Ուստի Հոմայեցւոյ կողմանէ երեք Որատեան եղբարք Ալբայեցւոյ երեք Կուրատեան եղբարց դէմ ելան եւ անոնց յաղթելով՝ Ալբայեցիք Հոմայեցւոյ հպատակելու ստիպուեցան. բայց Փուփիետիոս ասկէց պրծելու համար դրացի ազգերը Հոմի դէմ դրդուեց, խոստանալով որ ինքն ալ իրենց կ'օգնէ. սակայն Տուղլիոս թշնամիները մէկիկ մէկիկ նուաճեց, Փուփիետիոսը բռնելով չորս կտոր ըրաւ, Ալբա լոնգան բոլորովին կործանեց բնակիչն ալ Հոմ փոխադրեց: Բայց ինքն ալ 31 տարի կառավարելէն ետեւ կայծակէ մը զարնուելով մեռաւ, որովհետեւ կրօնական բաներուն անփոյթ էր, կ'ըսէ զոյցը:

9. Տուղլիոսին յաջորդեց Անկոս Մարկիոս Սաբինիացին՝ Նումա Պոմպիլիոսին թողը (640—617): Ասոր ատենը Լատինացիք Հոմի երկիրներու վրայ յարձակումներ ընելով՝ Անկոս վրանին գնաց, չորս Լատինական քաղաքներն առաւ ու անոնց բնակիչքը Հոմ փոխադրեց. ասով Հոմի ժողովուրդը երկու բաժնուեցաւ մէկ մասը Բուն Հոմի քաղաքացիները կը կազմէին, որոնք կառավարութեան մասնակից էին եւ Պատրիկ կամ ազնուական կ'ըսուէին, իսկ միւս մասը պատերազմաւ նուաճուածները կը կազմէին, որոնք կէս մը տեղերնին կը կենային, եւ կէս մ'ալ Հոմ կը տարուէին, քաղաքացւոյ իրաւունք չունէին, կառավարութեան մէջ չէին կրնար խառնուիլ եւ ոչ բուն Հոմայեցւոյ հետ ամուսնալ, եւ ռամիկ կ'ըսուէին:

10. Անկոս Մարկիոսին յաջորդեց անոր որդւոյը դաստիարակը Տարկուինիոս Երէց (617—578) Կորընթոսէն Տուսկիա փախած Յոյնի մը որդին, որն որ խաղաղասէր էր, բայց հարկաւորութեան ատեն պա-

տերազմն ալ քաջութեամբ կը վարէր: Լատինացիք ասոր ատենն ալ Հռոմի սահմաններուն վրայ յարձակելով՝ Տարկուինիոս վրանին գնաց արիւնհաչեղ պատերազմներով յաղթեց, հպարտ Սաբինիացիներն երկայն կռիւներէ ետեւ խոնարհեցուց եւ Հռոմի վերին տէրութեան տակ առաւ: Նոյնպէս Տուսկիացիները յաջող պատերազմներով մը նուաճեց (°): Աս պատերազմներէն զատ խաղաղութեան գործքերով ալ երեւելի եղաւ Տարկուինիոս. քաղաքը ջուր բերող ջրմուղներ շինել տուաւ, քաղաքին մէջ աղտոտութիւնները Տիբերիս գետ տանող կոյանոցներ շինեց, հրապարակներ բացաւ, Կապիտոլիոնի մէջ Արամազդայ մեհեան մը շինեց, որն որ ետքէն Հռոմէական պետութեան գլխաւոր մեհեանն եղաւ, քաղաքը պարիսպներով պատեց եւ արուեստից ու գիտութեանց ետեւէն ինկաւ, ծերակուտի անդամները՝ Լուկերեաններն աւելցընելով 300ի հասցուց եւ ռամկէն երեք նոր ցեղեր կազմեց՝ երկրորդ Հռեմնեան, Տիտեան եւ Լուկերեան անուամբ, բայց ազնուականներուն դէմ դառնալովը չկրցաւ ասոնց առջի ցեղերուն ունեցածին չափ արտօնութիւններ տալ: Իմաստուն թագաւորը Անկոս Մարկիոսի որդւոցը դաւաճանութեամբը սպաննուեցաւ:

11. Սերուիոս Տուղլիոս (578—534) Տարկուինիոս Պրիսկոսին փեսան՝ ասոր կնկան հնարքովը նախ Տարկուինիոսին որդւոցը յանձանձիչ որոշուեցաւ եւ ետքէն ժողովրդեան ուզելովը թագաւոր ալ ընտրուեցաւ: Ասիկա Հռոմը Լատինական դաշնակցութեան մէջ խոթեց եւ անոր ստակովը Աւենտինեան բլրոյն վրայ Անահտայ մեհեանը շինեց իբրեւ դաշնակցութեան ժողովատեղի: Հռոմն ընդարձակեց եւ երկու բլուր ալ մէջը առնելով քաղաքը եօթնբլրեան ըրաւ, ու պարսպով մը պատեց: Տուսկիացիները, որոնք Հռոմի դաշնակցութենէն ելլել կ'ուզէին՝ զէնքով ստիպեց Հռոմին գլխաւորութիւնը ծանչնալու: Բայց իրեն ամենէն երեւելի գործքը՝ տուած նոր սահմանադրութիւնն եղաւ: Մարդասէր եւ երախտագէտ թագաւորը ժողովուրդը պատրիկներուն մեծ ճոխութենէն ազատելու, անոր բռները

Թեթեւցրնելու եւ զանի կառավարութեան մասնակից ընելու համար ձեռք զարկաւ սահմանադրութեան նորոգութիւն մը ընելու։ Հռոմ քաղաքը չորս Թաղի բաժնեց, արուարձանեայ երկիրներն ալ 26, անանկ որ իւրաքանչիւր Թաղի բնակիչները (պատրիկներն ու ռամիկը) մէյ մէկ ցեղ սկսան կազմել սեփական ժողովք, վարչութիւն ու ցեղապետ ունենալով։ Գարձեալ բոլոր ժողովուրդը ընչից համեմատ 5 դաս բաժնեց, եւ հարկերն ու զինուորութիւնը անոր համեմատ կարգադրեց. զինուորներն առանց Թոշակի էին եւ իրենց սպառազինութիւնը (զորն որ Տուղղիոս նոյնպէս որոշեց) իրենք պիտ'որ հոգային։ Ասով գլխաւոր ծանրութիւնը առջի՝ ամենէն հարուստ դասի վրայ ինկաւ, որովհետեւ Թէ աւելի հարկ պիտի տար, Թէ աւելի զինուոր պիտ'որ հանէր եւ Թէ աղէկ սպառազինուած ըլլալուն՝ ճակատի մէջ ամենէն յառաջ պիտ'որ նետուէր։ — Տուղղիոս ժողովրդեան ժողովքին ալ փոփոխութիւն բրաւ։ Հինգ դասերը 193 հարիւրաւորներու բաժնեց եւ սահմանեց որ հարիւրաւորներու երեսփոխանները ժողովրդեան ժողովքը կացուցանեն։ Ասով ստոյգ է ազնուականաց ազգեցութիւնը դեռ հաստատուն մնաց, որովհետեւ առջի դասը 98 հարիւրաւորութիւններ, եւ եթէ իրեն երեսփոխանները մէջերնին միաբան ըլլային, ամէն բան իրենց ուղածին պէս կ'որոշուէր, սակայն ռամիկն ալ ժողովքին մէջը մտաւ, որով կառավարութիւնը վերջապէս պէտք էր որ ռամկապետութեան փոխուէր։ Ասոր համար պատրիկները Տուղղիոսին Թշնամացան, անոր դէմ դաւաճանութիւն մը, կազմեցին եւ անոր օգնութեամբը Տարկուինիոս Գոռոզ՝ Թաղաւորը սպաննեց։

12. Տարկուինիոս Գոռոզ՝ Սերուխոսին փեսան ու Անկոսին որդին՝ առանց ժողովրդեան հաւանութեանը դահը ելաւ (534—509), Սերուխոսին ռամիկն տուած բոլոր արտօնութիւնները ջնջեց եւ իրեն խիստ, բռնական բայց միանգամայն զօրաւոր ու ճարտար կառավարութեամբը Թէ իրեններուն եւ Թէ դրացի քաղաքներուն ինք զինք ահաւոր բրաւ։ Նաեւ ազնուականաց հետ խստութեամբ վարուեցաւ. բոլորովին բացարձակ իշխելու համար՝ ինչպէս որ ժողովրդեան

Ժողովքը վերցուց՝ ուղեց ծերակոյտն ալ վերցընել, եւ
 երբ որ ասոր համար ազնուականք դաւաճանութիւն մը
 կազմեցին որ զինքը գահէն ձգեն՝ սկսաւ կա-
 տաղութեամբ կատկածելիները հալածել: Բայց Տար-
 կուինիոս քաջ զօրապետ էր, բոլոր լատինացի
 տէրութիւնները Հռոմի վերին տէրութեան տակ
 ձգեց: Միայն Գաբի քաղաքը յամառութեամբ ընդդի-
 մացաւ, մինչեւ որ Տարկուինիոսին որդին Սեքստոս ինք
 զինք Զուպիրոսին պէս (ԳԵՄ ԵՐ. 46) վերաւորելով եւ
 Գաբիացւոց հաւատացընելով որ իր հօրմէն եղած է եւ
 վրէժն առնելու համար իրենց կողմն անցած է՝ Գա-
 բիացւոց մեծերը մեռցուց եւ քաղաքը հօրը մատնեց:
 Լատինին հարաւային կողմն եղած Վոլտիացի պատե-
 ռազմասէր Ժողովուրդը, որն որ Լատինացիներն ան-
 դադար կը նեղէր՝ հիմակ որ Տարկուինիոս Լատինա-
 ցւոց գլխաւորութիւնն առաւ, Հռոմի հետ ալ թշնա-
 մացաւ: Ասոր համար Տարկուինիոս անոնց դէմ պա-
 տերազմի ելաւ, անոնց Սուէսսիա Պոմետիա մայրաքա-
 ղաքը յարձակմամբ առաւ կողոպտեց եւ անոր աւարովը
 Հռոմը մեհեաններով ու օգտակար շինութիւններով
 զարդարեց: Աս շինութիւններու Տարկուինիոս անխնայ
 կ'աշխատցընէր ուսմիկը: Ասոր համար երբ որ նորէն
 աւար Ժողովելու մտօք Արդէ բերդը գնաց պաշարեց եւ
 իրեն Սեքստոս որդին Լուկրետիա անունով իշխանի մը
 կնկան բռնաբարութիւն ընելով կնիկը ինք զինք մեռ-
 ցուց՝ Յունիոս Բրուտոս ապստամբութեան նշան տու-
 աւ եւ աժգոհ Ժողովուրդն ու Պատրիկները Տարկուի-
 նեաններն արսորեցին ու թագաւորական պատիւը վար
 առին: Տարկուինիոս խռովութիւնը լսելուն պէս
 Արդէայէն Հռոմ փութաց, բայց Հռոմայեցիք առջեւը
 դռները դոցեցին եւ փուճ տեղ բռնութեամբ կամ
 սիրով ներս մտնելու աշխատելէն ետեւ Ետրուրիացւոց
 կողմերը քաշուեցաւ (509): Այսպէս վերջացաւ Հռոմի
 թագաւորութիւնը երկու Հռոմայեցի, երկու Սաբի-
 նիացի եւ երեք Տուսկիացի թագաւորներ ունենա-
 լէն ետեւ:

ՀՌՈՄ ՀԱՍԱՐԱԿԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

Յօդուած Ա.

ԱԶՆՈՒԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

1. Տարկուինեանց մերժուելէն ետքը Հռոմի մէջ ինչ կառավարութիւն գրուեցաւ: — 2. Հասարակապետութեան դէմ Տարկուինիոսին նիւթած դաւաճանութիւնը ինչ վերջ ունեցաւ: — 3. Վէյացիք կրցան Տարկուինիոսը նորէն գահ հանել: — 4. Հռոմայեցիք Պորսենասէն ինչպէս ազատեցան: — 5. Լատինացիք Հռոմի դէմ ինչու պատերազմ բացին եւ ինչ յաջողութիւն ունեցան: — 6. Ռամիլը ինչու Հռոմէն ելաւ եւ ինչ պայմանաւ ետ դարձաւ: — 7. Վորիդանոս ինչու Հռոմի դէմ պատերազմ բացաւ: — 8. Ինչ է ագարակային օրէնքը: — 9. Յեղապետները կրցան Հռոմի օրէնքները գրի անցընել տալ: — 10. Տանպետներն ինչպէս իրենց իշխանութենէն վար առնուեցան, ռամիլը կրցաւ իշխանութիւն ընդունիլ պատրիկներու խնամի ըլլալու ու հիւպատոսութեան հասնելու: — 11. Վէյի ինչպէս ստնուեցաւ: — 12. Պաղղիացոց Հռոմի վրայ արշաւանքն ինչ վախճան ունեցաւ: — 13. Հռոմ ինչպէս շինուեցաւ: — 14. Ռամիլը ինչպէս հիւպատոսութիւնը ձեռք ձգեց:

1. Տարկուինեանց մերժուելէն ետեւ թագաւորութեան տեղ ազնուապետական կառավարութիւն մը գրուեցաւ. թագաւորին երեքպատիկ իշխանութիւնները բաժնուեցան. քրմականը՝ քրմապետին տրուեցաւ, իսկ քաղաքականն ու պատերազմականը՝ երկու ժողովրդէն ընտրուած իրարու հաւասար հիւպատոսներու (Պրետորներու), որոնց իշխանութիւնը մէկ տարի միայն պիտի տեւէր, տարին լմննալէն ետքը իրենց դործածներուն վրայ՝ համար պիտի տային: Աս հիւպատոսութիւնն ինչպէս նաեւ տէրութեան միւս գլխաւոր պաշտօնները պատրիկներն իրենց վերապահեցին, բայց որպէս զի ռամիլը շահին եւ անոր օգնութեամբը թագաւորին դարձը անկարելի ընեն՝ Սերուիոսի սահմանադրութիւնը նորէն հաստատեցին, թագաւորական կալուածները ռամիլին մէջ բաժնեցին եւ անոր իշխանութիւն տուին որ եթէ կենայ, ազատութեան կամ ընչից բռնաբարութիւն մը կրելու ըլլայ հարիւրաւորութիւններու ժողովքին կարենայ բողոքել: Առջի Պրետորներն եղան Բրուտոս եւ Վոլլատինոս՝ Լուկրետիայի երիկը, երկուքն ալ Տարկուինիոսին տնէն:

2. Սակայն քանի որ Տարկուինիոս ողջ էր՝ նոր հաստատուած հասարակապետութիւնը յապահով

չէր: Ասիկա նախ իրեն դեսպաններովը՝ Հռոմի մէջ հասարակապետութեան դէմ դաւակցութիւն մը կազմել տուաւ, որն որ յայտնուեցաւ ու մասնակից եղողները խստիւ պատժուեցան. Բրուտոս եւ ոչ իր որդիներուն խնայեց, որոնք նոյնպէս դաւակցութեան անդամ ցուցուեցան, անոնք ալ դահճին տապարին տակ ինկան: Իսկ Կոլլատինոս միւս հիւպատոսը, որն որ իր դաւակից եղբօրներուն դատապարտութիւնը արգելուէ կ'ուզէր՝ իշխանութենէն ձգուեցաւ, եւ տեղը ընտրուեցաւ Վաղերիոս:

3. Ան ատեն Տարկուինիոսին համար Ետրուրիայի Վէյի քաղաքը զէնք առաւ: Երկու հիւպատոսները վրան գացին եւ Արսիա անտառին մէջ ճակատ տուին, եւ թէպէտ Բրուտոս Տարկուինիոսին որդիներէն մէկը մեռցուցած ատեն անոր նիզակէն ինքն ալ վիրաւորուեցաւ ու մեռաւ, բայց յաղթութիւնը Հռոմայեցւոյ եղաւ եւ Վաղերիոս յաղթութեամբ Հռոմ դարձաւ:

4. Եւրբ որ Վէյացւոյ փորձն ալ պարապ ելաւ, Տարկուինիոս Ետրուրիացւոյ Կլուսիոն քաղքին Պորսենա թագաւորին դիմեց, որն որ Հռոմի վրայ քալեց, Յանիուլոսին տիրեց եւ Հռոմայեցիները Հռոմ փախցուց: Միայն Ուլատիոս Կոկլէս կտրիճը երկու ընկերներով փայտէ կամուրջին գլուխը թշնամւոյն դէմ քաջութեամբ պատերազմեցաւ մինչեւ որ Հռոմայեցիք ժամանակ դտան ու կամուրջը փլցուցին: Ասով Ետրուրիացիք չկրցան քաղաքը մտնել, բայց զանի խստիւ պաշարեցին ու մէջը սով ձգեցին: Ան ատեն Մուկիոս Սկեւոլա երիտասարդ Հռոմայեցին յանդգնեցաւ Պորսենային վրանը մտնելու, որպէս զի զանի սպաննէ ու քաղաքը ազատէ, բայց բռնուեցաւ եւ Հռոմայեցիք ալ նեղ մտած դաշնադրութեամբ անձնատուր եղան, զէնքերնին յաղթող թշնամւոյն յանձնեցին, Տիբերիսին անդիի կողմն եղած ռամկի արուարձաններէն հրաժարեցան եւ 20 հոգի պատանդ տուին: Իսկ Պորսենան Տարկուինիոսին կողմը ձգեց: Այսու ամենայնիւ Տարկուինիոս նորէն չյուսահատեցաւ:

5. Ետրուրական պատերազմին ատենը 30 Լատինացի քաղաքները Հռոմէն գլուխ քաշեցին եւ հիմակ իրենց գլխաւորութիւնը նորէն ձեռք ձգելու հա-

մար, գույե Տարիկունիոսէն ալ գրգռուած՝ Հռոմի վրայ ինկան: Այսպիսի ներշնչութեան ատեն ժողովուրդը չէր ուզեր պատերազմի երթալ, որովհետեւ ազնուականները յանձն չէին առնուր անոր պարտքերը թողլու: Ուստի դիւրաւ զօրք ժողովելու եւ կարգը պահելու համար, ծերակոյտը 6 ամիս լիակատար իշխանութիւն ունեցող իշխանապետ մը դրաւ, որուն հրամանին ոչ ոք կրնար դէմ դառնալ, անհնազանդը անմիջապէս կը մեռցնէր: Աս իշխանութեամբ Պոսթումիոս առաջին իշխանապետը զօրք ժողովեց ու Ռեզիլեան լճին քով Լատինացւոց հետ զարնուեցաւ. թէպէտ պատերազմն անորոշ մնաց, սակայն Լատինացիք քաշուեցան. իսկ 90 ամեայ Տարիկունիոսը վերք մ'առնելով ստիպուեցաւ Կումա քաշուիլ, ուր մեռաւ: Աս պատերազմով Լատինացիք իրենք զիրենք միայն անկախ ըրին եւ ետքէն (493) Հռոմայեցւոց հետ դաշնակցեցան¹: Քանի մ'արուարձանեայ ազգերու (Վոլսկացւոց, Եկուացւոց ու Սաբինացւոց) հետ ալ պատերազմ ունեցան Հռոմայեցիք, բայց ասոնք մանր կռիւներով, ասպատակութիւններով եւ աւարառութեամբ միայն կ'ըլլային եւ անդադար կը նորոգուէին:

6. Արտաքին թշնամիներէն ազատելէն ետեւ Հռոմի մէջ սկսան ներքին կռիւները բորբոքիլ: Թագաւորութիւն եղած ատեն ռամիկը ազնուականներուն բռնութեանց դէմ թագաւորը պաշտպան ունէր. թագաւորութեան վերցուելովը չէ թէ միայն պաշտպանէն զրկուեցաւ, այլ մասնաւոր իրեն դէմ իշխանապետ մ'ալ դրուեցաւ: Գարձեալ աշխարհակալուած երկրէն մաս մ'առնուլը ռամիկին զլացուեցաւ, որով շատերը յաճախ պատերազմներէն ու թշնամեաց ասպա-

¹ Ետքի ժամանակները Հռոմայեցւոց ծերակուտին առաջին սկիզբն էր, որ յաղթող թշնամիէն երբեք խաղաղութիւն չինդրէ. որպէս զի աս սկիզբը հին ցուցուի եւ Հռոմին անյաղթելութեան կարծիքը չաղտորի. փառասէր Հռոմայեցիներն իրենց տոջն նուաստութիւնները առասպելներով բարեբերու կամ ծածկելու ջանացին, ասանկ Պորսենային արշաւադրին մէջ Կոկղէս մը, Սկեւոյա մը եւ Ալեիա կոյս մը հնարեցին, որն որ պատանդներու մէջ էր, բայց առիթ գտնելով՝ լողալով Հռոմ փախաւ եւ երբոր Հռոմայեցիք զանի Պորսենային զարձուցին՝ ասի կոյսը եւ անոր ընտրած պատանդները պարգեւներով ազատեց: Գարձեալ որպէս զի իրենք զիրենք Լատինացւոց յաղթող ցուցնեն երեւոյթներով՝ խառն տոասպելներ չինեցին, սակայն հետեւութիւնը կը ցուցնէ որ Հռոմայեցիք չյաղթեցին, որովհետեւ Լատինացիք ան կաս ծնացին: Այսպիսի պատրուակիլ առասպելներ ետքէն Գաղղիացւոց արշաւադրին մէջ ալ կը տեսնուին:

տակութիւններէն աղքատցած սկսան իրենց անձնական ազատութիւնը դրաւ դնելով՝ վաշխառու աղնուականներէն փոխ ստակ առնուլ ու շատ պարտքեր բնել եւ ետքէն պարտքերը վճարել չկրնալով՝ պարտատիրոջը ստրուկ ըլլալ: Ժողովուրդը ասոր դարման խընդրեց եւ հիւպատոսները ասպատակող Վոլսկացւոց, Եկուացւոց ու Սաբինիացւոց դէմ պատերազմի տանելու համար քանի մ'անգամ խոստացան որ կը հոգան, բայց յաղթութեամբ դառնալէն ետեւ ծերակոյտը չէր ուղեր կատարել: Ասոր համար բոլոր ռամիկը Հռոմէն ելաւ, դնաց Սաբինեանց երկրին մէջ նուիրական լերան մը վրայ բնակեցաւ, աս մտօք որ հոն քաղաք մը շինել եւ ալ Հռոմ չդառնայ: Ան ատենը ծերակոյտը նեղ մտած Մենենիոս Ագրիպպան խաւրեց, որն որ (ստամոքսի առակ մ'ըսելով) ռամիկն աս դիտաւորութենէն ետ կեցուց, բայց աս դաշամբ որ, 1. պարտքի համար բանտարկուածներն ազատ թող տրուին, եւ անկարողներուն պարտականութեան թղթերը պատռուին, 2. ասոնց նկատմամբ լաւագոյն կարգադրութիւններ ըլլան, 3. ռամիկն անբռնաբարելի ցեղապեաներ դրուին, որոնք ռամիկն իրաւանց վրայ հսկեն եւ անոնց դէմ ելած օրէնքները արգելած (veto) ըսելով խափանեն եւ 4. Շէնոսածապեաներ դրուին, որ վաշխերու ու սղուութեանց վրայ հսկեն: Երբ որ աս պայմանները հրապարակաւ խոստացուեցան ան ատենը ժողովուրդը Հռոմ դարձաւ (494):

7. Գեղապետ դրուելով աղնուականաց ու ռամիկն մէջ դժտութիւնը չվերջացաւ. ռամիկը սկսաւ պահանջել որ պատերազմի աւարէն ինքն ալ մաս ունենայ. իսկ Պատրիկներն ամենայն եղանակաւ կը ջանային որ ցեղապետը մէջ տեղաց վերցընեն. ուստի երբ որ 493ին սով մը պատահեցաւ եւ Սիկիլիայէն եկած ցորենը պիտի բաժնուէր, Մարկիոս Կորիողանոս անունով երիտասարդ պատրիկ մը, որն որ պատերազմներու մէջ շատ քաջութիւններ ըրած էր, բայց ոխերիմ թշնամի էր ռամիկն, պայման դրաւ, որ ցորենին փոխարէն ռամիկը ցեղապետէն հրաժարի: Ժողովուրդն աս բանիս համար զինք դատաստանի կանչեց. բայց անի Վոլսկեանց՝ Հռոմայեցւոց անհաշտ թշնամիներուն քովը փա-

խաւ եւ զանոնք իր հայրենեաց դէմ պատերազմի դր-
գուեց: Անոնց հետ չորս կողմն ապականելով Հռոմայ-
եցւոց սահմանը մտաւ եւ մէկիկ մէկիկ քաղաքներն
առնելով Հռոմի առջեւ հասաւ: Ծերակոյտը շատ
ջանաց զանի հաշտեցրնելու բայց փութ տեղ. միայն
անոր մօրը աղաչանքը կրցաւ զինքը ետ դառնալու հա-
մադել: Սակայն Աղլսկացիք շատ տեղերու տէր մնացին:

Տ. Ժողովուրդը զբաղեցրնելու եւ կորսնցուցած
երկիրները նորէն ետ առնելու համար՝ ծերակոյտը Ե-
տրուրիացւոց, Աղլսկացւոց ու Եկուացւոց դէմ պա-
տերազմ բացաւ. բայց նոյն միջոցին Սպուրիոս Կասսիոս
որպէս զի Ժողովրդեան հաճելի ըլլայ Ագարակային օ-
րէնք մը հանեց, որ Թշնամիէն առնուած երկիրները
Ժողովրդեան ալ բաժնուին: Պատրիկներն ամենայն զօ-
րութեամբ աս օրինաց դործադրութեան դէմ կեցան
եւ Կասսիոսին հիւպատոսութեան ժամանակն անցնե-
լէն ետեւ զանի մահուան դատապարտեցին, աս օրինաց
դործադրութիւնը պահանջող Ժողովրդեան ցեղապետ
մ'ալ դաւաճանութեամբ սպաննեցին: Սակայն Ժողո-
վուրդը քանի որ ան օրէնքը չէր դործադրուեր՝ չէր ու-
զեր պատերազմի երթալ, եւ երթալու կը ստիպուէր
նէ Թուլութեամբ կը պատերազմէր եւ ուզելով կը
յաղթուէր, որովհետեւ յաղթութեան պտուղը միայն
պատրիկներուն էր, ինք շահ մը չունէր: Ասով Թշնա-
միները աւելի յանդգնութեամբ Հռոմայեցւոց երկիր-
ները կ'առպատակէին: Աէյացւոց դէմ Փափրիկեան
ազնուականները գացին, որոնք Ժողովրդեան կողմը
բռնելով անոր սիրելի, բայց պատրիկներու ատելի ե-
ղած էին. սակայն բաց ի մէկ տղէ մը ամէնքն ալ ջար-
դուեցան, որով Հռոմայեցիք ստիպուեցան Աէյացւոց
հետ 40 տարւան խաղաղութիւն ընելու: Նոյնպէս ձա-
խող կ'երթար հարաւային կողմը Աղլսկացւոց ու Եկուաց-
ւոց դէմ պատերազմը, եւ Հռոմայեցի դունդ մը Աղ-
գիտոս լերան քովը Թշնամիներէն պաշարուեցաւ: Ան
ատենը Ժողովրդեան սիրելի Աինկինատոսն իրեն արտէն
կանչուելով իշխանապետ եղաւ, յանկարծ Թշնամեաց
վրայ յարձակեցաւ, պաշարուած գունդը ազատեց եւ
Թշնամին անձնատուր ըլլալու ստիպեց (458): — Աս
կարօտութեան ատենը ռամիկը շատ արտօնութիւններ

ստացաւ եւ պատրիկներուն ազդեցութիւնը քիչ մը կոտորեց, գլխաւորաբար օրէնքները գրիանցընել տալով:

9. Յառաջագոյն Հռոմայեցիք գրուած օրէնք չունէին, հապա պատրիկները սովորութեան համեմատ եւ երբեմն ուղածնուն պէս դատ կը կտրէին: Ժողովուրդը որպէս զի իւրաքանչիւրոց սահմանը ճանչնայ ու բռնակալութիւններէ ազատ մնայ Տերենտիդոս ցեղապետին առաջարկութեամբը գրաւոր օրէնք սկսաւ պահանջել: Պատրիկները երկայն ատեն սաստիկ ընդդիմացան, բայց վերջապէս ասոր ալ զիջան ու օրէնքներ ժողվելու համար Աթէնք եւ Խտալիայի յոյն գաղթականութիւնները երեք հոգի խրկեցին: Ասոնց գաւնալէն ետեւ բոլոր իշխանութիւնները ի կախ ձգուեցան եւ 10 պատրիկներու մէկ տարւան համար լիակատար իշխանութիւն տրուեցաւ որ սովորութեանց եւ ժողովուած օրէնքներուն նայելով Հռոմի յարմար օրէնքներ որոշեն: Ասոնք յաջողութեամբ իրենց գործքը կատարեցին եւ շինած օրէնքները առհասարակ ամենէն ընդունուելով 10 պղնձէ տախտակներու վրայ փորուեցան: Ետքէն ասոնք դեռ անկատար տեսնուելով տասնպետներուն իշխանութիւնը տարի մ'ալ երկնցուեցաւ եւ ուրիշ երկու տախտակներ ալ հանեցին, որով Հռոմէական օրէնքները «Օրէնք երկոտասան տախտակաց», ըսուեցան:

10. Տասնպետները գործքերնին լմնցընելէն ետեւ իրենց իշխանութիւնը չուղեցին ձգել ու սկսան բռնութիւններ ընել, ասոր համար երբ որ Աղաւդիոս Ապպիոս տասնպետներէն մէկը ռամկի մը Աիրգինիա աղջիկը յափշտակել կ'ուզէր եւ աղջկան հայրը նախատինքէն ազատելու համար իր աղջիկը մեռցուց՝ ժողովուրդը երկրորդ անգամ նուիրական լեռք փախաւ եւ Հռոմ դառնալ չէր ուզեր մինչեւ որ բռնաւորները վար առնուեցան եւ հիւպատոսութիւնն ու ցեղապետութիւնը նորէն դրուեցաւ (449): Ապպիոս Աղաւդիոս բանտի մէջ ինք զինք մեռցուց իսկ միւս տասնպետները աքսորուեցան: Անկէց ետքը ժողովուրդը պատրիկներուն բոլորովին հաւասարիլ ուղելով ցեղապետներն առաջարկեցին՝ որ նախ՝ ռամկը կարենայ պատրիկներուն խնամի ըլլալ, եւ երկրորդ՝ որ հիւպա-

տոսութեան ալ հասնի. առջինին հաւանեցան պատրիկները, իսկ երկրորդին երկայն ատեն ընդդիմանալէն ետեւ երբոր ժողովուրդը չէր ուզեր զինուորիլ՝ յանձն առին, որ հիւպատոսի իշխանութիւն ունեցող պատերազմի ցեղապետ դրուին, որոնք ամէն դասէ ալ կարենան ըլլալ (444). Բայց տէրութեան ստացուածոց վրայ տեսչութիւնն ու ժողովուրդեան ազգահամար ընելը աս ցեղապետներէն բաժնուեցան եւ երկու համարակալներու տրուեցան, որոնք միայն պատրիկներէն պիտ'որ ըլլային:

11. Ներքին յամառ կռիւներն ու աղմուկները եղած ատեն արտաքին թշնամիները դեռ իրենց թշնամութիւնները կը շարունակէին, եւ երբ որ Փիղենէ Հռոմայեցւոց դաշնակից քաղաքը Վէյաղւոց հետ դաշնակցեցաւ ու Հռոմայեցիք պատճառն իմանալու համար Վէյի դեսպան խաւրեցին, քաղքին թագաւորը դեսպանը մեռցնելու ալ յանդգնեցաւ: Ասոր համար ծերակոյտն անոր դէմ պատերազմ հրատարակեց, եւ որպէս զի զինուորները պատերազմին՝ իրենց թոշակ կապեց: Փիղենէն առնուեցաւ իսկ Վէյի (երկրորդ Տրովադայի մը պէս) տասը տարի ամառ ձմեռ պաշարուած կեցաւ եւ անձնատուր չեղաւ մինչեւ որ Աամիլիոս իշխանապետ ընտրուեցաւ, որն որ բանակէն մինչեւ Հերայի մեհեանը ական բանալով քաղաքը առաւ (396):

12. Երբ որ Հռոմայեցիք Վէյիի յաղթութեանն համար դեռ ուրախութեան մէջ էին, Ետրուրիայի Ալուսիոն քաղքէն Հռոմ դեսպան եկաւ՝ Գաղղիացւոց դէմ օգնութիւն խնդրելու, որոնք Վէյեան պատերազմին ատենը Ալպեան լեռներն անցնելով մինչեւ Ետրուրիա հասած էին: Հռոմայեցիք երեք հոգի խրկեցին, որ երթան միջնորդ ըլլան, բայց անոնք Ալուսիոնացւոց հետ միացած Գաղղիացւոց վրայ յարձակեցան եւ զօրավար մը մեռցուցին: Ան ատենը Բրեննոս Գաղղիացւոց առաջնորդը Հռոմայեցիներէն պահանջեց որ դեսպաններն իրեն ձեռքը տրուին, եւ երբ որ խնդիրքը մերժուեցաւ՝ 70,000 հոգւով սկսաւ Հռոմի վրայ քալել, Ալլիա գետին քով զարկաւ ցրուեց Հռոմեական 40,000 հոգւոյ բանակը, որն որ իրեն դէմ խրկուած էր (389), պարպուած Հռոմ քաղաքն ա-

ռաւ եւ աղէկ մը կողոպտելէն եւ այրելէն ետեւ կապիտողիոն բերդը պաշարեց, որուն մէջ ծերակոյտն ու բոլոր քաղաքացիքն ապաւինած էին: Առջի յարձակումը որ բրաւ չյաջողեցաւ, ետքէն կապիտողիոն տանող ոտքի ծամբայ մը նշմարելով գիշերը անկէց ներս մտնելու փորձեց, բայց Հերային սագերուն պոռալէն պահապաններն արթննալով (կ'ըսէ զոյցը) Մանլիոս կապիտողեանէն վռնատուեցաւ: Աս միջոցին Բրեննոս լսելով որ Վենետացիք իրեն երկիրը կ'ապականեն եւ տեսնելով միանգամայն որ իրեն բանակին մէջ ժանտախտ մտած է՝ յանձն առաւ սովով նեղ ինկած Հռոմացւոց հետ խաղաղութիւն ընելու եւ 1000 լէպր ոսկի առնելով հեռացաւ ¹:

13. Գաղղիացւոց արշաւանքին պատճառաւ Հռոմէն փախած ռամիկն ալ չուզեց կողոպտուած ու այրած քաղքին մէջ նորէն բնակիլ, հապա Վէյի երթալ կ'ուզէր, բայց կամիլլոս, որն որ նոյն ատեն իշխանապետ եղած էր, զիրենք աս դիտաւորութենէն ետ կեցուց, շուտով մը (անոր համար ալ յառաջուրնէ աւելի անկարգ) քաղաքը շինեց: Ետքէն Վոլսկացւոց, Եկուացւոց ու Ետրուրիացւոց վրայ դնաց, որոնք Հռոմէական երկիրները կ'ասպատակէին, եւ զանոնք խոնարհեցուց:

14. Հաղիւ թէ Գաղղիացւոց Հռոմի մէջ պատճառած սարսափն անցաւ՝ ցեղապետներն իրենց նախորդներուն պէս պահանջմունքներն ելուսկան: Լիկինոս Ստոլոն եւ Սեքստիոս առաջարկեցին (376), որ 1, անկէց ետքը պատերազմի ցեղապետներ չընտրուին, հապա միայն հիւպատոսներ որոնցմէ մէկը միշտ ռամիկն ըլլայ. եւ 2, ամէն քաղաքացի աշխարհակալուած երկրին մասնակից ըլլայ, բայց ոչ ոք 500 արտավարէն աւելի ունենայ: Եւ որովհետեւ պատրիկներն աս առաջարկութեանց ամենայն սատուութեամբ ընդգիմացան, երկու ցեղապետները 9 տարի ետեւէ ետեւ ցեղապետ ընտրուեցան մինչեւ որ վերջապէս (366ին) իրենց ա-

¹ Հռոմացիք պարտութիւնը ծածկելու համար կը պատմեն թէ ոսկին կռած ատեն երբ որ Բրեննոս կշիռքին վրայ իր սուրն ալ դրաւ որպէս զի աւելի տոնու մէկէն կամիլլոս Վէյի փախած Հռոմացիներուն գլուխն անցած վրան հասաւ, ստակ տալը արգիլեց, երկու անգամ Գաղղիացիները զարկաւ եւ Բրեննոսը բռնեց մեռցուց:

առջարկութիւններն օրէնք եղան եւ Սեքստիոս առջի
 ռամիկ հիւպատոսն եղաւ: Ասանկ 143 տարի ռամիկը
 շարունակ կ'առուելով մէկիկ մէկիկ պատրիկներուն ար-
 տօնութիւնները առաւ եւ վերջապէս անոր հաւատա-
 րեցաւ ու կ'առավարութիւնը ռամկապետական ըրաւ:

Յօդոսած Բ.

ՌԱՄԿԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ. — ՄԻՋԻՆ ՈՒ ՍՏՈՐԻՆ ԻՏԱԼԻԱՅԻ
 ՆՈՒԱՃՈՒԻԼԸ

1. Հռոմայեցիք Սամնիացւոց հետ ինչպէս պատերազմի բռնուեցան. ինչ-
 պէս եղաւ առջի Սամնիական պատերազմը: — 2. Լատինացիք ինչո՞ւ Հռոմի
 դէմ պատերազմ բացին, եւ ինչ վերջ ունեցան: — 3. Ինչպէս եղաւ
 երկրորդ Սամնիական պատերազմը: — 4. Ինչպէս եղաւ երրորդ Սամնիա-
 կան պատերազմը: — 5. Պիւսոս ինչո՞ւ Իտալիա արշաւեց, եւ ինչ յա-
 ճողութիւն ունեցաւ: — 6. Ինչպէս հպատակեցան Միջին ու Ստորին
 Իտալիայի ժողովուրդները: — 7. Առջի ժամանակները Հռոմայեցւոց բարքը
 ինչպէս էր:

1. Ազնուականաց եւ ռամիկին կռիւները լմըն-
 նալէն ետքը՝ Հռոմայեցիք ներքին միութիւն մը ստա-
 նալով եւ իրենց զօրութիւնն աւելնալով՝ իրենց մտա-
 դրութիւնն աշխարհակալութիւններու վրայ դարձու-
 ցին, եւ սկսան իրենց դիւցազնական ժամանակը: Ասոր
 ճամբայ բացին Սամնիացւոց երեք պատերազմները:
 Սամնիացիք, որոնց սահմանը նոյն ատենը Ադրիական
 ծովէն մինչեւ Տիրենեան ծովը կը տարածուէր, եւ
 Հռոմայեցւոցմէ (անոնց դաշնակիցները մէկտեղ առ-
 նելով) աւելի զօրաւոր էին, Կամպանիացւոց վրայ դա-
 ցած եւ անոնց երկու անգամ յաղթած էին, որով
 Կամպանիացւոց ուրիշ բան չմնաց բացի եթէ Հռոմայե-
 ցւոց դիմել: Հռոմայեցիք նոյն ատեն Սամնիացւոց
 դաշնակից էին, անոր համար ուղեցին բաները բարե-
 կամութեամբ լմընցընել, բայց երբոր Սամնիացիք իրենց
 միջնորդութիւնը մերժեցին՝ Վաղերիոս Կորվոս հիւ-
 պատոսին առաջնորդութեամբ վրանին դացին եւ
 Գաւրոս լերան (343) ու Սուէստուլայի քով երկու յա-
 մառ ու արիւնահեղ ճակատներու մէջ անոնց յաղ-
 թեցին, բայց ետքէն Սամնիացւոց հետ հաշտութիւն
 ըրին, որպէս զի մէկտեղ Լատինացւոց դէմ երթան:

2. Լատինացիք Հռոմայեցւոց հաւատարիմ
 դաշնակիցներն էին եւ անոնց ամէն պատերազմի մէջ

կ'օգնէին, անոր համար Սամնիացւոց պատերազմին ատենը պահանջեցին որ ծերակուտին կէսն ու հիւ պատռոսին մէկը իրենցմէ բլլայ, եւ երբ որ ասի չընդունուեցաւ՝ ոտք ելան եւ Հռոմի դէմ պատերազմ բացին։ Ան ատենը Հռոմայեցիք Սամնիացւոց հետ բարեկամացան ու Մանլիոս Տորկուատոսին զօրավարութեամբն անոնց վրայ գացին։ Մանլիոս զօրքը կարգի կանոնի մէջ պահելու համար խիստ հրաման հանեց որ առանց հրամանի թշնամեաց վրայ մէկը չյարձակի. եւ երբոր իր որդին թշնամիէն զրգուած աս հրամանին դէմ դնդի մը վրայ ինկաւ ու յաղթեց, առանց խնայելու զանի մահուամբ պատուհասեց։ Այսպիսի խիստ կարգաւորութեամբ վեստովին քով ճակատեցաւ, բայց Լատինացիք յուսահատութեամբ կը պատերազմէին եւ Հռոմայեցիք գեղեւելու սկսան։ Ան ատեն Դեկիոս Մուս զօրավարն ինք զինք մահուան նուիրելով թշնամեաց մէջ յարձակեցաւ, եւ անով իրենները սիրտ առին ու յաղթեցին (338)։ Տրիփանոնի քով երկրորդ անգամ յաղթելով Լատինացիք՝ բոլորովին հպատակեցան եւ իրենց քաղաքներուն մէջ Հռոմայեցի պահապան զօրք առին։

3. Սամնիացիք Հռոմայեցւոց զօրանալը տեսնելով ուղեցին Նէապոլոյ օգնել, որն որ Լատինացւոց հետ միաբանած էր եւ հիմակ Հռոմայ չէր ուզեր հպատակիլ, եւ ասիկա պատճառ եղաւ երկրորդ Սամնիական պատերազմին (325—304)։ Ի սկզբան յաջողութիւնն անանկ Հռոմայեցւոց կողմն էր, որ Սամնիացիք հաշտութիւն խնդրեցին, բայց որովհետեւ անոնք կատարեալ հպատակութիւն կը պահանջէին՝ պատերազմասէր Սամնիացիները պատերազմի մէջ մեռնիլն աւելի յանձն առին եւ Հռոմայեցւոց բռնած Լուկերիա բերդը պաշարեցին։ Հռոմայեցիք քաղքին օգնութեան զօրք խաւրեցին, բայց Սամնիացիք Պոնտիոս զօրավարին առաջնորդութեամբ անոր մէկ մասը կառչիոնի քով զարկին ջարդեցին եւ մնացածները նեղ ճամբու մը մէջ պաշարեցին, որով ստիպուեցան Սամնիացւոց դէմ չպատերազմելու դաշինք դնել եւ անոնց լուծին տակէն անցնելով Հռոմ դարձան (321), Լուկերիան ալ անձնատուր եղաւ։ Բայց ծերակոյտն աս դա-

շինքը չընդունեցաւ եւ պատերազմը նորէն սկսաւ. ի սկզբան բախտը փոփոխ էր, բայց ետքէն (314ին) Հռոմայեցիք յաջող էին, թէպէտ եւ Ետրուրիացիք եւ Հեռնիկացիք ալ անոնց դէմ պատերազմ բացին: Գլխաւորաբար Փաբիոս Մաքսիմոս զօրավարը երբեմն Ետրուրիայի (ու Պերուսիայի քով փառաւոր յաղթութիւն մը ստացաւ) եւ երբեմն Սամնիացւոց երկրին մէջ պատերազմը յաջողութեամբ կը փարէր, եւ Սամնիացիք քանի մ'անգամ յաղթուելէն ետեւ երբոր իրենց երկիրը աւերակ դարձաւ՝ խաղաղութիւն ըրին Հռոմին վերին տէրութիւնը ճանչնալով եւ Լուկանիան անոնց թող տալով (304):

4. Խաղաղութենէն վեց տարի ետքը Սամնիացիք Լուկանիան նորէն ձեռք բերելու համար՝ երրորդ Սամնիական պատերազմը բացին (298): Ետրուրիա բանակ մը խաւրելով՝ Ետրուրիացւոց, Ումբրիացւոց ու Գաղղիացւոց հետ միացան եւ Սենտինոնի քով մեծ ճակատ մը տուին, ուր դարձեալ կը դեղեւէին Հռոմայեցիք, մինչեւ որ Գեկիոս Մուս կրտսերն ինք զինք մահուան նուիրած հօրը պէս թշնամեաց մէջն յարձակելով, եւ մեռնելով նորէն սիրտ առին եւ կատարեալ յաղթութիւն մը ստացան, 25,000 հոգի Սամնիացիներէն մեռան, 8000 ալ գերի ինկան (295): Այսու ամենայնիւ Սամնիացիք իրենց երկիրը լեռներու վրայ պատերազմը դեռ յաջողութեամբ կը շարունակէին, բայց իրենց քաջ զօրավարը Պոնտիոս գերի իյնալով եւ սպանուելով, ալ բոլորովին յուսահատեցան ու հպատակեցան եւ Հռոմայեցիք Միջին Իտալիայի տէր եղան (290):

5. Սամնիացւոց պատերազմը լմննալուն պէս Հռոմայեցիք հարաւային Իտալիայի իրողութեանց մէջ խառնուեցան, որով եւ Իտալիայի հարուստ ու կրթեալ Յունաց դէմ պատերազմի բռնուեցան: Ասոր պատճառն եղաւ Թուրի քաղաքը, որն որ Լուկանացիներէն նեղուելով Հռոմայեցւոցմէ օգնութիւն խնդրեց, եւ անոնք ալ զօրք ու 10 ցոկանաւ խրկելով քաղաքն ազատեցին, ու մէջը Հռոմայեցի զօրք դրին. բայց երբոր Թուրի քաղաքը Հռոմին հետ հաղորդակցութեանց մէջ բռնելու համար Տարենտացւոց հետ

դրած դաշանց դէմ անոնց ծովածոցը 10 ցականաւ խաւրեցին՝ Տարենտացիք անոնցմէ հինգը կէս մ'ընկըզմեցին կէս մ'ալ դերի առին, Թուրի քաղքէն ալ Հռոմայեցիները վաճառեցին: Հռոմայեցիք հատուցում ուզեցին, բայց անոնք դեսպանները ծաղը ըրին եւ խաւտաւկութեամբ ետ խաւրեցին: Ան ատեն Հռոմայեցիք անոնց դէմ ալ պատերազմ հրատարակեցին: Տարենտացիք կը յուսային որ բոլոր Իտալիայի ժողովորդները Հռոմի դէմ պիտ'որ ելլեն, բայց երբ որ խաբուեցան՝ իրենք զիրենք տկար տեսնելով Եպիրոսի Պիւռոս թագաւորն օգնութեան կանչեցին, որն որ փառք ստանալու ծարաւի ըլլալով՝ անմիջապէս 25,000 զօրքով ու 20 փիղերով Իտալիա անցաւ եւ Պանդոսիայի քով Հռոմայեցւոց չարաչար յաղթեց (280), բայց աս արշաւանքէն իրեն մեծ շահ մը չտեսնելով իր կինէսս ճարտասանին ձեռքով ուզեց Հռոմայեցւոց հետ խաղաղութիւն ընել: Հռոմայեցիք Ապպիոսկաւ դիոս կոյր պատրիկէն յորդորուելով պատասխան տուին որ Իտալիայէն դուրս կրնայ խաղաղութեան վրայ խօսիլ, անոր համար անի ալ ասպատակութիւններով մինչեւ Հռոմին առջեւ քալեց, եւ Ասկուլոնի (279) քով երկրորդ անգամ Հռոմայեցւոց յաղթեց. բայց ինքն ալ այնչափ զօրք կորսնցուց որ Եթէ մէյ մ'ալ ասանկ յաղթեմ, ըսաւ, կորսուած եմ. անոր համար երբ որ Սիրակուսացիք զինք կարքեդոնացւոց դէմ օգնութեան կանչեցին՝ Հռոմայեցիները թողուց եւ հոն վազեց: Երեք տարիէն Իտալիա դառնալով Բենեւէնդի քով կուրիսն Գենտատոսէն չարաչար յաղթուեցաւ (275), եւ Իտալիայի Յոյներն ազատելու համար Յոյն թագաւորները փուճ տեղ օգնութեան կանչելէն ետեւ քիչ մը զօրք Տարենտի մէջ թող տալով Յունաստան դարձաւ՝ ետքէն Իտալիայի պատերազմը նորոգելու դիտաւորութեամբ, բայց իրեն յանկարծական մահը զինքն ասկեց արգելեց: Իսկ Տարենտ Պիւռոսի զօրքէն մատնուելով Հռոմայեցւոց ձեռքն անցաւ, որոնք քաղաքին չդպան միայն պարիսպները կործանեցին, ու նաւերն առին:

6. Երբ որ Պիւռոս Իտալիա երեւցած էր՝ Միջին Իտալիայի շատ ցեղեր անոր հետ միացան Հռոմի
ԸՆԴՀ. ՊԱՏՄ. Ա. ՀԱՏ.

դէմ, եւ Ետրուրիացիք՝ Ումբրիայի Սեննոնեան Գաղ-
ղիացիներն ալ ոտք հանեցին, որոնք Հռոմայեցւոյ
վրայ կատարեալ յաղթութիւն մը վաստակեցան: Բայց
Հռոմայեցիք Սեննոնեան երկիրները բոլորովին աւերե-
լով եւ օգնութեան եկող Բոյարներուն յաղթելով
վրէժն առին. Սեննոնիացիները դրեթէ բոլորովին ջար-
դեցին, Բոյարներուն հետ ալ խաղաղութիւն բրին:
Իսկ Ետրուրական քաղաքները մէկիկ մէկիկ առնուե-
ցան, եւ որոնք դեռ գիմացած էին՝ Պիւռոսին Հռոմի
վրայ քալած ստեն իրենց համար շատ նպաստաւոր
պայմաններով խաղաղութիւն բրին: Սամնիացիք դեռ
վերջի անգոր ճիգ մ՝ բրած էին Հռոմի դէմ, բայց երբ
որ Պիւռոս մեռաւ եւ իրենք Հռոմայեցի զօրավարը
չկրցան կաշառել՝ Հռոմի բոլորովին հպատակեցան.
նոյնն բրին միւս հարաւային ցեղերն ալ, անանկ որ
266ին բոլոր Իտալիան մինչեւ Ռուբիկոն գետ Հռո-
մայեցւոյ իշխանութեան տակ էր: Ասկէց ետքը Հռո-
մայեցիք իրենց աչքը դրսի երկիրներուն դարձուցին:

7. Քանի որ Հռոմայեցիք դեռ Իտալիայի մէջ ամփոփուած
էին, իրենց հասարակապետութիւնը ամենէն զեղեցիկ ժա-
մանակը կը վայելէր. կոշտ առաքինութիւնն, խիստ բարբը, եւ
կենաց պարզութիւնը՝ հարստութիւնն ու զեղխութիւնն հեռու
կը բռնէին. Փաբիոս Մաքսիմոս՝ Արիստիդէսին պէս աղքատ մե-
ռաւ, եւ անոր յուղարկաւորութեան ծախքը բարեկամները վճա-
րեցին: Նոյն ժամանակը ծնունդն ու հարստութիւնը չէին, որ
մարդուն աւաղութիւն ու ճոխութիւն կու տային, այլ առաքի-
նութիւնը միայն եւ հոգեւոյ ազնուականութիւնը: Բայց երբ որ
Ափրիկէի ու Ասիայի հարստութիւնները Հռոմի ծանօթ եղան՝
Հռոմայեցիք ընչաքաղցութեան, զեղխութեան, անառակու-
թեան, ու անհաւատարմութեան մէջ ամէն ազգերն անցուցին:

Յօդոսած Դ.

ՊՈՒՆԻԿԵԱՆ ՄԱԿԵԴՈՆԱԿԱՆ ԱՍՈՐԱԿԱՆ ԵՒ ՅՈՒՆԱԿԱՆ
ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐ

1. Հռոմայեցիք ինչ պատճառաւ Կարբեդոնացւոց հետ պատերազմի բռնուեցան: — 2. Ինչպէս եղաւ առջի Պունիկեան պատերազմը: — 3. Հռոմայեցիք խաղաղութիւնն ինչպէս անցուցին: Ինչպէս Իտալիայի Գազդիացիները նուաճեցին: — 4. Ինչպէս բացուեցաւ երկրորդ Պունիկեան պատերազմը: — 5. Անիբաղ երեք անգամ յաղթելէն ետեւ Հռոմայեցիք ինչ բրին: — 6. Անիբաղ Վաննէի յաղթութենէն ետեւ ինչ բրաւ: Հռոմայեցիք ինչպէս Սպանիայի ու Սիրակուսայի տիրեցին: — 7. Անիբաղ Իտալիայէն կրցաւ օգնութիւն բնդունիլ: — 8. Ինչպէս վերջացաւ երկրորդ Պունիկեան պատերազմը: — 9. Հռոմայեցիք ինչու Մակեդոնիայի դէմ պատերազմ բացին: — 10. Անտիքոս Մեծ կրցաւ Հռոմայեցիները խոնարհեցնել: — 11. Հռոմայեցիք ինչպէս Մակեդոնիան նուաճեցին: — 12. Յունաստան ինչպէս Հռոմական պատերազմը եւ ինչ վախճան ունեցաւ: — 13. Ինչպէս բացուեցաւ երրորդ Պունիկեան պատերազմը եւ ինչ վախճան ունեցաւ: — 14. Ինչպէս նուաճուեցաւ Սպանիան:

1. Հռոմայեցիք Հարաւային Իտալիայի տիրելէն ետեւ աչքերնին Սիկիլիայի վրայ դարձուցին, ուր Սիրակուսացիք եւ Կարբեդոնացիք կղզւոյն տիրելու համար իրարու հետ կը կռուէին: Նոյն ատենը Մամերտացիք՝ Կամպանիացի աւազակ զունդ մը Մեսսենայի տիրելով՝ բոլոր Սիկիլիայի մէջ ասպատակութիւններ կ'ընէին, եւ երբոր Սիրակուսայի Հիերոն թագաւորը անոնց վրայ արշաւեց, մէկ մասը Կարբեդոնացիներն օգնութեան կանչեց, իսկ միւս մասը Հռոմայեցիները: Կարբեդոնացիք անմիջապէս հասան ու Մեսսենայի բերդը գրաւեցին, բայց Հռոմայեցիք ալ գալով թէ Սիրակուսացիներն ու թէ Կարբեդոնացիները Մեսսենայէն վճռաւեցին, որով ետքի երկուքը Հռոմի դէմ միացան: Սակայն Սիրակուսացիք անգամ մը յաղթուելէն ետեւ երբ որ Սիկիլիայի քաղաքներուն մեծ մասը Հռոմայեցւոց կողմն անցան իրենք Հռոմայեցւոց հետ խաղաղութիւն բրին եւ մէկտեղ Ագրիգենտը պաշարեցին: Կարբեդոնացիք քաղքին օգնութեան հասան, բայց յաղթուեցան ու քաղաքն առնուեցաւ, կողոպտուեցաւ եւ բնակիչները դերի ծախուեցան:

2. Սիկիլիայի ծովեզերեայ քաղաքներն ալ առնելու համար, զորոնք Կարբեդոնացիք դեռ նաւերով բռնած էին, Հռոմայեցիք նաւատորմիդ մը շինեցին եւ Դուիլիոսի առաջնորդութեամբ Միլէի քով առջի ծովական ճակատը առին, որն որ ցամաքային պատերազմի նմանութիւն ունէր, որովհետեւ Կար-

քեզոնացւոց նաւերը կարթերով իրենց քաշեցին եւ վրան կամուրջներ ձգելով յամաքային պատերազմի մը պէս սուրերով թշնամւոյն վրայ յարձակեցան եւ այսպէսով յաղթութիւնը վաստակեցան (260): Ասոր վրայ Սարգիսիայէն ու Կորսիկայէն ալ Կարբեդոնացիները վռնտեցին եւ Ատտիղէոս Հռեգուլոս Տինգարիսի քով երկու անգամ յաղթելէն ետեւ պատերազմը Ափրիկէի մէջ փոխադրել ուզեց, որպէս զի մեծ հարուած մը տալով խնդիրը շուտով որոշէ: Ճամբան 330 նաւով ու 139,000 զօրքով Եկնոմոսի հրուանդանին մօտ Կարբեդոնացւոց 350 նաւերուն հանդիպելով զանոնք զարկաւ ցրուեց եւ առանց Կարբեդոնացւոց առաջարկած խաղաղութեան միտ դնելու անարգել Ափրիկէ անցաւ ուր մեծ աւարառութիւն ընելէն եւ 27,000 հոգի գերի բռնելէն ետքը Կարբեդոնը պաշարեց: Սակայն հոս Կարբեդոնացւոց յոյն վարձկանազօրուն Բասնթիպպոս Սպարտայի զօրավարէն չարաչար յաղթուեցաւ ու զօրաց մեծ մասին հետ գերի ինկաւ: Նոյնպէս ծովու վրայ ալ սկսաւ Հռոմայեցւոց ձախորդերթալ: Նաւատորմիդին քանի մ'անգամ ալէկոծութենէն խորտակելէն ետքը Գրեպանոնի քով բոլորովին յաղթուեցաւ ու խորտակեցաւ, անանկ որ Հռոմայեցիք ստիպուեցան դարձեալ Խտալիայի մէջ քաշուելու: Այսու ամենայնիւ Հռեգուլոսի խորհրդով խաղաղութիւն ընելու յանձն չառին, եւ պատերազմը Սիկիլիայի մէջ շարունակեցին, ուր Ամիկար Բարկաս Կարբեդոնացւոց սպարապետը բերդերն յաջողութեամբ կը պաշտպանէր եւ Հռոմայեցւոց շատ մնաս կը հասցընէր, մինչեւ որ ետքիններն արտորնօք նոր նաւատորմիդ մը շինեցին եւ Եգատեան կղզիներուն քով Լուտատիոս Կատաուլոսին առաջնորդութեամբ նոր ծովական յաղթութիւն մը ստացան: Ան ատեն Կարբեդոնացիք նորէն խաղաղութիւն խնդրեցին, Հռոմայեցիք ալ յոգնած ըլլալով՝ այսու դաշամբ յանձն առին, որ Կարբեդոնացիք Սիկիլիայէն բոլորովին հրաժարին, գերիները ետ տան եւ 2200 տաղանդ վճարեն (241): Ասանկով լմնացաւ առաջին Պունիկեան պատերազմը եւ Սիկիլիա՝ Սիրակուսայի վերաբերած երկիրը դուրս հանելով՝ Հռոմէական գաւառ մ'եղաւ:

3. Կարբէզոնի առջի երկայն ու զժուարին պատերազմին յաջողութիւնը՝ Հռոմին զօրութիւնը շատ բարձրացուց կէս մը Սիկիլիան ձեռք բերելով եւ ծովահան զօրութիւն մը ստանալով, կէս մ'ալ իր վրայ ունեցած վստահութիւնը սաստկանալով։ Եւ ասկէց ետքը իրաւունքն ալ անոր աշխարհակալութեանց չափ չէր դնէր։ Խաղաղութեան ատեն երբոր Կարբէզոնացիք վարձկանաց կռուին բռնուած էին, Հռոմայեցիք Սարդինիա ու Կորսիկա կղզիներն անոնցմէ առին։ — Իլլիրիայի Տեւտա թագուհին Հռոմայեցի նաւերուն միասա մը հասցուցած ըլլալուն՝ իր երկրէն մաս մը Հռոմի թող տալով եւ հարկ վճարելով պատժուեցաւ։ — Վերջապէս Հռոմայեցիք Սեննոնեան Գաղղիացւոց երկիրներն իրենց մէջը բաժնել ուղեցին եւ երբ որ ասոր համար Խալիայի բոլոր Գաղղիացիները ոտք ելան՝ 6 տարւան (226—220) արիւնասէզ պատերազմով զանոնք ալ նուաճեցին, երկիրնին Կիսալպեան Գաղղիա անուամբ Հռոմէական նահանգ ըրին եւ Պղակենտիա ու Կրեմոնա գաղթականութիւններն հաստատելով իրենց յապահովցուցին։ Ասով Ալպեան լեռներէն մինչեւ Սիկիլիա բոլոր Խալիան Հռոմին իշխանութեանը տակ մտաւ։

4. Կարբէզոնացիք Խալիայի մէջ կրած կռուստը ուրիշ կողմանէ լեցրնելու համար Սպանիա արշաւանք մ'ըրին եւ յաջողութեամբ յառաջ կ'երթային. եւ թէպէտ Հռոմայեցիք նախանձելով վրան հասն եւ ստիպեցին որ Եբրոյ գետը չանցնին, բայց երբ որ Աննիբալ Հռոմայեցւոց՝ ոխերիմ թշնամին՝ սպառապետութիւնն առաւ՝ անցաւ սահման դրուած գետը ու Հռոմայեցւոց դաշնակից Սագունտոն քաղաքն առաւ։ Հռոմայեցիք ասոր վրայ պատերազմ հրատարակեցին, բայց ինք առանց թշնամւոյն սպասելու՝ շուտով Պիւռենեան լեռներէն ու Գաղղիայէն անցնելով Ալպեան լեռանց ստորոտն հասաւ։ Աս անանց լեռը պաշտպանող փայրենի ազգերն հաստատուն զօրապետը չկրցան կեցրնել։ Տառնուհինգ օրուան մէջ անոնց սառած բարձրութիւններն անցաւ եւ յանկարծ 26,000 զօրքով ու քանի մը փղով Խալիա մտաւ (218)։ Նոյն տարին երկու հիւպատոսներուն զօրքն հետզհետէ (Սկիպիոնինը՝ Տիկինոսի քով եւ Սեմպրոնիոսինը՝ Տրե-

բիայի քով) զարկաւ խորտակեց եւ ետքէն Առնոս գետին ճախիններէն յառաջ երթալով՝ Տրասիմէն լճին քով երրորդ անգամ մեծ յաղթութիւն մը կանգնեց, որուն մէջ Փլամինիոս հիւպատոսն իր զօրաց մեծ մասովը մեռաւ. բայց Աննիբալ ասոր վրայ շիտակ Հռոմի վրայ չգնաց, այլ Ադրիական ծովուն եղեբքէն դէպ ի Ապուլիա ու Կամպանիա քաղեց, որպէս զի Իտալիայի ազգերը Հռոմի դէմ ոտք հանէ:

5. Աս վերջի հարկաւորութեան մէջ Հռոմացիք Փաբիոս Մաքսիմոս հմուտ զօրավարը իշխանապետ անուանեցին, որն որ Աննիբալայ ետեւէն սկսաւ երթալ առանց անոր հետ զարնուիլ ուզելու, թէպէտ եւ Աննիբալ անդադար զինք կը գրդուէր: Ասոր միայն կը նայէր, որ ամուր դիբքեր բռնելով Հռոմը պաշտպանէ, եւ թշնամոցն պաշարը կտրելով զանի ետ դառնալու ոտիպէ: Աս իրեն վախճանին գրեթէ հասած էր, երբ որ Հռոմացիք որոշիչ ծակաւ մը տալ ուզելով Տերենտիոս վառոն եւ Եմիլիոս Պաւղլոս հիւպատոսներն Աննիբալայ վրայ խաւրեցին, որն որ Կաննէ քաղաքն առած ամրացած էր: Աննիբալին ճարտարութիւնն աս պատերազմին մէջ գլխաւորաբար երեւցաւ, իրմէ շատ բազմաթիւ թշնամին բոլորովին խորտակեց. 45,000 Հռոմացի Եմիլիոս հիւպատոսն ալ դաշտի վրայ ինկան, մնացածներն ալ ցրուեցան (216): Հռոմի բախտն էր որ Աննիբալ շիտակ անոր վրայ չգնաց:

6. Կաննէին փառաւոր յաղթութեան միակ հետեւութիւնն եղաւ որ Իտալիայի ազգերը Աննիբալայ հետ միացան: Բայց կարծես թէ բախտն անկեց ետեւ իրմէ գնաց: Այսչափ պատերազմներով իր զօրքը տկարացած ըլլալով՝ Կապուա ամուր քաղաքը քաշուեցաւ, եւ իր Աստրուբալ եղբորը զօրքով օգնութեան գալուն կը սպասէր: Հոնկէց Մակեդոնիայի ու Սիրակուսայի հետ դաշնակցեցաւ (215) սակայն անգործ կենալով, իր զօրաց կրթութիւնը թողլցաւ: Իսկ Հռոմացիք աս յաղթութիւններով արբած թշնամին Իտալիայէն հեռացընելու համար պատերազմը Սպանիա փոխադրեցին (212—206), ուր թէպէտ եւ իսկզբան ձախող գնաց, բայց երբոր Կոռնելիոս Սկիպիոն զօրավար դրուեցաւ՝ անմիջապէս նոր Կաբքեդոնն

առաւ, եւ թէպէտեւ չկրցաւ Աստուբաղին Իտալիա անցնիլն արգելուլ, բայց կամաց կամաց կարքեդոնացիներն Սպանիայէն բոլորովին վռնտեց: Մի եւ նոյն ատեն կղաղիոս Մարկեղղոս Սիրակուսան պաշարեց, որն որ Արքիմեդէս երեւելի երկրաչափին մեքենաներովը Յ տարի դիմացաւ, բայց վերջապէս ձեռքն ինկաւ, եւ անով բոլոր Սիկիլիան նուաճուեցաւ ու Հռոմէական գաւառ եղաւ (212): Իսկ Մակեդոնացիներն օգնելէն արգելելու համար՝ Յունաստան Լեւինոս պրետորը խրկեցին, որուն հետ բոլոր Յոյնք միացան (դեռ էր. 246):

Դ. Նոյն իսկ Աննիբաղին բաները գէշ երթալու սկսան: Հռոմայեցիք անոր զօրաց վրայ քանի մը փոքր յաղթութիւններ ընելէն ետեւ՝ դացին կապուան պաշարեցին: Աննիբաղ զանոնք անկից հեռացընելու համար յանկարծ Հռոմի վրայ քալեց, բայց Հռոմայեցիք տեղերնէն չշարժեցան: Ան ատեն Աննիբաղ Հռոմայեցւոց զօրանալը տեսնելով՝ չորս կողմանէ չպաշարուելու համար Հարաւային Իտալիա քաշուեցաւ եւ հոն իր եղբօրը գալստեանը կը սպասէր, բայց հոն յանկարծ անոր գլուխը տեսաւ. որովհետեւ Հռոմայեցիք Մետաւրոսի քով անոր յաղթած ու պատերազմի մէջ մեռցուցած էին, եւ հիմա գլուխը բերին Աննիբաղին բանակը նետեցին:

Ե. Իսկ Սիկիլիոն Սպանիան նուաճելէն ետեւ Ափրիկէ անցաւ, ուր Նումիդիայի Մասինիսսա թագաւորն անմիջապէս անոր հետ միանալով շատ յառաջադիմութիւն ըրաւ: Աս նեղութեան մէջ կարքեդոնացիք հայրենիքն ազատելու համար Աննիբաղը ետ կանչեցին, որն որ 16 տարւան պատերազմներէն եւ յաղթութիւններէն ետքն Իտալիան թող տալու հարկադրեցաւ: Ի սկզբան Սիկիլիոնին հետ խաղաղութեան վրայ խօսելու սկսաւ, եւ երբոր չյաջողեցաւ Զամայի քով զարնուեցաւ, բայց զօրքը քիչ ըլլալով չարաչար յաղթուեցաւ, այնպէս որ կարքեդոնացիք անոր խորհրդովը խաղաղութիւն խնդրեցին, եւ խիստ պայմաններով ընդունեցան (201): 1. Սպանիայէն բոլորովին հրաժարեցան. 2. բոլոր պատերազմի նաւերը (բաց ի տասը հատէն) եւ փիղերը Հռոմայեցւոց թո-

ղուցին. 3. խօսք տուին որ առանց Հռոմայեցւոց հաւանութեանը պատերազմ չընեն, եւ 4. յիսուն տարւան մէջ 10,000 տաղանդ վճարեն: Արքեպիսկոպիտ Սիլվիոն անոր յաղթողն՝ Ափրիկանոս ըսուեցաւ:

9. Հռոմայեցիք երկրորդ Պունիկեան պատերազմը յաջողութեամբ գլուխ հանելով իրենց վերին տէրութիւնն արեւմուտքին վրայ հիմնէին ետեւ՝ արեւելքին գլխաւորութիւնն առնելու համար պատերազմի դաշտը հոն փոխադրեցին Յունաց ազատութիւնը պաշտպանելու պատրուակաւ: Նախ եւ յառաջ Մակեդոնիայի դէմ պատերազմ հրատարակեցին, որուն Փիլիպպոս Գ. թագաւորն Աննիբաղէն նիզակակից էր, եւ ետքէն Հռոմի նիզակակից Իլլիրիացւոց վրայ յարձակած էր: Յունաց օգնութեամբը Կուինտոս Փլաւմինիոս Շանազլիսոց քով Մակեդոնացւոց յաղթելով շուտով պատերազմը լմնցուց (197) եւ Փիլիպպոս Յունաստանի վրայ ունեցած գլխաւորութենէ հրաժարեցաւ, նաւերը տուաւ եւ պատերազմին ծախքը վճարեց: Իսկ Յոյները Իսթմեան խաղերուն մէջ ազատ հրատարակուեցան (196):

10. Հռոմայեցիք Յոյներն ազատ թող տալու հրամանն Ասորոց Անտիոքոս Մեծ թագաւորին ալ խրկեցին, որն որ նոյն ատենը բոլոր Փոքր Ասիան կը նուաճէր: Անտիոքոս նեղացաւ աս տիրապետութեան վրայ եւ իրեն քովը փախած Աննիբաղէն եւ Ետողիայի դեսպաններէն յորդորուելով Յունաստան գնաց որ Հռոմայեցւոց աշխարհակալութեան դիտաւորութեանց դէմ Ասորոց, Մակեդոնացւոց եւ Յունաց նիզակակցութիւն մը կազմէ. բայց յուսացած օգնութիւնը չգտաւ, եւ Թերմոպիլէի քով Ակիլիոս Գլաբրոյէն յաղթուելով (191) Ասիա դառնալու ստիպուեցաւ, ուր Կոռնելիոս Սիլվիոնէն՝ Ափրիկանոսին եղբօրմէն Մագնեսիայի քով նորէն յաղթուելով (190) Տաւրոս լեռներէն ասդին ունեցած բոլոր երկիրները կորսնցուց, նաւատորմին ու փիղերը Հռոմայեցւոց ձեռքը տուաւ եւ 15,000 տաղանդ վճարելու յանձն առաւ: Սիլվիոն աս յաղթութեանը համար Ասիական ըսուեցաւ:

11. Փիլիպպոս Մակեդոնացին Անտիոքոսին դէմ Հռոմայեցւոց օգնական էր, այսու ամենայնիւ ասոնք իրեն ամէն բրաճներուն մէջ թշնամութեամբ մտնելով զինքն այնչափ նեղացուցին, որ անոնց լուծէն ազատելու համար սկսաւ պատերազմի պատրաստուիլ՝ բայց մահը զինք արգելեց, Պերսէոս անոր որդին ու յաջորդը պատրաստութիւններն յառաջ տարաւ։ Պատերազմը քանի մը տարի փոփոխ բախտով շարունակուելէն ետեւ Եմիլիոս Պաղլոս (Կաննէի ճակատին մէջ ինկողին որդին) Պիւզնայի քով յաղթեց (168) ու Մակեդոնիայի բախտը որոշեց։ Պերսէոս պատերազմին սկիզբը Սամոթրակէ փախաւ, բայց անձնատուր ըլլալու ստիպուեցաւ, Հռոմ տարուեցաւ եւ գերութեան մէջ մեռաւ։ Մակեդոնացիք եւ անոնց դաշնակից Ելլերիացիք ասոր վրայ հպատակեցան, իսկ Հռոմայեցիք Եպիրացիներուն, որոնք Պերսէոսին հետ դաշնակցած էին սոսկալի վրէժխնդրութիւն մը ցուցրցին, մէկ օրուան մէջ անոնց 70 քաղաքները կողոպտեցին ու կործանեցին եւ 150,000 հոգի գերի ծախեցին։ — Քսան տարի ետքը Մակեդոնացիք Պերսէոսին Անդրիսկոս կեղծեալ որդւոյն առաջնորդութեամբ Հռոմայեցւոց դէմ ոտք ելան, սակայն կարճ պատերազմէ մը ետքը Վեկիդիոս Մետեղլոսէն յաղթուեցան եւ Մակեդոնիան Հռոմէական նահանգ մ'եղաւ (148)։

12. Աքայեցիներէն ալ Հռոմայեցիք 1000 հոգւոյ չափ առանց հիման Պերսէոսի կողմնակից ամբաստանելով իրենք զիրենք արգարացընելու համար Հռոմ կանչեցին, բայց առանց զանոնք լսելու պահեցին։ Ասոր համար 17 տարի ետքը 300ը հայրենիքնին դառնալով իրենց աղգակիցները Հռոմայեցւոց դէմ պատերազմի գրգռեցին։ Սակայն չկրցան մէջերնին միաբանիլ եւ այսպէս Մումմիոս անոնց յաղթեց՝ Կորնութոսն առաւ կործանեց ու Յունաստանն Աքայեա անուամբ Հռոմէական նահանգ մ'ըրաւ (146)։

13. Կարբեդոն պատերազմներէն այնչափ կրէլէն ետքն ալ յիսուն տարւան խաղաղութեան ատենը դարձեալ ծաղկեալ վիճակի մը մտաւ։ Ասիկա Հռոմայեցւոց նախանձը գրգռեց եւ Կատոն Երէց իրեն ամէն ատենախօսութեան վերջը կը կրկնէր թէ Պէտք

է Կարբեդոնը կործանել: Ասոր ալ առիթ տուաւ Մատինիասա Կումիդիայի թագաւորը, որն որ Հռոմայեցւոց վստահանալով անպատիժ շարունակ Կարբեդոնի երկիրներուն վրայ կը յարձակէր: Կարբեդոնացիք քանի մ'անգամ Հռոմ անոր դէմ բողոքելէն ետեւ իրենց ճարը հատնելով վերջապէս վրան դացին ու զանի իրենց երկիրներէն վճռեցին: Աս գործքս Հռոմայեցիք դաշանց դէմ համարեցան ու երկու հիւպատոս վրանին խրկեցին: Կարբեդոնացիք փոճ տեղ աղաչանքներով ու զիջումներով զանոնք ետ կեցրնելու ջանացին: Հիւպատոսները խաբէութեամբ անոնց զէնքերն ու նաւերն առնելէն ետեւ՝ հրաման տուին, որ քաղաքին ալ թողուն եւ ծովէն երկու մղոն հեռու ուրիշ մը շինեն: Աս որ լսեցին Կարբեդոնացիք, որոշեցին որ վերջի աստիճանի քաղաքը պաշտպանեն: Մեհեաններն ու հրապարակներն արուեստանոցներ եղան, աբք եւ կանայք գիշեր ցօրեկ զէնք կը շինէին, եւ տուններուն գերաններովը քիչ ժամանակուան մէջ նոր նաւատորմիդ մը ստեղծեցին, որով 2 տարի Հռոմայեցւոց յարձակումները քաջութեամբ ետ մղեցին: Բայց ետքէն Սկիպիոն Եմիդիանոս Հռոմայեցւոց գլուխն անցնելով նաւահանգիստը փակեց, եւ երկրորդ տարին յարձակմամբ քաղքին մէջ մտաւ: Դիւցազնաբար բայց պարապ տեղ 6 օր ալ դէմ կեցան Կարբեդոնացիք, բոլոր ծամբաները մէկիկ մէկիկ պատերազմաւ առնուեցան քաղքին կրակ տրուեցաւ, եւ ասանկով վերջացաւ ան տէրութիւնը, որն որ Հռոմը վախի մէջ կը ձգէր: Իրեն բոլոր երկիրները Ափրիկէ անուամբ Հռոմայեցւոց նահանգ եղան եւ յաղթողը Ափրիկանոս կրտսեր ըսուեցաւ (146):

14. Ուրիշ դրեթէ Կարբեդոնացւոց պատերազմին չափ դժուարին պատերազմ մը Սկիպիոն Նրոտները Սպանիա կանչեց: Աս երկիրը Հռոմայեցիք երկրորդ Պունիկեան պատերազմէն ետքը Հռոմէական նահանգ կը համարէին, բայց զանի նուաճելու համար պէտք էին երկայն ժամանակ պատերազմիլ, որովհետեւ մանր մունր ժողովրդներն իրենց անկախութիւնը ամէն ճգամբ կը պաշտպանէին: Կատոն Երէցը Կեղտ Իբերիացւոց վրայ մեծ յաղթութիւն մ'ը-

ներով Եբրոսէն ասդին բոլոր Սպանիան նուաճեց. սա-
 կայն անկէց ետքը Հռոմայեցի կուսակալներուն ան-
 հաւատարմութիւնն, ընչաքաղցութիւնն ու անգթու-
 թիւնը ժողովուրդն անգաղար ապստամբութիւններու
 կը գրգռէր: Երբ որ կուսակալները Լուսիտանացւոյ մէկ
 գունդ մը խաբէութեամբ զէնքերն առնելէն ետքը
 իրենց կանչեցին ու բոլոր ջարդեցին՝ Լուսիտանիայի
 մէջ ընդհանուր ապստամբութիւն մ'եղաւ, որն որ բոլոր
 Սպանիայի վրայ տարածուեցաւ: Ալիքիաթ անունով
 հովիւ մը Լուսիտանացւոյ առաջնորդն ըլլալով տասը
 տարի Հռոմայեցւոյ ամէն յարձակմանց յաղթեց եւ
 երկու անգամ Հռոմայեցի հիւպատոսները խաղաղու-
 թիւն խնդրելու ստիպեց, զորն որ մեծանձնութեամբ
 երկու անգամն ալ շնորհեց. սակայն Հռոմայեցիք զա-
 նի չպահեցին եւ վերջապէս քանի մը Լուսիտանիացի
 կաշառելով Ալիքիաթը սպաննել տուին, որուն վրայ
 Լուսիտանիա հպատակեցաւ: Սակայն Սպանիայի հիւ-
 սիսային կողմը Տուերոյ գետին ամունքին վրայ շինուած
 Նումանդիա բերդը աւելի երկայն Հռոմայեցիները
 զբաղցուց ու անոնց մեծ վնաս կու տար, մինչեւ որ
 Արքեգոն կործանոյն իր պարիսպներուն առջեւն ե-
 րեւցաւ ու 15 ամսուան պաշարմամբ մէջը սով ձգելով
 բերդն առաւ (133). բայց մէջը միայն մեռածներու
 մարմիններ գտաւ, որովհետեւ բնակիչներուն կէսը պա-
 տերազմաւ ինկած էին, մնացածներն ալ իրար մեռ-
 ցուցին որպէս զի Հռոմայեցւոյ ձեռքը չիյնան: Սկի-
 պիոն Նումանտիան ալ կործանեց եւ Նումանտիանիոս
 անունն ալ առաւ: Կեղտերու ու Սպանիացիներուն
 պատերազմին ատենը Հռոմայեցիք Լիզուրիացիներն
 ու Գաղղիայի հարաւային մասն ալ նուաճեցին:

ՆԵՐՔԻՆ ՈՒ ՄԻՀՐԴԱՏԵԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐ

1. Պունիկեան եւ Յունական պատերազմներէն ետքը ինչպէս էր Հռոմայեցւոց վիճակը: — 2. Տիրերիս Գրակքոս ժողովողեան ինչ բարիքը աւ: — 3. Վայոս Գրակքոս ագարակային օրէնքը կրցա՞ւ կատարելապէս գործադրել ապ. ինչ վախճան ունեցաւ: — 4. Ինչպէս եղաւ Յուգուրթեան պատերազմը: — 5. Ինչ վախճան ունեցան Վիմքրայիք ու Տելուտոնայիք: — 6. Դաշնակիցները Հռոմէն ինչո՞ւ ապստամբեցան. կրցա՞ն իրենց վախճանին հասնիլ: — 7. Ինչպէս սկսաւ Միհրդատեան պատերազմը: — 8. Սիդդա Միհրդատին պատերազմը լմնցընելէն ետեւ ինչ բաւ, ինչպէս մշտնջենաւոր իշխանացեալ եղաւ: — 9. Ան. Պոմպէոս Մաւրիտեաններն ինչպէս զսպեց: — 10. Ինչպէս ծագեցաւ Սուսերտմարտիկներու ու գերիներու պատերազմը, ինչ վախճան ունեցան անոնք: — 11. Պոմպէոս կրցա՞ւ ծովահէններն ալ զսպել: — 12. Ինչպէս եղաւ վերջի Միհրդատեան պատերազմը: — 13. Ինչ է Վատեղիկային դաւաճանութիւնը ու ինչ վերջ ունեցաւ:

1. Պունիկեան եւ Յունական պատերազմներով Հռոմայեցիք գրեթէ բոլոր Միջերկրական ծովու ծովեղերեայ երկիրներուն տէր եղան եւ Արեւմուտքի դըւխաւորութիւնն իրենց յապահովցուցին: Բոլոր Իտալիան իրենց ձեռքն էր, Սպանիան, Գաղղիայի մէկ մասը, Մակեդոնիան, Յունաստանը, Փոքր Ասիայի մեծ մասը, Վարքեդոնի երկիրներն եւ Միջերկրական ծովուն կղզիները կուսակալներու կամ անտիհիւպատոսներու ձեռքով կը կառավարէին եւ նոյն իսկ Ասորիք, Եգիպտոս ու Մաւրիտանիա իրենց ազդեցութեանը տակ էին: Ան պատերազմներով ներքուստ ալ տէրութիւնը մեծ փոփոխութիւն կրեց, մէկ կողմանէ Յունաց կրթութիւնն, արուեստներն ու գիտութիւնները սկսան առնուլ, բայց միւս կողմանէ աւելի շուտով արեւելեան ազդաց մտլութիւններն առին: Պարզութիւնն ու խիստ առաքինութիւնը Հռոմէն հեռացան եւ ընչաքաղցութիւնը, զեղխութիւնը, երգմնազանցութիւնն ու յափշտակութիւնը տեղը փոխանակեցին: Հիմակ Պատրիկներու ու ռամկի զանազանութիւնն ալ մնացած չէր, անոնք բոլորովին իրարու հետ խառնուած էին, բայց ուրիշ ազնուականութիւն մ'եղաւ, որն որ մեծ պաշտօն վարող հաւ մ'ունենալուն վրայ կը հիմնուէր: Աս տեսակ ազնուականները կը ջանային որ պաշտօններն իրենց տանը մէջ պահեն եւ ուրիշներուն չթողուն, նահանգներուն կառավարութիւնը միշտ իրենք կ'առնուին, եւ որովհետեւ նահանգները շատ մուտք կը բերէին, անոր համար աս ազնուական-

ներք շատ հարուստ կ'ըլլային ու տէրութեան երկիրներն իրենք կը գրաւէին, իսկ միւս ժողովուրդը երթալով կ'աղքատանար եւ մուրալով հացը փնտռելու կը ստիպուէր:

2. Տիբերիոս Սեմպրոնիոս Գրակքոս ցեղապետը ժողովրդեան մէջ դարձեալ հաւասարութիւն մը խօսելու ու հարուստներուն զեղխութեան առջեւ թումք մը քաշելու համար Լիկինեան ազարակային օրէնքը, որն որ շատոնց մոռցուած էր, քանի մը մեղմացուցիչ յաւելուածներով նորէն հաստատեց եւ որոշեց որ Հռոմացի մը 500 արտավար երկրէն աւելի պիտ'որ չունենայ, աւելի ունեցողը տէրութեան պիտի դարձնէ, որ չունեցողներուն բաժնուին. հաստատեց միանգամայն, որ ոչ ոք կարենայ իր երկիրն ուրիշին ծախել: Եւ որպէս զի աղքատ ժողովուրդն աս իրեն առած երկիրը կարենայ մշակել՝ առաջարկեց, որ Պերգամոնի Ատտաղոս թագաւորին գանձերը՝ որոնք Հռոմի ժառանգութիւն մնացած էին, ժողովրդեան բաժնուին: Երախտագէտ ժողովուրդը կ'ուզէր զանի երկրորդ տարին ալ ցեղապետ ընտրել, բայց ծերակոյտը Սկիպիոնեանց առաջնորդութեամբ ընտրութիւնը խափանեց եւ զանի 300 ընկերներով սպաննեց (133):

3. Տիբերիոս Գրակքոսին մահուանէն տասը տարի ետքը անոր եղբայրը Վայոս Սեմպրոնիոս Գրակքոս երկու տարի ցեղապետ ըլլալով դեռ կատարեալ չգործադրուած ազարակային օրէնքը նորոգեց, աղքատներուն ամէն ամիս ցորեն բաժնել տուաւ, ծերակուտին իրաւաբանութիւնը ասպետներուն դարձուց եւ առաջարկեց, որ խտալացի դաշնակիցներն ալ Հռոմէական քաղաքացւոյ իրաւունք ունենան, բայց աս առաջարկութիւնը չընդունուեցաւ: Հարուստները տեսնելով որ Գրակքոս երթալով զիրենք կը նուաւ տացընէ՝ ապստամբութիւն մը հանեցին, որուն մէջ Գրակքեանք յաղթուեցան, Գրակքոս զինք իր գերւոյն մեռցընել տուաւ նոյնպէս իրեն կողմնակիցներէն 3000 հոգի մեռան: Ասոր վրայ ծերակոյտը Գրակքոսին օրէնքը՝ թէ աղքատները չեն կրնար իրենց երկիրը ծախել՝ ջնջեց եւ բոլոր երկիրները դարձեալ հարուստները գրաւեցին. իսկ հասարակ ժողովուրդը ստիպուե-

ցաւ զինուորութեամբ կամ կաշառ ուտելով հացը փնտռել:

4. Թէ Հռոմայեցիք Հասարակապետութեան վերջի ատեններն ինչպէս ապականած էին Յուդուրթային կռիւներն ազէկ կը ցուցնեն: Աս Նումիդացին Մասինիսային թուռն էր եւ իր երկու եղբարցը հետ Նումիդիան ժառանգած էր: Բայց ինք առանձին տիրել ուզելով երկուքն ալ մեռցուց, եւ երբոր ասոր համար Հռոմայեցիք իրեն վրայ զօրք խրկեցին՝ զանոնք կաշառելով ետ դարձուց: Ժողովրդեան ցեղապետն աս խայտառակութիւնը երեւան հանեց եւ ծերակոյտը ստիպուեցաւ Յուդուրթան Հռոմ դատաստանի կանչելու. սակայն ասիկա Հռոմի մէջ ալ ծերակոյտը եւ ցեղապետ մը կաշառեց եւ իբրեւ անպարտ յաղթանակաւ ետ կը դառնար, երբ որ մէկէն գրեթէ ծերակուտին առջեւն իր ազգականներէն մէկը մեռցուց: Ասոր վրայ Հռոմէն վաճնտուեցաւ եւ Ալբինոս հիւպատոսը զօրքով ետեւէն գնաց: Բայց աս ալ կաշառուելով ամօթալի խաղաղութիւն մ'ըրաւ: Իսկ Ալբինոսին եղբայրն Յուդուրթայէն յաղթուելով՝ Նումիդացւոյն լուծին տակէն անցնելու ստիպուեցաւ: Ան ատեն Հռոմայեցւոց աչքը բացուեցաւ, եւ առաքինի ու քաջ Մետելլոսը վրան խրկեցին (109), որն որ Յուդուրթային շատ անգամ յաղթեց, եւ ետքէն Մարիոս, Մետելլոսին յաջորդը՝ զանի անանկ նեղ խօթեց, որ Մաւրիտանացւոց (Բուլքոս) թագաւորին քով փախչելու ստիպուեցաւ. սակայն Սիդլային ճարտարութեամբը ձեռք ինկաւ եւ Հռոմ բանտի մը մէջ կեանքը կնքեց (106): Ասով Նումիդիան ալ Հռոմայեցւոց նահանգ եղաւ:

5. Յուդարթայի պատերազմին ատենը Գերմանիայի հիւսիսային կողմէն Վիմերացիք (Վիմմերացիք = Գամիւրք), գերմանացի ցեղ մը Սդիրիա եկած էին եւ Նորէայի քով Հռոմայեցւոց յաղթելով՝ Հելուետացւոց ու Տելտոնացւոց հետ միացած Գաղլիա գացին եւ հոնտեղի բոլոր երկիրները նուաճեցին: Չորս Հռոմայեցի բանակ վրանին գնաց, բայց չորսն ալ չարաչար յաղթուեցան եւ չորրորդը 120,000 մարդ կորսնցուց: Բոլոր Հռոմ ասոր վրայ դողալու սկսաւ, որով-

Հետեւ բարբարոսները դէպ ի Խտալիա արշաւելու կը սպառնային, եւ միայն Մարիոս աս վտանգը հեռացրնելու կարող համարուելով՝ անի անոնց վրայ խաւրուեցաւ ու 4 տարի ետեւէ ետեւ հիւպատոսութիւնն ընդունեցաւ: Մարիոս թշնամին բաժնուած գտնալով՝ Գաղղիայի Էս քաղքին քով Տեւտոնացւոյ վրայ յարձակեցաւ եւ երկու օրուան յամառ պատերազմով բոլորովին անոնց յաղթեց (102): Ետքէն Կիմերացւոյ վրայ գնաց, որոնք Ալպեան լեռներէն անցած եւ Կատուղոս հիւպատոսը վճրնտելով Խտալիայի մէջ Տեւտոնացւոյ կը սպասէին: Վերկէլէյի քով կատաղի ճակատ մը տուաւ, որն որ Կիմերացւոյ ջնջուելովը լմնցաւ (101): Երկու պատերազմներն ալ 100,000 տկան մեռել ունեցան: Մարիոս Տեւտոնացւոյ Տեւտոբոքոս թագաւորը գերի առած մեծ յաղթանակով Հռոմ մտաւ, վեցերորդ անգամ հիւպատոսութիւնն առաւ եւ Հռոմի երրորդ հիմնիչ ըսուեցաւ (երկրորդը Կամիլլոսն է):

6. Մարիոսին վեցերորդ հիւպատոսութիւնը լմննալէն ետեւ Հռոմի մէջ ազնուականք նորէն զօրացան, եւ Լիվիոս Գրուսոս ցեղապետն, որն որ իր կողմնակցութիւնը զօրացրնելու համար ագարակային օրէնքը նորոգեց, եւ Խտալացի նիզակակցաց Հռոմի քաղաքացւոյ իրաւունք տալ կ'ուզէր՝ սպաննեցին: Ասոր համար Խտալիայի շատ ազգեր ալ ոտք ելան եւ Խտալիան հասարակապետութիւն մ'ըրին Կորքինիոն մայրաքաղքով (91): Հռոմացեցիք ան ատեն նեղ մտնելով անմիջապէս հաւատարիմ մնացած Լատինացւոյ եւ Ետրուրիացւոյ Հռոմացեցւոյ իրաւունք տուին որպէս զի անոնք ալ չապստամբին, իսկ միւսները զէնքով խոնարհեցրնել ուզեցին, սակայն երկու տարւան դժուարին եւ վտանգաւոր պատերազմէ մը ետքը ստիպուեցան ասոնց ալ նոյնը շնորհել, որովհետեւ արեւելք ուրիշ աւելի զօրաւոր թշնամի մ'ելաւ (88):

7. Միհրդատ Է. Պոնտացւոյ թագաւորը կ'ուզէր Արեւելեան ազգերը սերտիւ իրարու հետ կապելով Հռոմացեցւոյ արեւելք ունեցած ազդեցութիւնը կտարել: Ուստի Խտալիայի խռովութիւններէն առիթ առնելով Փոքր Ասիայի տիրեց եւ մէկ օրուան մէջ բո-

լոր Հռոմայեցիները (80,000 հոգի) սպաննել տուաւ։ Ետքէն իր Արքեղայոս զօրավարը նաւատորմով Յունաստան ալ խաւրեց, ուր բոլոր Յոյներն իր կողմն անցան եւ Հռոմայեցիներն անկէց վաճնտուեցան։ Որպէս զի Իտալիա ալ չանցնի՝ Հռոմայեցիք դաշնաւորաց հետ հաշտութիւն ըրին, եւ Սիղղան, որն որ դաշնաւորաց պատերազմին մէջ երեւելի եղած էր, հիւպատոս ընելով անոր վրայ խաւրեցին։ Բայց հազիւ թէ ասիկա Հռոմէն հեռացած էր՝ փառասէր Մարիոսը նախանձելով ժողովուրդը գրգռեց եւ անոր օգնութեամբը հիւպատոսութիւնն ու պատերազմին զօրավարութիւնն ինքն առաւ։ Սիղղան ասոր տեղի չտուաւ, այլ անմիջապէս ետ դարձաւ, Մարիոսին յաղթեց ու Իտալիայէն վաճնտելով նորէն Միհրդատին վրայ գնաց որ Հայոց հետ Յունաստան եկած ու Աթէնքն իրեն զինուց տեղի բրած էր։ Երկայն պաշարմանէ ու յամառ գիմակալութենէն ետքը յարձակմամբ Աթէնքն առաւ եւ երկու անգամ Գերոնէայի ու Որքոմենին քով յաղթելով (86)՝ Միհրդատին զօրքն Ասիա վաճնտեց։ Ինքն ալ Ասիա անցաւ եւ ամէն տեղ զարհուրելի աւեր ընելով Միհրդատը Դարդանեան խաղաղութիւնն ընելու ստիպեց, որով անի Ասիայի մէջ աշխարհակալած բոլոր երկիրները եւ իր նաւատորմին մէկ մասը յաղթողին թող տուաւ, եւ (2000 տաղանդ) հարկ վճարեց (84)։

8. Սիղղա Միհրդատին պատերազմը լմնեցնելուն պէս Փոքր Ասիայի քաղաքները ապստամբելուն համար կեղեքելէն ու 20,000 տաղանդ տուգանք առնելէն ետեւ Իտալիա դառնալու աճապարեց, որովհետեւ Մարիոս, որն որ անթիւ անհամար վտանգներէ անցնելով Ափրիկէ փախած էր, կողմնակիցներ դառնելով Միհրդատեան պատերազմի ատենը նորէն Իտալիա դարձած էր, կիննա հիւպատոսին օգնութեամբը Հռոմն առած էր եւ եօթներորդ անգամ հիւպատոս եղած էր։ Մարիոս 17 օր միայն իր հակառակորդները անողորմաբար մեռցնելով եւ աքսորելով հիւպատոսութիւնը վարելէն ետեւ մեռաւ. բայց Մարիոսեանք դեռ Սիղղային կողմնակիցները կը հալածէին, եւ անոր զօրքը զարկին ջրուեցին։ Կիննա կ'ուզէր զօրքով Յուն-

նաստան ալ անցնիլ, որպէս զի Սիղղային Իտալիա անցնիլն արգելու. սակայն Սիղղա զանի զարկաւ մեռցուց, Իտալիա անցաւ (83), շատ պատերազմներով իր հակառակորդներուն զօրացն յաղթեց, որոնք ըստ մասին իր կողմն անցած էին, Հռոմ մտաւ, կառավարութիւնն ազնուապետական բրաւ եւ ինք զինք մըշտընջենաւոր իշխանապետ անուանել տուաւ: Բոլոր Հռոմէական պետութեան մէջ Մարիոսեանց դէմ սոսկալի վրէժխնդրութիւն մը ցուցուց սպաննելով եւ աքսորելով (82): Հռոմի հրապարակին մէջ 8000 հոգի մեռցրնել տուաւ: Ոչ ոք իր կենաց վրայ ապահովութիւն ունէր, որուն ընչեց վրայ Սիղղա աչք տրնկած էր՝ անոր անունը ցանկի մէջ կը դրէր եւ հրապարակը կը դնէր, զանի մեռցրնողը երկու տաղանդ կ'առնուր: Բարեբախտութեամբ աս արհաւրաց կառավարութիւնը երկու տարի միայն տեւեց, անկէց ետքը Սիղղա ամէն ակնկալութենէ դուրս բոլոր իշխանութիւններէն հրաժարեցաւ եւ կուսմէ քաշուած երկրորդ տարին մեռաւ (79):

9. Ինչպէս որ Սիղղա Իտալիայի մէջ անանկ ալ կնէյոս Պոմպէոս Ափրիկէի մէջ Մարիոսին կողմնակիցները ոչընչացուց եւ ասոր համար առջի յաղթանակն ու Մեծ անունն ընդունեցաւ: Էտքէն Սպանիա ալ անցաւ, ուր Սերտորիոս Մարիոսին կողմնակիցը փախած, եւ Սպանիացիներն իրեն շահելով իր վրայ խորկուած Մետելլոսին քանի մը անգամ յաղթած էր: Անոր դէմ չկրցաւ բան մ'ընել Պոմպէոս, մանաւանդ թէ անկից յաղթուեցաւ ու նեղ ալ մտաւ. բայց Սերտորիոս իր Պերպեննա զօրավարէն սպաննուելով, Պոմպէոս գիւրաւ յաղթեց ու մեռցուց տիրասպանն, ու սպանիական պատերազմը տասը տարի տեւելէն ետեւ վերջացուց (72):

10. Եւրբ որ Պոմպէոս Սերտորիոսին դէմ կը կռուէր Իտալիան կրակով ու օրով գերիններէն ու սուսերամարտիկներէն կ'աւերէր: Կապուա քաղքին մէջ պահուած 70 սուսերամարտիկներ իրենց պահապաններէն փախչելով Սպարտակոսին առաջնորդութեամբ աւազակաց գունդ մը կազմեցին, որն որ օրէ օր փախած գերիններով կ'աճէր կը մեծնար: Ասոնց

վրայ խրկուած քանի մը զօրաբաժիններ յաղթուեցան եւ քիչ ժամանակուան մէջ Սպարտակոս 60,000 հոգի իրեն տակն ունեցաւ, որոնց հետ բոլոր Ստորին Իտալիան կը կողոպտէր, կը սպաններ ու կ'աւերէր: Չորս հռոմայեցի բանակներու յաղթեց Սպարտակոս, բայց տեսնելով որ վերջապէս յաղթուի պիտի, ուզեց Գաղղիա երթալ ու հոն խաղաղ ապրիլ, սակայն իրեն մարդիկները ուզեցին նախ Հռոմը կողոպտել, անոր համար Հռոմի վրայ քալեց: Հռոմայեցիք զինացնին Լիկինիոս Արաստոս հարուստ ազնուականը խրկեցին, որն որ Սիլարոսի քով յամառ ու արիւնահեղ ճակատի մը մէջ չարաշար յաղթեց, եւ Սպարտակոս պատերազմին մէջ ինկաւ: Իր զօրաց մնացորդը, որն որ Ալպեան լեռներէ անդին փախչիլ կ'ուզէր՝ Սպանիայէն դարձող Պոմպէոսին հանդիպելով՝ անկից բոլորովին ջնջուեցաւ (71):

11. Սպարտակոսին դուռնդը ջնջուելէն ետեւ Պոմպէոս ծովահէններն ալ ջնջելու խրկուեցաւ, որոնք կէս մը Կարքեդոնին կործանմանէն ետեւ Հռոմայեցիք ծովու վրայ անհոգ ըլլալէն, կէս մ'ալ Փզքը Ասիայի ազգերը հռոմայեցի կուսակալներէն ու մաքսաւորներէն նեղուելէն յառաջ եկած էին: Ասոնք հազար նաւէն աւելի ունենալով Կիլիկիայէն ու Կրետէնէն բոլոր Միջերկրական ծովն անհանգիստ կ'ընէին, Իտալիայի ծովեզերքը կը կողոպտէին, եւ ցորենը կը դրաւէին, որով Հռոմի մէջ մեծ սով մ'ինկաւ: Հռոմայեցիք անոնց դէմ խրկեցին Սերվիլիոս զօրավարը, բայց անի մեծ բան մը չկրցաւ ընել. անոր համար, Պոմպէոսը խաւրուեցաւ, անոր երեք տարւան համար բոլոր ծովերու ու ծովեզերաց վրայ բացարձակ իշխանութիւն տալով: Աս երիտասարդ գիւցազնը գործքը յաջողութեամբ գլուխ հանեց. երկու կարճ արշաւանքներով Միջերկրական ծովուն նախ արեւմտեան եւ ետքէն արեւելեան կողմը դրեթէ առանց պատերազմի մաքրեց. Կրետէն ալ, որ անոնց գլխաւոր զինուց տեղն էր, Հռոմայեցւոց իշխանութեան տակ առաւ (66):

12. Աս ժամանակներս Միհրդատ նորէն խլրտելու սկսաւ: Նիկոմեդէս Բիւթանիայի թագաւորը մեռնելէն ետեւ իրեն տերութիւնը Հռոմայեցւոց թող

տալով՝ Միհրդատ գնաց զանի գրաւեց, արագութեամբ մինչեւ Քաղկեդոն յառաջ գնաց եւ հոն Կոտտա հիւպատոսը զարկաւ վռնտեց (73)։ Հռոմայեցիք անոր վրայ Ղուկուղոս զօրավարը խրկեցին, որն որ Կիզիկոսին քով պոնտացի զօրաց յաղթեց ու Պոնտոս մտաւ։ Միհրդատ նեղ մտած իր փեսային՝ Տիգրան Հայոց թագաւորին քովը փախաւ։ Սակայն Ղուկուղոս զանի Տիգրանէն պահանջեց, եւ երբոր խնդիրքը մերժուեցաւ՝ երկուքին վրայ ալ քալեց եւ Տիգրանակերտի քով վրանին մեծ յաղթութիւն մ'ըրաւ (69)։ Բայց նոյն ատենը զօրքն յառաջ երթալ չուզելով ստիպուեցաւ Հռոմ դառնալ, որով Միհրդատ ու Տիգրան կորսնցուցածները նորէն վաստակեցան ու դարձեալ ահաւոր թշնամի մ'եղան։ Ան ատենը Հռոմայեցիք Պոմպէոսը լիակատար իշխանութեամբ Ասիա խաւրեցին, որն որ Եփրատին քով Միհրդատին դէմ մեծ յաղթութիւն մ'ընելով աս պատերազմն ալ լմնցուց։ Միհրդատ Կողքիս փախաւ, եւ կ'ուզէր վերջի փորձն ընել, բայց իր որդին Փառնակն ալ իրմէ ապստամբելով եւ զինք բերդի մը մէջ պաշարելով՝ ինք զինք մեռցուց։ Իսկ Պոմպէոս Տիգրանին միայն Մեծ Հայաստանը թողուց, Պոնտոս, ու Ասորիքը, Հռոմէական նահանգ ըրաւ եւ Փոքր Հայքն ու Կիլիկիան՝ Կապպադովկիայի թագաւորին տուաւ. ետքէն Պաղեստին ալ երթալով՝ եղբօրմէն վռնտուած Հիւրկանոսը նորէն քահանայապետ ու երկրին ազգապետ դրաւ. բայց երկիրը Հռոմայեցւոց հարկատու ըրաւ։

13. Միհրդատեան պատերազմին ատենը Հռոմ մեծ փառնքի մէջ ինկաւ։ Կատեղինա ազնուականը քանի մ'անգամ հիւպատոսութիւնը ձեռք բերելու աշխատելով եւ պարսպ ելլելով՝ ոխակալութեամբ լեցուած շատ բան միտքը գնեւէն եւ չյաջողելէն ետեւ, վերջապէս դաւաճանութիւն մը կազմեց, որ օր մը Հռոմի վրայ յարձակի, քաղքին կրակ տայ, հիւպատոսներն ու բոլոր ազնուականները մեռցընէ եւ Կիզղային պէս բոլոր իշխանութիւնը ձեռք բերէ։ Կիկերոն ճարտասան հիւպատոսին հսկողութիւնն աս դաւաճանութիւնն երեւան հանեց եւ ծերակուտին մէջ այնպիսի շանթաձիգ ճառ մը դէմ խօսեցաւ որ Կատեղինա Հռոմէն փախչելու ստիպուեցաւ։ Ետեւէն զօրք խրկուեցաւ եւ Եսորուրիացի Պիստորիա քաղքին քով պատերազմելով՝ խռովարարն յաղթուեցաւ ու մեռաւ, կուռակիցներն ալ ցրուեցան (62), եւ Կիկերոն աս ծառայութեանն համար «Հայր հայրենեաց», ըսուեցաւ Բայց ասով ժողովրդեան ատելի եղաւ եւ քիչ մը ետքը աքսորուեցաւ։

Ե Ռ Ա Պ Ե Տ Ո Ւ Թ Ւ Ի Ն

1. Ինչպէս կազմուեցաւ առջի եռապետութիւնը եւ եռապետները Հռոմեական երկիրներն ինչպէս մէջերնին բաժնեցին: — 2. Կեսար Գաղղիայի մէջ ինչ արշաւանքներ ըրաւ: Գաղղիան ինչպէս նուաճեց: — 3. Գաղղիացիք կրցան իրենց ազատութիւնը նորէն ստանալ: — 4. Կրասսոս ինչ վախճան ունեցաւ: — 5. Պոմպէոս ինչ վախճան ունեցաւ: — 6. Կեսար Վղէոպատան Եգիպտոսի դահն ինչպէս հանեց: — 7. Փառնակ կրցաւ Փոքր Ասիայի տիրել: — 8. Պոմպէյանը Արիւիկէի մէջ ինչ վախճան ունեցան: — 9. Կեսար իրեն հակառակորդներուն յաղթելէն ետեւ Հռոմ ինչ ըրաւ: — 10. Պոմպէոսի որդիները Սպանիա ինչ ըրին: — 11. Կեսար ինչպէս մեռաւ: — 12. Ինչպէս կազմուեցաւ երկրորդ եռապետութիւնը: — 13. Հասարակապետականք ինչ վախճան ունեցան: — 14. Եռապետները պետութիւնն ինչպէս բաժնեցին: — 15. Սեքստոս Պոմպէոս ինչ վախճան ունեցաւ: — 16. Ընտոնիոս ինչ վախճան ունեցաւ:

1. Կնէյոս Պոմպէոս Միհրդատին յաղթելէն ետեւ չտեսնուած փառաւոր յաղթանակաւ Հռոմ մտաւ, բայց անմիջապէս ծերակուտին հետ զժտեցաւ, որովհետեւ առաջարկեց, որ իր Ասիայի մէջ ըրած կարգադրութիւնները հաստատուին ու իր յաղթական զօրաց երկիրներ բաժնուին, եւ ծերակոյտը երկու առաջարկութիւններուն ալ ընդդիմացաւ: Աս զժտութիւնը Կեսար՝ սրատես քաղաքագէտն ու հանճարաւոր զօրավարը առիթ առնելով Պոմպէոսն ու հարուստ Կրասսոսը համագեց որ միաբանին ու տէրութեաններքին դորձքերը մէջերնին բաժնեն, ասով կազմուեցաւ առջի եռապետութիւնը (60): Կեսար երկրորդ տարին հիւպատոս ըլլալով Պոմպէոսին երկու առաջարկութիւններն ալ կատարել տուաւ, երկու ընկերներուն օգնութեամբ ծերակուտին զօրութիւնը կոտրեց եւ հիւպատոսութեան տարին լմրննալէն ետեւ բուն ու Իտալիան Գաղղիայի ու Իլլիրիայի կուսակալութիւնները 5 տարւան համար առաւ: Անկէց ետքը Պոմպէոս եւ Կրասսոս հիւպատոս եղան եւ ասոնք ալ պաշտօնը լմրնցրնելէն ետեւ մէյ մէկ կուսակալութիւն առին, Կրասսոս՝ Ասորիքն, իսկ Պոմպէոս՝ Սպանիան:

2. Կեսար Գաղղիայի մէջ ելած խռովութիւններէն ստիպուեցաւ շուտով Հռոմէն հեռանալու: Նոյն ատենը Հելուէտացիք, որոնք Գաղղիացի կամ Կեղտազգ մըն էին ու Ալպեան ու Յուրպեան լեռներուն բարձրագաւառներուն վրայ կը բնակէին, կամ գերմանացիներէն նեղուելով եւ կամ լաւագոյն երկիր մ'առ-

ներու համար իրենց բոլոր դեղերն այրեցին ու տնով տեղով Գաղղիա զաղթելու ու Հռոմայեցւոյ սահմանները ասպատակելու սկսան։ Կեսար ասոնց վրայ դնաց ու ճակատի մը մէջ յաղթելով կէսը ջարդեց, մնացածներն ալ դաշնակից ընելով իրենց առջի երկիրը դարձուց։ Նոյնպէս Գերմանացիները, որոնք Արիովիս դին առաջնորդութեամբ Գաղղիա մտած էին, Վեսենտիոնի (Պրզանտոնի) քով յաղթելով Հռենոսէն անդին վերստեց, եւ սկսաւ դեռ անկախ եղած Գաղղիացիները նուաճել։ Բեդդիացիք, որոնք Գաղղիացւոյ մէջ ամենէն քաջ ժողովուրդն էին, անոր առջեւը առնելու համար միւս Գաղղիայի ազգերն իրենց հետ միաբանեցին ու 300,000 զօրք ուրք հանեցին։ Սակայն Կեսար զանոնք իրարմէ բաժնեց, ու առանձին առանձին բոլոր Գաղղիայի ազգերը մինչեւ Հռենոս ու Ալանդեան ծովը ղէնքով ու խարդախութեամբ նուաճեց։ Իրեն լեզուները կրթելու ու զբաղեցրնելու համար երկու անգամ Հռենոսէն անդին Գերմանիա ալ յարձակեցաւ երկու անգամ ալ Բրիտանիա անցաւ, որն որ դեռ անծանօթ երկիր մըն էր, բայց ոչ հոս եւ ոչ հոն յաջողութիւն մ'ունեցաւ, երկու երկիրներէն ալ ամէն անգամ առանց հետեւութեան ետ դարձաւ։

3. Գաղղիացիք Հռոմայեցւոյ հարստահարութիւններէն ու յափշտակութիւններէն ներդուած Հռոմէական ծանր լուծը թօթափելու եւ իրենց առջի ազատութիւնը նորէն ձեռք բերելու փորձեր սկսան ընել։ Ի սկզբան առանձին առանձին ցեղեր ուրք ելան, որոնք շուտով յաղթուեցան, եւ ետքէն (52ին) ընդհանուր ապստամբութիւն մ'ելաւ, որուն Վերկինգետորիքս Ալեոնիացին մեծ շրջահայեցութեամբ ու յարատեւութեամբ կ'առաջնորդէր։ Սակայն Կեսար Ալիսիա բերդին առջեւը միացեալ Գաղղիացւոյ ալ յաղթեց եւ Վերկինգետորիքսն ալ բերդին մէջ պաշարելով անձնատուր ըլլալու ստիպեց (51)։ Աս ապստամբութեան վրէժը Կեսար վերջի ատիճանի խստութեամբ հանեց, բոլոր երկիրը աւերեց, մէկ միլիոն հոգի ջարդեց, այնչափ ալ գերի ծախեց, այնպէս որ Գաղղիացիք վախէն մէյ մ'ալ ապստամբելու չհամարձակեցան։

4. Բնչաքաղց Կրասսոսն ալ իրեն հիւպատո-

սութեան ժամանակը լմննալէն ետեւ Ասիա գնաց ու հոնտեղի հռոմէական նահանգներն աղէկ մը կողոպտելէն ու կեղեքելէն ետեւ աւարի յուսով եւ կեսարին պէս յաղթութիւններով փառք ստանալու համար Պարթեւաց դէմ պատերազմ բացաւ (Խէ. եր. 272): Սակայն յաղթուեցաւ, ձեռք ինկաւ ու սպաննուեցաւ ու իրեն բանակին երեք մասին երկուքը ջարդուեցան (53):

5. Իսկ Պոմպէոս հիւպատոսութենէն ետքն ալ հանգարտ Հռոմ կեցաւ եւ իր կուսակալութիւնները փոխանորդով կը կառավարէր: Իրեն միակ ջանքն էր առանձին տէրութեան գլուխ ըլլալ, ասոր համար ծերակոյտը կը փայփայէր, խռովութիւններն ալ կ'արծարծէր, որպէս զի զանոնք զսպելու համար իշխանապետ անուանուի: Ուղածին ըստ մասին հասաւ, երբ որ առանձին, առանց ընկերի հիւպատոս ընտրուեցաւ (52): Սակայն ասով իրեն եւ կեսարին մէջը նախանձաւորութիւն մը ծագեցաւ որն որ դիւրաւ պատերազմի փոխուեցաւ, Կրաստոսը չկար, որ զանոնք հաշտեցնէ: Ասոր սկիզբ եղաւ, երբ որ ծերակոյտը, որն որ կեսարին շատ զօրանալէն կը վախնար, անոր կուսակալութեան ժամանակը լմննալէն ետքը Պոմպէոսին սաղրելովը հրաման խաւրեց որ զօրքը ցրուէ ու Հռոմ դառնայ: Կեսար չուզեց Պոմպէոսին տակ ըլլալ անոր համար իրեն Գաղղիայի մէջ 10 տարւան արշաւանքներով աղէկ կըթած զօրքովը Ռուբիկոն գետն անցաւ, ու սկսաւ Հռոմի վրայ քալել: Պոմպէոս դեռ պատրաստուած չըլլալով ծերակալտին ու հիւպատոսներուն հետ Յունաստան փախաւ: Իսկ Կեսար 60 օրուան մէջ բոլոր Իտալիան նուաճեց, Սպանիա գնաց Պոմպէոսին զօրքն իրեն անձնատուր ըլլալու ստիպեց եւ ետքէն Յունաստան Պոմպէոսին վրայ ալ գնաց: Առջի անգամ Եպիրոսի մէջ Գիրաքիոնի քով զարնուեցան երկու զօրավարները, ուր Կեսար յաղթուեցաւ ու Թեսսաղիա քաջուեցաւ: Բայց Պոմպէոս փոխանակ անոր յաղթուած զօրքը հալածելու ու ոչնչացնելու ուզեց զանի սովով նեղ խոթել, որով Կեսարին նորէն զօրանալու ժամանակ թողուց, եւ ետքէն Փարսաղեան դաշտերու վրայ նորէն զարնուելով Կեսարին պատերազմական հան-

ճարէն չարաչար յաղթուեցաւ ու Եգիպտոս փախաւ, ուր Պտղոմէոս թագաւորէն սպաննուեցաւ (48):

6. Կեսար իր նախանձորդը մինչեւ Եգիպտոս հալածելով հոն անոր գլուխը տեսաւ ու վրան լացաւ: Նոյն ատենը Եգիպտոսի Պտղոմէոս ԺԲ. թագաւորին եւ անոր Կղէոպատրա քրոջը մէջ գծաութիւն մը կար: Կեսար Կղէոպատրային զեղեցկութենէն յափշտակուած անոր կողմը բռնեց: Աս պատճառաւ Աղէքսանդրիայի մէջ մեծ ապստամբութիւն մ'ելաւ. բայց Կեսար ինք զինք նաւահանգստին մէջ ամրացուց, Եգիպտական նաւատորմիղն այրեց եւ ծամաէն ետքը Ասիայէն օգնութիւն ընդունելով Պտղոմէոսին յաղթեց, որն որ փախած ատեն Նեղոսին մէջ խղզուեցաւ: Ան ատենը Կեսար Եգիպտոսի թագաւորութիւնը Կղէոպատրային տուաւ (47):

7. Միհրդատին որդին՝ Փառնակ Հռոմայեցւոց կռիւները տեսնելով սկսաւ իր սահմաններն ընդարձակելու ետեւէ իյնալ: Կեսար անոր վրայ գնաց ու այնպէս գիւրաւ յաղթեց որ յաղթութեան լուրը «եկի, տեսի, յաղթեցի» բառերով Հռոմ ծանոց:

8. Փառնակին պատերազմէն ետքը Կեսար Ափրիկէ անցաւ, ուր Պոմպէյեանք ու հասարակապետականք Նումիդիայի Յուբա թագաւորին հետ միացած իրեն խաւրած զօրաց յաղթած էին. բայց ինք Թափսոսի քով այնպէս չարաչար յաղթեց անոնց որ Նումիդիայի թագաւորն ու Պոմպէյոսի երեւելի կողմնակիցներն յուսահատութեամբ իրենք զիրենք մեռցուցին: Ան ատենը Կեսար Նումիդիան Հռոմէական նահանգըրաւ ու Հռոմ դարձաւ (46):

9. Հռոմի մէջ Կեսարին եղած ընդունելութիւնը արտաքոյ կարգի փառաւոր եղաւ: Հռոմայեցիք անոր ամէն տեսակ պատիւներ տուին, քառասուն օր գոհութեան տօն ըրին, անոր արձաններ կանգնեցին ու զինքը տասը տարւան իշխանապետ ըրին: Կեսար ալ Գաղղիայի, Եգիպտոսի, Պոնտոսի ու Ափրիկէի մէջ բրած յաղթութիւններուն համար չորս օր ձաղանք ըրաւ, իրեն զինուորներուն ստակ ու երկիրներ բաժնեց, Ժողովուրդը շտեմնուած շուայութեամբ կերցուց ու զուարճացուց, ծերակոյտն աճեցուց եւ տումարը

կարգաւորեց արեւու տարիներ խոթելով (Յուլեան տումար): Բայց շուտով քաղաքը թողուց Սպանիայի մէջ զօրացած Պոմպէյեանց դէմ երթալու համար:

10. Պոմպէյեոսին երկու որդիքը Կնէյոս ու Սեքստոս Թափոսի պատերազմէն ետքը Պոմպէյեոսի ու հասարակապետութեան կողմնակիցները Սպանիա ժողովելով մեծ բանակ մը հանած էին: Մուռդայի քով Կեսար անոնց հետ զարնուեցաւ, ուր Պոմպէյեանք յուսահատութեամբ կռուելով իրեն փառքն ու կեանքը մեծ վտանգի մէջ ինկաւ: Սակայն ինքն ալ վերջի ճիգն ընելով յաղթութիւնը վաստակեցաւ եւ Պոմպէյեանց վերջի մնացորդը ան սոսկալի պատերազմին մէջ ջնջեց (45):

11. Եւրբ որ Կեսար նորէն Իտալիա դարձաւ Հռոմայեցիք բոլոր իշխանութիւններն անոր տուին, զինքը մշտնջենաւոր իշխանապետ ու հինգ տարւան համար հիւպատոս ըրին, հայր հայրենեաց եւ ինքնակալ (imperator) անուանեցին եւ եօթներորդ ամիսն անոր անուամբը Յուլիս կոչեցին: Սակայն բոլոր իր քաղցրութեամբն ու իմաստութեամբը չկրցաւ Կեսար զինք բոլորովին յապահովցրնել: Ամենուն մտադրութիւնը զբաղեցրնելու համար սկսաւ մեծ շինութիւններ ընել թէ Հռոմի մէջ եւ թէ անկէց դուրս, եւ մեծ արշաւանքներու ահագին պատրաստութիւններ ալ սկսաւ տեսնել, որպէս զի Գերմանացոց ու Սկիւթացոց եւ դիւստորաբար Պարթեւաց դէմ արշաւէ ու Կրասսոսի պարտութեան վրէժն առնու: Եւ որովհետեւ Սիբիլեան գիրքերու մէջ (որոնք Հռոմայեցոց քովը մեծ յարգ ունէին եւ մարգարէական կը սեպուէին) գրուած էր, որ Պարթեւաց միայն թագաւոր մը կրնայ յաղթել, իրեն կողմնակիցները որոշեցին, որ զինքը գէթ Իտալիայէն դուրս եղած երկիրներուն թագաւոր պսակեն: Աս բանս հասարակապետականները շատ զայրացուց ու Բրուտոս եւ Կասիոս Պրետորները դաւաճանութիւն մը նիւթելով, երբոր Կեսար ծերակուտի ատենանը գացած էր, որ թագաւոր պսակուի՝ վրան ելան ու Պոմպէյեոսին արձանին առջեւ 23 հարուածով զանի մեռցուցին (44 Մարտ 15):

12. Հռոմի ժողովուրդն իր բարերարին մա-

Հռանք վրայ կատըեցաւ, եւ Անտոնիոս Կեսարին բարեկամը, իշխանակիցն ու անոր կտակին զործակատարն, աս զգածմունքն իր օգտին զործածելով՝ սկսաւ իշխանապետի իշխանութիւն բանեցընել եւ ուզածին պէս պաշտօնները բաժնել. եւ որպէս զի Կեսարին պէս Հռոմի մօտ նահանգ մ'ու բանակ մ'ունենայ, ծերակուտին կամացը դէմ Գեկիմոս Բրուտոսին Խտալական Գաղղիան առաւ անոր Մակեդոնիան տալով: Բրուտոս յանձն չառաւ ծերակուտէն չընդունուած ժողովըրդեան որոշման հնազանդիլ. եւ անոր համար Անտոնիոս դնաց զինքը Մուտինայի մէջ պաշարեց: Ան առնէն ծերակոյտը Կիկերոնէն յորդորուած Անտոնիոսին դէմ պատերազմ հրատարակեց եւ Ոկտաւիանոս Կեսարին որդեգիրն ու ժառանգը երկու հիւպատոսներով վրան խրկեց: Ասոնք Մուտինայի առջեւ Անտոնիոսին յաղթեցին, բայց երկու հիւպատոսները պատերազմին մէջ ինկան, եւ Ոկտաւիանոս տեսնելով որ առանձին ոչ Անտոնիոսին եւ ոչ Կեսարը մեռցընող հասարակապետականներուն դէմ պիտի կարենայ դնել, եւ ծերակուտին վրայ այնչափ վստահութիւն չունենալով Բանոնիայի քով Անտոնիոսին ու Լիպիտոսին հետ միաբանեցաւ, որ հինգ տարի մէկտեղ տէրութիւնը կառավարեն, ու մէկտեղ Բրուտոսին ու Կասիոսին դէմ երթան: Ասով կազմուեցաւ երկրորդ եռապետութիւնը (43), որն որ ժողովրդէն ալ հառտատուեցաւ: Բայց եռապետները հասարակապետականներուն դէմ չգացած ուղեցին իրենք զիրենք նախ Հռոմի մէջ յապահովցընել, ուստի բոլոր իրենց կռակածելի անձինքը, 300 ծերակուտի անդամներ, 2000 ասպետներ մեռցուցին, որոնց մէջն էր նաեւ Կիկերոն, եւ առնց ստացուածներն յափշտակելով՝ ընելու պատերազմին ծախքը հանեցին:

13. Կասիոս եւ Բրուտոս Կեսարը սպաննելէն ետեւ ժողովուրդն իրենց դէմ կատղած տեսնելով Հռոմէն հեռացան, եւ առջինը՝ Ասորիքի կուսակալութիւնն, իսկ երկրորդը՝ Մակեդոնիայի կուսակալութիւնը ծերակուտէն ընդունեցաւ: Երբ որ Ոկտաւիանոս երկրորդ եռապետութիւնը կազմեց՝ բոլոր հասարակապետականներն անոնց քովը ժողովուեցան, ու Մակեդո-

նիայի մէջ մեծ բանակ մը ժողովեցին: Անտոնիոս եւ Ոկտաւիանոս ասոնց վրայ եկան եւ Մակեդոնիայի Փիլիպի քաղքին քով երկու արիւնահեղ ճակատներ տուին, որոնցմով Հռոմին բախտը որոշուեցաւ: Առջի կռուոյն մէջ Բրուտոս յաջողութեամբ Ոկտաւիանոսին յաղթեց ու անոր բանակը մտաւ. անոր հակառակ կասախոս Անտոնիոսէն յաղթուեցաւ եւ իր բարեկամին յաջողութիւնը չլսած՝ կարծելով որ ամէն բան կորսուած է, ինք զինք մեռցուց: Երկրորդ կռուոյն մէջ ալ, որն որ 20 օր ետքն եղաւ, Բրուտոս ի սկզբան յաջող էր բայց ետքէն Անտոնիոսէն յաղթուեցաւ եւ որպէս զի իր թշնամոյն ձեռքը չիյնայ ինքն ալ իր սուրին վրայ ինկաւ (42): Նոյնպէս շատ հասարակապետական աղնուականներ իրենք զիրենք մեռցուցին. մնացածները բոլորն ալ Սիզղայի դարուն պէս եռապետներուն հրամանաւր անխնայ ջարդուեցան:

14. Փիլիպպիին ճակատէն ետեւ յաղթողները Հռոմէական պետութիւնը մէջերնին բաժնեցին. Անտոնիոս Արեւելքն առաւ, Ոկտաւիանոս Արեւմուտքն ու Իտալիան, իսկ տկար Լիպիտոսն՝ Ափրիկէն: Ոկտաւիանոս իր զօրքը վարձատրելու համար Իտալիան վերջի աստիճանի կը հարստահարէր ու երկիրները կը յափըշտակէր: Ասոր համար Իտալացիք Անտոնիոսին եղբօրը առաջնորդութեամբ ոտք ելան ու ապստամբութիւն մը հանեցին, սակայն Պերուսիայի քով յաղթուեցան եւ անձնատուր ըլլալու ստիպուեցան: Անտոնիոս եւ ռապետը Եգիպտոսէն Սիկիլիա եկաւ, բայց Ոկտաւիանոս զանի հաշտեցուց եւ իր Ոկտաւիանիա քոյրն անոր կնութեան տուաւ:

15. Նոյն ատենները Սեքստոս Պոմպէոս, որն որ Սպանիայի մէջ յաղթուելէն ետեւ ծովահնութիւն ընելու սկսած էր, կամաց կամաց զօրանալով Սիկիլիայի ու Սարտինիայի տիրեց եւ Հռոմ ցորեն խաւրելը կ'արգելէր, որով քաղքին մէջ սով ձգեց: Եռապետներն ի սկզբան անոր հետ դաշնադրութիւն մ'ըրին եւ հօրը ստացուածքներն, հիւպատոսութիւն, կորսիկան ու Յունաստանն ալ տուին, որպէս զի Հռոմի ցորեն հոգայ, բայց ետքէն երկու կողմանէ ալ տրտունջներ ըլլալով պատերազմ բացուեցաւ, զորն որ Ոկտաւիա-

նոս առանձին վարելով ի սկզբան ձախորդ կ'երթար, մինչեւ որ Վիփսանիոս Ագրիպպան մեծ ծովական զօրութիւն մը ժողվեց եւ Անտոնիոսէն ալ օգնութիւն ընդունելով երկու անգամ Պոմպէոսին յաղթեց, որն որ Միլետ փախաւ ու հոն սպաննուեցաւ: — Պոմպէոսին պատերազմը լմննալէն ետեւ Վիպիտոս ալ Սիկիլիա հասաւ, ու կ'ուզէր աւարին մասնակից ըլլալ. սակայն Ոկտաւիանոս անոր զօրքը շահելով Ափրիկէն ալ անոր ձեռքէն առաւ ու եռապետութենէն դուրս հանեց: Երկու նախանձորդները կործանելէն ետեւ Ոկտաւիանոս սկսաւ երրորդին՝ Անտոնիոսին դէմ պատերազմի պատրաստուիլ:

16. Հռոմայեցւոց ներքին պատերազմներուն ատենը Պարթեւք՝ Ասորիք ասպատակութիւններ սկսած էին ընել: Անտոնիոս ի սկզբան իր Վենաիդիոս զօրավարը խաւրեց որն որ զանոնք Եփրատէն անդին վաճառեց, ետքէն ինքն ալ անձամբ գնաց որպէս զի պատերազմին վերջ տայ: Սակայն երեք անգամ արշաւեց եւ ամենեւին օգուտ մը չունեցաւ, միայն Հայոց Արտաւազդ թագաւորը խարդախութեամբ բռնեց ու Կղէոպատրային բաղձանացը համեմատ գլխատել տուաւ, Հայաստանն ալ ան թագուհիէն ունեցած Աղեքսանդր որդւոյն տուաւ: Նոյնպէս Կղէոպատրային միւս երկու որդւոցը Հռոմէական նահանգներ բաժնեց, ու Ոկտաւիանոսին քոյրը մերժելով Կղէոպատրան առաւ: Ասոր վրայ Ոկտաւիանոս ծերակուտին ձեռքովը զԱնտոնիոսն իբրեւ հայրենեաց թշնամի ամէն իշխանութիւններէ մերկացուց, ու Կղէոպատրայի դէմ պատերազմ հրատարակեց: Իր Ագրիպպա քաջ ծովապետը Ակտիոնի քով եգիպտական նաւատորմիդը զարկացրուեց, եւ Անտոնիոս՝ փոխանակ իր չյաղթուած ցամաքային զօրացը գլուխն անցնելու՝ վատութեամբ Կղէոպատրային հետ Աղեքսանդրիա փախաւ, եւ հոն Ոկտաւիանոսէն հալածուելով երկուքն ալ իրենք զիրենք մեռցուցին: Ասոր վրայ Ոկտաւիանոս Եգիպտոսը Հռոմէական նահանգ ըրաւ ու անոր արքունի գանձերովը թէ զօրքը վարձատրեց եւ թէ իրեն ելեւմուտքը շտկեց (30):

ՀՌՈՄ ԿԱՅՍԵՐԱՑ ՏԱԿ

Յօդոսած Ա.

ԱՒԳՈՍՏՈՍԷՆ ՄԻՆՉԵՒ ՄԱՐԿՈՍ ԱՒՐԵՂԻՈՍ

1. Անտոնիոսին մահուքնէն ետքը Հռոմի կառավարութիւնն ինչ եղաւ : — 2. Աւգոստոս ինչպէս կառավարեց : — 3. Աւգոստոս ինչ պատերազմներ ըրաւ : — 4. Հռոմայեցիք կրցան Գերմանիան նուաճել : — 5. Աւգոստոսին ով յաջորդեց. Տիբերիոս ինչպէս կառավարեց : — 6. Վաղի գուղան ինչպէս կառավարեց : — 7. Վրատիոս ինչպէս կառավարեց : — 8. Ներոն ինչ գործք ունի : — 9. Ներոնէն ետքը ինչ եղաւ Հռոմին վեճակը : — 10. Վեսպասիանոս ինչպէս կառավարեց : — 11. Վեսպասիանոսին ով յաջորդեց : — 12. Դոմեանոս ինչպէս կառավարեց : — 13. Դոմեանոսին ով յաջորդեց. Տրայանոս ինչպէս կառավարեց : — 14. Ադրիանոս ինչպէս կառավարեց : — 15. Ադրիանոսին ով յաջորդեց : — 16. Մարկոս Աւրելիոս ինչ գործք ունի :

1. Ալիսոնի ճակատէն ետքը Հռոմէական հասարակապետութիւնը միապետութեան փոխուեցաւ : Արդէն Մարիոսին ժամանակէն հասարակապետութիւնը միայն անուամբ մնացած էր, զօրավարները կառավարութիւնն իրարու ձեռքէն յափշտակելու կը նայէին, մինչեւ որ իրար ջարդելով՝ Ոկտաւիանոս առանձին մնաց (30 Ք. Յ. — 14 Ք. Ե.) : Հասարակապետականներուն գլխաւորները Թափատսի ու Փիլիպպիի քով ինկած էին, ծերակուտին զօրութիւնը զօրավարներուն ու ժողովրդեան ձեռքը բոլորովին կտրած էր, իսկ ժողովուրդն այնչափ ապականած էր, որ «հացի եւ խաղի», միայն հոգ կը տանէր : Առ հասարակ բոլոր պետութիւնը երկայնժամանակեաց ներքին պատերազմներու ու խռովութիւններու վրայ՝ խաղաղութեան կարօտ էր, քնոր համար երբ որ Ոկտաւիանոս Եգիպտոսը նուաճելէն ետեւ Հռոմ դարձաւ (29) ամենէն տէրութեան դուրս ճանչուեցաւ, եւ Աւգոստոս, մշտնջենաւոր ինքնակալ ու ցեղապետ եւ Հայր հայրենեաց անուանուեցաւ : Ոկտաւիանոս ալ մեղմականութեամբ ու խորամանկութեամբ կրցաւ հասարակապետականները շահիլ ու նոր կառավարութեան վարժեցնել : Թագաւորի անուն չառաւ, այլ ինք զինք իր ցեղական անունամբը Վեսպար կամ Վայսը միայն անուանեց, որն որ ետքէն Հռոմի բոլոր վեհապետներուն պատուոյ եւ իշխանութեան անուն եղաւ : Տէրութեան բոլոր մեծ-

պաշտօնները ծերակուտի միջնորդութեամբ մէկիկ մէկիկ առաւ, մնացածներն ալ իրեն ստորակարգեալ բրաւ: Իբրեւ ինքնակալ՝ բոլոր զօրաց սպարապետ խաղաղութեան ու պատերազմի, ինչպէս նաեւ մահուան ու կենաց որոշիչ եղաւ, իբրեւ մշտնջենաւոր հիւպատոս՝ նահանգներուն տեսչութիւնն ընդունեցաւ, եւ զանոնք իրեն դրած փոխանորդներովը կը կառավարէր, իբրեւ ցեղապետ՝ անբռնաբարելի եղաւ ու ծերակոյտն ու ժողովրդեան ժողովքը կը ժողվէր, գահերէց կը նստէր ու անոնց որոշումը կրնար ջնջել. իբրեւ քրմապետ՝ մեծ կրօնական խնդիրներու որոշողն եղաւ. նոյն իսկ օրէնսդրութիւնն իրեն առաւ: Իսկ ծերակոյտն ու ժողովրդեան ժողովքը, ինչպէս նաեւ բոլոր հասարակապետական պաշտօնները մնացին բայց առանց նշանակութեան, միայն Աւգոստոսին իշխանութիւնները ձեւի համար տասը տարի մէջ մը կը նորոգէին եւ անոր կարգադրութիւնները կը հաստատէին: Աւգոստոս իրեն մտերիմներուն միայն խորհուրդ կը հարցընէր:

2. Ժամանակին պահանջածին համեմատ Ոկտաւիանոս պատերազմներէ ու աշխարհակալութենէ հեռու կեցաւ, Յանոսին մեհեանը գոցեց ու խաղաղութիւնը պահելու ետեւէ եղաւ: Սահմաններու յապահովութեան համար Հռենոսի, Գանուբի ու Եփրատին քովը մէյմէկ բանակ կեցուց. իրեն յապահովութեան համար Գերմանացիներէ տասը դունդ թիկնապահ զօրք կազմեց, եւ երեք դունդ ալ Հռոմին հանդարտութիւնը պահելու համար դրաւ: Աւճառականութիւնը պաշտպանելու համար ծովերու մէջ նաւատորմիչներ կեցուց: Ապսերական ճամբաներով նահանգներու հաղորդակցութիւնը դիւրինցուց, սուրհանգակներ կարգեց, որ հոն եղածներն անմիջապէս իմացընեն: Հռոմի մէջ շատ փառաւոր շէնքեր շինեց եւ գրեթէ բոլոր քաղաքը նորոգեց, նոյնպէս ուրիշ տեղեր ալ շինութիւններ բրաւ: Արուեստներուն ու գիտութեանց առատաձեռնութեամբ պաշտպան եղաւ, որով իր ժամանակը Հռոմացեւոց գրականութիւնն այնչափ ծաղկեցաւ որ իրեն դարը ամենայն իրաւամբ ոսկեդար ըսուեցաւ: Աս գործողութեանց Ագրիպպա քաջ ու իմաստուն զօրապետն ու Մե-

կենսա իրեն շատ օգնեցին թէ խորհրդով եւ թէ գործքով:

3. Սահմաններուն յապահովութեան համար Ազգոստոս քանի մը պատերազմներ ալ բնելու ստիպուեցաւ: Սպանիան հանդարտեցընելու համար Ազրիպայան դեռ չնուաճուած կանտաբրիացիներն ու Աստուրիացիները նուաճեց: Պետութեան արեւելեան սահմանները ինք Ազգոստոս Ասիա արշաւանք մ'ընելով առանց պատերազմի յապահովցուց ու հռոմէական պատիւը տեղը բերաւ. որովհետեւ Պարթեւաց Հրահատ թագաւորը դահակալութեան կռիւներու բռնուած ըլլալով՝ Ազգոստոսին Ասիա գալը լսելուն պէս կրաստոսէն եւ Անտոնիոսէն առած բոլոր պատերազմի նշաններն ու գերիները ետ տուաւ ու հաշտութիւն խնդրեց (20):

4. Գերմանացւոց յարձակումներն ալ կարճելու համար Ազգոստոս իր երկու խորթ որդիները Տիբերիոսն ու Գրուսոսն անոնց դէմ խառնեց, որոնք յաջողութեամբ Ռետիա, Ալիստելիկիա ու Նորիկոն նուաճեցին ու Գանուբ գետը Հռոմէական պետութեան սահման ըրին: Գրուսոս Բուն Գերմանիան ալ նուաճելու համար Գաղղիայէն Հռենոս անցաւ ու չորս արշաւանքներ ըրաւ, բայց կատարեալ յաջողութիւն չունեցաւ ու ետ դարձած ատեն ձիէն ինկաւ ու մեռաւ: Իրմէ ետքը Տիբերիոս աւելի խորամանկութեամբ ու խաբէութեամբ քան թէ քաջութեամբ բոլոր Գերմանացի ցեղերը մինչեւ Էլբա գետ կէս մը Հռոմայեցւոց վերին տէրութիւնը ճանչնալու կէս մ'ալ անոնց դաշնակից ըլլալու ստիպեց, եւ հռոմէական օրէնքները, լեզուն ու հարկերը խոթեց եւ յապահովութեան համար բերդեր ալ շինեց: Բայց հոս ալ Հռոմայեցիք հարստահարութիւններ ընելով ստէպ ապստամբութիւններ կ'ելլէին: Նախ եւ յառաջ Մարբոտ Մարկոման իշխանը Գանուբի, Էլբայի ու Ալիստելայի մէջ տեղ Սուեվեան թագաւորութիւն մը կանգնեց եւ երբ որ Տիբերիոս անոր վրայ երթալու կը պատրաստուէր՝ Գանուբէն վար եղած դաւառները ապստամբեցան: Չորս տարւան արշաւանքներով Տիբերիոս ասոնք նուաճեց, բայց նոյն միջոցին Հռենոսին ու Էլբայի մէջ եղած

Բուն Գերմանիան Հռոմէական լուծը բոլորովին թօթափեց: Որովհետեւ Արմինիոս (Հերման) Գերուսկացին, որն որ Հռոմ պատանդ կեցած, հոն կրթուած ու ասպետ եղած էր, դադանի գերմանացի ազգերը Հռոմայեցւոց դէմ միաբանելով երբ որ Վարոս կուսակալը ապստամբած ցեղ մը նուաճելու կ'երթար՝ Արմինիոս զանի Տեւոթոբուրգեան անմատչելի անտառին մէջ տարաւ եւ հոն դարանած Գերմանացիներով վրան իյնալով երեք ամիսէն ազնիւ լեզէոնները ջարդեց, Վարոս ալ յուսահատութեամբ ինք զինք մեռցուց (9 Բ. Ե.): Ասով Հռենոս եւ Գանուբ դարձեալ Հռոմէական սահմաններ եղան:

5. Ազոստոս մեռաւ Նոլայի մէջ գրեթէ 76 տարւան եւ իրեն յաջորդեց իրեն խորթ որդին դաժան Տիբերիոսը (14—37), որն որ Ազոստոսին կամացը համեմատ իր Գրուսոս եղբորը Գերմանիկոս որդին իրեն որդեգիր ըրաւ եւ անկէջ վախնալով առջի եօթը տարիները իմաստուն վեհապետի մը բոլոր պարտքերը կատարեց, բայց միշտ կը նայէր որ զանի մէջտեղէն վերջնէ: Աս պատանին Տիբերիոսին Իտալիա երթալէն ետքը Գերմանական լեզէոններուն հրամանատարութիւնն առաւ ու իր քաղցրութեան ու քաջութեանը համար ինչպէս բոլոր ժողովրդեան, անանկ ալ զօրաց շատ սիրելի էր, այնպէս որ երբ որ Ազոստոս մեռաւ՝ Գերմանական լեզէոնները զինքը կայսր կանչեցին: Գերմանիկոս բարկութեամբ մերժեց աս պատիւը եւ զօրքը Տիբերիոսին հպատակեցուց ու Գերմանացւոց դէմ պատերազմը յառաջ տարաւ. Արմինիոսին յաղթեց, եւ Գերմանիայի մէջ Հռոմէական վերին տէրութիւնը նորէն հաստատելու կը պատրաստուէր, բայց Տիբերիոս անոր քաջութեանը նախանձելով զանի Գերմանիայէն կանչեց ու արեւելք խաւրեց, ուր Կապպադովկիան ու Կոմագենէն, որոնց թագաւորները մեռած էին Հռոմէական նահանգ ըրաւ, բայց քիչ մը ետքը (թունով) մեռաւ: Անկէջ ետքը Տիբերիոս կասկածոտ բռնաւոր մ'եղաւ, իրեն անձին յապահովութեան համար Իտալիայի մէջ ցրուած թիկնապահ զօրքը Հռոմի մէջ ժողվեց ու տէրութեան կառավարութիւնը անոր Սեյանոս առաջնորդին յանձնեց, իսկ ինք

Կապրէա կղզին քաշուեցաւ, որպէս զի առանց տեսնուելու արձակ համարձակ ինք զինք ամէն տեսակ շուայտութեանց կարենայ տալ: Սեյանոս 11 տարի մեծ բռնաւորութեամբ կառավարեւէն ետքը թագն ալ յափշտակելու ետեւէ իյնալով իրեն կործանումն ու մահը գտաւ եւ Տիբերիոս իրեն արեան ծարաւը անոր բարեկամները հալածելով կը յագեցընէր, մինչեւ որ ինքն ալ Գերմանիկոսին Կաղիգուղա որդւոյն հրամանաւր բարձերու տակը խղզուեցաւ:

6. Կաղիգուղա (37—41) 4 տարի վերջի աստիճանի շուայտութեամբ, անգթութեամբ ու խենթութեամբ թագաւորեւէն ետեւ սպաննուեցաւ. ծերակոյտը նորէն հառարակապետութիւնը խոթել կ'ուզէր, բայց անձնապահ զօրքը Գերմանիկոսին եղբայրը գիտուն բայց խօթամիտ

7. Կլաւդիոսը դահը հանեց (41—54), որն որ շուտ մը իր փառասէր կնիկներուն եւ անպիտան գերիներու խաղալիկն եղած էր: Իրեն երկրորդ կինը Ագրիպպինա զինքը համոզեց որ անոր առջի երկանէն ունեցած Ներոն որդին յաջորդ անուանէ, եւ որպէս զի ետքէն միտքը չփոխուի ու ինք իր որդւոյն ձեռք շուտով իշխելու սկսի՝ փառասէր կինը Կլաւդիոսը մեռցուց: Ասոր ժամանակը Բրիտանիան նուաճուեցաւ եւ Մաւրիտանիան ու Թրակիան Հռոմէականնահանգ եղան:

8. Ներոն (54—68) Սենեկա փիլիսոփային աշկերան էր եւ ի սկզբան անոր խորհրդովը մեծ իմաստութիւն ու մարդասիրութիւն ցուցուց, բայց ետքէն Պոպպէա Սաբինա անպիտան կինը զինք մոլորցուց, մինչեւ իր կինը, մայրն ու վարպետն, ինչպէս նաեւ ուրիշ երեւելի Հռոմայեցւոց բազմութիւն մը մեռցընել տուաւ ու Սաբինան իրեն կին առաւ: Հռոմը աւելի գեղեցիկ շինելու համար՝ քաղքին կրակ ձգեց որով 14 թաղերու մէջէն երեքը բոլորովին այրեցան եւ չորսը միայն անփնաս մնացին: Բայց երբոր Ժողովուրդը ասոր դէմ կատգեցաւ՝ ոճրագործութիւնը քրիստոնէից վրայ ձգեց ու վերջի աստիճանի տանջանքներով սկսաւ զանոնք մեռցընել ու հալածել: Իր պատիւն այնչափ մոռցած էր, որ թատերներու մէջ իբրեւ երգիչ կ'երեւար, եւ իր ձայնն ու ճարտարութիւնն հաւեցընե-

լու համար Զունաստան ճամբորդութիւն բռաւ։ Աեր-
ջապէս Հռոմայեցիք այսպիսի անառակ բռնաւորէն կըշ-
տանալով Սպանիայի լեզէոնները Գաղբան՝ իրենց կու-
սակալը կայսր ըրին, որն որ ծերակուտէն ալ ընդու-
նուեցաւ։ Երբ որ Գաղբա Հռոմ հասաւ՝ Ներոն ծպտած
անկէց փախաւ, եւ երբ որ Գաղբային մարդիկներն
իր ետեւէն հասան յուսահատած իր գերւոյն ինք
զինք մեռցընել տուաւ, ողբալով որ աշխարհք իրմով
ինչ երեւելի բանաստեղծ կը կորսնցընէ։ — Երբ որ Նե-
րոն Հռոմի մէջ մեծերուն արիւնը կը մտնէր, անոր Ա-
սիական լեզէոնները Հայաստանի մէջ Պարթեւաց դէմ
պատերազմ կը վարէին, որովհետեւ անոնց Աղարշ
Ա. թագաւորը կ'ուզէր իր Տրդատ եղբայրը Հայոց թա-
գաւոր ընել։ Հռոմայեցիք Կորբուղոն զօրավարին ա-
ռաջնորդութեամբ ի սկզբան Տրդատին յաղթեցին
ու Տիգրանը Հայոց թագաւոր դրին, սակայն ետքէն
Պետոս Կորբուղոնին տեղն անցնելով յաղթուեցաւ,
ու Ներոն ստիպուեցաւ Տրդատը Հայոց թագաւոր
պսակել (տե՛ս էր. 278)։

9. Ներոնով սպառեցաւ Կեսարեան ցեղը եւ
կայսրութեան օրինաւոր ժառանգներն։ Անկէց ետքը
կայսր ընտրելու եւ վար առնելու իրաւունքը լեզէոն-
ներն իրենց յափշտակեցին, որով տերութիւնը նոր
մեծագոյն չարեաց տակն ինկաւ։ Մէկ տարւան
մէջ երեք կայսրներ ընտրուեցան. Գաղբան Սպա-
նիայի լեզէոններէն, Ոթոնը անձնապահ զօրքէն, Ախ-
տելիոս Գերմանական լեզէոններէն, Աեսպասիանոսն
ալ Ասիայի լեզէոններէն։ Ծերունի Գաղբան եօթը
ամսուան կառավարութենէն ետքը Ոթոնէն սպան-
նուեցաւ, որն որ 3 ամսէն ետքը Ախտելիոսէն յաղ-
թուելով ինք զինք մեռցուց։ Բայց Ախտելիոս ալ ու-
թը ամսէն ետքը Աեսպասիանոսէն յաղթուեցաւ ու
Հռոմի մէջ խայտառակութեամբ սպաննուեցաւ։

10. Աեսպասիանոս (69—79) առջի բռնաւոր-
ներուն ու ներքին պատերազմներուն ատենը քայքայած
տերութիւնը իմաստուն ու խնայող կառավարութեամբ
նորէն կարգաւորեց, Հռոմի մէջ շատ շէնքեր շինեց,
ելեւմուտքը շտկեց, զինուորաց կրթութիւնը լաւա-
ցուց, ծերակուտին հին իրաւունքներն իրեն ետ դար-

ձուց ու գիտութեանց պաշտպան կենալով՝ անոնց ուսուցիչներուն թոշակ կապեց: Ներոնին ժամանակը ծագած Հրէից ապստամբութիւնը իր Տիտոս որդւոյն ձեռօք զսպեց ու Բրիտանիացիներն Ագրիկոլա զօրավարին ձեռօք նուաճեց: Իրեն յաջորդեց իր որդին՝

11. Տիտոս (79—81), որն որ իր բարութեանը համար “սէր եւ բերկրութիւն մարդկեղէն ազգի”, ըսուեցաւ: Գծբախտութեամբ շատ կարճ ու դժբախտ եղաւ աս իշխանին կառավարութիւնը, եւ իրեն յաջորդ ունեցաւ իր եղբայրը՝

12. Գոմփոխանոս (81—96): Ասիկա Ներոնի ժամանակները նորէն բերաւ: Տղայական ունայնասիրութեան հետ անչափ շռայլութիւն ալ ունէր, որ զինքը անգթութիւններ ու յափշտակութիւններ ընելու կը դրդէր: Իրեն ժամանակը ծանձ բռնելով՝ կ'անցընէր: Գերմանացւոց ու Գալիացւոց գէմ երկու անյաջող արշաւանք ըրաւ, եւ վերջիններուն հարկ վճարելով՝ խաղաղութիւնը գնելու ստիպուեցաւ. այսու ամենայնիւ երկու անգամն ալ իբրեւ յաղթող ձաղանօք Հռոմ մտաւ եւ պարծենալով ինք զինք Տէր եւ Աստուած կ'անուանէր: Աս զեղիս ու անգութ բռնաւորը քրիստոնէից դէմ երկրորդ հալածանքն հանեց, եւ վերջապէս ինքն ալ սպանուեցաւ իր Գոմփոխանին ջրհիւթելովը, զորն որ ինք մահուան դատապարտած էր:

13. Գոմփոխանոսը սպաննողները Ներուա ծերունի Սինկլիտիկոսը գահը հանեցին (96—98), որն որ իրեն որդեգիր ու յաջորդ ըրաւ զօրաց սիրելի սպանիացի Տրայանոսը (98—117): Ասիկա իր վրայ եղած յոյսերն այնպէս արդարացուց, որ ծերակոյտը զինքը Ազնուագոյն անուանեց: Որչափ բարի ու արդար էր ուրիշ ամենուն, դժբախտութեամբ քրիստոնէից միայն անիրաւ գանուեցաւ, որովհետեւ անոնց դէմ եղած ամբաստանութեանց հաւատարմ՝ երրորդ հալածանքը հանեց (106): Հռոմ քաղաքը մեծ շէնքերով զարդարեւէն, վաճառականութեան եւ օրինաց միտ դնելէն զատ՝ տէրութիւնն ընդարձակելու ալ ետեւէ եղաւ: Գոմփոխանոսէն Գալիացւոց խոստացուած հարկը զլացաւ, եւ երբոր ասոնք Գանուբէն առդին նորէն ասպատակութիւններ ընելու սկսան՝ վրանին գնաց,

երկու պատերազմով Գալիիան նուաճեց, եւ հոն Հռոմայեցի գաղթականներ դրաւ, որոնցմէ են հիմակուան Ռոմանները: Նոյն ատենը Պարթեւաց թագաւորն իր եղբօրը հետ Հայաստան գրաւած ըլլալով անոր գէմ ալ արշաւանք մ'ըրաւ, Հայաստան, Միջագետք ու Ասորեստան Հռոմայեցւոց նահանգ ըրաւ եւ մինչեւ Տիգրոն յառաջ երթալով՝ Պարթեւ թագաւորը վար առաւ, եւ տեղն ուրիշ մը դրաւ, երբ որ միւս կողմանէ Ասորոց կուսակալը Ապառատ Արաբիայի մէջ աշխահակալութիւններ կ'ընէր: Հռոմայեցւոց տէրութիւնն իր ժամանակը ամենէն մեծ ընդարձակութիւնն ընդունեցաւ: Բայց զեռ Ասիական արշաւանքը չմընցուցած Տրայանոս մեռաւ:

14. Խաղաղասէր ու գիտուն Ադրիանոսը (117—138) Տրայանոսին որդեգիրն ու յաջորդը Պարթեւաց հետ խաղաղութիւն ընելով Տրայանոսէն վար առնուած թագաւորը նորէն դահը հանեց, եւ Եփրատէն անդին բոլոր երկիրներն անոր թող տուաւ: Իր զբաղմունքը՝ ներքին կառավարութիւնը լաւացրնել էր. ասոր համար տէրութեան բոլոր նահանգները անձամբ (ըստ մեծի մասին ոտքը) պտըտեցաւ: Բրիտանիայի մէջ Պիկտերու գէմ պարիսպ մը քաշեց եւ ամէն տեղ լաւագոյն կարգաւորութիւն մը ըրաւ: Ինք դրեթէ ամենեւին պատերազմ չըրաւ, միայն Երուսաղէմոյ աւերակներուն վրայ Հռոմէական գաղթականութիւն մը դնելով՝ Հրեայք սոսկալի ապստամբութիւն մը հանեցին, որն որ երէք տարւան պատերազմաւ նուաճուեցաւ եւ Հրեայք ցիր ու ցան եղան (տե՛ս էր. 267):

15. Ադրիանոսին յաջորդեց անոր որդեգիրը Անտոնինոս Պիոս (138—161), որն որ իր խաղաղական, արդար ու քաղցր կառավարութեանը համար երկրորդ Նումա եւ «Հայր մարդկան», ըսուեցաւ:

16. Մարկոս Աւրելիոս Անտոնինոս Փիլիսոփոս (161—180) Անտոնինոսին որդեգիրն ու յաջորդը անոր պէս առաքինի ու գիտուն էր. եւ անոր պէս մեծ իմաստութեամբ ու քաղցրութեամբ կառավարեց: Բայց ինք զինք քաջ զօրավար ալ ցուցուց: Գահը ելլելուն պէս Պարթեւաց վաղարշ Գ. թագաւորը նորէն Հայաստանը գրաւեց, Հռոմայեցիները զարկաւ ու Ասորիք

ալ սկսաւ ասպատակութիւններ ընել (դէս էր. 279): Մ. Աւրեղիոս նոյնատենը տէրութեանն ըրբին կարգաւորութեան զբաղած ըլլալով՝ անոր դէմ Ղ. Վերոսը խաւրեց, զորն որ իրեն դահակից ըրած էր: Բայց հազիւ թէ անի իրեն զօրավարներովը պարթեական պատերազմը լմնցուց (164)՝ Մարկոմանները, Կուադներն եւ ուրիշ Գերմանացի ու Սարմատ ազգերը միանալով սկսան աւերելով Հռոմէական երկիրներու մէջ յարձակիլ (166—180): Այս ահաւոր թշնամիներուն դէմ Մարկոս Աւրեղիոս անձամբ արշաւելու ստիպուեցաւ ու երեք տարւան պատերազմներով զանոնք իրենց երկիրները վճռեց ու Հռոմէական սահմաններն յապահովցուց: Բայց Հռոմ դառնալուն պէս նոյն ազգերը նորէն սոք ելան, Գանուբն անցան ու մինչեւ Ալուիլէա հասան. անոր համար Մարկոս Աւրեղիոս երկրորդ անգամ անոնց դէմ արշաւեց, Գանուբի քով Մարկոմաններու վրայ մեծ յաղթութիւն մը ստացաւ, ու Կուադներն իրենց երկրին մէջ բոլորովին խորտակեց, անանկ որ միւս ազգերը վախէն անմիջապէս հաշտութիւն խնդրեցին, զորն որ Մարկոս Աւրեղիոս, զանոնք քաղցրութեամբ շահելու համար, նորէն շնորհեց: Բայց Գերմանացիք ասով պարզապէս ժամանակ վատարկիլ կ'ուզէին, որովհետեւ ասկէց ետքը Ասիայի մէջ Աւիտիոս Կասսիոս ապստամբելով ու ինք զինք կայսր անուանելով՝ երբոր Մարկոս Աւրեղիոս անոր դէմ դնաց ու ապստամբութիւնը զսպեց՝ իրենք նորէն Հռոմայեցւոց երկիրն յարձակեցան: Աս անգամ Մարկոս Աւրեղիոս միտքը դրաւ, որ զանոնք բոլորովին նուաճէ. եւ իրօք Պանոնիայի մէջ անոնց վրայ մեծ յաղթութիւն մը վատարկեցաւ, բայց դեռ պատերազմը բոլորովին չլմնցուցած հիւանդացաւ ու Վինգոբոնայի (Վիէնայի) մէջ մեռաւ:

ՄԱՐԿՈՍ ԱՒՐԵՂԻՈՍԷՆ ՄԻՆՉԵՒ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՍ ՄԵԾ

1. Մարկոս Աւրեղիոսէն ետքը Հռոմէական պետութեան վիճակն ինչպէս էր: — 2. Կոմոդոս ինչպէս կառավարեց: — 3. Կոմոդոսին ով յաջորդեց. Սեւերոս ինչպէս կառավարեց: — 4. Ինչ գործք ունի Վարակալս: — 5. Մակրինոս որչափ թագաւորեց: — 6. Ինչպէս կայսր էր Հեղինոզարսոս: — 7. Ինչպէս կառավարեց Աղեքսանդր Սեւերոս: — 8. Աղեքսանդր Սեւերոսին ով յաջորդեց: — 9. Ինչպէս թագաւորեց Աւրեղիանոս: — 10. Աւրեղիանոսին ով յաջորդեց: — 11. Կարոս ինչպէս կառավարեց: — 12. Ինչպէս կառավարեց Դիոկղետիանոս: — 13. Դիոկղետիանոս ինչու եւ ինչպէս բաժնեց Հռոմէական պետութիւնը: — 14. Գաղերիոս կրցաւ Պարսիկները տեղերնին վերստին: Դիոկղետիանոս ինչու հրաժարեցաւ: — 15. Դիոկղետիանոսէն ետքը ինչ եղաւ Հռոմէական պետութիւնը: — 16. Կոստանդիանոս ինչպէս պետութիւնը նորէն միացուց:

1. Մարկոս Աւրեղիոսին մահուամբը Հռոմին բախտն ու մեծութիւնը գնաց. կայսերական անձնապահք բոլոր իշխանութիւնն իրենց ձեռքն առին, եւ ուղածնուն պէս կայսրներ կը գնէին ու վար կ'առնուին: Աս զօրքը 104 տարւան մէջ 79 կայսր դրին, եւ 5ը միայն բնական մահուամբ մեռաւ:

2. Կոմոդոս (180—192) Մարկոս Աւրեղիոսին տկար որդին Մարկոմաններէն խաղաղութիւնը գնեց եւ կառավարութիւնն անձնապահապետին յանձնելով ինք Հռոմէական Հերակղէսի պէս միշտ սուսերամարտից եւ դադանամարտի խաղերու մէջ կ'երեւար եւ ինք զինք ամենէն ցած շուայտութեանց կու տար. իրեն դէմ դաւաճանութիւն մը յայտնուելով կասկածաւորութեամբ սկսաւ մեծերը ջարդել, մինչեւ որ քանի մը հոգի զիրենք դատապարտուած իմանալով իրենք կանխեցին ու զանի սպաննեցին:

3. Կոմոդոսը սպաննողները Պերդինաքս աղնուական ծեր զօրավարը գահն հանեցին, զորն որ անձնապահք իրեն խստութեանը համար երեք ամէնէն ետքը սպաննեցին ու կայսրութիւնը Յուլիանոս հարուստ սինկղիտիկոսին ծախեցին: Ասի թագով իր մահը գնեց, որովհետեւ մի եւ նոյն ատեն լեզէսններն ալ ուրիշ երեք հոգի կայսրանուանեցին, որոնցմէ խիստ Սեպտիմիոս Սեւերոսը ամենուն յաղթող եղաւ եւ իր նախնաձորդներն անգթութեամբ ջարդեց (193—211): Աս քաղաքային կռիւները տեսնելով Պարթեւացի ու Հայոց Վաղարշակ թագաւորները սկսան Հռոմայեցւոյ երկիրն յարձակիլ: Սեւերոս վրանին գնաց, հաջորդ

Թիւն խնդրող Հայոց ներեց, բայց Պարթեւներուն յաղթեց եւ անոնց Տիգրոն մայրաքաղաքը կողոպտեց: Զօրքն անգործ Թող չտալու համար արշաւանք մ'ըրաւ Սկովտիացւոց դէմ, որոնք Ադրիանուս պատր պատուելով Հռոմայեցւոց վրայ կը յարձակէին: Զանոնք մինչեւ կղզւոյն ծայրը վաւրստեց եւ պատր ամրացուց: Իր որդին ու յաջորդը

4. Վարակալա (211—217) իր Գետա եղբայրն ու գահակիցը 20,000 կողմնակիցներովը սպաննեց եւ բարձրացուցած հարկերը դիւրաւ ժողովելու համար նահանգներու բնակչաց՝ Հռոմայեցւոց իրաւունք ծախեց: Երբ որ ետքէն իրեն անգթութիւններուն համար ինք զինք Հռոմի մէջ յապահով չէր կարծեր՝ Գերմանացի ազգերուն դէմ արշաւանք մ'ըրաւ առանց յաջողութեան ու հետեւութեան, ետքէն նահանգները կողոպտելով Ասիա անցաւ, որպէս զի Հայոց ու Պարթեւաց դէմ ալ արշաւանք մ'ընէ: Հայոց Թագաւորը խաբէութեամբ բռնեց, բայց Հայաստանը նուաճելու համար խաւրած զօրքը չարաչար յաղթուեցաւ: Պարթեւատտան ալ խաբէութեամբ մտաւ ու մեծ աւեր ու կոտորած ըրաւ (աւ. էր. 280), բայց երբոր Պարթեւք իրեն դէմ պատերազմի ելան՝ Մակրինոս անձնապա հապետէն սպաննուեցաւ, որն որ ինք զինք կայսր անուանեց:

5. Մակրինոս Պարթեւաց դէմ պատերազմը շարունակեց եւ Մծբնի քով յաղթուելով նախատական խաղաղութիւն մը գնեց: Բայց դեռ Ասիայէն չելած իրեն խստութեանը համար զօրքն իրմէ ապստամբեցաւ եւ Վարակալային մօրաքրոջը Թուր՝ Ասորւոց Հեղինգաբաղոս քուրմը կայսր անուանեց: Մակրինոս իրեն հաւատարիմներովն անոր դէմ գնաց, բայց յաղթուեցաւ ու սպաննուեցաւ:

6. Հեղինգաբաղոս (218—222) Ասորւոց Բահազին ու Աստարտեայ անառակ պաշտօնը Հռոմ ալ խոթելով Հռոմայեցւոց բարբը բոլորովին ապականեց, ու տէրութիւնը վերջի ատրիճանի նուաստացուց: Կառավարութիւնն իր մօրն ու մեծ մօրը Թող տալով ինք զինք ամէն կերպ անգթութեանց, մալութեանց ու խենթութեանց տուաւ, մինչեւ որ զինուորներն աս

18 տարւան հրէշն ալ սպաննելով՝ թագաւորեցուցին անոր մօրաքեռորդին

7. Առաքինի Աղեքսանդրոս Սեւերոսը (222—235), որն որ իր մօրն օգնականութեամբը շատ գովելի կառավարութիւն մը վարեց. բայց Հռոմայեցւոց պետութիւնն ան ատեն անանկ ապականած էր, որ աս պատանի ինքնակալին չքնաղ առաքինութիւններն ու ջանքերը եւ ոչ աղդեցութիւն մը կ'ընէին. զօրքը շարունակ կ'ապստամբէր եւ ուզածն անոր առջեւը աներեսութեամբ կ'ընէր: Իր ժամանակը Արտաշէր Սասանեան պարսիկը Պարթեւները նուաճելով՝ կ'ուզէր հին Պարսից պետութիւնը բոլոր իր ընդարձակութեամբը մինչեւ Պրոպոնտիս ու Եգեան ծով նորոգել, անոր համար ալ Հայաստան ու Միջագետք յարձակեցաւ: Աղեքսանդր վրան գնաց եւ չորս տարւան պատերազմով անոր յարձակումները խափանեց: Ետքէն Գերմանացւոց դէմ ալ գնաց, բայց աս արշաւանքը սկսած ատենն իր զօրքէն սպաննուեցաւ:

8. Աղեքսանդր Սեւերոսէն ետքը շարունակ իւրարու հակառակ կայսրներ կ'ելլէին, եւ ներքին կռիւներով տերութիւնը կը քայքայէր: Տասնութ ժր տարւան մէջ 11 կայսրներ հետզհետէ ընտրուեցան, որոնք իրենց նախորդը սպաննելով գահը ելան: Աս ներքին կռիւներուն ատենը մէկ կողմանէ Գերմանք եւ Գութք Հռոմայեցի լեգէոններու վրայ յաղթութիւններ ընելով համարձակութեամբ Գանուբը կ'անցնէին եւ մինչեւ Յունաստան ու Փոքր Ասիա կ'ապատակէին, եւ միւս կողմանէ Պարսիկները Միջագետքն ու Հայաստանը առին ու մինչեւ Անտիոք ու Փոքր Ասիա հասան: Գորգիանոս Գ. (Աղեքսանդր Սեւերոսէն ետքը վեցերորդ կայսրը) անոնց դէմ գնաց, Շապուհ թագաւորը զարկաւ ու մինչեւ Տիգրան յառաջ քալեց, բայց աս յաղթութեանց ատեն փլիկպոս Արաբացին զանի սպաննեց, տեղն անցաւ ու Շապուհէն խաղաղութիւնը գնեց, որով Պարսիկներն աւելի համարձակութեամբ սկսան Ասորիքը ապատակել: (Փլիկպոսին չորրորդ յաջորդը) Ալալերիանոս (253—260) նորէն անոնց վրայ գնաց, բայց Շապուհէն յաղթուեցաւ, բռնուեցաւ եւ մինչեւ մահը գերի մնաց: Գաղղիենոսին՝ Ալալերիանոսին որդ-

ւոյն ու յաջորդին դէմ 19 հակառակ կայսրներ (երեւ-
տուն բռնաւորներ ըսուածներն) ելան, որոնց ամենն ալ
սպաննուեցան, բաց ի Տեառիկոսէն որն որ Գաղղիան
ու Սպանիան գրաւեց, եւ Ողենատոսէն, որն որ Ասի-
այի մէջ անյաղթ մնաց ու Պալմիրայի ասորական տէ-
րութիւնը կանգնեց: Գաղղիենոս ալ իրեն հակառա-
կորդներուն դէմ կռուած ատեն սպաննուեցաւ ու
գահը ելաւ Կլաւդիոս Բ. (268—270), որն որ Իտա-
լիա յարձակող գերմանացի Ալեմաններուն յաղթեց
ու Իտալիայէն վճռնտեց եւ Գոթացւոց ու անոնց դաշ-
նակիցներուն վրայ երեք ուրիշ յաղթութիւններ ընե-
լով բարբարոսաց զօրութիւնը շատ կոտրեց: Բայց քիչ
Ժամանակէն ինք ժանտախտէն մեռաւ իր Աւրե-
ղիանոս քաջ զօրավարը յաջորդ որոշելով:

9. Աւրեղիանոս (270—275) պետութիւնը
երկու բաժնուած գտաւ, արեւմուտքը Տեառիկոսին
ձեռքը եւ արեւելքը Զենոբիաիմաստուն թագուհւոյն
տակը, որն որ Ողենատոսին իր երկանը յաջորդած էր.
երկուքն ալ նուաճեց: Բայց ամենէն յառաջ Գոթաց-
ւոց դէմ գնաց, որոնք նորիկոն ու Պանոնիա յարձակած
էին: Անոնց հետ կռուած ատեն Ալեմաններն ուրիշ
գերմանացի ցեղերու հետ Իտալիա մտան, Հռոմայե-
ցի բանակ մը զարկին ջարդեցին ու դէպի Հռոմ սկսան
յառաջանալ: Ուստի Աւրեղիանոս Գոթացիները թող
տուաւ ու Իտալիա վազեց, բարբարոսները զարկաւ ետ
վճռնտեց եւ Հռոմն ուրիշ անգամ նոյնպիսի վտան-
գէն յապահովցրնելու համար քաղքին բոլորտիքը
պարիսպ քաշեց: — Դաւիթի մէջ այնչափ յաջո-
ղութիւն չունեցաւ ու նոյն գաւառը Գոթացւոց թո-
ղուց՝ հոն տեղի Հռոմայեցի գաղթականները Միսիա
փոխադրելով: Անկէջ ետքը Զենոբիայի վրայ գնաց,
որն որ բոլոր Ասորական տէրութիւնը եւ Փոքր Ասիայի
ու Եգիպտոսի մէկ մասը գրաւած էր եւ մնացած
Փոքր Ասիան ալ նուաճելու վրայ էր: Երկու անգամ
(Անտիոքի ու Եմեսսայի քով) անոր յաղթեց ու Պալ-
միրա մայրաքաղաքը պաշարեց, ուսկից Զենոբիան
փախչիլ ուզած ատենը բռնուեցաւ: Ասոր վրայ Պալմի-
րայիք անձնատուր եղան, եւ Աւրեղիանոս ալ անոնց
քաղքին խնայեց. բայց երբ որ ասով նորէն ապրս-

տամբեցան ու Հռոմայեցի պահապանները սպանեցին՝ նորէն վրանին գնաց ու Պալմիրան գեղեցիկ մեհեաններովն ու պալատներովը կործանեց, աւերակ դարձուց։ Աւրեղիանոս արեւելքը նուաճելէն ու կարգաւորելէն ետեւ Տետրիկոսին վրայ գնաց։ Ասի իր զօրաց վրայ վստահութիւն չունենալով՝ առջի ճակատի մէջ ինք զինք գերի բռնել տուաւ, անոր համար ալ Լուկանիա նահանգը ընդունեցաւ։ — Աւրեղիանոս աններելի խստութեամբ զօրաց մէջ կարգ կանոն եւ տէրութեան մէջ հանդարտութիւն ու կարգաւորութիւն խոթեց, որուն համար ծերակոյտն ալ զինքը Հռոմայեցւոց տէրութեան «Աւերանորոգիչ», անուանեց։ Երբ որ Պարսից վրայ ալ արշաւել կ'ուզէր՝ իր գաղանի ատենադրպրին դաւաճանութենէ մը սպաննուեցաւ։

10. Աւրեղիանոսէն ետքը ծերակոյտը Տակիտոս ծերունի սինկղիտիկոսը կայսր ընտրեց, որն որ քանի մ'ամիս ետքը մեռնելով Պրոբոս (276—282) զօրավարը գահը ելաւ, որն որ Աւրեղիանոսին պէս քաջ եւ անկեցաւելի առաքինի էր։ Աւրեղիանոսին մահուանէն ետքը Փրանկները Գաղղիա յարձակած ու 70 քաղաք առած էին։ Պրոբոս ասոնք չէ թէ միայն Ռենոսէն անդին վաւերաց, այլ Գերմանիա ալ մտաւ եւ քանի մը իշխաններ հպատակեցուց, Ռենոսէն մինչեւ Գանուբ քաշուած թումբը ամրացուց եւ Հռոմայեցի լեգէոններու մէջ գերմանացի վարձկաններ խառնեց։ Ռենոսի ու Գանուբի կողմերը շէնցընելու ետեւէ եղաւ, 60 կործանած քաղաքներ նորոգեց, կամուրջներ շինեց, Գաղղիա, Պանոնիա եւ Ռենոսի քով այգիներ ու ծառեր տնկել տուաւ եւ կ'ուզէր զօրքը ցրուել։ Բայց զինուորներն ասի չէին ուզեր, անոր համար աս երեւելի ինքնակալն ալ սպաննեցին թէպէտ եւ ուշ ըրածներնուն վրայ լացին։ Իրեն յաջորդ դրին

11. Վաջ Կարոսը (282—283) որն որ Գոթացիներն ու Սարմատները ետ վաւերաց եւ իր Նումերիանոս որդւոյն հետ Պարսից դէմ գնաց, զանոնք Միջագետքէն վաւերաց եւ յաղթութեամբ յառաջ երթալով Տիգրոն ու Սելեւկիան առաւ. սակայն հոն կայծակէ մը զարնուելով (հաւանականաբար սպաննուելով) մեռաւ։ Նումերիանոս ալ Ապերէն՝ իր աներէն

ապաննուելով զօրքը Դիոկղետիանոսն՝ իրենց զօրավարը կայսր ըրին, որն որ իր ձեռքովն Ապերը մեռցուց:

12. Վիտիղլետիանոս (284—305) իրեն սրատեսութեամբն ու խոհեմութեամբը տեսնելով որ ընդարձակ ու քայքայած պետութիւնը առանձին պիտի չկարենայ ամէն յարձակումներէն պահպանել՝ իրեն գահակից ըրաւ Մաքսիմիանոս զօրավարը որն որ կարոտին ու Պրոքոսին պէս իրեն հետ Արեւելեանոսին խիստ զինուորական դպրոցին մէջ կրթուած ու ան կայսրներուն հետ շատ քաջութիւններ ըրած էր: Ինք արեւելքն առաւ եւ իր Թոռը Նիկոմեդիա հաստատեց, իսկ արեւմուտքը Մաքսիմիանոսին թողուց, որն որ Թոռը Փիլան դրաւ: Երկուքն ալ սկսան յաջողութեամբ արտաքին թշնամիներուն դէմ պատերազմել: Դիոկղետիանոս Արաբիայէն Ասորիք յարձակող Սարակիսոսները զարկաւ, Պարսիկները Տիգրիսէն անդին վերջնաց ու անոնց վրամբ Բ. թագաւորը խաղաղութիւն ընելու ստիպեց, որով Միջագետքն ու Հայաստանը ձեռքէն առաւ եւ ետքինին վրայ Տրդատ արքայորդին թագաւոր դրաւ (287°): Ասիան յապահովցրնելէն ետեւ Սարմատներուն ու Գերմանացւոց վրայ ալ գնաց, Գալիան (հիմակուան Ունգարիան) նորէն Հռոմէական նահանգ ըրաւ եւ տերութեան սահմանները մինչեւ Դանուբին աղբերակունքը տարածեց: Նոյն միջոցին Մաքսիմիանոս ալ Գաղղիայի մէջ Հռոմացեւոց հարստահարութեանց համար ելած Գաղղիական ապստամբութիւնը նուաճեց, եւ հոն յարձակած գերմանական ցեղերը տեղերնին վերջնաց:

13. Այսու ամենայնիւ երկու ինքնակալները պետութիւնը բռնելու համար՝ դարձեալ իրենք զիրենք բաւական չտեսան ու մէյ մէկ օգնական առին Կեսար անունով, Դիոկղետիանոս առաւ Գաղերիոս զօրավարը որուն Թրակիան, Իլլիրիան ու Յունաստանն յանձնեց, իսկ Մաքսիմիանոս՝ Կոստանդ Բլորոս առաքինի ու քաջ զօրավարն առաւ՝ ու Սպանիան, Գաղղիան ու Բրիտանիան անոր տուաւ, միայն Իտալիան ու Ափրիկէն իրեն պահելով (291): Ասանկով պետութիւնը չորս բաժնուեցաւ Դիոկղետիանոսին վերին տերութեան տակը, որն որ հասարակապետութեան բոլոր մնացորդները

ջնջեց ու կառավարութիւնը կատարեալ արեւելեան միապետական ըրաւ:

14. Եւրբ որ Գիողղետիանոս Եգիպտոսի մէջ ելած ապստամբութիւն մը նուաճելու վրայ էր, Ներսէ՛հ Պարսից թագաւորը նորէն Հռոմէական սահմաններն անցաւ ու Հայաստանն ու Միջագետքը գրաւեց: Գիողղետիանոս անոր դէմ Գաղերիոսը խաւրեց, որն որ առջի անգամ անդգուշութեամբ յաղթուեցաւ, բայց ետքէն Գիողղետիանոսէն նոր զօրք ընդունելով Հայաստանի մէջ Ներսէ՛հին այնպէս շարաշար յաղթեց որ անի հարուստ բանակը, դանձերն ու կիները յաղթողին թող տուած Պարսկաստան փախաւ: Պարսից պետութեան վերջն եկած կը կարծուէր, բայց Գիողղետիանոս դժուարաւ բռնուելու երկիրներն ամենէն մեծ թշնամիէն աւելի փնասակար կը համարէր. ասոր համար Ներսէ՛հին հետ խաղաղութիւն ըրաւ, եւ միայն Հայաստանն ու Միջագետքը եւ Տիգրիսէն անդին 5 նահանգներ ձեռքէն առաւ, Տրդատն ալ տեղը դարձուց: Նոյն միջոցին միւս Վեհապետներն ալ ամէն թշնամիներուն յաղթելով ու պետութիւնը ապահովցրնելով՝ չորսը մէկտեղ Հռոմի մէջ փառաւոր ձաղանք մ'ըրին: — Երկրորդ տարին Գիողղետիանոս Գաղերիոսէն դրդուած Քրիստոնէից դէմ վերջին ամենէն սոսկալի հալածանքը հանեց, որուն շատ քրիստոնէայք զոհ եղան (303): Քիչ մը ետքը Գիողղետիանոս հիւանդանալով ինքնակամ իշխանութենէն հրաժարեցաւ ու հասարակ մարդու պէս Գաղմատիա քաշուեցաւ, ուր 8 տարի ետքը մեռաւ: Անոր յորդորելովը Մաքսիմիանոս ալ հրաժարեցաւ: — Գիողղետիանոս չէ թէ միայն քաջ զինուոր ու սրատես քաղաքագէտ էր, որով պետութեան կործանումը քիչ մը ժամանակ ուշացուց, այլ գիտութեանց ու արուեստից ալ պաշտպան էր: Թէ Հռոմ թէ Նիկոմեդիա եւ թէ ուրիշ շատ քաղաքներու մէջ բազմաթիւ փառաւոր շէնքեր կանգնած է:

15. Գիողղետիանոսին ու Մաքսիմիանոսին հրաժարելէն ետեւ դարձեալ պետութիւնը բաժնուած մնաց, որովհետեւ Գիողղետիանոսին կամացը համեմատ Գաղերիոս ու Կոստանդ Բլորոս ինքնակալ եղան եւ

պետութիւնը մէջերնին բաժնեցին, Կոստանդ իր առջի ունեցածը միայն այս ինքն Սպանիան, Գաղղիան ու Բրիտանիան իրեն պահեց, իսկ բոլոր մնացածը Գաղերիոս առաւ, որն որ քիչ մը ետքը իր երկու բարեկամները Մաքսիմիան ու Սեւերոսը Կեսար ըրաւ: Կոստանդին մեռնելէն ետքը Բրիտանական լեզէոններն անոր Կոստանդիանոս որդին յաջորդ ըրին, իսկ Հռոմայեցիք Մաքսիմիանոսին որդին Մաքսենտիոսը կայսր անուանեցին, որն որ իր իշխանութենէն հրաժարած հայրը նորէն ծիրանին հագնելու հրաւիրեց: Ասով Հռոմէական պետութիւնը վեց վեհապետներ մէկէն ունեցաւ, որոնք խել մ'ատեն իրարու հետ կռուելէն ետեւ Կոստանդիանոս ամենուն յաղթեց ու պետութիւնն իրեն տակը միացուց (324):

16. Երբ որ Գաղղիայի մէջ Կոստանդիանոս հօրը տեղը զօրքէն կայսր անուանուեցաւ եւ Հռոմի մէջ Մաքսենտիոս եւ անոր հայրը Մաքսիմիանոս՝ կայսրութեան ծիրանին առին՝ Գաղերիոս ստիպուած Կոստանդիանոսն ընդունեցաւ, իսկ Մաքսենտիոսին ու Մաքսիմիանոսին դէմ Սեւերոսը խաւրեց, սակայն ասի զօրքէն թող տրուելով Մաքսենտիոսէն սպաննուեցաւ: Ասոր տեղը Գաղերիոս իր Լիկինիոս բարեկամը իրեն օգնական կայսր ըրաւ, եւ միւսներուն հետ հաշտուեցաւ: — Մաքսիմիանոս շուտով իրեն որդւոյն հետ գժտեցաւ ու Գաղղիա փախաւ Կոստանդիանոսին քովը, զորն որ սպաննելու ետեւէ սկսաւ իյնալ, որպէս զի ինք տեղը անցնի, սակայն Կոստանդիանոս իմացաւ եւ զանի խղդեւ տուաւ (310): Մաքսենտիոս հօրը մահուան վրէժն առնելու պատրուակաւ Կոստանդիանոսին դէմ պատերազմ բացաւ, բայց երեք անգամ (Գուրինի, Վերոնայի ու Տիբերիսի քով) անկէց յաղթուեցաւ ու Հռոմ փախած ատեն Տիբերիսի մէջ խղդուեցաւ: Աս պատերազմին ժամանակը Գաղերիոս անյազ շուայտութիւններէն մեռաւ (311) եւ անոր իշխանութիւնն առնելու համար Մաքսիմիանոս ու Լիկինիոս սկսան իրարու հետ կռուիլ, Մաքսիմիանոս Ազրիանուպոլսոյ քով բոլորովին յաղթուեցաւ եւ յուսահատութեամբ ինք զինք թունով մեռցուց, որուն վրայ Լիկինիոս Կոստանդիանոսին իր միակ նախանձորդին խնամացաւ ու պետութիւնը մէջերնին բաժնեցին՝ Լիկինիոս Արեւելքն առաւ, իսկ Կոստանդիանոս Արեւմուտքը (313): Բայց երկրորդ տարին երկու վեհապետները մէջերնին գժտեցան ու պատերազմ բացուեցաւ, որուն Կոստանդիանոս յաղթելով Լիկինիոս ստիպուեցաւ Եւրոպական քանի մը նահանգներ յաղթողին թողուլ ու Ասիայով եւ Թրակիայով միայն գոհ ըլլալ: Եօթը տարի ետքը մէջերնին նորէն պատերազմ բացուեցաւ, Կոստանդիանոս ցամաքի վրայ՝ Ազրիանուպոլսոյ քով, ու ծովի վրայ՝ Քաղկեդոնի քով երկու անգամ յաղթեց, ու Լիկինիոսը Նիկոմեդիայի մէջ պաշարեց: Ան ատենը Լիկինիոս, որպէս զի իր կեանքն ազատէ իշխանութենէն հրաժարեցաւ ու անձնատուր եղաւ. սակայն Կոստանդիանոս զանի մեռցուց եւ ասով բոլոր Հռոմէական պետութեան առանձին տէր եղաւ (324):

Յօդոքսած Գ.

ՀՈՌՈՒԵԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԿՈՐԾԱՆՈՒԾԸ

1. Ինչպէս կառավարեց Կոստանդիանոս Մեծը: — 2. Կոստանդիանոս Մեծին ով յաջորդեց: — 3. Յուլիանոս ով էր, Գաղղիա ինչ բրաւ, ինչպէս գահը ելաւ: — 4. Յուլիանոս ինչպէս կառավարեց: — 5. Վաղենտինոս ինչ գործք բրած է: — 6. Ուստի սկսու եւրոպական ազգաց գաղթականութիւնը. Վաղէս ինչպէս մեռաւ: — 7. Թէոդոս կրցաւ պետութիւնը Գոթացիներէն ազատել: — 8. Ինչպէս արեւմուտքին ով տիրեց Թէոդոս: — 9. Թէոդոս ինչպէս կառավարեց, իրեն ով յաջորդեց: — 10. Թէոդոսէն ետքը ինչպէս էր արեւելեան կայսրութիւնը: — 11. Ինչպէս եղաւ Ալարիկոսին Իտալիայի մէջ առջի արշաւանքը: — 12. Ինչպէս եղաւ Ուադագայիսին արշաւանքը: — 13. Գերմանական ցեղերն ինչպէս Գաղղիա ու Սպանիա գաղթեցին: — 14. Ալարիկոս ինչու Հռոմ վրայ գնաց ու զանի կողոպտեց: — 15. Ոնորիոսին ով յաջորդեց: — Վանտալներն ինչպէս Ափրիկէի տիրեցին: — 16. Հոնք ինչ վախճան ունեցան: Ատտիլա ինչու Հռոմայեցւոց գէմ պատերազմի ելաւ: — 17. Վաղենտինոս Գ. ինչպէս կառավարեց. Գենտրիկոս ինչու Հռոմ կողոպտեց: Հռոմէական պետութիւնն ինչպէս կործանեցաւ:

1. Կոստանդիանոս Մեծ (324—337) պետութեան մէջ մեծ փոփոխութիւն մ'ըրաւ. արդէն հօրը տեղն անցած ատեն քրիստոնէից պաշտօնն ազատ թող տուած էր, ետքէն երբ որ Մաքսենտիոսին դէմ գացած ատեն, լուսեղէն խաչ մը տեսաւ Ասով պիտի յաղթես խօսքերով՝ բոլորովին քրիստոնէութեան դարձաւ, եւ ետեւէ կ'իյնար հեթանոսութիւնը ջնջելու եւ քրիստոնէութիւնը պայծառացնելու: Նիկիայի մէջ առաջին ընդհանուր սիւնհոգոսը գումարեց, եպիսկոպոսներն իր ծախքովը բերել տալով, եւ հոն Որդւոյն Աստուծոյ աստուածութիւնն ուրացող Արիոսի վարդապետութիւնը դատապարտուեցաւ: Նաեւ մայրաքաղաքը փոխեց Կոստանդիանոս. արեւելքի իրողութեանց աւելի մտադիր ըլլալու եւ քրիստոնէութիւնը տէրութեան մէջ աւելի դիւրաւ խոթելու ու տարածելու համար Հռոմ քաղաքը թողուց, որն որ Հեթանոսութեան կեդրոնն էր ու աթոռը Բիւզանդիոն փոխադրեց (330), զորն որ շատ ծախքերով Հռոմի ձեւով շինեց, Յունաստանի ու Իտալիայի հին արուեստակերտներովը զարդարեց եւ Նոր Հռոմ անուանեց, բայց ետքէն իր անուամբ Կոստանդինուպոլիս բռուեցաւ: Տէրութեան նոր բաժանմունքներ բրաւ (13 թեմերու եւ 116 նահանգներու) եւ տէրութեան ու արքունեաց պաշտօններու ինչպէս նաեւ հարկերու բոլորովին նոր կարգադրութիւն մ'ըրաւ: — Իրեն կառավարութեան վերջի տարիները Սարմատներն ու Վանտալները Գոթացւոց

դէմ պաշտպանեց եւ երբ որ ետքիներն վրէժն առնելու համար Միսիա յարձակեցան՝ իրենց երկիրը ետ վճռնտեց։ Սարմատներու մեծ մասմ'ալ (300,000 հոգի) Գանուբի Հռոմէական նահանգներու մէջ առաւ։ Նաեւ Պարսից դէմ ալ մեծ արշաւանքի մը սկսաւ պատրաստուիլ, որովհետեւ անոնց Շապուհ Բ. թագաւորը խլրտելու սկսած էր, սակայն մահը վրան հասաւ։

2. Կոստանդիանոս Բ. Կոստանդիոս ու Կոստաս՝ Կոստանդիանոսին երեք որդիքները հօրը յաջորդեցին ու տէրութիւնը մէջերնին բաժնեցին։ Կոստանդիոս արեւելքն առաւ Կոստանդիանոս Բ. արեւմուտքն իսկ Կոստաս Իտալիան։ Երբոր Կոստանդ հօրմէն ժառանգած պարսկական աւերիչ պատերազմը առանց յաջողութեան կը վարէր՝ Կոստանդիանոս Բ. Իտալիան ալ առնելու համար Կոստասի վրայ դնաց, բայց Ակուիլէայի քով յաղթուեցաւ ու կեանքն ալ կորսնցուց, որով Կոստաս Կոստանդիանոս Բ. ին մասն ալ ժառանգեց, թէպէտեւ առածը երկայն ատեն չվայելեց, որովհետեւ իրեն շուայտութիւններովն ինք զինք ատելի ընելով Մագնենտիոս գերմանացին անոր դէմ դաւաճանութիւն մը նիւթեց, ու զանի սպաննեց։ Մագնենտիոս ուղեց կայսրութիւնն առնուլ, սակայն Կոստանդէն երկու անգամ յաղթուեցաւ ու յուսահատութենէն ինք զինք սպաննեց։ Անկէց ետքը Կոստանդիոս բոլոր Հռոմէական պետութեան վրայ առանձին տէր մնաց (353—361)։

3. Կոստասին մահուընէն ետքը գերմանացի Ալեման ու Փռանկ ցեղերը նորէն Գաղղիա յարձակելով, Կոստանդ իր Յուլիանոս հօրեղբորորդին, որն որ մեծին Կոստանդիանոսի ցեղին միակ մնացորդն էր, Կեսար քաւ ու Գաղղիան պաշտպանելու խաւրեց։ Յուլիանոս անհնարին դժուարութիւններու յաղթելով մեծ իմաստութեամբ, քաղցրութեամբ ու ժրութեամբ երկրորդ Կեսարի մը պէս երկիրը կարգաւորեց, թշնամիները զարկաւ վճռնտեց, Սալեան Փռանկները հարկատու քաւ ու Բեղզիա բնակեցուց, ու սակաւ յաղթութիւններով սկսաւ Գերմանիա ալ յարձակիլ։ Աս յաջողութիւնները Կոստանդին նախանձը զրգուեցին, որուն ձեռքէն Պարսիկները Միջագետաց քաղաքները

մէկիկ մէկիկ կ'առնուին: Ուստի առ պարօհական պատերազմը պատրուակ առնելով՝ ուզեց անոր զօրքը առնուլ: Բայց Գաղղիացիք ու զօրքը որոնք Յուլիանոս տաստիկ սիրած էին, չուզեցին զանի թողուլ ու զանի կայսր անուանեցին: Յուլիանոս դէմ դարձաւ ու (Գերմանիկոսին պէս) լալով եւ սպառնալիքներով զանոնք յորդորեց որ Աոստանդին հնազանդին, բայց երբ որ տեսաւ որ զօրքը չիկրնար զսպել՝ կայսրութիւնն յանձն առաւ, ու եղածը Աոստանդին իմացուց աւելցրնելով որ ինք անոր հրամանին միշտ պիտ'որ հնազանդի: Աոստանդ ասոր դէմ բարկացաւ եւ սկսաւ Յուլիանոսին դէմ քալել, բայց ճամբան մեռաւ եւ Յուլիանոս աւմենէն կայսր ճանչցուեցաւ:

4. Յուլիանոս Ուրացող (361—363) թէպէտ եւ քրիստոնէական կրօնի մէջ կրթուած էր, սակայն հեթանոս փիլիսոփաներու հետ շատ տեսութիւն բնելով եւ յունական խորհրդներու մէջ մտնելով հեթանոսութեան սէր ձգեց անոր համար կայսր ըլլալուն պէս Հեթանոսութեան դէմ ելած բոլոր հրովարտակները ջնջեց ու կրօնի ազատութիւն հրատարակեց. ինք յայտնի հեթանոսութեան կրօննաւաւ, որուն համար Ուրացող ըսուեցաւ, քրիստոնէաները ծածուկ եղանակաւ սկսաւ նեղել եւ Քրիստոսին խօսքին դէմ ընելու համար Հրէից հրամանն ու ստակ տուաւ որ իրենց Երուսաղեմայ տաճարը նորէն շինեն, բայց գետնէն կրակ ելլելով խափանուեցաւ: — Հեթանոսութիւնը վերանորոգելէն ետեւ զօրքն առաւ եւ Պարսից վրայ քալեց, յաջողութեամբ Եփրատն անցաւ եւ Տիգրոնի առջեւն հասաւ, ուր Պարսից վրայ մեծ յաղթութիւն մ'ըրաւ, որով անոնք սկսան հաշտութիւն խնդրել: Յուլիանոս առանց միտ դնելու սկսաւ յառաջ երթալ, բայց լեռնային անմատչելի տեղեր մոլորելով երբ որ ետ դառնալ կ'ուզէր Պարսիկները վրան հասան եւ սկսան զինքը նեղել մինչեւ որ փոքր կռուի մը մէջ նետէ մը զարնուելով 32 տարւան մեռաւ: Ան ատենը զօրքը քրիստոնէայ Յովիանոսը կայսր անուանեց, որն որ Պարսից հետ խաղաղութիւն ըրաւ Տիգրիսէն անդին 5 նահանգները ետ տալով եւ Հայաստան իր բախտին թողլով: Աւթ ամսէն ասի ալ մեռնելով՝

5. Վաղենտինոս զօրքէն կայսր անուանուեցաւ (364—375), որն որ իրեն գահակից բռաւ իր Վաղէս եղբայրն, եւ Արեւելք անոր տուաւ, իսկ ինք Արեւմուտքն առաւ, որուն սահմանները բազմաթիւ թշնամիներէն նորէն ռանակոխ եղած էին: Բրիտանիա Բիկտերուն դէմ Թէոդոսիոս զօրավարը խաւրեց, որն որ ըստ մեծի մասին ան կղզին նորէն նուաճեց, ինքն ալ Գաղղիա ու Հռետիա յարձակած Ալեմաններու վրայ գնաց, քաջութեամբ ու բախտով զանոնք զարկաւ Հռենոսէն անդին վաճնտեց, ու քանի մը տարի անոնց երկիրն ալ առպատակեց: Ետքէն Կուադներուն ու Սարմատներուն վրայ գնաց, որոնք Իլլիրիա յարձակած էին, զանոնք ալ Դանուբէն անդին վաճնտեց, բայց Սարմատներուն դեսպանները խստութեամբ յանդիմանած ատենը կաթուածէն մեռաւ եւ իրեն յաջորդեցին երկու որդիները քաղցրաբարոյ Գրատիանոսն ու 4 տարւան Վաղենտինոս Բ.ը: Արեւելքի մէջ Վաղէսի դէմ Պրոկոպիոս Կոստանդիանոսին աղգականը ինք զինք կայսր անուանեց, ու քանի մը լեզէոններ անոր կողմն անցան, սակայն Կապադովկիայի մէջ յաղթուեցաւ, բռնուեցաւ ու սպաննուեցաւ:

6. Վաղէսին թագաւորութեան ժամանակը աղգաց շարժում մը ելաւ, որն որ քիչ ժամանակուան մէջ բոլոր Եւրոպան կերպարանափոխ բռաւ: Հոնք ճենացմէ իրենց երկրէն արեւմուտք մղուելով (տես եր. 8, 21), Ուրալի եւ Կասպից ծովուն քովը Ալաններու հանգիպեցան, զորոնք զարկին եւ անոնց հետ Գոթացւոց վրայ քալեցին: Ասոնք նոյն ատենը երկու բաժնուած էին, արեւմտեան Գոթացիք Դակիայի մէջ խաղաղութեամբ կ'ապրէին, իսկ արեւելեան Գոթացիք Սարմատական գաշտերու մէջ պատերազմական կեանքը կը շարունակէին եւ Հերմանրիկոս իրենց քաջ թագաւորը Սեւ ծովու քով մեծատարած տէրութիւն մը կանգնեց, որն որ Պալթիկ ծովէն մինչեւ Տոն ու Դանուբ գետերը կը տարածուէր: Հերմանրիկոս աս գաղթող բարբարոսներուն դիմացը ելաւ, բայց յաղթուեցաւ ու իր սրովն ինք զինք մեռցուց (375), որով իր տէրութիւնը քակուեցաւ եւ արեւելեան Գոթացիք ցրուեցան եւ ուրիշ աղգաց մէջ խառնուեցան: Նաեւ

արեւմտեան Գոթացիք ալ չկրցան բարբարոսներուն արշաւանքին դէմ կենալ եւ Վաղեսէն Գանուբին աջ կողմը երկիր խնդրեցին: Վաղէս անոնց Միսիան տուաւ այսու պայմանաւ, որ (Արիոսեան) քրիստոնեայ ըլլան եւ Հռոմայեցւոյ սահմանները պաշտպանեն: Բայց ասոնք Հռոմայեցւոյ կուսակալներուն բռնութիւնը չկարենալով տանիլ ոտք ելան եւ արեւելեան Գոթացւոյ ու Հոնաց հետ միանալով սկսան Թրակիան ու Մակեդոնիան ասպատակել: Վաղէս դիմացինն ելաւ, բայց Ադրիանուպոլսոյ քով չարաչար յաղթուեցաւ, իր զօրաց երեքին երկուքը կորսնցուց, ու ինքն ալ հիւղի մը մէջ փախչելով՝ թշնամիներուն հոն ձգած կրակէն այրեցաւ: Անկէջ ետքը Բարբարոսները մեծ աւեր ընելով մինչեւ Պեղոպոննէս յառաջ գացին ու Կոստանդինուպոլիսն ալ պաշարեցին: Ասոր համար Գրատիանոս՝ քաջ Թէոդոս Սպանիացին Արեւելքի կայսր անուանեց եւ անոնց դէմ խաւրեց:

7. Թէոդոս Մեծ (379—395), մինչեւ Կոստանդինուպոլսոյ արուարձաններու մէջ մտած Գոթացիները զարկաւ վռնտեց եւ անոնց հետ խաղաղութիւն ըրաւ, Միսիան ու Թրակիան անոնց բնակութեան տեղ տալով, եւ անոնցմէ փոխարէն 20,000 զօրք օգնական առնելով (382): Արեւելեան Գոթացիք ալ Փոքր Ասիայի մէջ Լիւդիան ու Փռիւգիան ընդունեցան:

8. Արեւմուտք Գրատիանոս հեթանոսութիւնը բոլորովին ջնջելու ետեւէ իյնալով՝ հեթանոսները Բրիտանիայի Մաքսիմոս կուսակալը կայսր անուանեցին: Գրատիանոս անոր վրայ գնաց, բայց Լիոնի մէջ սպաննուեցաւ (383) եւ Մաքսիմոս Բրիտանիայի, Գաղղիայի ու Սպանիայի տիրեց: Սակայն 5 տարի ետքը երբոր Իտալիա ալ յարձակեցաւ՝ Թէոդոս վրան գնաց յաղթեց ու Մաքսիմոսը մեռցրնելով՝ արեւմուտքը նորէն Վաղենտինիանոսին տակը միացուց: Վաղենտինիանոս անոր վրայ երկայն չապրեցաւ, որովհետեւ Արբոգաստ Փրանկ զօրավարը ինք կառավարել ուզելով զանի մեռցուց ու տեղը Եւգինէոս ատենադպիրը կայսր ըրաւ: Ան ատենը Թէոդոս երկրորդ անգամ Իտալիա գնաց Ակուիլէայի քով Արբոգաստին յաղթեց, եւ-

գինէսոր բռնեց մեռցուց, ու Հռոմէական պետութեան արեւմտեան մասն ալ իրեն տակը միացուց: Իսկ Արքեպատ ինք զինք մեռցուց:

9. Թէոդոս Մեծ վերջի անդամ Հռոմէական պետութիւնը միացուց եւ աղէկ կարգաւորութիւններով նորէն զօրացուց ու արտաքնոց առջեւ յարգելի բրաւ: Բայց երկրորդ տարին Միլանի մէջ մեռաւ եւ պետութիւնը իր երկու որդւոցը բաժնեց, Արկադէոսին արեւելքը տուաւ, իսկ Ոնորիոսին արեւմուտքը: Ասոնք երկուքն ալ տկար թագաւորներ էին, որոնք իրենց հազարապետներէն կը կառավարուէին:

10. Արկադէոս նստելուն պէս Գոթացւոց խոստացուած թոշակը զլանալով՝ ասոնք իրենց քաջ Ալարիկոս զօրավարը թագաւոր բրին եւ անոր առաջնորդութեամբ սկսան Մակեդոնիա, Լիւրիկէ եւ Յունաստան ասպատակել ու աւերել: Արեւմտեան տէրութեան սպարապետը Ստիլիքոն օգնութեան հասաւ, եւ Գոթացիներն Արկադիայի մէջ փակեց. սակայն Ալարիկոս՝ Արկադէոսին պաշտօնեան վաստակելով չէ թէ միայն ազատեցաւ, այլ եւ արեւելեան Լիւրիկէի կուսակալութիւնն ալ առաւ: — Ասկէց ետքը արեւելեան տէրութեան մէջ ամենուն մտադրութիւնը կրօնական խնդիրներու վրայ էր, որոնց մէջ կայսրները գրեթէ միշտ կը մոտէին ու աւելի խռովութիւններու հերձուածներ կը հանէին: Ասոնցմով թէ եկեղեցին եւ թէ կայսերական իշխանութիւնը կը նուաճտանար եւ տէրութիւնը միշտ քայքայման վիճակի մէջ կ'ըլլար: Անգործ Արկադէոսին յաջորդեց անոր նոյնպէս անգործ որդին Թէոդոս Բ. (408—450) եւ երբ որ ասիկա անորդի մեռաւ ասոր բարեպաշտ քոյրը Պուլքերիան դահն ելաւ, որն որ Մարկիանոս քաջ ու առաքինի զօրավարին հետ ամուսնանալով զանի իրեն դահակից բրաւ (450—457): Աս թագուհիով մարեցաւ Թէոդոսին ցեղը (453) եւ ասկէ ետքը զօրավարները թագը կը յափշտակէին:

11. Արեւմուտքն ալ շարունակ բարբարոսաց յարձակումներէն կը նեղուէր: Ալարիկոս Գոթացին Արկադէոսին նախանձաւ պաշտօնեաներէն գրգռուած եւ Ստիլիքոնէն կրած պարտութեան վրէժն առնելու

Համար՝ գերփելով աւերելով Իտալիա յարձակեցաւ (402), եւ Ռնորիոս չկարենալով դէմ դնել անմիջապէս Միլանը թող տուաւ եւ ամուր Ռաւեննա փախաւ, որն որ ասկէց ետքը արեւմտեան կայսերաց մայրաքաղաքն եղաւ։ Ստիլիքոն որն որ նոյն ատենը Գաղղիայի մէջ Փռանկներու դէմ կը կռուէր՝ անմիջապէս Ալարիկոսի դիմացն եկաւ ու Պոլլենտիայի քով զարնուեցաւ, սակայն յաջողութիւն մը չունենալով՝ Ռնորիոս Ալարիկոսին արեւելեան Լիւրիկէի կուսակալութիւնն ալ տուաւ։

12. Ալարիկոսին Հանդարտելէն ետեւ երկրորդ տարին (406ին) Ռադագայիս Հեթմանոս դուքսը զանազան գերմանացի ցեղերու զլուխն անցած (200,000 հոգւով) զարհուրելի աւեր ու սպանութիւններ ընելով Իտալիա յարձակեցաւ ու մինչեւ Գոսկանայի մէջ յառաջ քալեց։ Ան ատեն Գոթացիք ու Հոնք Հռոմայեցւոյ օգնութեան հասան ու անոնցմով Ստիլիքոն ապականիչ բարբարոսները Փլորենտիայի քով այնպէս խիստ պաշարեց, որ մեծ մասը սովէն մեռաւ, մնացածներն ալ անձնատուր ըլլալու ստիպուեցան։

13. Եւրբ որ Ստիլիքոն Իտալիան բարբարոսաց յարձակումներէն պաշտպանելու համար Բրիտանական եւ Ռենական լեգէոններն իրեն կանչեց, գերմանացի ազգերը, որոնք Հոնաց, Ալաններուն ու Գոթացւոյ յառաջ գալովը շատ նեղուած էին ու երկիրնին շատ նեղ կու գար, անպատուար մնացած Ռենոսի սահմաններէն արեւմտեան դաւառները գաղթեցին։ Ալեմանք Էլտասի եւ Լոթարինգիայի մէջ բնակեցան, Փրանկները հիւսիսային արեւմտեան Գաղղիայի մէջ, Բուրգունտացիք Ռենոս եւ Ռոն գետերուն մէջ տեղը (407), եւ Վանտալներն, Ալաններն ու Սուէվները Սպանիայի մէջ (409), իսկ ասոնց Գանուբի քով թող տուած տեղերը Գեպիտք, Սարմատք եւ գլխաւորաբար Հոնք բռնեցին։

14. Ստիլիքոն աս նեղութեան մէջ նեցուկ մ'ունենալու համար՝ Ալարիկոսին հետ բարեկամութիւն ըրաւ եւ անոր ստակ խոստացաւ։ Ասոր վրայ իր թշնամիները զանի ամբաստանեցին որ բարբարոսաց հետ միացեր է որպէս զի Հռոմէական պետութիւնը

կործանէ, եւ Ոնորիոս ասոր հաւտալով զանի սպան-
նել տուաւ: Ան ատեն Ալարիկոս իրեն բարեկամին
մահուան վրէժն ու խոստացուած ստակը առնելու հա-
մար նորէն իտալիա մտաւ Հռոմ պաշարեց (408), եւ
միայն սարսափելի ստրկի գումար մ'իրեն խոստացուե-
լով պաշարումը վերցուց: Սակայն Ոնորիոս Ռավեննա
ամրացած չընդունեցաւ ան դաշինքը, ասոր համար
Ալարիկոս երկրորդ անգամ Հռոմ պաշարեց (409),
առաւ եւ ուրիշ կայսր մը դրաւ (Ատտաղոս անունով),
զորն որ ինք ետքէն վար առաւ, որովհետեւ իր ուղածին
պէս չէր կառավարեր: Երբ որ ասով ալ Ոնորիոս չէր
շարժեր խաղաղութիւն ընելու Ալարիկոս երրորդ անգամ
Հռոմ պաշարեց, յարձակմամբ առաւ եւ վեց օրուան
աւարառութեամբ պատժեց (410): Անկէց ետքը աս-
պատակութեամբ Հարաւային իտալիա արշաւելով Վոս-
սենտիայի քով մեռաւ եւ Բուսենտոյ գետին տակը
թաղուեցաւ: Իր յաջորդը Աթաուլփ՝ Ոնորիոսին հետ
խաղաղութիւն ու նիզակակցութիւն ըրաւ, եւ Գաղ-
ղիայի հարաւային կողմը գնաց բնակեցաւ, որն որ
անկէց ետքը Գթաստան կամ Սեպտիմանիա ըսուե-
ցաւ: Աս Գթացիք կայսեր համար Սպանիայի մէջ
Վանտալներուն, Ալաններուն ու Սուււիներուն դէմ
պատերազմ ըրին ու թերակղզւոյն մեծ մասը նորէն
Հռոմէական իշխանութեան տակ առին:

15. Ոնորիոսին մեռնելէն ետքը թագաւորու-
թիւնը նախ Յովհաննէս ատենադպիրն առաւ. բայց
երկու տարիէն Թէոդոս Բ.էն յաղթուելով Ոնորիոսին
որդին Վաղենտիանոս Գ. (425—455) զահը ելաւ իր
Պղակիդիա մօրը խնամակալութեամբ: Ասոր առաջին
պաշտօնեան ու սպարապետն Ալետիոս նենգութեամբ
Պղակիդիան Ափրիկէի Բոնիփակիոս կուսակալին հետ
գժտեցուց եւ ետքինէն կուսակալութիւնն առաւ: Ան
ատեն Բոնիփակիոս ալ Վանտալները Ափրիկէ իրեն
օգնութեան կանչեց, որոնք Արեւմտեան Գթացի-
ներէն նեղուելով՝ հրաւերը սիրով ընդունեցան եւ
իրենց Գենսերիկոս բիրտ թագաւորին առաջնորդու-
թեամբը անմիջապէս Ափրիկէ անցան: Բոնիփակիոս
շուտով ըրածին վրայ զղջաց ու անոնց գալը ար-
գելելու համար զօրքով դիմացինն գնաց, սակայն

յաղթուեցաւ ինկաւ, եւ Վանտալները բոլոր Հռոմէական Ափրիկէն աշխարհակալեցին ու կողոպտեցին, առանց բարեկամն ու թշնամին զանազանելու (429): — Նոյն միջոցին Անգեղ ու Սաքսոն Գերմանացի ցեղերն ալ Գերմանիայի հիւսիսային կողմէն գացին անպատուաբար մնացած Բրիտանիայի տիրեցին:

16. Հոնք՝ որոնք արեւելեան Գոթացւոց յաղթելէն ետեւ հարաւային Ռուսաստանի, Ունգարիայի, եւ Լեհաստանի մէջ տարածուած էին, Վաղենտինոս Գ.ին ատենը նորէն սոսկալի եղան իրենց Ատտիլա թագաւորովը, որն որ ինք զինք Աստուծոյ խարազան կ'անուանէր: Ասիկա Վանտալաց Գենտերիկոս թագաւորէն՝ Հռոմայեցւոց դաշնակից արեւմտեան Գոթացւոց դէմ գրգռուելով՝ եւ Հռոմայեցւոց երկիրներուն բաղձալով՝ Վաղենտինոսին Ոսորիա քոյրը կնութեանուղեց, եւ մէկտեղ արեւմտեան Հռոմէական պետութեան կէսն իբրեւ օժիտ պահանջեց: Երբ որ ուզածը մերժուեցաւ կէս միլիոն զօրքով իր Թայս գետին քով եղած փայտէ պալատէն ելաւ եւ Գաղղիա յարձակեցաւ: Բայց հոն կատալանեան դաշտերու վրայ Այետիոսին ու արեւմտեան Գոթացւոց Թէոդորիք Ա. թագաւորին միացած զօրքին հանդիպելով չարաչար յաղթուեցաւ (451) եւ Պանոնիա ետ դարձաւ: Երկրորդ տարին Իտալիա յարձակեցաւ, Ակուիլէա քաղաքն առաւ կործանեց, (որուն բնակիչները Ագրիական ծովուն կղզեակներու վրայ փախչելով Վենետիկ քաղքին հիմը դրին,) բոլոր Լոմպարտիայի ու Վենետիկի տիրեց եւ դէպ ի Հռոմ սկսաւ քալել: Աս անգամ Հռոմի Լէոն քահանայապետը գիմացը գնաց ու պարգեւներով եւ աղաչանքներով զանի ետ դարձուց (453): Նոյն տարին մեռաւ Ատտիլա ու իրմով Հոնաց պետութիւնը կործանեցաւ (դէս էր. 9.): Նուաճուած ազգերը ոտք ելան ու Հոնները Սեւ ծովէն անդին վաճնեցին:

17. Արեւմտեան կայսրութիւնը ասկէց ետքը հսկայաքայլ իրեն կործանման կը դիմէր: Տկար Վաղենտինոսը Այետիոսին մեծութենէն վախնալով՝ պետութեան աս վերջի նեցուկն իր ձեռքովը մեռցուց: Մէկ տարիէն ետքը ինքն ալ Պետրոնիոս Մաքսիմոսէն սպաննուեցաւ, որն որ գահն ելաւ եւ կ'ուզէր

Վաղենտինոսին Եւդոքսիա կինն ալ իրեն առնուլ . սակայն ասի՝ անտալաց Գենսերիկոս թագաւորը վրէժ- խընդրութեան կանչեց, որն որ շուտ մը նաւատորմով մը Տիրեբրի գետը մտաւ, Հռոմն առաւ եւ 14 օր ա- ղէկ մը կողոպտելէն, աւերելէն ու բոլոր արուեստակերտ- ները խորտակելէն ետեւ Եւդոքսիան եւ շատ աւարներ մէկտեղ առած Ափրիկէ դարձաւ, իսկ Մաքսիմոս՝ կատ- ղած ժողովրդէն կտոր կտոր եղաւ (455)։ Ան ատենը Ռիկիմէր քաջ ու խորամանկ բայց արիւնճուշտ սուէվ զօրավարը այնպէս զօրացաւ որ մինչեւ մահը (472) կառավարութիւնն իրեն ձեռքը մնաց. առանց ինք թագը առնելու հետզհետէ հինգ հոգի կայսր բրաւ, զորոնք ետքէն վար առնուլ ու սպաննել տուաւ, որով- հետեւ իրեն անհաճոյ կ'ըլլային։ Աս ժամանակը միայն Խտալիան կայսերաց ձեռքն էր, նահանգներուն զօրա- վարները գլուխ քաշած իրենք զիրենք անկախ բրին։ Ռիկիմէրին մահուընէն ետքը երկու կայսրներ դեռ ե- լան, որոնցմէ վերջինը Որեստէս զօրավարը վար առնե- լով իր Հռոմուլոս Աւգոստոլոս որդին դահը հանեց՝ սակայն Ոգոսկէր Գերմանացի վարձկան զօրաց զօրավարը զանի ալ վար առաւ ու ինք զինք Խտալիայի թագաւոր անուանեց (476)։ Աս եղանակաւ վերջա- ցաւ Հռոմայեցւոց յաղթ պետութիւնն ալ. միւս ա- բեւելեան կէսը 10 դար աւելի տեւեց, բայց անի ալ Հռոմեական չէր հապա Յունական։

Գ Լ Ո Ւ Խ Փ Ի .

ՀՌՈՄԱՅԵՑԻՈՅ ԱՐՈՒԵՍՏՆԵՐՆ ՈՒ

ԳԻՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

1. Ինչ պէս էին Հռոմայեցիք ճարտարապետութեան, քանդակագործութեան ու նկարչութեան մէջ։ — 2. Բանաստեղծութիւնը Հռոմայեցւոց մէջ ինչ յառաջադիմութիւն գտաւ։ — 3. Ինչպէս էր ճարտարախօսութիւնն ու փիլիսոփայութիւնը Հռոմի մէջ։ — 4. Հռոմայեցիք ի՞նչ երեսելի պատ- մագիրներ ունեցան։ — 5. Իրաւագիտութիւնն ի՞նչպէս էր Հռոմի մէջ։

1. Ձեռակերտ արուեստներէն Հռոմայեցւոց՝ դեռ Սիկիլիան ու Յունաստանը չնուաճած միայն ճար- տարապետութիւնը ծանօթ էր, զորն որ Ետրուրիացի- ներէն սորված էին եւ մեհեաններ, կոյանոցներ, կըր-

կէան ու Ասպիտողինը կառուցանելու, եւ ջրմուղներ ու արքունի պողոտաներ շինելու կը գործածէին: Ճարտարապետական շինութեանց գեղեցկութիւնն իրենց հպատակներէն, այսինքն Յոյներէն սորվեցան, եւ հասարակապետութեան վերջի ատեններն ու կայսերաց ժամանակը կանգնուեցան յունական ոճով շինուած ամենէն գեղեցիկ մեհեանները, բազմաթիւ թէատրոններն, ամփիթատրոնները, հրապարակները, բաղնիքներն ու յաղթութեան կամարները: Յունական արձաններու ու քանդակներու մեծ մասն ու ամենէն գեղեցիկներն, ինչպէս նաեւ շատ նկարներ նուաճուած քաղաքներէն, գլխաւորաբար Սիրակուսայէն ու Աորնթոսէն Հռոմ տարուեցան եւ անով Հռոմայեցւոյ մէջը արուեստի սէր մը գրգռեցաւ. սակայն Հռոմ երբեք երեւելի արուեստաւորներ յառաջ չէ բերած:

2. Հռոմէական բանաստեղծութիւնն երկրորդ Պունիկեան պատերազմէն ետքը յունարէն գործքերը թարգմանելով իր առջի կերպաւորութիւնն առաւ եւ ոսկեդարու մէջ ալ Աւգոստոսին ատենը արուեստական նմանողութենէն շատ քիչ վեր ելաւ: Միայն երգիծաբանութիւնը Հռոմայեցիներէն հնարուած եւ նախ անոնցմէ կերպաւորուած բանաստեղծութեան տեսակ մ'եղած է: Ամենէն ծանօթ Հռոմայեցի բանաստեղծները ժամանակագրական կարգաւ հետեւեալներն են. Եննիոս, որն որ վեցաչափով տարեգիրներ գրած է, Պլաւտոս եւ Տերենտիոս երկուքն ալ Մենանդրի հետեւող կատակերգուներ: Կատուղոս՝ եղերերգու, Պլիդիդիդոս Մարոն՝ որն որ Ենէական դիւցազնական վիպասանութիւնն ու մշակականը գրած է, Տիբուլլոս ու Պրոպերտիոս՝ եղերերգուներ, Կ. Ովրատիոս Փղակիոս, որն որ տաղեր, երգիծաբանութիւններ ու նամակներ գրած է, Պ. Ովիդիոս Նասոն, որն որ այլա-կերպութիւններ, եղերերգութիւններ եւ այլն գրած է, Փետրոս, որն որ Եսոպոսին հետեւելով՝ առակներ շինած է. Պետիոս եւ Յուվենալիս՝ երկուքն ալ երգիծաբաններ:

3. Ճարտարախօսութիւնը՝ դէթ բնականն արդէն Յունաց Հռոմ մտնելէն յառաջ Հռոմայեցւոյ մէջ

կար եւ անոնց երեւելի զօրավարներն ու տերութեան վարիչներն ինչպէս Բրուտոս, Կամիլղղոս, Կատոն, Երկու Գրակքոսներն եւ այլն ան բնական ճարտարախօսութեամբը իրենց ժամանակակիցներուն վրայ մեծ ազդեցութիւն ստացած էին: Երբ որ յոյն ճարտարախօսները ծերակուտին արգելմանը դէմ արուեստական ճարտարախօսութիւնը Հռոմի մէջ սորվեցրնելու սկսան՝ ճարտարախօսութիւնն ու փիլիսոփայութիւնը հարկաւոր միջնորդ մ'եղան բարձրագոյն պաշտօններու հասնելու, եւ ան ատենն ելան երեւելի ատենախօսներ, որոնց մէջէն Մ. Տուղղիոս Կիկերոն (106—43) մեծ անուն հանեց: Ասիկա Հռոմայեցւոց՝ փիլիսոփայ հեղինակ ալ եղաւ. բայց սեփական յօրինուածութիւն մը չստեղծեց, այլ միայն ասոր միտ դրաւ որ իր քաղաքակիցները յունական փիլիսոփայութեան յօրինուածութիւններուն տեղեակ ընէ: Նաեւ միւս հռոմայեցի փիլիսոփաներն ալ միշտ Յունաց աշկերտ մնացին անոնցմէ դուրս նոր գրութիւն մը չհնարեցին:

4. Ազգային պատմագրութիւնը Հռոմի մէջ աւելի եռանդեամբ ու անկախութեամբ մշակուեցաւ, նախ տարեգիր գրողներէն եւ ետքէն բուն պատմագիրներէն ալ: Ասոնց մէջ նշանաւոր ըլլողներն են, Կ. Յուլիոս Կեսար՝ որն որս. Գաղղիական պատերազմի եւ ք. քաղաքական պատերազմի վրայ գրած է. Սալլուստիոս՝ որն որ Կատիլինեանց ու Յուկուրթեանց պատերազմը գրի աւանդած է. Կորնելիոս Նեպոս, որն որ երեւելի զօրավարաց վարքը գրած է. Տիտոս Լիւիոս՝ որն որ Հռոմայեցւոց պատմութիւնը գրած է. Ալբլեյոս Պատերկուզոս՝ նոյնպէս Հռոմայեցւոց պատմութիւնը գրած է. Կորնելիոս Տակիտոս՝ որն որ իրեն սօժին ու հաւատարմութեանը համար Հռոմայեցի պատմագիրներուն թագաւոր կ'ըսուի՝ Ագարակային, Գերմանիա, Պատմութիւններ, Տարեգրութիւններ ըսուած գործքերն ունի: Սուետոնիոս ԺԲ ինքնակալներու վարքը գրած է, Յուստինոս՝ Տրոգոս Պոմպիլուսէն քաղուած չափ մը շինեց, Էւտրոպիոս Հռոմայեցւոց պատմութեան համառօտութիւնը գրեց եւ այլն:

5. Իրաւագիտութիւնը Հռոմայեցւոց մէջ շատ ծաղկեցաւ եւ կարգ մը քաջ իրաւագէտներ (Պապի-

նիանոս, Ուղալիանոս եւ այլն) զանի այնպէս յառաջացուցին ու կերպաւորեցին, որ հռոմէական իրաւունքը ետքէն ամէն օրէնսդրութեան վրայ մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ:

Գ Լ Ո Ւ Խ Փ Գ.

ՊԱՐՍԻԿԻ — ՍԱՍԱՆԵԱՆԻ

1. Ինչպէս ելաւ նոր Պարսկական պետութիւնն ու Սասանեանց հարստութիւնը: Արտաշէր Ա. ինչ պատերազմներ ունեցաւ: — 2. Արտաշէր Ա. ին ով յաջորդեց. Շապուհ Ա. ինչ պատերազմներ ունեցաւ: — 3. Շապուհ Ա. ին ով յաջորդեց: — 4. Արամ Բ. ինչ բրաւ: — 5. Դերսեհ կրցաւ Հայաստանի տիրել: — 6. Ով է Շապուհ Բ. Արաքացւոց դէմ ինչու պատերազմ բրաւ: — 7. Շապուհ Բ. Հռոմայեցւոց դէմ ինչ յաջողութիւն ունեցաւ: — 8. Շապուհ Բ. Հայաստանի ինչպէս տիրեց: — 9. Շապուհ Բ. արեւելք ինչ պատերազմներ բրաւ էր, ինչպէս էր Քրիստոնէից հետ: — 10. Շապուհ Բ. էն ետքը ինչպէս էր Պարսկաստան: — 11. Առամ Ե. ինչպէս գահը ելաւ, ինչպէս թագաւորեց:

1. Արտաշէր Ա. Բաբելոն Ստահրացին՝ Սասանին որդին Արտաւանին յաղթելէն ու անոր մահուամբը Պարթեւաց տէրութեան ու Արշակունի հարստութեան վերջ տալէն ետեւ՝ անոր աւերակացը վրայ դարձեալ Պարսից պետութիւնը հաստատեց եւ իր մով սկսաւ Սասանեան ըսուած հարստութիւնը (226): Արտաշէրին ջանքն էր, որ ամէն մասին մէջ հին պարսկական պետութիւնը վերանորոգէ, անոր համար Պարթեւաց յունական կրօնն իրեն պետութեան մէջ ջրնջեց, մեհեանները քանդեց եւ նորէն միգական զրադաշտական կրօնը հաստատեց, որն որ այս ժամանակներս կրակապաշտութեան դարձած էր: Պետութեան հին տարածութիւնն ալ ուղելով՝ Հռոմայեցւոց հրաման խաւրեց, որ Ասիայէն ելլեն, եւ ասիական դաւառներն առնելու համար Միջագետք ու Հայաստան յարձակեցաւ. բայց Խոսրով Հայոց թագաւորն ու Հռոմայեցւոց Աղեքսանդր Սեւերոս կայսրն իրեն այնպէս զօրութեամբ դէմ կեցան որ չորս տարւան պատերազմէն (230—234) ետքը ստիպուեցաւ Պարթեւաց սահմաններուն մէջը քաշուելու: Անկեց ետքը տեսնելով որ զէնքով չեկրնար իր վախճանին հասնիլ եւ միւս կողմանէ Հայոց Խոսրով թագաւորէն անդադար յարձակումներ կը կրէ՝ դաւաճանութեամբ զանի

սպաննել տուաւ (239) եւ անոր վրայ Հայերն անտէրունչ ու Հռոմայեցիներէն անօգնական գտնելով Հայաստանը դիւրաւ նուաճեց (239—241):

2. Արտաշէին յաջորդեց անոր Շապուհ Ա որդին (241—271), որն որ մարմնով դաժան ու բարուք կատաղի էր: Ասիկա Հռոմայեցւոց քաղաքային կռիւներն իմանալով՝ նորէն Հռոմայեցւոց սահմաններն անցաւ, ու Միջագետքն, Ասորիքն ու Նիւիկիան ասպատակութիւններով աւերեց: Գորդիանոս Գ. կայսրն անոր դէմ եկաւ, Անտիոքէն Պարսիկները վաճառեց եւ Եդեսացւոց նորէն թագաւոր մը տալով զանոնք իրեն շահեւէն ետեւ՝ անոնց օգնութեամբ Միջագետք յարձակեցաւ, Մծբին ու Խառան քաղաքներն առաւ եւ մինչեւ Տիգրան յառաջ գնաց: Բայց հոն Փիլիպպոս Արաբացին զանի մեռցուց եւ Շապուհէն խաղաղութիւնը գնելով արեւմուտք դարձաւ (245): Ասով Շապուհ աւելի համարձակութեամբ սկսաւ Ասորիքն ասպատակել: Վաղերիանոս կայսրն ալ իրեն դէմ արշաւանք մ'ըրաւ, բայց ասի քանի մը կորուստներէն ետքը Միջագետքի մէջ կատարեալ յաղթութեամբ Շապուհին գնաց խաղաղութեան վրայ խօսելու համար: Շապուհն ալ իր խոստամանը դէմ զանի բռնեց ու յաղթանակաւ Պարսկաստան տարաւ (259), ուր քիչ մը ժամանակ ձի հեծնալու ատեն զանի պատուանդանի տեղ գործածելէն ետեւ ողջ ողջ մորթը հանել տուաւ: Անկէց ետքը մեծ կատաղութեամբ նորէն Ասորիք ու Փոքր Ասիա յարձակեցաւ ամէն անցած տեղը սրով ու հրով անապատ դարձուց, Անտիոքն աւերեց եւ բոլոր Ասիայի կը տիրէր՝ եթէ իրեն զօրքին մէջ ժանտախտ չիմոնէր ու դիմացը Ողէնատոս զօրավարը չելէր: Աս զօրավարը Վաղերիանոսին մահուան վրէժն առնելու համար՝ Պարսկական բանակին վրայ յարձակեցաւ, զանի զարկաւ խորտակեց, Շապուհին կիներն ու գանձերը ձեռք ձգեց, Մծբինն ու Խառանը նորէն առաւ եւ մինչեւ պետութեան ներքին կողմերը մտաւ, եւ թէպէտ աս արշաւանաց ատենը ինք սպաննուեցաւ (257), այսու ամենայնիւ Զենոբիա անոր կիներն ու յաջորդը Տիգրանն ու Տիգրիսէն ասդին բոլոր երկիրները գրաւեց: Քիչ մը

ետքը Շապուհ ալ իրեն անգթութիւններուն համար սպանուեցաւ, եւ իրեն յաջորդեց իր որդին

3. Ուրմիզդ Ա. (271—273), որն որ առանց գործ մը գործելու մեռաւ: Կոյնպէս անգործ մեռաւ Վաամ Ա. ալ: Ասոր որդին

4. Վաամ Բ. (275—292) նստելուն պէս Հռոմայեցւոց վրայ յարձակեցաւ ու Տիգրանն ու Սելւէւկիան անոնց ձեռքէն առաւ: Կարոս կայսրը վրան եկաւ, ու Միջագետքը ետ առաւ եւ մինչեւ Տիգրոն Պարսիկներն հալածեց, բայց հոն մեռաւ (283) եւ աւոր յաջորդը Նումերիանոս՝ վախնալով ետ դարձաւ, որով Վաամ նորէն Միջագետաց տիրեց. սակայն Դիոկղետիանոսին պատրաստութիւններէն վախնալով եւ միւս կողմանէ լսելով որ իր եղբայրն իրեն դէմ կը գործէ՝ Տիգրիսէն անդին անցաւ եւ երբոր նորէն Միջագետք յարձակելու կը պատրաստուէր՝ մեռաւ:

5. Վաամ Գ. չորս ամսէն մեռաւ եւ յաջորդ թողուց իր որդին Ներսէհ (294—302) որն որ Շապուհին փառացը նախանձաւոր ըլլալով եւ տեսնելով որ Հռոմայեցիք ներքին ապստամբութիւնները զսպելու զբաղած են՝ Միջագետք ու Հայաստան յարձակեցաւ: Դիոկղետիանոս անոր դէմ Գաղերիոս զօրավարը խաւրեց, որն որ առջի բերանը չարաչար յաղթուեցաւ, բայց ետքէն նոր զօրք առնելով՝ Հայաստանի մէջ երկու անգամ մեծ յաղթութիւններ ստացաւ, եւ Ներսէհին կիներն, որդիքն ու դանձերը ձեռք ձգեց, որով Ներսէհ խաղաղութիւն խնդրելու ստիպուեցաւ, Հայաստանն ու Միջագետքն ազաւ թողուց եւ Տիգրիս գետն իրեն սահման ճանչցաւ:

6. Ուրմիզդ Ա.ին, որն որ Ներսէհին յաջորդած (302—309) եւ առանց գործքի մեռած էր, յաջորդեց անոր որդին Շապուհ Բ. Երկայնակեացը (309—381), որն որ հօրը մահուան ատենը գեռ ծնած չէր եւ շատ երկայն կառավարութիւն մը վարեց: Իրեն անչափահասութեան ատենը Արաբացիք Պարսկաստան յարձակեցան, մայրաքաղաքն առին, մեծ աւեր գործեցին եւ իրեն մերձաւոր ազգականներէն մէկը գերի առին: Ասոր համար Շապուհ անոնց դէմ անանկ կատղած էր որ, երբ որ մեծցաւ, վրանին դնաց,

անոնց մեծ աւեր բրաւ, քաղաքները քանդեց, թագաւորը, իշխաններն ու շատ մարդիկներ մեռցուց եւ ոխը հանելէն ետեւ Արաբացիներն ալ իրեն պաշտպանութեանը տակ առաւ:

7. Արաբական արշաւանքէն ետեւ Շապուհ՝ Արտաշէին պէս Ասիան Հռոմայեցիներէն պահանջեց, եւ մեծ բանակ կազմեց, որպէս զի զէնքով զանի առնու: Կոստանդիանոս Մեծ ուզեց դիմացն ելլել, բայց պատրաստուած ատենը մեռաւ: Անատեն Շապուհ անոր Կոստանդիոս որդւոյն դէմ պատերազմ բացաւ, որն որ 25 տարի տեւեց մէջընդմէջ ընդհատելով: Երեք անգամ պարապ տեղ Մծբինը պաշարեց, բայց ինը ճակատ տուաւ Հռոմայեցւոց դէմ, (որոնցմէ երկուքին կայսրը անձամբ կը զօրավարէր), եւ Սինդարայի քով Հռոմայեցւոց վրայ մեծ յաղթութիւն մը վաստակեցաւ: Նոյն միջոցին արեւելեան Սկիւթացի ազգերը (Հոնք, Գուշանք եւ այլն) Պարսից դէմ պատերազմ բանալով Շապուհ անոնց վրայ գնաց, շուտով զանոնք տեղերնին խաւրեց եւ Հոնաց թագաւորն իրեն դաշնակից ընելով՝ անոր հետ նորէն Միջագետք յարձակեցաւ, Տիգրանակերտը յարձակմամբ առաւ, հիմնայատակ կործանեց, բոլոր մեծերը կախեց, մնացածներն ալ գերի ծախեց (359): Երկրորդ տարին նորէն Միջագետք յարձակելով՝ Սինդարա եւ Բեծաւգէս քաղաքներն արիւնահեղ կռիւներով առաւ: Կոստանդիոս ասոնք ետ առնելու համար երկու անգամ Եփրատ գետն անցաւ, բայց չկրցաւ բան մ'ընել: Երբ որ Յուլիանոս տեղն անցաւ ու սկսաւ մեծ պատրաստութիւններ տեսնել Շապուհ խաղաղութիւն խընդրեց, սակայն Յուլիանոս զանի արհամարհեց եւ պատրաստութիւնները լմընցընելէն ետեւ Եփրատ գետն անցաւ եւ բանակը երկու բաժնած՝ աւերելով Տիգրոնի վրայ քալեց: Անոր առջեւ Պարսից հետ զարնուեցաւ եւ մեծ յաղթութիւն մը ստացաւ, Պարսիկները քաղաքը փախցուց եւ անոնց հարուստ բանակը աւար առաւ, սակայն քաղաքը չպաշարեց, այլ դէպ ի վեր սկսաւ քալել, որպէս զի Հայոց զօրաց հետ միանայ: Ան ատենը Պարսիկներն ալ ետեւէն սկսան երթալ ու զանի նեղել, եւ անգամ մը յանկարծ վրան յար-

ձակեւոյ՝ Յուլիանոս նետէ մը զարնուեցաւ մեռաւ։ Անոր յաջորդը Յովիանոս՝ խաղաղութիւն բրաւ, Տիգրիսէն առգին հինգ դաւառներ Մծբնի ու Սինգարայի հետ Պարսից տուաւ եւ խոստացաւ որ Հայաստանին իրողութեանց մէջ պիտի չխառնուի։

8. Շապուհ Հռոմայեցւոց հետ խաղաղութիւն ընելէն ետքը՝ Հայոց նախարարաց մէկ մասը վաստրկելով՝ անոնց հետ Արշակ Թագաւորին դէմ գնաց, եւ զանի խաբէութեամբ ձեռք ձգեց. սակայն չկրցաւ Հայաստանի տիրել, որովհետեւ քանի մը նախարարներ մեծ քաջութեամբ ու յարատեւութեամբ դէմ կեցան, մինչեւ որ Հռոմայեցւոց Տերենտիոս զօրավարն օգնութեան եկաւ, եւ անոր հետ Չիրաւ դաշտի վրայ Պարսիկներն ու անոնց կողմն եղած նախարարները զարկին, վաճնտեցին ու Պապը Թագաւորեցուցին (369)։ Ասոր վրայ Հռոմայեցւոց ու Պարսից մէջը նորէն պատերազմ բացուեցաւ, զորն որ երկու կողմն ալ շատ Թուլութեամբ կը վարէին, մինչեւ որ Գոթացիք Թրակիա յարձակելով՝ Վաղէս կայսրն անոնց դէմ գնելու համար իր զօրքը Հայաստանէն կանչեց (376), եւ անով Շապուհ Հայաստանը դարձեալ իրեն վերին տէրութեանը տակ առաւ։

9. Շապուհ Բ. արեւելեան Սկիւթացի ու Հնդիկ ազգերուն հետ ալ շատ պատերազմներ ու յաղթութիւններ բրաւ, որով բոլոր Ասիայի ահաւոր եղած էր, բայց ամենէն աւելի քրիստոնէից Թշնամութիւն ցուցուց, զորոնք իրեն բոլոր կառավարութեան աստէնը կը հալածէր։

10. Շապուհ Բ. ինչորս յաջորդները (Արտաշէր Բ., Շապուհ Գ., Վռամ Գ. եւ Յագկերտ Ա.) խաղաղ եւ մեղմ կառավարութիւն մը վարեցին եւ անոնց աստէնը տէրութիւնը ազէկ ծաղկեցաւ։ Երբ որ արեւելք Թէոդոս Մեծն կայսր եղաւ ու տէրութիւնը բարբարոսաց յարձակումներէն յապահովուց՝ Շապուհ Գ. անկէց խաղաղութիւն խնդրեց, Թէոդոս ալ Հայաստանին խնդիրը վերջացընելու համար՝ հաւանեցաւ որ ան երկիրը մէջերնին բաժնեն (384°), եւ անով 40 տարւան չափ Պարսից ու Հռոմայեցւոց մէջ խաղաղութիւն ու բարեկամութիւն եղաւ, մինչեւ Ար-

կադիոս կայսրը մեռած ատեն՝ Յազկերտ Ա.ը իրեն Թէոդոս Բ. որդւոյն յանձանձիշ դրաւ:

11. Յազկերտին մեռնելէն ետքը գահակալութեան կռիւ ելաւ, որովհետեւ Պարսիկները քրիստոնէից բարեկամ Յազկերտին վրայ դո՛հ չըլլալով՝ եւ կարծելով որ Վռամ երէց որդին ալ անոր նման է, չէին ուզեր զանի թագաւորեցընել, այլ կամ Խոսրով երկրորդ որդին եւ կամ Շապուհը, որն որ Հայոց թագաւոր էր: Սակայն Վռամ Արաբացւոց օգնութեամբ, որոնց քովը մեծցած էր, իր նախանձորդներուն յաղթեց եւ գահը ելաւ (421—422): Ասիկա նորէն պատերազմ բացաւ Հռոմայեցւոց դէմ, որովհետեւ քրիստոնէականներն սկսաւ հալածել եւ Թէոդոս Բ. անոնց պաշտպան կը կենար: Արտաբուրիոս Հռոմայեցի զօրավարը Արզն գաւառը մտաւ ու աւերեց. դիմացը գնաց Ներսէ՛հ պարսիկ զօրավարը, սակայն յաղթուեցաւ ու ետ վաճնատուեցաւ: Ասոր վրայ Արտաբուրիոս Մծբինը պաշարեց եւ սկսաւ զարնել, Արաբացիք բազմութեամբ Պարսից օգնութեան հասան, սակայն յաղթուեցան ու փախան: Ան ատենը Վռամ բոլոր զօրքով սկսաւ Արտաբուրիոսին վրան քաշել: Արտաբուրիոս աս լսելուն պէս պաշարումը վերցուց եւ ետ քաշուեցաւ, Թէոդոս ալ Վռամին հետ 100 տարւան խաղաղութիւն ըրաւ: Անոր վրայ Վռամ ինք զինք խաղերու եւ ուրախութեանց տուաւ: Երբ որ Հայերն իրենց Արտաշէս վերջին թագաւորն իրեն ամբաստանեցին՝ զանի իրեն կանչեց, վար առաւ, եւ Հայաստանի վրայ Պարսիկ մարզպան մը դրաւ: Վերջի տարիները Եւթալեան Հոնքը մեծ բանակով մը՝ Պարսկաստան արշաւելով արեւելեան գաւառներն աւերեցին եւ քանի մը գաւառներ ալ առին: Բայց Վռամ բոլոր զօրքը ժողվեց եւ յանկարծ անոնց վրայ յարձակեցաւ, թագաւորնին մեռցուց ու զիրենք իր սահմաններէն վաճնտեց:

ՀԱՅԲ — ԱՐՇԱԿՈՒՆԻԲ

1. Խոսքովն սպաննուելէն ետեւ ինչ եղաւ Հայաստանի վիճակը: — 2. Տրդատ ինչպէս Հայաստանի Թագաւորութիւնն ազաւ: — 3. Քրիստոնէութիւնն ինչպէս Հայաստան մտաւ: — 4. Տրդատ հիւսիսային աղագ հետ ինչ պատերազմ ունեցաւ: — 5. Տրդատին մահուընէն ետեւ ինչ եղաւ Հայաստանի վիճակը: — 6. Տիրան ինչպէս Թագաւորեց: — 7. Արշակ Բ. ինչպէս Թագաւորեց: — 8. Շապուհ Բ. կրցաւ Հայաստանի տիրել. Պապ Հայոց Թագաւորութիւնն ինչպէս առաւ: — 9. Պապ ինչպէս Թագաւորեց, ինչպէս մեռաւ: — 10. Վարազդատ ինչպէս Թագաւորեց: — 11. Հայաստան ինչպէս Պարսից եւ Յունաց մէջ բաժնուեցաւ: — 12. Խոսքով Գ. ինչպէս Թագաւորեց: — 13. Վառմապուհ ինչպէս Թագաւորեց: — 14. Վառմապուհին ով յաջորդեց: — 15. Վառմ կրցաւ Հայաստանը պարսկական նահանգ ընել, ինչպէս վերջացաւ Հայոց արշակունի Թագաւորութիւնը:

1. Խոսքով Ա.ին սպաննուելէն ետեւ Արտաշիր Սասանեանը Հայաստան մտաւ եւ թէպէտ նախարարներն ի սկզբան իրեն դէմ կեցան, սակայն Հռոմայեցիներէն օգնութիւն չդոնելով մեծագոյն զօրութենէն յաղթուեցան ու Հռոմայեցւոց երկիրը քաշուեցան: Արտաշիրն ալ երկիրը նուաճեց, Պարսկաստանի մէջ ըրած կարգադրութիւնները հոն ալ խոթեց եւ վրան մարդպան մը կամ պարսկական վերին տէրութեան տակ Թագաւոր մը դրաւ (240°): Տեղոհ նախարարները Գորդիանոս կայսեր հետ անգամ մը Պարսից վրայ յարձակեցան եւ զանոնք Հայաստանէն վերնտեցին (244), սակայն քանի մը տարի ետքը Շապուհ Հայաստանը նորէն իրեն վերին իշխանութեանը տակ առաւ եւ վրան Արտաւազդ անունով (արշակունի՞ մը) Թագաւոր դնելով՝ նախարարներէն շատերն անոր քովը ժողովուեցան:

2. Սարոս կայսեր արշաւանքէն ու Գիոկղետիանոսին պատրաստութիւններէն Պարսիկներն այնպէս նեղ մտան, որ Գիոկղետիանոսէն խաղաղութիւն խնդրեցին եւ Հայաստանէն ու Տիգրիսէն անդին քաշուեցան: Ան ատենը Գիոկղետիանոս Հայոց վրայ Խոսքով Ա.ին Տրդատ որդին Թագաւորեցուց (284°), որն որ իր դայեկին ձեռքով Պարսիկներուն ձեռքէն Հռոմայեցւոց քովը փախած էր եւ Լիկինիոս զօրավարին առաջնորդութեանը տակ թէ պատերազմներու եւ թէ բմբշամարտութեանց մէջ շատ քաջութիւններ ցուցրցած էր: Հազիւ թէ երկիրը կարգաւորելու

սկսած էր Տրդատ՝ մէջ մ'ալ Ներսէ՛հ Պարսից թա-
գաւորը Հայաստան մտաւ ու սկսաւ երկիրը աւերել:
Սակայն Տրդատ Հռոմայեցւոց հետ արիւնահեղ պա-
տերազմներով զանի Հայաստանէն վաճառելէն ետեւ
Պարսկաստանալ մտաւ Տիգրանէն անդին յարձակեցաւ
ու մեծ կոտորած ու աւեր ընելով՝ Ներսէ՛հը ստիպեց
խաղաղութիւն խնդրելու (297). եւ անոր վրայ Հայ-
աստան 40 տարւան չափ Պարսից յարձակումներէն
ազատ մնաց:

3. Խաղաղութեան ատենն արի Տրդատն իր
երկիրն ամէն ապստամբներէն եւ թշնամիներէն մա-
քրելու եւ ծաղկեցընելու գործածեց: Ինչ ի սկզբան
քրիստոնէից ռիւերիմ թշնամի էր, անոր համար ալ
Գրիգոր Անակայ որդին, որն որ Կապպադովկիա փախ-
ցուած ու հոն քրիստոնեայ կրթուած էր եւ ետքէն
հօրն Արշակունեաց բրած անիրաւութեան հատուցում
մ'ընելու համար Տրդատին ծառայութեան մէջ մտած
էր, անհնարին տանջանքներէն ետքը փոս մը նետել
տուաւ, Հայաստան եկած Հռիփսիմէ կոյսն եւ իրեն
ընկերներն (որոնք Գայանեան կուսանք կ'ըսուին) մար-
տիրոսական մահուամբ մեռցուց եւ քրիստոնէից ոսա-
տիկ հալածանք մը հանեց: Բայց բրածներուն համար
կատաղութիւն կամ խողի բնութիւն ստացաւ եւ Նա-
բուքոզոնոսորին պէս անտառներու մէջ սկսաւ ապրիլ,
մինչեւ որ Աստուծոյ ազդեցութեամբ Գրիգոր փոսէն
հանուեցաւ, ուր 15 տարի անվնաս մնացած էր: Արկա
թագաւորն ու նախարարները բժշկեց եւ Տրդատին
խնդրելովը Կեսարիայի եպիսկոպոսէն Հայոց եպիսկո-
պոս ձեռնադրուեցաւ ու Տրդատն եւ բոլոր ժողովուր-
դը մկրտեց: Անկեց ետքը Տրդատ Ս. Լուսաւորչին
հետ մեծ եռանդեամբ ետեւէ կ'ըլլար քրիստոնէական
կրօնն իրեն երկրին մէջ ծաղկեցընելու, եւ պատերազ-
մի ելաւ ու յաղթեց Մաքսիմիանոս կայսեր, որն որ Հայ-
աստանի մէջ ալ քրիստոնէաներն հալածել կ'ուզէր:
Բայց երբ որ լսեց Տրդատ որ Կոստանդիանոս Հռոմեա-
կան պետութեան գլուխն անցեր եւ քրիստոնէայ եղեր
է՝ աճապարեց Ս. Լուսաւորչին հետ Հռոմ գնաց եւ
հին նիզակակցութիւննին նորոգեց:

4. Տրդատին արեւմուտք եղած ատենը Պար-

սիկներն անձամբ Հայաստան մտնելու չհամարձակելով՝ նախարարներն ու հիւսիսային ազգերն սկսան գրգռել, այնպէս որ Տրդատ դառնալէն ետեւ՝ երկիրը խառնակութեան մէջ գտաւ: Բայց ինք արթնութեամբ նորէն կարգի բերաւ. ապստամբները նախարարաց ձեռքով զսպեց, եւ ինք գնաց ասպատակող հիւսիսային ազգերը վռնտեց: Խառնուրդի մ'ատեն երբ որ Տրդատ շատ յառաջացած մեծ ջարդ կու տար՝ Բասլաց թագաւորը վրան յարձակեցաւ եւ իր պարանք վրան նետելով՝ վերցուցած ձեռքը բռնեց. սակայն Տրդատ շուտութեամբ սուրն անոր վրայ դարձուց ու զանի երկու բռաւ: Ասոր վրայ բարբարոսներն սկսան փախչիլ եւ Տրդատ զանոնք մինչեւ իրենց երկիրը հալածելէն ետեւ՝ Պարսկաստան ալ յարձակեցաւ եւ մեծ աւեր ու կոտորած ընելով վրէժն առաւ: Անկէց ետքն իր մնացած տարիները շարունակ իշխանները կարգի բերելու ջանալով անցուց, եւ երբ որ անոնց խտասրտութիւնը տեսաւ, ձանձրացած՝ թագաւորութիւնը թող տուաւ ու Մանեայ այրը քաշուեցաւ, ուր նախարարները զինքը թոյնով մեռցուցին (337):

5. Տրդատին մահունէն ետեւ նորէն խառնակութեան մէջ ինկաւ Հայաստան. Պարսից գրգռելովը երկու նախարարներ իրենք զիրենք թագաւոր անուանեցին, եւ հեթանոսութիւնը նորէն խոթելու կը ջանային: Աս նեղութեան մէջ Տրդատին որդին Խոսրով Կոստանդ կայսրմէ իր թագաւորութեան հաստատութիւն եւ օգնութիւն խնդրեց: Կոստանդ երկուքն ալ կատարեց, Անտիոքոս պալատան յարդարիչը զօրքով Հայաստան եկաւ, ապստամբները նուաճեց եւ երկիրը խաղաղընելէն ետեւ՝ ետ դարձաւ: Բայց խաղաղութիւնը երկայն չտեւեց: Հիւսիսային ազգերը Սանեսան թագաւորին առաջնորդութեամբ Հայաստան յարձակեցան, եւ մեծ ջարդ ու աւեր ընելով մինչեւ Ալազարշապատ հասան: Հազիւ թէ ասոնք յաղթուեցան, Շապուհ Բ. Պարսից թագաւորն յարձակեցաւ, եւ Ալաշէ սպարապետին զօրքը ջարդեց: Ասոր վրայ Խոսրով մեռաւ (345°) եւ իր տկար ու անգործ որդին

6. Տիրան Բ. (345—355°) Պարսից հարկ խոստանալով, զանոնք հաշտեցուց ու Հայաստանէն հե-

ռացուց. բայց տասը տարի ետքը Շապուհ Բ. Տիրանին թշնամի նախարարներէն դրդուելով, զանի նենգութեամբ իրեն կանչեց, կոյրցուց եւ տեղն անոր որդին Արշակը նստեցուց:

Դ. Արշակ (355—369) անմիջապէս Պարսիկները թող տալով՝ Հռոմայեցւոց հետ կապուեցաւ եւ կայսրմէ ալ իրեն կին առաւ: Շապուհ քանի որ Հոնաց ու Հռոմայեցւոց դէմ պատերազմ ունէր, քաղցրութեամբ կը ջանար զանի շահելու, սակայն Արշակ միշտ Հռոմայեցւոց կողմը մնաց, թէպէտ անոնց ալ շատ զգուշութեամբ կ'օգնէր, որպէս զի ետքէն Շապուհէն իրեն մնաս մը չհասնի: Բայց երբ որ Յուլիանոս կայսեր մահուրէն ետքը Յովիանոս Շապուհին հետ խաղաղութիւն բռաւ եւ խոստացաւ, որ Հայաստանի իրողութեանց մէջ պիտի չմտնէ՝ ան ատեն Շապուհ համարձակ Հայաստան մտաւ եւ սկսաւ Արշակին դէմ գործել: Դժբախտութեամբ նոյն ատենը Արշակ իրեն անկարգութիւններովը նախարարներն իրեն թշնամացուցած էր, որովհետեւ իրեն դատաւիւրտ մը շինելով՝ զանի շուտով բազմամարդ բնելու համար Հռոմուլոսին պէս բոլոր շարագործներն ու յանցաւորները մէջը ժողվեց, անոնց թողութիւն խոստանալով: Նախարարներն ասոր վրայ բարկացան եւ զանոնք սրէ անցուցին, Արշակին դէմ ալ պատերազմի ելան. ու միայն Ներսէս Հայրապետին միջնորդութեամբը զէնքերը թողուցին: Սակայն երբոր Արշակ իրեն խոստմանը դէմ անոնց մեծ վրէժխնդրութիւն մը սկսաւ ցուցնել՝ նախարարները նորէն ոտք ելան ու Շապուհին քովը գացին, որն որ նոյն ատենը Հռոմայեցւոց հետ պատերազմը լմնեցուցած էր: Շապուհին ուղածն ալ աս էր. մէկ կողմանէ պարսիկ զօրքով ապստամբներն Արշակին դէմ խաւրեց, միւս կողմանէ ալ կեղծաւորութեամբ զանի իրեն սկսաւ կանչել՝ մէջերնին հին բարեկամութիւնը նորուգելու պատրուակաւ: Ան ատեն Արշակ առանձին ու անօգնական մնալով, ստիպուեցաւ Շապուհին երթալու, եւ Շապուհ ալ իրեն երգմանը դէմ զինք կոյրցուց ու բանտի մէջ դրաւ, ուր յուսահատութեամբ ինք զինք մեռցուց եւ կամ Շապուհին հրամանաւոր դիտատուեցաւ:

8. Շապուհ որպէս զի դիւրաւ Հայաստանը ձեռք ձգէ Արշակը բռնելէն ետեւ Փառանձեմ թագուհին եւ միւս նախարարներուն կանայքը Պարսկաստան հրաւիրեց: Ան ատեն նախարարներուն աչքը բացուեցաւ, շատերն իրենց ընտանիքովը կայսեր քով փախան, իսկ թագուհին իր Պապ որդւովը Արտազերիցբերդն ապաւինեցաւ: Ապստամբները զինքը պաշարեցին, եւ երբոր բերդին ամրութեանը համար չկրցան բան մ'ընել, գլխաւորները փորձեցին խաբէութեամբ դանի անձնատուր ըլլալու ստիպել, սակայն Փառանձեմ զանոնք շահեցաւ եւ գիշեր մ'իրեն զօրքը դուրս յարձակելով Պարսից մեծ մասը ջարդեց մնացածներն ալ փախուց: Աս առթով Պապ, Աղէս կայսեր քովը փախաւ, զորն որ կայսրը մեծ սիրով ընդունեցաւ եւ ետքէն հայ նախարարներուն խնդրելովը Տարենտ զօրավարին հետ Հայաստան խաւրեց, որ հօրը դահր ժառանգէ: Երբ որ աս բանս լսեց Շապուհ՝ բոլոր զօրքովը Հայաստան մտաւ, իսկ Հայերը դիմացն ելլելու բաւական չըլլալով՝ ամուր լեռներու վրայ ապաւինեցան եւ անկէց 5 ամիս անդադար Պարսիկներուն վրայ յարձակելով մանր կռիւներով զանոնք կը յոգնեցընէին ու կը նեղէին, մինչեւ Շապուհ զանոնք նուաճելէն յուսահատելով բոլոր զօրքովը դնաց Թագուհին Արտազերից բերդին մէջը պաշարեց, 14 ամսուան պաշարմանէ ետքը առաւ ու թագուհին նախարարներուն կանանց հետ սպաննեց: Մինչեւ աս ատենս Հռոմայեցիք մէջը չէին մտած, բայց երբ որ Աղէս եղածը լսեց՝ անմիջապէս Արինթէ կոմսը Հռոմայեցի զօրքով խաւրեց որ Տարենտին հետ Հայերուն օգնէ: Ասոնք թագաւորին հաւատարիմ մնացած նախարարներուն հետ Չիրաւի քով ապստամբ նախարարներուն ու Պարսից եւ անոնց օգնական Աղուաններու եւ Ղեկաց հանդիպելով՝ սատարի պատերազմ մը գրգռեցաւ, որուն մէջ թշնամեաց գրեթէ բոլոր մեծերը ինկան եւ կոտորածէն ազատողները Հայաստանէն փախան (370): Աս յաղթութեան վրայ Պապ ամենէն թագաւոր ճանչցուեցաւ, եւ Հռոմայեցի զօրավարները Հայաստան մնալով՝ Շապուհ չկրցաւ փնտս մ'ընել:

9. Պապ (369—374) անկարգ կեանք փա-

րելով՝ ինք զինք թագաւորութեան արժանի չցուցուց, եւ Ս. Ներսէս Հայրապետը թունաւորեց պարզապէս որովհետեւ զինքը կը յանդիմանէր: Տերենտիոս զօրավարն աս անկարգ մարդը մէջ տեղէն վերցընելու համար սկսաւ զանի իբրեւ ապստամբ Վաղէս կայսեր կասկածելի ընել: Կասկածոտ Վաղէսը հաւտաց եւ բարեկամութիւն կեղծաւորելով Պապն իրեն կանչեց եւ քովը զգուշութեամբ պահել տուաւ: Բայց Պապ իմանալով որ Վաղէս թագաւորութիւնն իրմէ առնուլ կ'ուզէ՝ ծածուկ փախաւ ու Հայաստան դարձաւ: Ան ատենը Տերենտ կամ անոր յաջորդը Տրայանոս Պապին խնջոյք մը տուաւ եւ զանի սեղանի վրայ մեռցուց:

10. Վաղէս Պապին տեղը անոր Վարազդատ եղբորորդին Հայոց վրայ թագաւորեցուց, զորն որ Հայերը սիրով ընդունեցան. բայց աս ալ երկայն աւտեն չ[թագաւորեց, որովհետեւ Հայոց արգիւնաւոր սպարապետն՝ առաքինի Մուշեղը անիրաւութեամբ մեռցուց, եւ անոր համար անոր եղբայրը Մանուէլ իրեն դէմ պատերազմի ելաւ. եւ որովհետեւ նոյն ատենը Վաղէս իր զօրքը Հայաստանէն ետ կանչած էր, Վարազդատ Մանուէլէն յաղթուեցաւ ու Հռոմայեցւոց երկիրը փախաւ (377°):

11. Խռովութեան ատենը Պարսից Սուրէն զօրավարը Հայաստան եկաւ, որպէս զի երկիրը Պարսից իշխանութեան տակ առնու եւ Մանուէլ ի սկըզբան իրեն հետ միանալով՝ սկսաւ իբրեւ մարզպան երկիրը կառավարել. սակայն Մանուէլ շուտով հետը դժտեցաւ եւ զանի զարկաւ վճռնոց, Հռոմայեցւոց կողմն անցաւ եւ Հայաստանի վրայ իրեն խնամակալութեանը տակ Պապին Արշակ Գ. ու Վաղարշ Բ. որդիները թագաւորեցուց (379°): Պարսից կողմնակիցները չուզեցին զանոնք ընդունիլ եւ Պարսիկք ալ նորէն զօրք խաւրեցին Հայաստանը դրաւելու համար: Ուստի երկու կողմնակցութեանց անդադար պատերազմ կ'ըլլար, մինչեւ որ Թէոդոս Ա. կայսր եղաւ եւ տէրութիւնը կարգաւորելէն ետեւ՝ սկսաւ արեւելքի միտ դնել: Ան ատենը Շապուհ Գ. խաղաղութիւն ընելու համար անոր դեսպան խաւրեց եւ մէկտեղ միաբանեցան որ Հայաստանը մէջերնին բաժնեն (384).

Հռոմայեցիք արեւմտեան փոքր մասն առին, ուր Արշակ իրեն գահը փոխադրեց (Աղարշակ յառաջագոյն մեռած էր), իսկ Պարսիկք արեւելեան մեծագոյն մասն առին եւ վրան պարսիկ մարդպան մը դրին: Բայց երբ որ տեսան, որ բոլոր նախարարները Արշակին քովը կ'երթան՝ իրենք ալ իրենց բաժնին վրայ խոսորով Գ. արշակունին (385—391) դրին եւ շատ նախարարներ անոր քովը դարձան: Ասով երկու թագաւորներուն մէջ գժտութիւն մտաւ, որն որ պատերազմի փոխուեցաւ երբ որ երեք նախարարներ Արշակին գանձերը յափշտակեցին խոսորովին տարին: Արշակ խոսորովին երկիրը յարձակեցաւ, սակայն յաղթուեցաւ եւ անոր վրայ մեռաւ առանց ժառանգ թող տալու: Թէոդոս ալ իրեն բաժինը Հռոմէական նահանգ քրաւ եւ կոմս մը դրաւ իբրեւ կառավար (387):

12. Խոսորով Գ. Արշակին մեռնելէն ետեւ Հռոմէական բաժնին նախարարներուն շատերը շահեցաւ ու ան բաժինն ալ առաւ եւսիսաւ կայսեր հետ խօսակցիլ որ բոլոր Հայաստանը Հռոմէական վերին տէրութեան տակ առնու: Բայց նախարարները զինքը Շապուհին մատնեցին, որուն որդին անմիջապէս Հայաստան արշաւելով զխոսորովը բռնեց բանտ դրաւ եւ տեղն անոր Աւամշապուհ եղբայրը թագաւորեցուց:

13. Աւամշապուհ (391—414) թէ Պարսից եւ թէ Յունաց հետ խոհեմութեամբ ու իմաստու թեամբ վարուելով՝ Հայաստանին քիչ մը ժամանակ ոգի առնել տուաւ: Իր խաղաղ կառավարութեան ատեն, Մեսրոպ վարդապետին եւ Սահակ Աթողիկոսին հոգաբարձութեամբն սկսաւ Հայոց գրագիտութիւնը ծլիլ ու ծաղկիլ: Մեսրոպ վարդապետը՝ մեր գրագիտութեան Հայրը շատաշխատութիւններէ ետեւ հայերէն գիրեր հնարելով՝ թագաւորին ձեռնառուութեամբը դատաստուններ բացաւ, սկսաւ կրօնի վերաբերեալ հարկաւոր գիրքերը թարգմանել եւ աշկերտներու գունդ մը կոստանդնուպօլիս, Աթէնք ու Ալէքսանդրիա խաւրեց, կէս մը Յունաց գիրքերը թարգմանելու, կէս մ'ալ յունական գիտութեանց մէջ կրթուելու համար: Ափսոս որ իմաստուն թագաւորը շուտով մեռաւ եւ նորէն ծագած խռովու-

Թիւններն ան ազնուական ջանքերուն պտուղները դեռ չհասունացած թափեցին:

14. Վառձապուհին մեռնելէն ետեւ Հայոց խնդրելով խոսրով Գ. նորէն դահը ելաւ, որն որ տարիէ մը մեռնելով՝ Յազկերտ Պարսից թագաւորն իր Շապուհ որդին Հայոց վրայ թագաւորեցուց, որպէս զի Հայերը պարսկական բարուց ու կրօնին վարժին: Սակայն Շապուհ Հայերէն ամենեւին պատիւ չգտաւ եւ երեք տարի անարգաբար թագաւորելէն ետեւ հօրը հիւանդութիւնը լսելով Պարսկաստան գնաց եւ հոն սպանուեցաւ:

15. Վառ Ե. Յազկերտին յաջորդը ուզեց Հայաստանը պարսկական նահանգ ընել, անոր համար պարսիկ մարզպան մը խաւրեց: Հրաման հանեց միանգամայն որ իր տէրութեան մէջ ամէնքը Պարսից կրօնն ընդունին եւ քրիստոնեաները սարսափելի տանջանքներով կը հալածէր: Հայերն իրենց թագաւորութիւնն ու կրօնը պաշտպանելու համար զէնքը ձեռքերնին առին, զարկին, վաճառեցին Պարսիկներն եւ երեք տարի յարատեւութեամբ անոնց յարձակումներուն դէմ դրին: Երբոր Թէոդոս Բ. կայսրն ալ հալածանաց վերջ տալու համար պատերազմ բացաւ՝ Վառ տեսնելով որ պիտի չկարենայ դուռն ելլել՝ խաղաղութիւն ըրաւ, հալածանքը դադարեցուց եւ Վառձապուհին որդին Արտաշէս Ե. Հայոց վրայ թագաւոր դրաւ (422): Բայց ետքէն նախարարներն անոր անկարգութիւններէն ձանձրանալով՝ զանի Վառմին ամբաստանեցին, եւ անոր վար առնուելը խնդրեցին: Վառմին ուզածն ալ աս ըլլալով, զԱրտաշէսն իրեն կանչեց եւ Վեհ Միհրձապուհ պարսիկը Հայոց վրայ մարզպան դրաւ (428): Ասանկ Հայերն իրենք իրենցմէ Արշակունի հարստութեան վերջ տուին, որուն դէմ Սասանեանք 200 տարի կռուեցան եւ առանձին չկրցան անոր վնաս ընել:

Յ Ա Ն Կ

ՊԸՏՐԱՍՏՈՒԹԻՒՆ

1. Ընդհանուր պատմութեան սահմանը: — 2. Ընդհանուր պատմութեան աղբիւրները: — 3. Ընդհանուր պատմութեան բաժանումը: 1

Ա. Գ Ի Ր Ք

Հ Ի Ն ՊԸՏՄՈՒԹԻՒՆ

Մարդու ստեղծման և մինչև այժմ տեսնուած հոռոմիական Պետոյութեան կործանումը:

ԱՌԱՋԻՆ ՇՐՋԱՆ

Մարդու ստեղծման և մինչև ազգաց բաժանումը:

1. Մարդուն արարչութիւնն ու անկումը: — 2. Որդիք Մարդկան եւ որդիք Աստուծոյ. Մաթուսաղայ: — 3. Զրհեղեղ: — 4. Նոյայ իրեն որդւոցը տուած օրհնութիւնը: — 5. Նոյայ սերնդին երկրիս վրայ տարածուիլը: — 6. Աշտարակաշինութիւնն ու լեզուաց բաժանումը: — 7. Ճշմարիտ կրօնին աղաւաղիլը. բնապաշտութիւն: — 8. Կռապաշտութիւն: — 9. Երկուորականութիւն: — 10. Դիւցազունք. Դիցարանութիւն: — 11. Դից պաշտօնը. Պատգամներ: — 12. Յուսուածապաշտութիւն: — Հեթանոսութիւն. Մենաստուածութիւն: 2

ԵՐԿՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆ

Ազգաց ցրուելէն մինչև Աղեքսանդր Մեծին մահը:

ԵՌԱՋԻՆ ՄԱՍ

Ասիա.

Աերին Հայեցուած մը

1. Ասիայի սահմաններն ու առաւելութիւնն: — 2. Ասիայի առջի տէրութիւնները: — 3. Սկիւթացիք: — 4. Հոնք: — 5. Ասիայի կղզեաց բնակիչները: 6

Գլուխ Ա. Հնդկաստան.

Հնդկաստանի բնակիչները. Արիք եւ Պարիասը: — 2. Հնդկաց սահմանադրութիւնը: — 3. Հնդկաց կրօնը: — 4. Բուդայականութիւն: — 5. Հոգեփոխութիւն: — 6. Հնդկաց գրականութիւնը, արուեստներն ու վաճառականութիւնը: — 7. Հնդկաց պատմութիւնը. Սանդրակոտ:

9

Գլուխ Բ. Ճենաստան.

Յօդուած Ա.

1. Ճենաստանի առջի բնակիչները. Փոհի: — 2. Հռանկդի: — 3. Ճենաց առջի թագաւորները. Խոռ. Շուհ: — 4. Խու: — 5. Հիանկեան հարստութեան վերջը. Շանկ հարստութիւնը: — 6. Չեւ. Վու-վանկ: — 7. Յեւ հարստութիւնը: — 8. Լաոցէ. Գոն-Փուցէ: — 9. Հիոնկ-Նու:

15

Յօդուած Բ.

1. Շանկ. Ճենաստանի հսկայազործ պատը: — 2. Գոն-Փուցեանց դէմ հալածանք: — 3. Հան հարստութիւնը. Լիու-Բանկ: — 5. Ճենաց բարդաւաճելը Հանեանց տակ. Վուդի: — 6. Հան հարստութեան վերջը:

19

Գլուխ Գ. Բաբելացիք ու Ասորեստանեայք.

Յօդուած Ա.

1. Բաբելացւոց ու Նինուէացւոց պատմութեան աղբիւրները: — 2. Նեբրովթ. Բաբելացիք: — 3. Բաբելացւոց կրօնը: — 4. Նինուէ: — 5. Նինոս. Շա-միրամ: — 6. Նինուէի առջի անկումը:

22

Յօդուած Բ.

1. Նինուէի վերականգնիլը: — 2. Սաղմանասար: — 3. Սարգոն: — 4. Սենեքերիմ: — 5. Ասորդան: — 6. Նինուէի պետութեան վերջին կործանումը: — 7. Բաբելական պետութիւնը. Նաբուպադասար. Նաբուքոդոնոսոր: — 8. Նաբուքոդոնոսորայ շինութիւններն ու կրած պատիժը: — 9. Բաբելական պետութեան կործանումը:

27

Գլուխ Դ. Արիք.

Յօդուած Ա. Բակտրիացիք ու Մարք.

1. Արեաց եւ Անարեաց սկիզբը: — 2. Արեաց նախնական կեանքն ու կառավարութիւնը: — 3. Արեաց կրօնը. Զրադաշտ: — 4. Բակտրիացիք: — 5. Բակտրիացւոց զրոյցները: — 6. Մարաց տէրութիւնը: — 7. Դիովկ: — 8. Փրաւորդ: — 9. Կիպրասը Ա. — 10. Մարաց անկումը. Աթահակ:

35

Յօդուած Բ. Պարսիկք. Կիւրոսէն — Դարեհ. Ա.

1. Պարսից սկիզբը: — 2. Պարսից զօրանալը. Կիւրոս: — 3. Լիւդացւոց նուաճուիլը: — 4. Բաբելոնի առջի առումը: — 5. Կիւրոսին կառավարութեան կերպը: — 6. Կիւրոսին մահը. Պարսից պետութեան ընդարձակութիւնը: — 6. Վամբիսէս. Իգիպտոս Պարսկական նահանգ: — 8. Եթովպական արշաւանք: —

9. Սուտ Շմերտ. կամբիւսեսին մահը: — Սուտ Շմերտին վերջը:

41

Յօգուած Գ. Գարեհէն — Պարսկական տէրութեան կործանումը:

1. Գարեհէ Ա. Բաբելոնի երկրորդ առումը. Ջոպիրոս: — 2. Արեաց նուաճուիլը: — 3. Հայական պատերազմներ: — 4. Գարեհէի կարգաւորութիւնները: — 5. Սկիւթական եւ Հնդկական Արշաւանք: — 6. Հոնիացւոց ապստամբելը. Յունաց դէմ արշաւանք: — 7. Քսերքսէս Ա. Յունաց դէմ երկրորդ անյաջող արշաւանք: — 8. Արտաշէս Ա. Երկայնարազուկ Եգիպտական ապստամբութիւն: — 9. Մեգաբիւզ. պարսկական պետութեան քայքայումը: — 10. Գարեհէ Բ. Նոթոս: — 11. Արտաշէս Բ. Ուշեղ. կիւրոս կրտսեր: — 12. Յունաց դէմ պատերազմ: — 13. Արտաշէս Գ. Փիւնիկեցւոց ապստամբութիւնը: — 14. Գարեհէ Գ. Կոդոմանոս. 15. Պարսկական պետութեան կործանելուն պատճառներն:

45

Գլուխ Ե. Հայք եւ շրջաբնակք.

1. Հայոց սկիզբը. Հայկ: — 2. Հայոց սկզբնական կառավարութիւնը. Արամ. Հայոց պետութեան ընդարձակուիլը: — 3. Նինոսի հետ դաշնակցութիւն: — 4. Արա Գեղեցիկ. Հայաստան Նինուէի նահանգ: — 5. Պարոյր Հայոց Թադաւոր: — 6. Տիգրան. Աթահակայ դէմ պատերազմ: — 7. Վահագն. Հայաստան Մակեդոնական նահանգ: — 8. Հայոց կրօնը: — 9. Հայոց շրջաբնակք. Տրովական պետութիւն: — 10. Լիւդացւոց տէրութիւն. կրիւսոս:

54

Գլուխ Զ. Քանանացիք եւ Փիւնիկեցիք.

1. Քանանացւոց սկիզբը: — 2. Քանանացւոց սեղմուիլը: — 3. Փիւնիկեցիք. դալթականութիւնը: — 4. Սիզոն. Տիւրոս: — 5. Հիրամ: — 6. Տիւրոսի վատթարանալը. Պիգմալիոն: — 7. Ատրեստանայց դէմ պատերազմ. Տիւրոսի առջի պաշարումը: — 8. Բաբելացւոց դէմ պատերազմ. Տիւրոսի երկրորդ պաշարումը: — 9. Փիւնիկեցւոց բոլորովին իյնալը: — 10. Փիւնիկեցւոց ծովակալութիւնը: — 6. արուեստները: — 10. կրօնը:

62

Գլուխ Է. Հրեայք կամ Իսրայելացիք.

Յօգուած Ա.

1. Հրեից սկիզբը. Աբրահամ: — 2. Իսահակ: — 3. Յակոբ. Յովսէփ: — 4. Եգիպտոսի մէջ Հրեից հալածանք. Մովսէս: — 5. Անապատի մէջ քառասնամեայ պանդխտութիւն: — 6. Մովսէսի օրէնսդրութիւն: — 7. Հրեայք Քանանացւոց երկրին կը տիրեն. Յեսու: — 8. Հրեից առջի կառավարութիւնը: — 9. Դատաւորք. Աւովդ. Գեբովրա. Գեդէոն. Յեփթայէ. Սամիսոն. Սամուէլ: — 10. Սաւուղ Թադաւոր: — 11. Դաւիթ Թադաւոր: — 12. Դաւիթ սահմանակցաց հետ պատերազմ կը փա-

Յօդուած Գ. Յունաց դաղթականութիւնք ու սահմանադրութիւնք .

1. Տրովական պատերազմէն ետքը Յունաց վիճակը : —
2. Դորիացւոց կամ Հերակղեանց արշաւանքը : —
3. Կոդրոս : — 4. Գաղթականութիւններ : — 5. Գաղթականութեանց մայր երկրին հետ յարաբերութիւնները : — 6. Գաղթականութեանց յառաջադիմութիւնք . — 7. Յունաց կառավարութիւնք : — 8. Ամբիկտիոններ ու Պիւթեան, Նեմէական եւ Ողիմպիական խաղեր : — 9. Յունաց կրօնք . դիցաբանութիւն : — 10. Յունաց կրօնական պաշտամունքը : — 11. Գեղըիսի պատգամ : 148

Յօդուած Դ. Սպարտացիք .

1. Յունաստանի ամենէն երեւելի քաղաքները : — 2. Լակոնիայի ժողովուրդը : — 3. Սպարտայի մէջ անտէրընչութիւն : — 4. Լիգուրկոս : — 5. 6. Լիգուրկոսի օրէնքները : — 7. Լիգուրկոսի օրինաց արդիւնքը : — 8. Սպարտացւոց եւ Մեսսինացւոց մէջ զժտութիւն : — 9. Առջի Մեսսինական պատերազմ . Արիստոգէմ : — 10. Երկրորդ Մեսսինական պատերազմ . Արիստոմէն : — 11. Սպարտացւոց տարածուիլը . Արգիացւոց դէմ պատերազմ : 158

Յօդուած Ի. Աթենացիք .

1. Աթենացւոց կառավարութիւնք . Դրակոն : — 2. Կիդոն , Եպիմենիդէս : — 3. Սոլոն , Սաղամիսը կ'առնու , Կիււացւոց դէմ պատերազմ : — 4. Սոլոնի օրէնքները : — 5. Սոլոնի օրինաց արդիւնքը : — 6. Պիսիատրատ Աթէնքի բռնաւոր : — 7. Հիպպիաս եւ Հիպպարքոս : — 8. Կլիսթէնէս , խեցեկոյտ վճիռ : 167

Յօդուած Զ. Պարսկական պատերազմ .

1. Պարսից եւ Աթենացւոց մէջ զժտութիւն : — 2. Հոդ եւ Զուր . առջի պարսկական պատերազմ . Միդդիատէս . Մարաթոնի ճակատ : — 3. Միդդիատէսին վախճանը : — 4. Արիստիդէս . թեմիստոկղէս : — 5. Երկրորդ պարսկական արշաւանք . թերմոպիլէի կռիւր : — 6. Սաղամիսայի նաւական ճակատ : — 7. Պղատէայի ճակատ : — 8. Մեւկաղէի պատերազմ : — 9. Աթէնքի երկրորդ շինութիւն : — 10. Սպարապետութիւնն Աթենացւոց կ'անցնի . Եւրիսթէդոնի կրկին պատերազմ : — 11. Պաւսանիասին , թեմիստոկղէսին ու Արիստիդէսին վախճանը : 172

Յօդուած Է. Աթէնքի սպարապետութիւն .

1. Աթենացիք կը բռնանան : — 2. Երրորդ Մեսսինական պատերազմ : — 3. Պերիկղէս . Աթէնք իր փառաւորութեան ծագը : — 4. Եգիպտոսի արշաւանք . Եգիպտացւոց ու Կորընթացւոց դէմ պատերազմ : — 5. Սպարտացւոց հետ զրգուութիւն : — 6. Պարսից դէմ պատերազմ . Սալամիսի ճակատ : — 7. 8. Ապստամբութիւնք : 180

Յօդուած Ը. Պեղոպոննեսական պատերազմ.

1. Պեղոպոննեսական պատերազմին պատճառը: — 2. Պեղոպոննեսական պատերազմին կատաղի սկիզբը: — 3. Պիլոսի ու Ամփիպոլսոյ պատերազմ. 50 տարւան խաղաղութիւն: — 4. Խաղաղութեան ատեն գրգռութիւնք: Աղկիրիագ: — 5. Սիկիլիայի արշաւանք: — 6. Աթէնք նեղութեան մէջ. Աղկիրիագին փոփոխ բախտը: — 7. Լամփսակոսի դիմաց Աթենացւոց ձախօրդութիւն. Աթէնք կ'իյնայ. երեսուն բռնաւորք: — 8. Երեսնից հարստահարութիւնները. Աղկիրիագին մահը. Թրասիբուզ երեսուն բռնաւորները կը վռնտէ: Պեղոպոննեսական պատերազմին հետեւութիւնները: 186

Յօդուած Թ. Սպարտայի ու Թերէի սպարապետութիւն:

1. Սպարտացիք կը բռնանան: — 2. Ագեսիլայոս Պարսկաստան կ'արշաւէ: — 3. Կորնթական պատերազմ. Անտաղիկտեան խաղաղութիւն: — 4. Ողինթիայի, Աթէնքի եւ Թերէի դէմ պատերազմ. — 5. Թերացիք Պեղոպոնիսի մէջ: — 6. Թերացիք Թեսսալիայի մէջ: — 7. Մանտենէայի ճակատ. Եպամոնոնդին մահը: — 8. Յունաստանի քայքայիլը: 194

Գլուխ Բ. Մակեդոնացիք.

Յօդուած Ա. Փիլիպպոս Բ.

1. Մակեդոնացւոց սկիզբը: — 2. Փիլիպպոս Բ. — 3. Մակեդոնիայի զօրութիւնք: — 4. Փովկիական պատերազմ: — 5. Աթենացիք Փիլիպպոսին դէմ: — 6. Քերոնէայի պատերազմ. Փիլիպպոս Յունաց սպարապետ: — 7. Փիլիպպոսի մահը: 200

Յօդուած Բ. Աղեքսանդր Մեծ.

1. Աղեքսանդր. Թերէի կործանում: — 2. Աղեքսանդր Պարսից վրայ. Կրանիկոսի ճակատ. Գորդեան հանգոյց: — 3. Իսսոսի ճակատ. Տիւրոսի առում. Աղեքսանդր Եգիպտոսի մէջ: — 4. Արբելայի ճակատ. Աղեքսանդր Պերսեպոլսոյ մէջ: — 5. Աղեքսանդր Բեսսոսի դէմ: — 6. Սկիւթացիք կը նուաճուին: — 7. Աղեքսանդրին քաղաքականութիւնք: — 8. Աղեքսանդրին դէմ Յունաց մէջ դաւաճանութիւնք: — 9. Հնդկական արշաւանաց պատրաստութիւն: — 10. Հնդկական արշաւանք: — 11. Մալլիացւոց քաղքին առումը. Հնդկաստանէն դարձ: — 12. Նախարարաց դէմ դատաստան. հարսանիք. նոր պատրաստութիւնք. Աղեքսանդրի մահը: — 13. Աղեքսանդրին ազգեցութիւնք: 205

Գլուխ Գ. Յունաց գիտութիւններն, արուեստներն ու վաճառականութիւնք.

1. Յունաց գրականութեան սկիզբը: — 2. Դիւցաղնական վիպասանութիւն. Հոմերոս. կիկլեան բանաստեղծներ: Հեսիոդոս: — 3. Քնարերգութիւնք. Տիրտէոս. Սիմոնիդէս. Էսոքոս. Սապփով. Անակրէոն. Իրիկոս. Պինդարոս: — 4. Ողբերգութիւն ու կա-

տակերգութիւն. Եպրիլէս. Սոփոկղէս. Էւրիպիլէս. Արիստոփանէս. Մենանդր: — 5. Փիլիստոփայութիւն. Սոկրատէս. Պշատոն. Արիստոտէլ: — 6. Պատմագրութիւն. Հերոդոտ. Թուկիդիտէս. Բսենոփոն: — 7. Ճարտարախօսութիւն. Դեմոսթենէս: — 8. Բանասիրութիւն: — 9. Ուսողութիւն. Բնագիտութիւն ու աստղարաշխութիւն: — 10. Բժշկականութիւն. Հիպոկրատէս: — 11. Ճարտարապետութիւն: — 12. Յունաց երեւելի շէնքերը: — 13. Արձանագործութիւն. Փիդիաս. Պոդիկղէտ: — 14. Նկարչութիւն. Ապսելլէս: — 15. Յունաց վաճառականութիւնը: 214

ԵՐՐՈՐԴ ԵՐՋԱՆ

Աղեքսանդր մեծին մահուրնէն մինչեւ արեւմտ. Հռոմ.
պետութեան կործանում:

Գլուխ Ա. Յունաստան եւ Աղեքսանդրի զօրավարները:

1. Սպարտացւոց ջանքը Մակեդոնացւոց դէմ: — 2. Լամեան պատերազմ: — 3. Պերդիկկաս Աղեքսանդրին պետութեան վարիչ: — 4. Անտիպատրոս վարիչ. վարչութեան կռիւ: — 5. Զօրավարներն Անտիգոնոսի դէմ: — 6. Դեմետր պաշարիչը Աթէնքի մէջ. Իփոսի ճակատ. Աղեքսանդրի պետութեան րաժանում. Աղեքսանդրի քնտանեաց ջարդ: . . . 228

Գլուխ Բ. Մակեդոնիա եւ Յունաստան.

1. Մակեդոնիայի կռիւները: — 2. Դեմետր Պոլիորկէս Մակեդոնիայի թագաւոր: — 3. Դեմետր Մակեդոնիայի գահը կը կորսնցընէ: — 4. Դեմետրին վերջը: — 5. Լիսիմաքոս եւ Սելեւկոս Մակեդոնիայի թագաւոր: — 6. Պաղոմէոս Կերաւնոս: — 7. Կեղտերը Մակեդոնիայի ու Յունաստանի մէջ: — 8. Պիւռոս եւ Անտիգոնոս Գոնատաս: — 9. Խաղիացւոց եւ Աքայեցւոց դաշնակցութիւններ: — 10. Դեմետր. Բ. — 11. Անտիգոնոս Գոսոն. Աքայեցիք կը զօրանան: — 12. Ազիո Գ. Սպարտայի մէջ բարեկարգութիւններ կը խթէ: 13. Աղէմոն Սպարտան կը զօրացընէ. Սելասիայի ճակատ. — 14. Փիլիպպոս Բ. — 15. Հռոմայեցիք Մակեդոնիայի եւ Յունաստանի մէջ: — 16. Խաղիացիք Հռոմայեցւոց դէմ: — 17. Փիլոպիմէն. — 18. Մակեդոնիա Հռոմէական նահանգ: — 19. Յունաստան Հռոմէական նահանգ: 236

Գլուխ Գ. Պաղոմեանք. Եգիպտական պետութիւն.

1. Պաղոմէոս Ա. Սոտեր: — 2. Պաղոմէոս Բ. Փիլատերփոս: — 3. Պաղոմէոս Գ. Էւերգետէս: — 4. Աւջի երեք. Պաղոմեանց ատենը Եգիպտոսի վիճակը: — 5. Պաղոմեանց վերջը: 250

- Գլուխ Դ. Սելեւկեանք : — Ասորական պետութիւն .
1. Սելեւկոս Ա. Նիկանովը : — 2. Սելեւկոս Ա. ին կառավարութիւնը : — 3. Անտիոքոս Ա. Սոտեր : — 4. Անտիոքոս Բ. Թէոս : — 5. Սելեւկոս Բ. Կալինիկոս : — 6. Սելեւկոս Գ. Կերաւնոս. Անտիոքոս Գ. Մեծն : — 7. Անտիոքոս Դ. Եպիփան : — 8. Հրէից դէմ հալածանք : 9. Եպիփանին արդիւնքը : — 10. Ասորիք Հռոմէական նահանգ : — 11. Պերգամոն. Բիւթանիա. Գաղատիա. Պոնտոս. Կապպադովկիա. Բախորիա : 251

Գլուխ Ե. Հրեայք .

1. Աղէքսանդր Մեծէն ետքը Հրէից վիճակը : — 2. Հրէից ջարդ ու հալածանք : — 3. Յուդա Մակաբէ Հրէաստանը կ'ազատէ : — 4. Յուդա Մակաբէին մահը : — 5. Արիստարքոսը Հրէից թագաւոր : — 6. Փարիսեցիք եւ Սադուկեցիք : — 7. Հրէաստան Հռոմայեցւոց հարկատու : — 8. Հերովդէս Եդոմայեցի Հրէից թագաւոր. Մակաբեանց ջարդ : — 9. Յիսուս Քրիստոս : — 10. Հրէից ապստամբութիւն. Հրէաստան Հռոմէական նահանգ : — 11. Հրէից վերջի փորձն ու ցրուիլը : 262

Գլուխ Զ. Պարթեւաստան .

Յօդուած Ա. Արշակունիք .

1. Պարթեւաց պատմութեան աղբիւրները : — 2. Պարթեւաց կառավարութիւնն ու կրօնը : — 3. Արշակ Ա. : — 4. Տրդատ Ա. Անտիոքոս Մեծ Պարթեւաստանի մէջ : — 5. Միհրդատ Ա. — 6. Հրահատ Բ. — 7. Միհրդատ Բ. Մեծ : — 8. Միհրդատ Բ. էն ետքը ներքին կռիւններ : — 9. Որոգ. Հռոմայեցւոց դէմ պատերազմ : — 10. Հրահատ Դ. Տրդատ հակառակ թագաւոր : — 11. Գրգուութիւնք : . . . 267

Յօդուած Բ. Աշկանեան Արշակունիք .

1. Արտաւան Գ. Արշակունեաց ջարդ : — 2. Արտաւան Հայաստանի համար կը կռուի. Տրդատ Բ. հակառակ թագաւոր : — 3. Արտաւան նորէն գահընկէլէ : — 4. Վարդան Գոգարդ եւ Միհրդատ թագին համար կը կռուին : — 5. Վաղարշ Ա. : — 6. Խոսրով. Հռոմայեցւոց հետ պատերազմ. — 7. Վաղարշ Բ. — 8. Վաղարշ Գ. Հռոմայեցւոց հետ պատերազմ. — 9. Վաղարշ Դ. — 10. Վաղարշ Ե. Արտաւան Գ. Հռոմայեցւոց հետ պատերազմ. — 11. Արշակունեաց վերջը. Արտաշիր գահը կ'ենլէ 275

Գլուխ Է. Հայաստան — Արշակունիք .

Յօդուած Ա. .

1. Հայաստանին վիճակը Մակեդոնացւոց կռուականութեան տակ : — 2. Մակեդոնական կռուականքներ : — 3. Վաղարշակ Ա. — 4. Արշակունի թագաւորաց կառավարութիւնը. արքունական պաշտօնատէրներ : — 5. Հայաստանի զինուորական բաժանումը : — Հայոց կրօնը Արշակունեաց տոնն : — 7. Մար Աբատ. Արշակ Ա. — 8. Արտաշէս Ա. — 9. Տիգրան

Բ. Ասորւոց թագաւոր. Պարթեւաց եւ փոքր Ասիայի
քանի մը գաւառներու տէր. — 10. Տիգրան Մի-
հրդատին հետ Հռոմայեցւոց դէմ կը կռուի: —
11. Փոքր Տիգրան հօրմէն կ'ապստամբի. Հռոմայե-
ցւոց հետ խաղաղութիւն: — 12. Արտաւազդ Ա.
Պարթեւաց հետ Հռոմայեցւոց դէմ կը պատերազմի:
— 13. Արտաւազդ ննդութեամբ Հռոմայեցւոց
ձեռքը կ'իյնայ: 281

Յօդուած Բ.

1. Արտաշէս Բ. Տիգրան Գ. — 2. Տիգրան Գ. Երա-
տոյ: — 3. Տիգրան Է. Ոսոն. Արտաշէս Գ.: — 4. Հայ-
աստանի համար Վրաց եւ Պարթեւաց մէջ պատե-
րազմ: — 5. Միհրդատ: — 6. Հռադամիզդ: — 7.
Տրդատ կամ Արտաշէս Գ. 8. Հռոմայեցիք Արտաշէսին
դէմ կը պատերազմին եւ անոր դէմ թագաւոր մը
Տիգրան Զ. կը դնեն: — 9. Արտաշէս Գ. նորէն
Հայաստանին կը տիրէ: — 10. Արտաշէս Գ.ին շի-
նութիւնները: — 11. Ալանաց դէմ պատերազմ: —
12. Միջագետք նստող հայ թագաւորները. Արշամ.
Արգար. Սանատրուկ. Երուանդ: — 13. Արտաւազդ.
Պարթամասիր. — 14. Տիգրան Զ. Տիգրան Է.
15. Վաղարշ Ա. — 16. Խոսրով Ա. Հայաստան
Պարսից նահանգ. 289

Գլուխ Ը. Իտալիա.

1. Իտալիայի տեղագրութիւնը: — 2. Իտալիայի բաժա-
նումը: — 3. Իտալիայի ժողովուրդը. Վերին Իտալիա:
— 4. Միջին Իտալիա. Տուսկեացիք: — 5. Սաբինա-
ցիք: — 6. Լատինացիք: — 7. Ստորին Իտալիա: . 299

Գլուխ Թ. Հռոմ թագաւորաց տակ.

1. Հռոմայեցւոց պատմութիւնը: — 2. Հռոմի ծագումը:
— 3. Հռոմի շինութեան զրոյցը: — 4. Հռոմուիսի
պատերազմները: — 5. Հռոմի սահմանադրութիւնը:
— 6. Կուրմա Պոմպիլիոս: — 7. Հռոմայեցւոց կրօ-
նը: — 8. Տուղղիոս Ոստիլիոս. Որատեանք: — 9.
Անկոս Մարկիոս: — 10. Տարկուինիոս Երէց: —
11. Սերուիոս Տուղղիոս. սահմանադրութեան նորո-
գութիւն: — 12. Տարկուինիոս Գոռոզ. թագաւո-
րութեան վերջ: 302

Գլուխ Ժ. Հռոմ հասարակապետութիւն.

Յօդուած Ա. Աղնուպետութիւն.

1. Հռոմի հասարակապետական սահմանադրութիւն:
— 2. Հասարակապետութեան դէմ դաւաճանու-
թիւն: — 3. Վէյացիք հասարակապետութեան դէմ:
— 4. Պորսենա Էտրուրիացին Հռոմի առջեւը: —
5. Լատինացւոց հետ պատերազմ. իշխանապետ. —
6. Ռամկին տժգոհութիւնը. ցեղապետներ: — 7.
Մարկիոս Կորնոլանոս: — 8. Ագարակային օրէնք:
— 9. Օրէնք երկրատասան տախտակաց: — 10. Ռա-
միկը կը զօրանայ: — 11. Վէյիի առումը: — 12.
Բրեննոս Պաղղիացին Հռոմի մէջ: — 13. Հռոմի եր-
կրորդ շինութիւն: — Ռամիկը ազնուականաց կը
հաւասարի 310

Յօդուած Բ. Ռամկապետութիւն — Միջին
ու Ստորին Իտալիայի նուաճուիլը.

1. Առջի Սամնիական պատերազմ: — 2. Լատինացիք
կը նուաճուին: — 3. Երկրորդ Սամնիական պատե-
րազմ: — 4. Երրորդ Սամնիական պատերազմ: —
5. Պիււոս Հռոմի վրայ: — 6. Միջին ու Ստորին
Իտալիան Հռոմի կը հպատակի: — 7. Հին Հռո-
մայեցւոց բարքը: 318

Յօդուած Գ. Պունիկեան, Մակեդոնական,
Ատորական եւ Յունական պատերազմներ.

1. Հռոմայեցիք Սիկիլիայի մէջ: — 2. Առջի Պունիկեան
պատերազմ: — 3. Բոլոր Իտալիա Հռոմի տակ: —
4. Երկրորդ Պունիկեան պատերազմ. Աննիբալ
Հռոմի վրայ: — 5. Կաննէի ծակատ: — 6. Հռո-
մայեցիք Սպանիայի մէջ: — 7. Աննիբալ կը ձախո-
ղի: — 8. Սկիպիոն Կարքեդոնի առջեւ. Զամայի
ծակատ: — 9. Մակեդոնացւոց դէմ պատերազմ:
— 10. Ատորւոց դէմ պատերազմ: — 11. Մակեդո-
նիա Հռոմէական նահանգ: — 12. Յունաստան Հռո-
մէական նահանգ: — 13. Երրորդ Պունիկեան պա-
տերազմ. Ափրիկէ Հռոմէական նահանգ: — 14.
Սպանիա Հռոմէական նահանգ: 323

Յօդուած Դ. Ներքին ու Միհրդատեան պա-
տերազմներ:

1. Հռոմայեցւոց բարուց փոփոխութիւն: — 2. Տիրե-
րիոս Գրակքոս: — 3. Կայոս Գրակքոս: — 4. Յու-
գուրթեան պատերազմ: — 5. Կիմերացւոց եւ Տեւ-
տոնացւոց դէմ պատերազմ: — 6. Իտալացիք Հռո-
մայեցւոց իրաւունք կը ստանան: — 7. Առաջին
Միհրդատեան պատերազմ: — 8. Մարիոս Սիլղա
մշտընջենաւոր ցեղապետ: — 9. Պոմպէոս Սերտո-
րիոսի դէմ: — 10. Սուսերամարտկաց եւ Գերինե-
րու պատերազմ: — 11. Պոմպէոս ծովահէններու
դէմ: — 12. Վերջին Միհրդատեան պատերազմ: —
13. Կատիղինա: 332

Յօդուած Ե. Եռապետութիւն.

1. Կեսար, Պոմպէոս եւ Կրասոս եռապետք, Հռո-
մէական երկիրները մէջերնին կը բաժնեն: — 2. Կե-
սար Գաղղիան կը նուաճէ: — 3. Գաղղիական ապս-
տամբութիւն: — 4. Կրասոս Պարթեւներէն կը
սպաննուի: — 5. Պոմպէոսի եւ Կեսարի մէջ պա-
տերազմ: — 6. Կեսար Էգիպտոսի մէջ: — 7. Փառ-
նակի դէմ պատերազմ: — 8. Նումիդիա Հռոմէա-
կան նահանգ: — 9. Կեսար 10 տարւան իշխանա-
պետ: — 10. Կեսար Սպանիայի մէջ Պոմպէեանց
դէմ: — 11. Կեսար ինքնակալ. հասարակապետա-
կաններէն կը սպաննուի: — 12. Երկրորդ եռապե-
տութիւն: — 13. Եռապետք հասարակապետակա-
նաց դէմ: — 14. Եռապետք տէրութիւնը մէջերնին կը
բաժնեն: — 15. Ոկտաւիանոս Սեքս. Պոմպէոսին
դէմ. Լիպիտոս եռապետութենէ կ'ելլէ: — 16. Ոկ-
տաւիանոս Անտոնիոսի դէմ: 340

Գլուխ ԺԱ. Հռոմ կայսերաց տակ.

Յօդուած Ա. Աւգոստոսէն մինչեւ Մարկոս Աւրելիոս.

1. Հռոմ միապետական. Ոկտաւիանոս Աւգոստոս, ինքնակալ, կայսր: — 2. Աւգոստոս տէրութիւնը կը կարգաւորէ: 3. Սահմանները կը յապահովեն: — 4. Գերմանացւոց դէմ պատերազմ: — 5. Տիբերիոս. — 6. Կաղիգուլա: — 7. Կլաւդիոս: — 8. Ներոն: — 9. Գաղբա. Ոթոն. Վիտելիոս: — 10. Վեսպասիանոս: — 11. Տիտոս: 12. Դոմիտիանոս: — 13. Ներուա. Տրայանոս: — 14. Ադրիանոս: — 15. Անտոնինոս Պիոս: — Մարկոս Աւրելիոս: . . . 348

Յօդուած Բ. Մարկոս Աւրելիոսէն մինչեւ Կոստանդիանոս Մեծ.

- 1 Մարկոս Աւրելիոսէն ետքը կայսրութեան վիճակը: — 2. Կոմոդոս: — 3. Պերգինաքս. Յուլիանոս. Սեպտիմիոս Սեւերոս: — 4. Կարակալա: — 5. Մակրինոս: — 6. Հելիոգաբալոս: — 7. Ալեքսանդր Սեւերոս: — 8. Ներքին խռովութիւնք. Պարթեւաց եւ Գլթաց դէմ պատերազմներ: — 9. Աւրելիանոս: — 10. Տակիտոս Պրորոս: — 11. Կարոս. Նումերիանոս: — 12. Գիոկղեաիանոս եւ Մաքսիմիանոս: — 13. Կեսարներ: 14. Պարսից դէմ պատերազմ. Գիոկղեաիանոս եւ Մաքսիմիանոս թագէն կը հրաժարին: — 15. Գաղերիոս եւ Կոստանդ. Բլորոս ինքնակալք: — 16. Կոստանդիանոս քայքայած պետութիւնը կը միացընէ: . . . 357

Յօդուած Գ. Հռոմէական պետութեան կործանումը.

1. Կոստանդիանոս Մեծ: — 2. Կոստանդ բաժնուած պետութեան առանձին տէր: — 3. Յուլիանոս Գերմանացւոց դէմ: — 4. Յուլիանոս քրիստոնէից ու Պարսից դէմ: — 5. Վաղէնտիանոս եւ Վաղէս: — 6. Գոթացիք Մակեդոնիայի մէջ: — 7. Թէոդոս արեւելքի կայսր: — 8. Թէոդոս արեւմուտքի ալ կայսր: — 9. Թէոդոսին նկարագիրը, Ոնորիոս ու Արկադիոս: — 10. Ալարիկոս Պոլսոյ վրայ. արեւելեան պետութեան վիճակը: — 11. Ալարիկոս Իտալիայի մէջ: — 12. Ռադագայիս Իտալիայի մէջ: — 13. Գերմանական ազգերը Հռոմէական գաւառներուն մէջ կը գաղթին: 14. Ալարիկոս Հռոմը կը կողոպտէ: — 15. Վաղէնտիանոս Գ. Վանտալներն Ափրիկէի կը տիրեն: — 16. Ատալիա Հռոմի վրայ: — 17. Վանտալք Հռոմի մէջ. Հռոմի կայսերաց վերջը: 365

Գլուխ ԺԲ. Հռոմայեցւոց արուեստներն ու գիտութիւնը.

- 1 Հռոմայեցւոց ազատ արուեստները: — 2. Հռոմայեցւոց բանաստեղծութիւնը: — 3. Հռոմայեցւոց ծարտարախօսութիւնը: — 4. Հռոմայեցի պատմագիրները: — 5. Հռոմայեցւոց իրաւագիտութիւնը: . . . 374

Գլուխ ԺԳ. Պարսիկք, — Սասանեանք.

1. Արտաշէր Սասանեանք Պարսից տէրութիւնը կը վերականգնէ: — 2. Շապուհ Ա. — 3. Որմիզդ Ա. Վռամ Ա.: — 4. Վռամ Բ.: — 5. Վռամ Գ. Ներսէս: — 6. Որմիզդ Ա. Շապուհ Բ.: — 7. Հռոմայեցւոց դէմ պատերազմ: — 8. Շապուհ Հայաստանի մէջ: — 9. Շապուհ Արեւելեան ազգաց եւ քրիստոնէից դէմ: — 10. Շապուհ Բ. ին չորս յաջորդները: — 11. Վռամ Ե. 377

Գլուխ ԺԴ. Հայք. — Արշակունիք.

1. Հայաստան Պարսից ձեռքը: — 2. Տրդատ Հայոց Թագը կ'առնու: — 3. Տրդատայ ներքին կարգաւորութիւնները. Գրիգոր լուսաւորիչ Հայերը քրիստոնեայ կ'ընէ: — 4. Տրդատ Հիւսիսային ազգաց դէմ. Թագէն կը հրաժարի: — 5. Խոսրով Բ. ներքին խռովութիւններ, Հիւսիսային ազգաց եւ Պարսից ասպատակութիւններ: — 6. Տիրան Բ. — 7. Արշակ Բ. — 8. Պարսիկք կը ջանան Հայաստանի տիրել. Պապ Հռոմայեցւոց օգնութեամբը զահը կ'ելլէ: — 9. Պապ կը սպաննուի: — 10. Վարազդատ: — 11. Պարսիկք եւ Հռոմայեցիք Հայաստանը մէջերնին կը բաժնեն. Արշակ Գ. — 12. Խոսրով Գ.: — 13. Վռամշապուհ. Մեծրոպ: — 14. Խոսրով Գ. նորէն. Շապուհ Ա. — 15. Պարսիկք կը ջանան հայերը պարսկացընել. Արտաշէս Ե. Հայոց արշակունի Թագաւորաց վերջը: 383

Էջ	տող	Սխալ	Ուղիղ
14	26	Անտիդրոս	Անտիգոնոս
50	12	50,000	100,000
297	22	զորն որ	որն որ
298	1	Հայաստան	Հայաստանէն
300	24	ցեղեր ու	ցեղերու

